

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Filozofická fakulta
Historický ústav

PhDr. Jana Kolouchová

Proměna pohřebního rituálu přelomu
19. a 20. století na příkladu západočeského
města Chebu

Disertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.
Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity

České Budějovice 2017

Prohlašuji, že svoji disertační práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své rigorózní práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu své kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích 10. listopadu 2017

PhDr. Jana Kolouchová

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi při psaní disertační práce pomohli, především doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D. za hodiny strávené při čtení jednotlivých kapitol a následné konzultace. Bez řady jeho cenných rad a připomínek, ale také trpělivosti a laskavosti, s nimiž se ujal dohledu nad vznikajícím textem, by se má disertační práce jen stěží posunula ke zdárnému konci. Dále můj velký dík patří PhDr. Markétě Skořepové, Ph.D., mým drahým kolegyním Mgr. Daně Hlaváčové a Bc. Janě Seabornové za důkladné čtení vznikajícího textu a dr. Edith Kafkové a PhDr. Karlu Řeháčkovi za jazykové korektury a podnětné poznámky. Za technickou pomoc také děkuji Martinu Stolařovi. Ráda bych samozřejmě poděkovala i své rodině za podporu a všem, kteří měli ve mne a mou práci důvěru.

ANOTACE

Proměna pohřebního rituálu přelomu 19. a 20. století na příkladu západočeského města Chebu

Předkládaná disertační práce se zabývá jednotlivými změnami ve smutečních obřadech na konci „dlouhého“ 19. století a se vstupem do století nového. Místem analýzy se stal západočeský Cheb a jeho obyvatelstvo. Pramenné východisko představují archiválie české i německé provenience v podobě zápisů ze zasedání městských rad a zastupitelstev a z jednání sanitární a hřbitovní komise. Dále práce vychází předně ze studia kremačních matrik a dobových místních periodik, stejně tak z tendenčních tisků.

Předmětem zkoumání se v první řadě stala osvícenská nařízení, k jejichž realizaci došlo právě ve sledované době. Konkrétně se jedná o přesunutí hřbitovů za hranice města, výstavbu márníc, zřizování soukromých pohřebních ústavů a profesi hrobníků. Současně je pozornost věnována i kremačnímu hnutí, které představovalo jeden z nejpodstatnějších zásahů do tradiční podoby pohřbu. Z hlediska komparace je porovnána situace v českém a německém prostředí.

Důraz je taktéž kladen na realizaci konkrétních spalovacích zařízení, jmenovitě na neuskutečněný projekt na chebském hřbitově a dále pak na dokončené stavby v saském Plavně, bavorském Selbu a na české straně hranice v Karlových Varech-Rybářích. V rámci zkoumání krematorií dochází k analýze tehdejších obyvatel města Chebu, kteří si zvolili kremaci jako způsob naložení se svými ostatky. Klíčovým tématem je postupné rozšiřování fakultativního pohřbu žehem napříč sociálním spektrem společnosti.

ANNOTATION

Transformation of 19th and 20th century funeral rites as exemplified by the city of Cheb

The dissertation deals with particular changes in funeral ceremonies in the late 19th and early 20th century. The analysis is focused on the West Bohemian city of Cheb and its population. Its primary sources are archival documents of Czech and German provenance in the form of minutes of City Council meetings and meetings of sanitary and cemetery commissions. The dissertation is also based on the study of cremation registers, local periodicals and tendentious press.

The primary focus of the research was on Enlightenment regulations which were carried out during the period under review. Specifically, these included the relocation of cemeteries beyond the city limits, construction of a morgue, establishment of private burial institutions, and introduction of the profession of gravedigger. At the same time attention is paid to the procedures of the cremation movement, which was one of the most important interventions in the traditional form of funeral. A comparison is made between the Czech and German environments.

Emphasis is also placed on the implementation of particular incineration facilities, namely the unrealized construction of one at the Cheb cemetery, and the ones in Plauen in Saxony, Selb in Bavaria, and Karlovy Vary-Rybáře in the Czech Republic. The research of crematoriums leads to the analysis of Cheb residents who chose cremation as a means of disposing of their remains. A key topic is the gradual extension of the optional funeral by cremation across the social spectrum.

OBSAH

I. Úvod	1
I. 1. Smrt v moderní společnosti	5
I. 2. Smrt a pohřební rituál v moderní historiografii	11
I. 2. 1. Smrt a umírání z pohledu školy Annales	11
I. 2. 2. Téma smrti v české historiografii	15
I. 2. 3. Úmrtnost z pohledu historické demografie	21
I. 3. Kremace jako historiografické téma	26
I. 3. 1. Německá a anglo-americká historiografie	26
I. 3. 2. Kremace jako téma české historiografie	30
I. 4. Prameny	36
I. 4. 1. Prameny městské provenience	36
I. 4. 2. Kremační matriky	40
I. 4. 3. Periodika	42
II. Město Cheb a jeho obyvatelstvo v 19. a na počátku 20. století	44
II. 1. Politická situace od druhé poloviny 19. století do třicátých let 20. století	44
II. 2. Demografický vývoj	48
II. 2. 1. Počet obyvatelstva	48
II. 2. 2. skladba obyvatelstva z hlediska víry a národnostního vyznání	52
II. 3. Urbanistický vývoj	58
II. 4. Sociální vývoj	64
II. 5. Hospodářský vývoj	68
III. Proměna pohřební kultury na základě sanitárních a hygienických opatření	72
III. 1. Jednání o zrušení starého a otevření nového chebského hřbitova	76
III. 1. 1. Dějiny chebských hřbitovů	76
III. 1. 2. Hřbitovní a sanitární komise (činnost 1875–1879)	78
III. 1. 3. Provoz nového hřbitova	84
III. 2. Výstavba márnice a její vliv na tradiční podobu pohřbu	92
III. 2. 1. Jednání o zřízení márnice na chebském hřbitově	93
III. 2. 2. Stavba márnice na chebském hřbitově	94
III. 2. 3. Problémy spojené s každodenním provozem márnice	98

III. 3. Pohřební ústavy	101
III. 3. 1. První chebské pohřební ústavy Pietät a Entreprise des pompes funèbres	103
III. 3. 2. Pobočky pohřebního ústavu Concordia, nová Pietät a městská služba	107
III. 4. Hrobník a jeho úloha v pohřebním rituálu	113
III. 4. 1. Povinnosti chebských hrobníků od poslední třetiny 19. století	113
III. 4. 2. Proměna postavení chebského hrobníka ve dvacátých letech 20. století z pohledu jeho pracovních povinností	116
III. 4. 3. Hrobník jako osoba veřejně činná	119
IV. Vývoj evropského kremačního hnutí se zřetelem k českému a německému prostředí	124
IV. 1. Sekularizace evropské společnosti	124
IV. 1. 1. Evropský vývoj	125
IV. 1. 2. Sekularizace habsburské monarchie	126
IV. 1. 3. Konkrétní projevy ve středoevropském prostředí	129
IV. 2. Šíření kremačních myšlenek v Evropě s ohledem na vývoj v Německu	132
IV. 2. 1. Průkopníci pohřbu žehem v evropské společnosti	133
IV. 2. 2. Vědecký přístup a racionální argumentace	136
IV. 2. 3. Hygienické výstavy a jejich vliv na všechny vrstvy společnosti	139
IV. 2. 4. Úřední povolení fakultativního pohřbu žehem na území Německa	141
IV. 2. 5. Postoj církví a cesta ke smíru	144
IV. 3. Průběh kremačního hnutí v Čechách	154
IV. 3. 1. První pokusy o prosazení fakultativního pohřbu žehem (1872–1909)	155
IV. 3. 2. Volná myšlenka a spolek Krematorium	159
IV. 3. 3. Společný postup Společnosti pro spalování mrtvol a Krematoria (1910–1918)	162
IV. 3. 4. Reakce římskokatolické církve	165
IV. 3. 5. Přijetí kremačního zákona	168
IV. 3. 6. Postoj nekatolických církví (Církev československá husitská a Církev československá evangelická) k pohřbu žehem	171
IV. 3. 7. Židé a kremace	175
V. Kremační možnosti obyvatel města Chebu	179
V. 1. Spor o chebské krematorium (1902–1929)	179
V. 2. Krematorium v Plavně	190
V. 2. 1. Spolek na podporu pohřbu žehem a krematorium v Plavně	190
V. 2. 2. Chebští příznivci žehu zpopelnění v Plavně (1921–1935)	200

V. 3. Krematorium v Selbu. Přesun zájmu chebského obyvatelstva ze saského Plavna do Bavorska	209
V. 4. Krematorium v Karlových Varech-Rybářích	219
V. 4. 1. Pobočky vídeňského spolku Flamme	219
V. 4. 2. Karlovarský spolek Flamme	221
V. 4. 3. Koncese pro vlastní pohřební ústav	226
V. 4. 4. Založení urnového háje	228
V. 4. 5. Stavba krematoria v Karlových Varech-Rybářích	231
V. 4. 6. Každodenní chod karlovarského spalovacího zařízení	237
VI. Závěr	248
VII. Textová příloha	259
VIII. Obrazová příloha	266
IX. Seznam pramenů a literatury	278
IX. 1. Prameny	278
IX. 2. Periodika	281
IX. 3. Literatura	285
IX. 4. Internetové zdroje	310
X. Seznam zkratk	311
XI. Seznam map v textu	312
XII. Seznam tabulek v textu	313
XIII. Graf v textu	315
XIV. Seznam textových příloh	315
XV. Seznam obrazových příloh	316

I. Úvod

*Noví abonenti žehu se jen hrnou, každý utíká od země k žárovištím.*¹

Ladislav Fuks, 1967

Když v roce 1967 vyšla kniha Ladislava Fukse *Spalovač mrtvol*, vnesla do české poválečné a válkou ovlivněné literatury obraz nového hrdiny. Dlouholetý zaměstnanec krematoria Karel Kopfrkingl nebyl charakterním mužem zoceleným životem či pronásledovaným osudem, nýbrž zdánlivě obyčejným a navenek ničím nezajímavým otcem rodiny. Přesto úchvatný příběh přitahoval celé generace čtenářů a díky filmovému ztvárnění a geniálnímu hereckému výkonu Rudolfa Hrušínského i diváků. Fascinující byla už profese hlavního hrdiny: povolání „spalovače mrtvol“ bylo netradiční, do značné míry exkluzivní a především zahalené závojem vzrušujícího tajemství, s kterým se v dřívějších dobách pojilo rovněž povolání hrobníků, popravčích mistrů či třeba rasů. Fuks prvoplánově, již volbou místa děje v podobě spalovacího zařízení a podivínského hlavního hrdiny ovlivněného buddhismem a myšlenkou reinkarnace, zamýšlel psychologicky zapůsobit na čtenáře. Současně však programově znovuobjevuje ve druhé polovině 20. století zapomenutou tematiku umírání a smrti.

Smrt vždy představovala nedílnou součást lidského života. Bývá nazývána spravedlivou, neodvratnou, milosrdnou, neočekávanou, nepředvídatelnou či naplňující. Označení se proměňovalo v souvislosti se změnami vnímání úmrtí, přičemž největší zlom nastal na přelomu 19. a 20. století. Smrt se začala stávat něčím nepatřičným, ohavným, nechtěným, a jako taková měla být odstraněna z povědomí jedinců i veřejnosti. Postupně se prosazovalo odsouvání starých a nemocných za zdi nemocnic či jiných specializovaných zařízení, aby umírali v tichosti a beze svědků. Tímto procesem se odchod člověka z pozemského světa stával zcela tabuizovaným tématem, nehodným diskuze ani v kruhu nejbližšího příbuzenstva. Snad právě proto přitahuje smrt pozornost badatelů i umělců. Potýkají se s potřebou přesného pojmenování, které souvisí s překonáním hranice neznámého, a odkrytí všech podob a proměn smrti v minulosti.

Je až s podivem, že čeští historikové moderních dějin odsunuli smrt, stejně jako většina populace, na okraj svého vědeckého zájmu, a teprve v roce 2000 se odborná veřejnost dočkala prvního komplexnějšího výkladu a zpracování.

---

¹ Ladislav FUKS, *Spalovač mrtvol*, Praha 2017⁷, s. 80.

Důvodem dosavadního nezájmu je nejspíše rozmanitost tématu spojená s potřebou interdisciplinárního přístupu, a v dlouhém hledání nejvhodnějšího uchopení a pochopení problematiky. Nutno podotknout, že stejně jako výše uvedená próza Ladislava Fukse, která zásadně ovlivnila vlastní pohled na umírání a smrt prezentovaný v předkládané práci, představuje sborník *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*² jednu z nejpodnětnějších inspirací české historické vědy.

Tato disertační práce navazuje na výzkumy z autorčiných vysokoškolských studií, kdy věnovala pozornost mortalitě a pohřebnímu rituálu na Chebsku ve druhé polovině 19. století.³ Největší důraz byl tehdy kladen na získání výsledků statistického výzkumu. Současně se soustředila na analýzu příčin úmrtí s ohledem na jazyková specifika vybrané lokality. V terénu se podařilo dohledat dochované náhrobky z druhé poloviny 19. století. Zkoumán byl současný stav těchto cenných hmotných pramenů, které nedevastuje pouze „zub času“, nýbrž i projevy vandalství a nepochopení důležitosti jejich zachování jako dokladů pohřební kultury.

Výzkum byl dále prohlubován a docházelo k odkrývání dalších možností a cest ke studiu umírání a smrti v moderní historiografii. Následná rigorózní práce⁴ se snažila o ještě širší záběr. Společně s exkurzem do lidových zvyklostí, jazykovým rozborem hesla „Smrt“ v dobových výkladových slovnících, analýzou smutečních oznámení v regionálním tisku a sondou přibližující životy dvou generací chebských kamenosochařů se podařilo prokázat emancipaci měšťanské společnosti na příkladu proměny pohřebního rituálu druhé poloviny 19. století. Nicméně i nadále bylo zřejmé, že problematika umírání a smrti je natolik obsáhlým tématem, že nemohla být vyčerpána v rámci jedné kvalifikační práce.

Během následných výzkumů věnujících se chebské lokalitě a zpracovávání archivních fondů městské provenience začaly stále více vyvstávat nové a nové otázky, které podnítily další studium plynule navazující na dosavadní zjištěné výsledky. Díky přímému přístupu do příslušných archivních fondů se poměrně záhy začaly formovat hlavní myšlenky a teze potřebné pro následné uchopení a prohloubení tématu s cílem o co možná nejucelenější pohled na proměnu pohřební kultury přelomu 19. a 20. století v souvislosti s důsledky odcírkevnění společnosti.

---

² Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.

³ Jana KOLOUCHOVÁ, „*Smrti, smrti, tys stále tak po životech hladová*“. *Mortalita a pohřební rituál na Chebsku ve druhé polovině 19. století*, České Budějovice 2011 (diplomová práce).

⁴ TÁŽ, „*Každý jest na světě hostem, den ke dni jen k smrti rostem*“. *Mortalita a pohřební rituál v Chebu a okolních obcích ve druhé polovině 19. století*, České Budějovice 2012 (rigorózní práce).

Předkládaná práce si vytyčila cíl představit sanitární a hygienická nařízení inspirovaná osvícenskými myšlenkami, která narušila tradiční podobu pohřbu. Dalším úkolem bylo odhalit průběh kremačního hnutí z pohledu procesu sekularizace na příkladu západočeského Chebu v kontextu vývoje středoevropské společnosti. Vyjmenované cíle výzkumu by bylo možné shrnout třemi otázkami. Jaké direktivní zásahy ze strany státu dopadaly na smuteční rituál a jak se projevily v praxi? Jakým způsobem ovlivňovaly diskuze o fakultativním pohřbu žehem v okolních zemích smýšlení české populace? Jak probíhalo prosazování zpopelnění lidských ostatků ve vybrané lokalitě?

Na základě předchozích zjištění bylo zřejmé, že nařízení vzešlá z panovnického dvora zásadním způsobem ovlivnila pohřební rituál, třebaže v dřívějších pracích byla této otázce věnována jen okrajová pozornost. Již samotný přesun původních hřbitovů za hranice města měl nedozírné následky nejen na architektonickou podobu budoucí zástavby, nýbrž také na vnímání smrti ze strany místní populace. Nejenže tímto krokem došlo k fyzickému přemístění pohřebišť mimo obydlenu část Chebu, ale v sekundární rovině také k jejich „odstranění“ ze zorného úhlu obyvatel, a tím i k utlumení každodenní konfrontace světa živých a mrtvých.

Z hlediska výzkumu „odsouvání smrti“ došlo k vytvoření hypotézy, že značné následky pro smuteční rituál mělo zřizování městských márníc. Tradičně zemřelý zůstával po svém skonu v domácím prostředí, kde se o něj postarala rodina a připravila ho k uložení do hrobu. Všechny úkony s tím spojené měly svůj symbolický význam, kdy bylo potřeba zesnulého oddělit od světa živých. Odlučovací rituál byl spojen s umytím a oblečením mrtvého. Prakticky se jednalo o jedinou část zvykového obyčeje, která nejspíše i po nařízení povinného převozu zemřelých zůstala zachována. Lze však předpokládat, že zásadním způsobem došlo k narušení rituálu pomezího. Zvyky kolem uložení mrtvého do rakve, jeho vystavení, držení stráže a výprava pohřebního průvodu již nebylo z důvodu hygienických nařízení možné dodržovat. Proto se lze domnívat, že přesun zesnulých do márníc, kde spočinuli až do pohřbu, znamenal největší proměnu tradiční podoby pohřbu konce 19. století.

V souvislosti s povinným převozem zemřelých je nutné zohlednit i úlohu pohřebních ústavů. Hypotéza výzkumu spočívala v přesvědčení, že specializované firmy vznikající v poslední třetině 19. století převzaly původní roli rodiny. Bezprostředně po skonu musel být přivolán lékař, který určil příčinu úmrtí, a současně byli kontaktováni zřizenci pohřební služby. Lze předpokládat, že již samotný příchod

cizích lidí do domácího prostředí zemřelého znamenal narušení obyčejů. Pozůstali nejspíše neprodleně po skonu předali tělo zesnulého najaté firmě, která se již postarala o vše potřebné. Výprava pohřbu se tedy odehrávala zcela v rámci zaplacených služeb, jež soukromé ústavy nabízely. Rodina se přestala na uspořádání smutečního ceremoniálu aktivně podílet. Otázkou zůstává, do jaké míry uvítali obyvatelé města nové postupy s nadšením, či zda požadovali zachování svých obyčejů. Výzkum vycházel z předpokladu, že většina se svých tradic vzdát nechtěla, i když si moderní doba žádala změny.

Značným inspiračním zdrojem v přístupu k jednotlivým studovaným faktorům se stala monografie německého historika sociálních dějin Norberta Fischera,⁵ která bohužel prozatím nezaznamenala v české historiografii adekvátní odezvu, přestože vznikla již v polovině devadesátých let 20. století. Po jeho vzoru se pak i pozornost předkládané práce přesunula na snad nejzřetelnější zásah do pohřebního rituálu v přímé souvislosti s prosazováním fakultativního pohřbu žehem. Hlavním předpokladem v této otázce bylo, že se kremační myšlenky šířily v německém prostředí jednodušší cestou a že teprve se zpožděním přicházely na české území. Záměrem textu bylo v první řadě zanalyzovat obě oblasti a ukázat rozdílnosti vývoje dané politickými souvislostmi. Právě v této fázi výzkumu se prosadila myšlenka o chápání příhraničních oblastí s většinovým německým obyvatelstvem ve smyslu tzv. kulturních mostů, přes které přicházely inovativní postupy v oblasti pohřbívání do zbylých částí pozdějšího Československa.

Hypotéza tzv. kulturních mostů vycházela z přesvědčení, že tehdejší československé příhraničí představovalo jakési zvláštní území vykazující rozdílný vývoj oproti zbylým částem republiky. Lze předpokládat, že oblasti s většinovým německým obyvatelstvem navazovaly přímé kontakty s Německem a rakouskou částí monarchie. Nejednalo se však pouze o styky politické a hospodářské, ale hlavně o kulturní. Díky stejnému jazyku a mentalitě byla komunikace jednodušší, přímočařejší a celkově přirozenější. Z historického vývoje chebské oblasti je zřejmé, že orientace na německé enklávy vycházela v první řadě z politické angažovanosti místních. Obchodování s Německem bylo samozřejmostí, stejně tak práce Chebanů v tamních provozech. Střetávání „českých Němců“ s čistě německým prostředím bylo každodenní záležitostí a ovlivnilo i místní kulturu. Regionální tisk reflektoval události za hranicemi,

---

⁵ Norbert FISCHER, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 1996.

běžně se hrály německé hry, vznikaly rozličné tematické spolky a sdružení. Lze předpokládat, že i první iniciativy pro šíření myšlenek kremace přicházely na české území ze zahraničí přes příhraniční oblasti, které se stávaly baštami moderního způsobu pohřbívání.

Aby bylo možné tato tvrzení doložit, zájem bádání se přesunul ke konkrétním projevům snah o prosazení kremací na příkladu města Chebu. Prvotní zájem byl umocněn vědomím, že stavba místního krematoria se nikdy neuskutečnila. Další výzkum se tedy logicky musel ubírat směrem k okolním zařízením. Předpokladem analýzy byla hypotéza, že chebská část populace podporující fakultativní pohřeb žehem ze svého přesvědčení neustoupila a využívala krematoria v nejbližších městech. Na základě studia kremačních matrik byla vytipována spalovací zařízení v příhraničí. Konkrétně se jednalo o saské Plavno, bavorský Selb a na české straně Karlovy Vary-Rybáře. Hlavním cílem analýzy bylo podchycení jednotlivců pocházejících z Chebu, jejichž těla byla po smrti převezena ke spálení. Zásadní problém však nastínil již Ladislav Fuks ve výše uvedeném citátu. Skutečně se zájemci o kremaci jen hrnuli a utíkali od země k žárovištím?

Z hlediska zkoumání jednotlivých spalovacích zařízení na české i německé straně hranice byla použita kvantitativní analýza údajů kremačních matrik a dále pak prosopografický výzkum zaměřený na konkrétní jednotlivce volící fakultativní pohřeb žehem jako způsob naložení s vlastními tělesnými ostatky. Stěžejním záměrem předkládané práce bylo na konkrétním příkladu městského prostředí nastínit a podrobně zmapovat změny, které se na přelomu 19. a 20. století udály a nenávratně ovlivnily po generace uznávanou podobu pohřebního rituálu.

I. 1. Smrt v moderní společnosti

Společnost 19. století prošla během relativně krátkého časového období zásadní proměnou. V oblasti politické moci došlo k přerodu z absolutismu ke konstitucionalismu, hospodářství se posunulo od tradiční řemeslné výroby k industriální, změnily se pohledy na národ, jazyk i veřejnost, ustanovily se nové životní stereotypy a zrodily se nové civilizační trendy, jakými byly modernizace, urbanizace, byrokratizace či sekularizace. Člověk 19. století se vymanil z poddanství a díky liberalismu získal status občana. Nové postavení mu napomohlo objevit vlastní identitu a formovat pohled na otázky dní všedních i nevšedních,

mezi které neodmyslitelně patřila i problematika pohřebního rituálu. Ještě na počátku 19. století byla smrt díky stále živému odkazu baroka vnímána jako „spravedlivá“ a „dobrá“, nicméně pohled na ni se poměrně rychle, během života dvou generací, proměnil. Cít k blízkým nabyt pod vlivem romantismu na síle a současně se ze společnosti začal vytrácet strach z pekla a jeho nástrah. Příroda nahradila roli Boha z pohledu vnímání posmrtného života, což nepochybně souviselo s postupnou sekularizací společnosti a s ní spojenou sekularizací smrti.

Přestože došlo k největším změnám smutečních zvyklostí v poslední třetině 19. století a počátkem století nového, jednalo se ve své podstatě pouze o poněkud opožděný projev panovnických nařízení osvícenské doby. Jakmile totiž část péče o obyvatelstvo převzal stát, k tradičním, po generace předávaným obyčejům se přidávaly nové zvyklosti, které nepopíratelně proměnily podobu pohřební kultury. Jedním z prvních zásahů do smutečního rituálu bylo zavedení úředního ohledání mrtvého těla, které mělo nejen určit příčinu úmrtí, ale také vyloučit smrt z cizího zavinění či upozornit na případné anomálie. Lékařské ohledání mělo současně další rozměr vnímání, neboť po celé 19. století a i se vstupem do nové epochy přetrvával ve společnosti strach z pohřbení zaživa. Odborníci se touto otázkou začali zabývat již ve čtyřicátých letech 18. století a jejich debaty vyústily až do vydání dvorního reskriptu roku 1756, který určil pro habsburskou monarchii dodržování lhůty 48 hodin před pohřbením. Za účelem uložení zesnulých se postupně začaly zřizovat márnice, kde byla těla uchovávána po nařízenou dobu dvou dní, než se objevily první příznaky rozkladu měkkých tkání.

Dalším nařízením osvícenského panovníka bylo roku 1786 zrušeno pohřbívání uvnitř a kolem kostelů. Měly být zakládány nové hřbitovy v patřičné vzdálenosti od obydlených prostor. Nově založená pohřebiště lze předně chápat jako první krok k postupnému vytěsnění smrti ze života lidí, a to nejen ve smyslu fyzického přesunu, ale hlavně z podvědomí žijících. Hřbitov se postupně stal místem návštěv zemřelých, místem určeným k rozjímání, pokoje a míru. Již v průběhu 19. století vymizela řada rituálů spojených s umíráním a smrt ztratila svůj společenský rozměr. Péče o těla zesnulých přešla na specializované pohřební ústavy, které převzaly původní roli rodiny při výpravě nebožtíka na jeho „poslední cestě“.

Pohřeb měl po staletí ustálenou podobu, kdy se se zemřelým loučili jeho nejbližší příbuzní, ale také přátelé, známí či sousedé i ze širokého okolí, a díky tomu nezůstávali pozůstalí ve svém zármutku osamoceni. Během 19. století

se ale postupně prosadila nová, intimnější forma, odehrávající se pouze v okruhu rodiny. Na druhé straně se však k tomu přidal další typ rozloučení se zesnulým, a to veřejná manifestace. V uvedené souvislosti je nutné zmínit vypravení velkých pohřbů za bohaté účasti spolků a korporací, kterým smuteční rituál nabízel formu určité sebe prezentace. Nejenže se konaly celoměstské či národní tryzny na počest velkých osobností tehdejší doby, ale současně se začal projevovat nový, doposud neznámý typ pokrokových pohřbů ve spojitosti se zpopelňováním lidských ostatků. Již od sedmdesátých let 19. století do českého prostředí začaly pronikat myšlenky kremace, které záhy získaly podporu odborné veřejnosti. Se vstupem do 20. století fakultativní pohřeb žehem i přes značné překážky dosáhl úředního povolení a stal se nedílnou součástí moderního smutečního rituálu.⁶

„Dlouhé“ 19. století, začínající ve střední Evropě již někdy kolem roku 1770 a končící vypuknutím bojů první světové války, představuje tudíž z hlediska výzkumu pohřebního rituálu období obzvláště zajímavé. Jedná se totiž o předěl mezi industriální dobou, kdy smrt byla neodmyslitelnou součástí všedních dní, a nevyhraněným 20. stoletím, jež ji začalo vytlačovat z životů i podvědomí tehdejší populace.⁷ V důsledku rychlého životního tempa, konkurenčních bojů, katastrofických představ souvisejících s přelomem staletí, chaosu a dezorientace rostlo napětí a kritické postoje ke každodenní realitě napříč společenským spektrem. Hodnoty a ideály měšťanské společnosti 19. století byly odmítnuty a začaly převládat pesimistické životní pocity a beznaděj z existence, které se nemálo promítly do podoby pohřebního rituálu.

Předkládaná disertační práce si stanovila za cíl zachytit uvedenou proměnu na příkladu západočeského města Chebu. Časový rámec přelomu 19. a 20. století byl určen diskuzemi o pohřebnictví, které v uvedené době nejenže probíhaly, nýbrž také sílily a nabývaly na intenzitě. Právě období vstupu do nového století s sebou přineslo zásadní změny v zacházení se zemřelými. Nejenže došlo k důraznému prosazení sanitárních a hygienických nařízení, jejichž základ nastolily již osvícenecké reformy, ale obyvatelstvo se také postupně začalo seznamovat s novými myšlenkami a trendy v oblasti pohřebnictví v podobě kremace. Výzkum byl konkrétně zasazen mezi léta 1878 a 1938, přičemž spodní hranici určil rok započatých intenzivních jednání o zřízení nového městského hřbitova a horní pak byla stanovena na základě politických

---

⁶ Srov. Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2013, s. 251–268.

⁷ Petr ČORNEJ, *Ta, která je – ten, který není*, in: H. LORENZOVÁ – T. PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén*, s. 10.

událostí třicátých let 20. století. Do roku 1938 v Chebu žilo vesměs původní obyvatelstvo německé národnosti, které bylo nositelem tradic a rituálů, zatímco politické změny následujících desetiletí vyvolaly několik migračních vln, které ve svém důsledku přinesly úplnou „výměnu“ zdejší populace a tedy i kulturních zvyklostí.

Studium proměny funerální kultury se zaměřilo na typicky městskou oblast, což nebývá v českém kontextu příliš obvyklé,⁸ řada autorů se orientuje spíše na sondy do vesnického prostředí s využitím etnologických přístupů.⁹ Cheb byl pro výzkum cíleně vybrán kvůli své zeměpisné poloze. Příklad lokality v bezprostřední blízkosti s německými hranicemi dovolil vyslovit hypotézu o pronikání novátorských myšlenek v oblasti pohřebnictví ze zahraničí. Celý výzkum byl založen na předpokladu, že příhraniční centra tzv. *Deutschböhmen* představovala ve sledovaném období „kulturní mosty“, přes které přicházely na naše území novinky (nejen) v oblasti spalování lidských ostatků. Lze předpokládat, že právě zde docházelo k prvním střetům mezi tradicemi reprezentovanými katolickou církví a propagátory pohřbů žehem.

V předkládané práci se vyskytují určité pojmy zasluhující upřesnění. Termín *pohřební kultura* je chápán jako soubor veškerých úkonů, které souvisely s nakládáním s lidským tělem od jeho úmrtí až po uložení ostatků. Konkrétně se jednalo o postupy při přípravě zesnulého, poslední rozloučení, pohřeb (kosterní i žárový) a úpravu místa posledního odpočinku v kontextu prostoru hřbitova. Předpokladem při studiu uvedené problematiky bylo, že nejvíce podobu obyčejového pohřbu narušil přesun hřbitova za hranice města a dále pak převoz zesnulého bezprostředně po jeho skonu do márnice. Současně došlo k vyslovení hypotézy o převzetí původní úlohy pozůstalých profesionalizovanými pohřebními ústavy. Pro úplnost je nutné zmínit i profesi hrobníka s ohledem na tradované stereotypy spojené s tímto povoláním.

Termín kremace pochází z latinského cremare, což znamená spalovat. Na přelomu 19. a 20. století a následně po obou světových válkách v důsledku silných nacionálních tlaků byla snaha prosazovat české názvy. V těchto dobách se začalo častěji používat *spalování mrtvol* a postupně se prosadilo označení kremace. Zhruba od třicátých let 20. století se hojněji objevovalo označení *žeh*. Namísto staršího

---

⁸ V německém prostředí je nutné upozornit na práci *Der bürgerliche Tod*, která se věnuje smrti v měšťanském prostředí od osvícenství do počátku 20. století. Sborník přináší příspěvky reflektující vývoj pohřbívání v několika zemích Evropy a v USA. Claudia DENK – John ZIESEMER (edd.), *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung zum frühen 20. Jahrhundert*, Regensburg 2007.

⁹ Výběrem Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.

pohřbu ohněm se častěji hovořilo o *pohřbu žehem*. Český výraz pro krematorium se nepodařilo prosadit, i když se takové návrhy vyskytly, hovořilo se například o *žárovu*. Naopak český termín popelnice, tedy okrasná schránka na zpopelněné ostatky, byl na počátku 20. století užíván hojně, častěji než latinské synonymum *urna*.¹⁰ Oba výrazy se používaly paralelně bez rozdílu. Teprve postupem času získalo slovo popelnice odlišný význam používaný ve smyslu nádoby na popel resp. na odpadky obecně.

Kremace znamenala reformu, přičemž největší změnou byla skutečnost, že pohřební obřady spojené se spálením lidských těl byly velmi často civilní. Místo náboženské eschatologie a deklarace naděje na spásu duše stála v popředí zájmu osoba zesnulého. Obřady a kázání kněze nahradily proslovy. Pohřební proslov sestával ze dvou základních složek. Jeho součástí byly všeobecné úvahy týkající se života a smrti, stejně tak oslavné promluvy o zemřelém. Pronášeli je nečastěji zástupci spolků a sdružení, příbuzní či přátelé a po roce 1921 i duchovní nekatolických církví.¹¹ Důraz na život, nikoliv na smrt, znamenal další posun ve vnímání odchodu blízké osoby. Zemřelý nadále žil ve svém odkazu v podobě zanechaných činů a práce.¹²

Kremační hnutí je vnímáno jako snaha o úřední povolení pohřbu žehem v jednotlivých zemích Evropy a jeho následné rozšíření mezi veškeré sociální vrstvy obyvatelstva. S tím souvisely zpočátku převážně výstupy zastánců zpopelňování v podobě přednášek, propagačních setkání, publikace tematických spisů, ale také zakládání kremačních spolků. Dále lze zařadit i případy jednotlivců, kteří se nebáli podpořit novátorské myšlenky prakticky a nechali svá zemřelá těla zpopelnit. Kremace mohly být prováděny jen díky moderním spalovacím zařízením, proto nelze opomenout ani technický vývoj. V neposlední řadě je kremační hnutí v předkládané práci chápáno jako programové vymezení se proti dogmatické věrouce katolické církve.

Hlavní předpoklad předkládané práce vycházel z přesvědčení, že na propagaci nových myšlenek v oblasti pohřbívání Chebští nerezignovali ani po konečném zamítnutí stavby místního krematoria a nechávali svá těla zpopelňovat v zařízeních okolních měst. K podrobné analýze byla zvolena krematoria v nejdostupnějších místech. Jednalo se

---

¹⁰ K terminologickému rozboru Olga NEŠPOROVÁ, *Století proměn v pohřbívání. Od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu*, Český lid (dále jen ČL) 2, 2013, s. 189.

¹¹ Katolíkům bylo pohřbívání žehem povoleno od roku 1963, účast římskokatolických duchovních při obřadech v krematoriích ale až o šest let později na základě Pohřebního řádu papeže Pavla VI. *Kronika křesťanství*, Praha 1998, s. 369.

¹² O. NEŠPOROVÁ, *Století*, s. 191.

o saské Plavno, bavorský Selb a Karlovy Vary-Rybáře. Výběr byl shledán jako velice příhodný z geografického hlediska, kdy mohla být též zohledněna náboženská povaha oblastí. Ještě více se vhodnost volby potvrdila při studiu šíření kremací napříč sociálním spektrem. Výzkum vycházel z hypotézy rozmachu trendu od úzké skupiny vyšší střední třídy až po nejnižší sociální vrstvy. Možnosti analýzy podpořily právě i vhodně zvolená sondy do míst, kde krematoria vznikala od první dekády až po třicátá léta 20. století.

Další snahou bylo na příkladech konkrétních osob pocházejících z Chebu, které si zvolily kremaci, prakticky odhalit postupné rozšíření fakultativního pohřbu žehem. Termín *fakultativní pohřeb žehem* je v textu používán ve smyslu možného, volitelného a dobrovolného způsobu nakládání s lidskými ostatky, o jehož rozmach se zasadili horliví zastánci novátorských myšlenek. Jejich program vycházel v první řadě z hledání alternativ vůči tradičnímu pohřbívání kosterních pozůstatků do země. Argumentace se opírala o hygienická, sociální a urbanizační stanoviska. Kremace měly zamezit šíření nemocí a nežádoucích látek z rozkládajících se těl, dále zajistit stejné podmínky pro všechny vrstvy společnosti a zabránit dalšímu rozšiřování hřbitovů na úkor pozemků, jež mohly sloužit živým.

Analýza výše uvedených otázek se snažila o vytvoření co možná nejkompaktnějšího pohledu na proměnu pohřební kultury na přelomu 19. a 20. století. Hlavním předpokladem předkládané práce bylo přesvědčení, že v důsledku společenských změn a emancipace obyvatelstva prošel smuteční rituál, jenž se utvářel po staletí, zásadní transformací. Během relativně krátkého období zhruba šedesáti let došlo k výrazným změnám, které ovlivnily vývoj pohřebního ritu do dnešních dní. Na základě pramenů „české“ i německé proveniencí a domácí a zahraniční odborné literatury se podařilo odkrýt řadu v naší historiografii doposud nereflektovaných aspektů. Jedná se o zcela nový přístup ke studiu městského prostředí a života i smrti jeho obyvatel.

I. 2. Smrt a pohřební rituál v moderní historiografii

I. 2. 1. Smrt a umírání z pohledu školy Annales

Již roku 1941 Lucien Febvre v revue *Annales*¹³ vyslovil zamyšlení nad absencí dějin lásky, ale i posledních věcí člověka, a vyzýval k rozsáhlému výzkumu.¹⁴ S nebývalým nasazením se úkolu zhostil představitel francouzské školy *Annales*¹⁵ – Philippe Ariès. Svou originalitu a ocenění si jeho *Dějiny smrti*¹⁶ získaly díky zvolené pramenné základně. Využíval v první řadě prameny liturgické, literární, ikonografické a archeologické.¹⁷ Nezaměnitelný přístup k pramenům podtrhl schopností „dívat se za ně“. Nepřeberné množství podkladů získaných mnohaletým výzkumem dovolilo vytvořit ucelený pohled na proměnu vnímání fenoménu smrti v časovém rozmezí v délce bezmála tisíc let. Kniha ukazuje diachronní pohled na rituály a na jejich proměnu od raného křesťanství až do současnosti.¹⁸

Ariès se přihlásil ke koncepci francouzských historiků „dlouhého trvání“ společenských fenoménů.¹⁹ V rámci teorie *long durée* rozdělil proměnu vnímání smrti do tří vývojových etap. První fáze pracuje s pojmem *ochočená smrt*, jež bývá charakteristická pro období od pozdní antiky až po vrcholný středověk. Smrt byla známá, očekávaná a zcela normální, jelikož se odehrávala na veřejnosti, nepředstavovala individuální záležitost. Období od 13. do 16. století je pojednáno

---

¹³ Srov. Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004, s. 12–31; Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 51–63.

¹⁴ Blíže Daniela TINKOVÁ, „Sváteční historik“, „*historik existence*“: *Philippe Ariès (1914–1984)*, in: P. Ariès, *Dějiny II*, s. 383.

¹⁵ Základní práci k problematice představuje publikace Petera Burka. Jasným a přehledným způsobem ukazuje vývoj francouzského dějepisectví, blíže seznamuje s hlavními představiteli – zakladateli Lucienem Febvrem a Marcem Blochem. Nespornou zásluhou je výklad postihující celých šedesát let a rozdělení na jednotlivé fáze, které se v průběhu 20. století rekrutovaly. Více P. BURKE, *Francouzská revoluce*. K problematice také například Jaroslav MAREK – František ŠMAHEL, *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 97, 1999, s. 1–18; Josef VÁLKA, „*Nové dějepisectví*“ a české dějiny, *Časopis matice moravské* 157, 1998, s. 465–475.

¹⁶ Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I-II*, Praha 2000.

¹⁷ Podobný přístup lze vypožorovat i u německého profesora historie univerzity ve Freiburgu, autora řady publikací k sociálním a kulturním dějinám středověku Norberta Ohlera, který shodně využívá širokého spektra pramenné základny. Více Norbert OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany 2001.

¹⁸ Právě časové ohraničení práce je autorovi často vytýkáno. Kriticky bývá přijímáno i využívání literárních pramenů a nevědecký přístup. Blíže například D. TINKOVÁ, „*Sváteční historik*“, s. 393.

¹⁹ Fernand Braudel na základě své teorie o „dlouhém trvání“ tvrdí, že každou změnu v dějinách je nutné sledovat v delších časových úsecích, aby bylo možné postihnout vývoj. Blíže Fernand BRAUDEL, *Dlouhé trvání*, in: Václav Hubinger (ed.), *Antologie textů francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie*, Praha 1995, s. 145–188; Jaroslav MAREK, Fernand Braudel v *dějepisectví naší doby*, *Dějiny a současnost* (dále jen *DaS*) 11, 1969, č. 3, s. 10–21.

jako smrt sebe sama, tedy nejen cesta k poslednímu soudu. Třetí část typická pro následující dvě staletí ukazuje rozkol ve vnímání. Úmrtí je chápáno současně jako vzdálené i blízké. Přichází, aby člověka vyrvalo z pozemského bytí. Podle Arièse dochází k největšímu posunu právě v 19. století, kdy člověk neobrací pozornost k vlastnímu skonu, nýbrž řeší odchod ostatních. Výdobytek moderní doby představuje *převrácená smrt*, jež odráží dnešní realitu. Vyhasnutí života se stává neviditelné – často bývá odsunuto z myslí i životů lidí.

Rozdílné pramenné východisko zvolil další představitel školy Annales zabývající se tématem smrti, Michel Vovelle.²⁰ Povšiml si vysoké výpovědní hodnoty testamentů, jež vykazují formalizované slovní obraty. Vycházel z předpokladu, že jazyk závětí odrážel „systém kolektivních reprezentací“. Na základě výzkumu změn formulací se pokusil interpretovat duchovní smýšlení autora – testátora. Díky tomu se mu podařilo odkrýt různé oblasti kolektivních představ o smrti. Cíleně se začal zajímat o otázku „dechristianizace“. Systematickým rozbořem zhruba třiceti tisíc závětí postřehl znatelný posun od „barokní pompy“ pohřbů v 17. století ke zdrženlivosti ve století následujícím. Hlavním výsledkem jeho studie *Barokní zbožnost a dechristianizace*²¹ bylo postižení sekularizačního pohybu. Odklon od církve v období Francouzské revoluce hodnotí spíše jako spontánní než nařízený shora, nepřišel tedy z kultury vzdělanců a elit.

Prameny hromadné povahy si pro své výzkumy smrti zvolil i Pierre Chaunu,²² který rozčlenil svou práci do tří částí. Nejprve se věnoval křesťanskému modelu smrti, dále pak hospodářským a sociálním poměrům v Paříži a nakonec analyzoval přibližně deset tisíc testamentů na základě „dotazníkové“ metody. Samuel Kline Cohn²³ se oproti tomu zaměřil na obyvatele Sieny a jejich smýšlení o posmrtném životě a otázkách spásy. Testament jako nástroj spasení v 16. století se stal předmětem zkoumání Carlose M. Eira²⁴ a pro Beatrix Bastlovou důležitým pramenem k proniknutí do myšlenkového světa žen raného novověku.²⁵ Výsledky, jichž dosáhl Ariès sám

---

²⁰ Srov. Michel VOVELLE, *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze unterschiedliche Interpretationen*, in: Arthur E. Imhof (ed.), *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*, Stuttgart 1978, s. 174–197.

²¹ M. VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973.

²² Pierre CHAUNU, *La Mort à Paris. XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 1978.

²³ Samuel Kline COHN, *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London 1988.

²⁴ Carlos M. EIRE, *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteen-century Spain*, Cambridge 1995.

²⁵ Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000.

svým impresionistickým způsobem, byly díky uvedeným autorům doplněny systematickým a kvantitativním badáním.²⁶

Historikové zaměřeni na antropologické výzkumy vycházejí z předpokladu, že přechodové rituály jsou do značné míry univerzální a vykazují obdobné vzorce chování napříč různými kulturami a dějinnými epochami.²⁷ Obecně lze konstatovat, že i pohřební obřady v sobě spojují tři typy procesů, které navrhl Arnold van Gennep – rituál odlučovací, pomezí a přijímací.²⁸ Důležitými momenty antropologie smrti jsou podle něj okamžik smrti, vzorce chování k zemřelému tělu, podoba a funkce smutečních slavností a místo posledního odpočinku.²⁹ Gennepovy teoretické závěry rozpracoval Victor Truner, jenž se orientoval na studium prahových fází přechodových rituálů a popsal jejich veřejnou funkci.³⁰

Všeobecně lze říci, že v německém badatelském prostředí se tematika smrti a s ní spojených rituálů prosazovala velice pozvolna. Mezi základní práce v tomto směru patří například díla Herberta Melcherta,³¹ Herberta Derweina,³² Johannese Schweizera³³ a Adolfa Hüppiho.³⁴ Uvedené studie dřívější generace historiků však mají své limity. Nevznikly na základě pevné pramenné základny a postrádají hledisko

---

²⁶ K tématu blíže Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= Monographia historica (dále jen MH) IV), s. 14–16; D. TINKOVÁ, „Sváteční historik“, s. 387, 389–391.

²⁷ Rozbor přechodových rituálů a výčet bohaté literatury přináší například Pavel KRÁL, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a v první polovině 17. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (= Opera Historica (dále jen OH) 10), s. 439–456.

²⁸ Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997, zejm. s. 136–152. V křesťanství je odlučování charakterizováno posledním pomazáním, k tomu pak přistupují materiální postupy – umytí a oblečení mrtvého. Rituál pomezí naplňuje v naší kultuře uložení do rakve, vystavení, stráž, uzavření, pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu a jeho uzavření. Pozůstalí procházejí v tomto období smutkem, kdy má dojít k opětovnému začlenění do obecné společnosti. Pravidla zachování truchlící tváře závisela na stupni příbuzenství. Pro zesnulé znamená tato doba časový úsek před spasením duše, tedy dočasný pobyt v očistci. Poslední z rituálů ukončuje smutek. Pro pozůstalé jsou dány hostinou po pohřbu a vzpomínkovými slavnostmi, pro zesnulého přijetím na onen svět či v nejhorším případě věčným zatracením. Cílem oslav je navázat pouto mezi příslušníky skupiny pozůstalých a někdy i nebožtíkem, které bylo smrtí jednoho z článků rozbito.

²⁹ K popisu rituálů v praxi A. van GENNEP, *Manuel de folklore français contemporain. Supplément à la Bibliographie méthodique*, Grigny 1992. K aplikaci Gennepových závěrů při studiu smrti ve středověku Paul BINSKI, *Medieval Death. Ritual and Representation*, London 1996, zejména s. 29–30.

³⁰ Victor TURNER, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969 (česky *Průběh rituálu*, Brno 2004); TÝŽ, *The Anthropology of Performance*, New York 1987. Turner rozdělil rituál na čtyři segmenty: 1) porušení obvyklých sociálních vztahů (breach), 2) krize, v jejímž průběhu se narušení předchozích norem dále rozšiřuje (crisis), 3) obnovení, neboli provedení veřejného rituálu (redressive action) a 4) reintegrace do nového sociálního prostředí (reintegration). TÝŽ, *Drama, Fields and Metaphores*, London 1974, s. 38–42. V českém prostředí navázal na tento koncept P. KRÁL, *Smrt*.

³¹ Herbert MELCHERT, *Die Entwicklung der deutschen Friedhofsordnungen*, Dessau 1929.

³² Herbert DERWEIN, *Geschichte des christlichen Friedhofs in Deutschland*, Frankfurt am Main 1931.

³³ Johannes SCHWEIZER, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten*, Linz 1956.

³⁴ Adolf HÜPPI, *Kunst und Kult der Grabstätten*, Olten – Freiburg 1968.

širších souvislostí. Jejich význam pro regionální kulturní dějiny je ale nesporný z hlediska představení historického vývoje jednotlivých hřbitovů. První souhrnnou studii k problematice německých hřbitovů v období od raného novověku do poloviny 19. století představuje disertační práce Barbary Happe z počátku devadesátých let 20. století.³⁵

Ve stejné době začali pozornost umírání a přechodovému rituálu smrti v rámci studia každodennosti šlechty věnovat historikové raného novověku. Téma se prosazovalo zejména v rakouské historiografii.³⁶ Průnik metodologických přístupů západoevropského i amerického dějepisceví byl v prvé řadě zásluhou Gernota Heisse a Beatrix Bastlové.³⁷ K prohloubení poznání pohřebních slavností habsburských panovníků přispěl maďarský historik Géza Pálffy, který se zaměřil na císařské pohřby v 16. století.³⁸ Mark Hengerer³⁹ a Magdalena Hawlik-van De Water⁴⁰ se zabývali panovnickými pohřby barokní doby a osvícenství.⁴¹

Tematice smrti v měšťanském prostředí „dlouhého“ 19. století se věnuje práce *Der bürgerliche Tod*.⁴² Sborník vznikl jako výstup z mezinárodní konference pořádané německým komitétem ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) roku 2005 v Mnichově. Celkem zde vystoupilo 27 referentů zastupujících obory dějin umění, kulturní historie, sociologie, geologie, chemie, restaurování, památkové péče a architektury. Právě interdisciplinární přístup představuje nejpřínosnější aspekt

---

³⁵ Barbara HAPPE, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991 (disertační práce). Srov. Fabio SOLDINI, *Zur Forschung der Grabsteine, Erläuterung einer Untersuchung: Katalogisierung und Lesart der Epitaphien vom Mendrisiotto aus dem 19. und 20. Jahrhundert*, Berlin 1989.

³⁶ Přehled rakouského bádání přinesl Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009 (= MH XI), s. 19–21.

³⁷ Výběrově Beatrix BASTL, „Adeliger Lebenslauf“. *Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit*, in: *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700*, Wien 1990 (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 251), s. 377–389; TÁŽ, *Der gezähmte Tod. Bemerkungen zu den Riten um Sterben und Tod im österreichischen Adel der frühen Neuzeit*, *Unsere Heimat* 62, 1991, s. 259–269; TÁŽ, *Der Herr gibt, der Herr nimt. Bemerkungen zur Geschichte von Kindheit und Tod im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: *Triumph des Todes?*, Eisenstadt 1992, s. 64–82, 256–269; TÁŽ, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000.

³⁸ Géza PÁLFFY, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert*, *Frühneuzeit-Info* 41, 2008, s. 41–66.

³⁹ Mark HENGERER, *The Funerals of the Habsburg Emperors in the Eighteenth Century*, in: Michael Schaich (ed.), *Monarchy and Religion. The Transformation of Royal Culture in Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2007, s. 367–394.

⁴⁰ Magdalena HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*, Wien-Freiburg-Basel 1989.

⁴¹ Zahraniční literaturu shrnul Václav GRUBHOFFER, *Pod závojem smrti, Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914*, České Budějovice 2013, s. 17–18.

⁴² C. DENK – J. ZIESEMER (edd.), *Der bürgerliche Tod*.

sborníku. Bez nadsázky jej lze považovat za jednu z nejvýznamnějších publikací v posledních letech, která svou pozornost obrací k historickým hřbitovům. Autoři se nezaměřili na pouhé historicko-nostalgické líčení vývoje pohřebišť, ale ve svých příspěvcích poskytli i praktické návody, jak dnes již ohrožené hmotné doklady měšťanské kultury evidovat, spravovat a také zachraňovat. Skutečnost, že byly zcela vynechány epigrafické příspěvky a více se prosadil pohled památkářský a umělecký nad sociálními dějinami a dějinami mentalit, nikterak nesnižuje celkový pozitivní dojem svazku.

I. 2. 2. Téma smrti v české historiografii

Do české historiografie pronikalo téma umírání a smrti pozvolna a lze říci, že zde příliš nezdomácnělo.⁴³ Počátky českého bádání spadají do druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Jedná se o práce pozitivistického dějepisce, jejichž autory byli zakladatel kulturní historie Čeněk Zíbrt⁴⁴ a průkopník historiografie měst a církve Zikmund Winter.⁴⁵ Jejich práce jsou spíše přínosné z národopisného hlediska,⁴⁶ jelikož detailně popisují průběh tradic a obyčejů spojených s posledními věcmi člověka a jeho skolem. Úvodní Winterova „o smrti psáti – látka nepřívětivá“⁴⁷ nejlépe vysvětluje, proč tematika nebyla mezi českými historiky příliš oblíbená.⁴⁸

V osmdesátých letech minulého století se smrtí a pohřebními rituály v rámci studia festivít zabývali Jaroslav Pánek⁴⁹ a Josef Válka.⁵⁰ Šlechtické pohřby tito autoři považovali za události mezi soukromými a veřejnými slavnostmi. Velkou pozornost

⁴³ Přehled literatury přináší P. KRÁL, *Smrt*, s. 31–35.

⁴⁴ Čeněk ZÍBRT, *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti prstonárodní*, Praha 1889.

⁴⁵ Zikmund WINTER, *Jak drahá byla smrt?*, in: Týž, *Z rodiny a domácnosti staročeské. Ze života XVI. století*, Praha 1912, s. 323–346; Týž, *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století I-II*, Praha 1895, zejména s. 849–879; Týž, *Šat smutku a smrti u starých Čechův*, ČL 3, 1894, s. 6–11.

⁴⁶ K etnografickému pohledu na smrt A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 143–340. Na omyly a nepřesnosti této práce upozornila Michaela Melkesová v recenzi publikované v časopise *Historická demografie. Historická demografie (dále jen HD)* 28, 2004, s. 209–215. Z novějších prací je nutné zmínit kvalifikační práci orientující se na jihomoravské prostředí. Jana PEŠLOVÁ, *Pohřeb na Jemnicku v 19. – 21. století*, Brno 2010 (magisterská práce).

⁴⁷ Z. WINTER, *Z rodiny*, s. 323.

⁴⁸ Značná pozornost byla věnována pohřbům posledních Rožmberků. Výběrem Theodor DOLEŽAL, *Tod und Leichenfeier des letzten Rosenbergers. Nach einem alten Manuskripte frei übersetzt*, *Anzeiger aus dem südlichen Böhmen* 43, 1855; Josef NEDVÍDEK, *Pohřeb Viléma z Rožmberka velkolepě vypravený se popisuje*, *Čech* 197, 1891; *Hudba o pohřbu pana Voka z Rožmberka*, Cyrill 48, 1889 a Luděk DOMEČKA, *Smrt a pohřeb posledního pána z Hradce*, *Ohlas od Nežárky* 7, 1894.

⁴⁹ Jaroslav PÁNEK, *Aristokratické slavnosti české renesance*, *Opus musicum* 19, 1987, s. 289–297.

⁵⁰ Josef VÁLKA, *Barokní slavnosti*, in: Zdeněk HOJDA (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 53–63. Srov. také Zdeněk HOJDA, *Reprezentační výdaje na smrt. Barokní „pompa funebris“ v Praze*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Pražské slavnosti a velké výstavy*, Praha 1995, s. 117–126.

tématu věnovala i česká medievistika.⁵¹ Syntetizující pohled na smrt v raném novověku podal Josef Petráň.⁵² Na vnímání umírání a smrti v barokní kultuře se zaměřili Zdeněk Kalista,⁵³ Josef Hanzal⁵⁴ a Jiří Vašica.⁵⁵ Rozdíly mužského a ženského světa z pohledu umírání v raném novověku pak studuje Radmila Pavlíčková.⁵⁶ Pozornost dobové reflexi smrti v české barokní próze a pohřebních kázáních věnuje Miloš Sládek.⁵⁷

Mezi ostatními pracemi⁵⁸ vynikají publikace vydané Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích. Studie Pavla Krále se zabývají pohřebním rituálem raného novověku a zacházejí do hloubky každodennosti ve šlechtickém prostředí.⁵⁹

---

⁵¹ Srov. František ŠMAHEL, *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.*, ČČH 91, 1993, s. 401–416; TÝŽ, *Blasfemie rituálu? Tři pohřby krále Václava IV.*, in: Ladislav Soukup (ed.), *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65. narozeninám*, Praha 1995, s. 133–143; TÝŽ, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 133–175; Marie BLÁHOVÁ, *Die königlichen Begräbniszeremonien im spätmittelalterlichen Böhmen*, in: Lothar Kolmer (ed.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, München-Wien-Zürich 1997, s. 89–111.

⁵² Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995.

⁵³ Zdeněk KALISTA, *Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*, Praha 1990.

⁵⁴ Josef HANZAL, *Smrt v barokním myšlení a literární tvorbě*, in: Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Sborník sympozia, které pořádala Národní galerie v Praze k připomenutí osobnosti a díla Oldřicha J. Blažička ve dnech 11. a 12. prosince 1986, Praha 1991, s. 202–206.

⁵⁵ Jiří VAŠICA (ed.), *Smrtí tanec. Barokní poesie*, Praha 1941.

⁵⁶ Radmila PAVLÍČKOVÁ, *Rituál umírání a smrti v pohřebních kázáních nad muži a ženami v raném novověku*, in: Radmila Švaříčková Slabáková – Jitka Kohoutová, Radmila Pavlíčková – Jiří Hutečka (edd.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012, s. 110–125.

⁵⁷ Miloš SLÁDEK (ed.), *Smrt je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*, Praha 2005; TÝŽ, *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, Posel z Budče 16, 1999, s. 25–34; TÝŽ, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994 (= Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století), s. 191–208; TÝŽ, *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Praha 2000; TÝŽ, *Posmrtné cestování Albrechta Václava Smiřického ze Smiřic*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995, (= AUP), *Philosophica et Historica, Studia historica II*), s. 215–218. Srov. Milan SVOBODA, *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*, Časové úvahy 12, 2001, s. 35–53.

⁵⁸ K problematice smrti v období raného novověku blíže Martin HOLÝ – Jiří MIKULEC (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, *Folia Historica Bohemica, Supplementum I*, Praha 2007; *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* (dále jen SPFFBU), C49, 2002 a Marie KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha-Litomyšl 2001, s. 175–192.

⁵⁹ Pro doplnění výčet stávajících prací: Václav BŮŽEK – Ondřej JAKUBEC – Pavel KRÁL, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009; V. BŮŽEK a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002; Pavel KRÁL, *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 9–53; TÝŽ, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 173–187. Velký přínos nese i nepřehledné množství studií. Například TÝŽ, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= OH 6), s. 401–512; TÝŽ, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.),

Autor ukázal možnosti využití šlechtických závětí⁶⁰ pro výzkum dějin každodennosti a mentalit, ale také pro historicko-antropologický pohled na aristokratickou společnost raného novověku.⁶¹ Jeho druhá monografie *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku* se zabývá tématem ještě komplexněji.⁶² Velká zásluha nepochybně tkví v podrobné kritice dosavadní vydané literatury. Díky této knize pronikly do českého prostředí nové pohledy na problematiku umírání a smrti, které je začaly studovat jako přechodové rituály. Prozatím poslední práci jihočeské provenience vycházející z historicko-antropologického výzkumu raného novověku představuje *Smrt Rudolfa II.*,⁶³ která se na základě relací zahraničních vyslanců na císařském dvoře, rodinné korespondence Habsburků a pitevní zprávy zabývá průběhem nemoci panovníka, jeho smrti a pohřby v Madridu, Bruselu, Florencii a Praze.

Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku, České Budějovice 2000 (= OH 8), s. 315–332.

⁶⁰ Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550–1650*, České Budějovice 2002 (= MH II).

⁶¹ Ke šlechtickým testamentům také Karel MÜLLER, *Závět' Karla staršího ze Žerotína*, Sborník Státního okresního archivu Píerov 1996, Píerov 1996, s. 9–15; Eliška HECLOVÁ, *Testament Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic*, *Porta bohemica* 2, 2003, s. 95–103; městské prostředí například Jaroslav KUBÁK, *Závěti budějovických měšťanů v druhé polovině XVI. století*, *Jihočeský sborník historický* 24, 1965, s. 96–103; Jiří PEŠEK, *Pražské knihy kšaftů a inventářů. Příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, *Pražský sborník historický* 15, 1982, s. 63–92; Petr RAK, *Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. do počátku 17. století*, *Sborník archivních prací* 48, 1998, s. 3–106; Michaela HRUBÁ, „Nedávej statku žádnému, dokud je duše v těle“. *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002 (= *Acta Universitatis Purkynianae* 83, *Philosophia et historica* 5, *Studia Historica – Monographia V*); TÁŽ, *Možnosti studia inventářů pozůstalosti a testamentů královských měst severozápadních Čech v raném novověku*, in: Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Praha 2000 (= *Documenta pragensia* 18), s. 27–47; Tomáš MALÝ, *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno 2009; TÝŽ, „Mentalita“, *zbožnost a smrt chrudimského měšťana v raném novověku (chrudimské kšafy ze 16.–18. století)*, *Chrudimský vlastivědný sborník* 7, 2003, s. 19–70; vesnické prostředí například Alice VELKOVÁ, „Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil“. *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v I. polovině 19. století*: in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Moderní dějiny – Supplementum 1*, Praha 2008, s. 504–531; pro církevní prostředí pak Marie RYANTOVÁ, *Normativní vymezení procesu vyřizování pozůstalosti světských duchovních a písemností s ním spojených v 17. a první třetině 18. století*, in: Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, Praha 1998, s. 421–430. *Rozbor pozůstalostních inventářů měšťanských domácností raného novověku* Jiří PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, OH 1, 1991, s. 30–42; Václav BŮŽEK, *Každodenní kultura jihočeských měšťanských domácností v předbělohorské době*, Tamtéž, s. 43–73; TÝŽ – Hana BŮŽKOVÁ – Jana STEJSKALOVÁ, *Měšťanské domácnosti v předbělohorských jižních Čechách (Prameny, metody, stratifikace)*, *Jihočeský sborník historický* 59, 1990, s. 65–80.

⁶² P. KRÁL, *Smrt*.

⁶³ Václav BŮŽEK – Pavel MAREK, *Smrt Rudolfa II.*, Praha 2015. Václav Bůžek obrátil svou pozornost v otázkách posledních věcí i na císaře Ferdinanda I. Blíže V. BŮŽEK, *Ferdinand I. ve svědeckých o jeho nemocech, smrti a posledních rozloučeních*, ČČH 3, 2014, s. 402–431.

V neposlední řadě je nutné také zmínit monografii Václava Grubhoffera s poetickým názvem *Pod závojem smrti*,⁶⁴ která přibližuje nemoci a poslední životní chvíle knížat a kněží ze Schwarzenbergu. Práce vychází z dnes značně populárního konceptu medikalizace smrti, jež je aplikována na šlechtické prostředí. Velice zajímavý aspekt představuje rekonstrukce „schwarzenberského paradigmatu umírání“. Až příliš kritický je ale autor k projevům zbožnosti umírajících příslušníků rodiny, které hodnotí jako prezentaci ideálního obrazu než skutečnou podobu posledních chvil jednotlivých příslušníků rodu. Jak ale sám připouští, prameny v této otázce mlčí, proto nelze vyloučit ani kajícnost před skolem. S tím by zároveň souvisela i otázka pokání, již by přiblížila analýza testamentů. Autor představy o posmrtném životě prakticky neřeší a zabývá se spíše biologickou smrtí a řádným uložením tělesných ostatků. Práci by značně obohatila analýza emočního dopadu ztráty blízké osoby na členy šlechtického rodu.

Jako jeden z mála zasadil Václav Grubhoffer svůj výzkum mezi léta 1732 až 1914. Historikové „dlouhého“ 19. století věnují posledním věcem člověka spíše jen okrajovou pozornost⁶⁵ a do české historiografie prozatím proniklo studium smrti jako přechodového rituálu jen jako kapitola z dějin každodennosti.⁶⁶ Syntetizujícího přístupu se zhostil až sborník vydaný u příležitosti 20. ročníku plzeňského sympózia konaného v roce 2000 s názvem *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*.⁶⁷ Prezentované studie reflektují různorodé přístupy a cesty bádání. Bylo osloveno široké spektrum historiků, kteří přinesli pohledy na smrt v oblasti oborů svých zájmů. V jednom svazku se setkává analýza filozofických přístupů s dějinami umění, krásnou literaturou, osudy politiků, ale i s vytvořením hypotézy o souvislosti s barokními slavnostmi.

Poněkud v pozadí zájmu české historické vědy se nachází výzkum náhrobků. Problematika funerálního umění proniká do českého prostředí pozvolna a bývá spíše zaměřená na dílčí příspěvky z období středověku⁶⁸ a raného novověku.⁶⁹ Počáteční vlna

---

⁶⁴ V. GRUBHOFFER, *Pod závojem*.

⁶⁵ K testamentům šlechtičen 19. století se věnuje poněkud zapomenutá studie Jiří KOPICA, *Část obrazu historie 19. století zhlédnutá prostřednictvím testamentů šlechtičen*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica 31, 2003, s. 179–186. Do českého prostředí pronikají vlivy zahraničních autorů věnujících se kultu mrtvých v době revoluce 1848–1849. Inspirovat se nechal i Jan Randák, který téma ukotvil ve střeoevropských souvislostech. Blíže Jan RANDÁK, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.

⁶⁶ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin*, s. 251–268.

⁶⁷ H. LORENZOVÁ – T. PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén*.

⁶⁸ Pro středověk je charakteristická práce německého autora Norberta Ohlera. Ten se problematikou zabývá komplexně. Značná je inspirace prací P. Arièse. Důraz je kladen na bohaté náhrobky králů.

uměleckohistorického zájmu o náhrobky 19. století se zvedla ještě před první světovou válkou. V středoevropském kontextu je nutné zmínit práci Martina Gerlacha a Josefa Dernjaca o umění staršího i novoklasicistního náhrobku. Zaměřuje se na území mezi Vídní a Drážďanami a reflektuje i české prostředí.⁷⁰ Další odborné příspěvky začaly výrazněji představovat funerální architekturu až od devadesátých let 20. století, kdy došlo k „objevení“ uměleckého potenciálu náhrobků v kontextu zahraniční historiografie.⁷¹ Zatím jediný český komplexní počin z novějších dějin představuje práce autorského kolektivu pod vedením historika umění Romana Prahla.⁷² Na základě vlastního systematického terénního průzkumu, ale také starších fotografií evidujících řadu již neexistujících památek, usilují autoři o zmapování hlavních rysů náhrobního umění.⁷³ Přínosný je široký záběr studia, práce se věnuje motivům a kompozicím, ale také osobnostem sochařů, rozbořem písma, použitého materiálu atd.⁷⁴

Roku 2005 došlo pod záštitou Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky ke konstituování pražského centra *Epigrafická a sepulkrální studia*. Jeho úkolem je badatelská, metodická, dokumentační a koordinační činnost v praxi úzce souvisejících oborů sepulkrálního bádání a středověké a novověké latinské epigrafiky

---

Blíže N. OHLER, *Umírání*, s. 131–136. I regionální časopisy reflektují funerální plastiku. Například Jitka VELKOVÁ – Jiří SLAD, *Historické náhrobníky a pohřby v 16. – 18. století v kostele chelčickém*, Vodňany a Vodňansko 5, 2002, s. 14–44.

⁶⁹ Problematika náhrobku v českých zemích je dobře zdokumentována díky pracím Pavla Krále. Šlechtická místa posledních odpočinků raného novověku dokládají emancipaci vyšší střední vrstvy v 19. století. Blíže V. BŮŽEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*, s. 177–186; Václav BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku*. Struktury, identity, konflikty, Praha 2010, s. 290–292; V. BŮŽEK a kol., *Věk*, s. 375–378; Milan HLINOMAZ, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= OH 3), s. 395–399; TÝŽ, *K pohřbům barokních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= OH 5), s. 532–533; P. KRÁL, *Smrt*, s. 241–248; Anna KUBÍKOVÁ, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: V. Bůžek (ed.), *Život*, s. 387–393. Z novějších prací je nutné zmínit katalog k výstavě olomouckého muzea Ondřej JAKUBEC, *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Olomouc, Galerie, 17. května – 26. srpna 2007 (katalog výstavy), Olomouc 2007.

⁷⁰ Martin GERLACH – Josef DERNJAC, *Alte Grabmalkunst*, Wien-Leipzig 1910.

⁷¹ Výběrem Jiří FAJT – Lubomír SRŠEŇ, *Lapidarium Národního muzea Praha*, Praha 1993; Václav NOVÁK, *Průvodce Masarykovými sady a hřbitovem v Josefově*, Jaroměř 1994; Roman PRAHL, *Studien und Modelle zur Grabplastik um das Jahr 1800 (Studie a modely k sepulkrálnímu sochařství kolem roku 1800)*, Bulletin of the National Gallery in Prague X, 2000, s. 50–61 a 102–107 a Pavel ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750 – 1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002.

⁷² Roman PRAHL a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004.

⁷³ Srov. David IRWIN, *Sentiment and Antiquity: European Tombs, 1750 – 1830*, in: Joachim Whaley (ed.) *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 135–153.

⁷⁴ Srov. Roman PRAHL, *Žal, melancholie a sepulkrální sochařství v Čechách kolem roku 1800*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 111–126.

jako pomocné vědy dějin umění. Centrum pořádá každoroční mezinárodní interdisciplinární konference k problematice sepulkrálních památek, které se konají již od roku 2000. Pod vedením Jiřího Roháčka vychází ediční řady *Epigraphica et Sepulcralia*⁷⁵ a *Epigraphica et Sepulcralia – monographica*,⁷⁶ které v zásadě uveřejňují nejnovější poznatky z výzkumů hmotných pramenů pohřební kultury. Články se ale orientují převážně na období středověku a raného novověku. Tento trend je nejvíce patrný v posledních třech ročnících. Otázkou zůstává, zda se jedná o záměr ze strany vydavatelů, nebo je na vině nedostatek zájmu o novější témata ze strany autorů.⁷⁷

Nejen studium náhrobků, ale také prostor hřbitova představovaly pro historiky velkou neznámou. V českém prostředí byly nejvíce reflektovány Olšanské hřbitovy v Praze⁷⁸ a Vyšehradský hřbitov, jenž byl roku 1869 přebudován na národní pohřebiště.⁷⁹ Z nejnovějších prací k tematice českého Slavína je nutné zmínit monografii Marka Nekuly, která metodologicky vychází z kulturní sémiotiky.⁸⁰ Pro získání rámcových znalostí o problematice prostoru hřbitova došlo ke studiu prací pocházejících z počátku 20. století.⁸¹ Zásadní pro další výzkum byla edice Stephana Hirzela⁸² a jeho snaha o komplexní zachycení studovaných témat značně napomohla chápání prostoru chebského hřbitova jako celkově fungujícího tělesa. Ještě staršího data je práce Williama A. Craftse, který pozornost obrátil na hřbitov

---

⁷⁵ Jiří ROHÁČEK (ed.), *Epigraphica & sepulcralia I–VII*, Praha 2005–2016.

⁷⁶ V monografické ediční řadě doposud vyšlo: Jan CHLÍBEC – Jiří ROHÁČEK, *Sepulkrální skulptura jagellonského období v Čechách. Figura a písmo*, Praha 2011; Markéta SVOBODOVÁ, *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. Století. Ideové, stavební a typologické proměny*, Praha 2013; a Jan CHLÍBEC – Jiří ROHÁČEK, *Figure & lettering. Sepulchral sculpture of the Jagiellonian Period in Bohemia*, Praha 2014.

⁷⁷ Výjimku představují dva příspěvky z prozatím posledního sborníku věnující se funerální tvorbě konkrétních sochařů. Markéta KUDLÁČOVÁ, *Sepulkrální sochařství devadesátých let 19. století – rané práce Bohumila Kafky, Josefa Mařatky a Stanislava Suchardy*, *Epigraphica & sepulcralia VII*, 2016, s. 191–209; a Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Náhrobek a pomník jako úloha moderního architekta. Sepulcralia v díle Ladislava Machoně z let 1915 – 1949*, *Tamtéž*, s. 211–230.

⁷⁸ Jaroslav FRITSCH, *Branka zapomenutých osudů aneb olšanské střípky*, Praha 2003; Emmerich Alois HRUŠKA, *Romantické Olšany. Reportáže o hřbitově, hrobech a mrtvých*, Praha 1940; Petr KOVAŘÍK, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001; Jeronym LÁNY, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1998; Antonín PEŘINA, *Městem mrtvých. Praktický průvodce hřbitovy olšanskými král. hlavn. města Prahy*, Praha 1883; Miloš SZABO, *Pražské hřbitovy. Olšanské hřbitovy I–II*, Praha 2010; Alois VANOUŠEK, *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*, Praha 2010.

⁷⁹ Jan JEŽEK, *Hřbitov Vyšehradský*, Praha 1881.

⁸⁰ Marek NEKULA, *Smrt a zmrtvýchvstání národa. Sen o Slavíně v české literatuře a kultuře*, Praha 2017.

⁸¹ Srov. James Stevens CURL, *A celebration of death: an introduction to some of buildings, monuments, and settings of funerary architecture in the Western European tradition*, London 1993.

⁸² Stephan HIRZEL (ed.), *Grab und Friedhof der Gegenwart*, München 1927.

ve Forest Hills.⁸³ Inspirace otevřela cestu k nahlížení na osoby a instituce spojené s místem posledního odpočinku člověka.

I. 2. 3. Úmrtnost z pohledu historické demografie

Výzkum úmrtnosti se stal všeobecně velkým tématem historické demografie,⁸⁴ která se konstitovala po druhé světové válce jako interdisciplinární obor, nicméně někteří historikové se spolu s demografy začali věnovat populačnímu vývoji již od druhé poloviny čtyřicátých let 20. století. Převážně se jednalo o podnětné francouzské prostředí, kde se začaly uplatňovat kvantitativní přístupy. Přirozená měna obyvatelstva a migrace nebyly vnímány izolovaně, ale v souvislosti s hospodářskými a sociálními aspekty. Velkého ohlasu se dočkala zobecňující charakteristika populačního vývoje v rámci dějin mentalit.⁸⁵

Za zakladatele historické demografie jsou označováni Louis Henry a Michel Fleury, kterým se ve čtyřicátých letech minulého století podařilo teoreticky rozpracovat i prakticky ověřit metodu rekonstrukce rodin na základě matriční evidence farnosti Crulai. Doložili podstatu existence i fungování rodin, v jejímž rámci propojili údaje o porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti.⁸⁶ Jejich význam byl zásadní, i když prosazování nových myšlenek naráželo na staré struktury.⁸⁷ Postupně došlo k jejímu rozšíření i za hranice Francie. V Anglii se demografické výzkumy ubíraly zcela opačným směrem, od rekonstrukce rodin k agregativní, neboli čárkovací, metodě. Hlavním představitelem anglického prostředí je Anthony Wrigley, který analyticky pracoval se seznamy obyvatelstva z farnosti Colyton. Na základě odlišných počtů

---

⁸³ William August CRAFTS, *Forest Hills Cemetery: its establishment, progress, scanery, monuments, etc.*, Boston 1860.

⁸⁴ O disciplíně blíže prozatím nejnovější práce Antoinette FAUVE-CHAMOUX – Ioan BOLOVAN – Sølvo SOGNER (edd.), *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, Bern 2016; dále pak Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. a 18. století*, České Budějovice 2008 (= MH 10), s. 11–35; TÝŽ, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146; Květa KALIBOVÁ, *Úvod do historické demografie*, Praha 2005; K. KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993; Z. PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘIKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986; Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965; V. SRB – Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA, *Demografie*, Praha 1971.

⁸⁵ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 11–12.

⁸⁶ Širší souvislosti byly odhaleny i v případě práce, která vyšla v rámci Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time. Mary J. Dobson odhaluje úmrtnostní poměry a onemocnění v Anglii 17. a 18. století. Díky široké pramenné základně poukazuje na značné rozdíly v míře úmrtí na základě geografické determinace, zabývá se také epidemiemi (převážně malárií) a důsledky změn na chování pacienta. Mary J. DOBSON, *Contours of Death and Disease in Early Modern England*, Cambridge 1997.

⁸⁷ Například Fernand Braudel považoval metodu za jakousi inovaci demografie. Blíže Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519.

narozených, zemřelých a oddaných osob v jednotlivých letech se mu podařilo prokázat vliv vnějších faktorů na populační vývoj v zemi.⁸⁸

Díky uvolňování politických poměrů šedesátých let 20. století pronikly zásady historické demografie i na území bývalého Československa. V roce 1967 vznikla při Historickém ústavu Československé akademie věd Komise pro historickou demografii, v jejíž kompetenci začal téhož roku vycházet časopis *Historická demografie*.⁸⁹ Ovšem studium populačního vývoje na našem území je staršího data a spadá do konce padesátých let 20. století. Jednalo se především o důsledek tehdejšího širokého zájmu mladé generace o hospodářské a sociální dějiny, spojeného se snahou prohloubit teoretická východiska i pracovní metody interdisciplinárními postupy. O první ucelené zhodnocení situace se pokusila Ludmila Kárníková, která sice ještě nepracovala s myšlenkami z Francie a Anglie, ale zaměřila se na sociální a hospodářské dějiny v období mezi léty 1754–1914.⁹⁰ Její práce představuje snahu postihnout komplexní vývoj obyvatelstva v českých zemích v kontextu nejen ekonomickém, ale i sociálním. Výběr časového období byl cílený. Autorka se mohla opřít o přesnější údaje získané na základě konskripcí, sčítání obyvatelstva a zápisů přirozené měny. Jelikož byly záznamy pořizovány za účelem přesné evidence obyvatelstva, lze předpokládat vysokou vypovídající hodnotu.

Přímou návaznost na práci Ludmily Kárníkové lze vysledovat u Václava Sekery. Autor se pokusil o další rozbor statistických údajů, které dokládají populační vývoj v českých zemích mezi léty 1754–1918.⁹¹ Významnou měrou přispěl k rozšíření pramenné základny potřebné ke sledování přirozené měny. Společně se získanými poznatky dřívějších autorů i toto dílo napomohlo k vytvoření doposud nejnovější koncepce dějin obyvatelstva našeho území.⁹² Kromě prohloubení poznatků o přirozené měně obyvatelstva přispěla monografie *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*⁹³ i k přesnějšímu odhadu vývoje populace na našem území.

Pokud jde o 19. století, po dlouhou dobu přitahovaly historické demografy především průmyslové oblasti, zejména ostravský uhelný revír v souvislosti

---

⁸⁸ Podrobněji J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 14.

⁸⁹ K vývoji periodika Lydia PETRÁŇOVÁ, *Historická demografie jako interdisciplinární obor a časopis v rámci Etnologického ústavu AV ČR*, ČL 98, 2011, s. 207–209.

⁹⁰ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.

⁹¹ Václav SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I – II*, Praha 1978.

⁹² Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, Praha 1996.

⁹³ Lumír DOKOUPIL – L. FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

s novou populační dynamikou.⁹⁴ K rozdílným lokalitám obrátil svou pozornost Ladislav Dušek, který se věnoval ústecké oblasti v 18. století⁹⁵ a Budyni nad Ohří pro roky 1701–1850.⁹⁶ Na jeho práci navázala Sabina Dušková, jež se pokusila zachytit demografický vývoj ústecké populace v 19. století.⁹⁷ Další přínosné historicko-demografické analýzy úmrtnosti⁹⁸ k novějším dějinám představují práce Anny Kubíkové,⁹⁹ autorské dvojice Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková¹⁰⁰ a Jaroslava Láníka.¹⁰¹

Jaroslav Láník své závěry doplnil všeobecnou charakteristikou výzkumu a následně doložil na příkladu údajů získaných hned na několika farnostech, což se jeví jako velmi rozumné pro utváření objektivních závěrů. Pro podrobnou analýzu úmrtnosti si autor vybral Plzeň, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Liberec a Karlovy Vary. Podle výčtu je zřejmé, že se snažil o postižení rozličných oblastí Čech. Velmi vydařený je také nástin rozdílů mezi jednotlivými městy a jejich ekonomickým charakterem. Uvedená práce představuje předobraz moderních způsobů bádání.

Kategorické rozdělení přináší i text Barbory Lašťovkové,¹⁰² jejíž studie vychází z části diplomové práce. V příspěvku se zaměřila na vývoj mortality v letech 1695–1825, přičemž bližší pozornost věnovala věkové skladbě zemřelých, úmrtnosti kojenců a otázce sezónnosti. Z hlediska interpretace závěrů je nutné ocenit snahu o vnitřní kritiku pramene v podobě církevních matrik a určení jeho spolehlivosti z hlediska studia úmrtního věku, protože jak sama uvádí, pravdivost zápisu většina ostatních autorů neprověřovala. Je to však vcelku pochopitelné, analýza může nastat jen v okamžiku po konfrontaci s datem narození. Škoda jen, že se Barbora Lašťovková

---

⁹⁴ Ludmila ČERMÁKOVÁ – Marta KALVAROVÁ, *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeledné v 19. století*, HD 3, 1969, s. 85–87; Jiří MATĚJČEK, *Ke zvláštnostem demografického vývoje v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914*, HD 4, 1970, s. 93–101.

⁹⁵ Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Ústí nad Labem do konce 18. století*, Ústí nad Labem 1974.

⁹⁶ Týž, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143–239.

⁹⁷ Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162.

⁹⁸ V rámci historicko-demografických výzkumů bývá vyjma počtu zemřelých a jejich průměrného věku zkoumána kojenecká a dětská úmrtnost, příčiny úmrtí a sezónnost.

⁹⁹ Anna KUBÍKOVÁ, *Úmrtnost na Vimperském panství v letech 1842–1849*, HD 8, 1983, s. 80–85.

¹⁰⁰ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193–203. Autoři přispěli také k výzkumu kojenecké úmrtnosti. Týž, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158.

¹⁰¹ Jaroslav LÁNÍK, *Development of mortality in czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries*, HD 13, 1989, s. 175–192.

¹⁰² Barbora LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995 s. 59–74.

nezabývala vnitřní kritikou všech záznamů, hlavně tedy příčin úmrtí, a zaměřila se pouze na spolehlivost matrik zemřelých z pohledu určení věku zemřelých.

Obdobný způsob zpracování úmrtnostních poměrů prezentuje příspěvek Anny Kubíkové,¹⁰³ která se v první polovině osmdesátých let pokusila nastínit mortalitní poměry na vimperském panství. Na této studii je nejvíce zajímavé, že autorka nepracuje s klasickými církevními matrikami, ale se soupisy zemřelých, které byly na panství Vimperk ve sledovaném období z let 1842–1849 nazývány německým označením *Sterbfällen Protocoll*. Je nutné podotknout, že zápisy mají pevně stanovené rubriky – pořadové číslo, název obce, jména zemřelého, pohlaví, stav, věk a příčina úmrtí; tedy shodně jako matriky. Jak sama autorka uvádí, seznam zemřelých představuje zajímavý pramen, dávající určitým způsobem možnost nahlédnout do života lidí v polovině 19. století. Současně nabízí využití nejen pro demografický výzkum, ale také například pro řešení otázek z oblasti sociálních nebo lékařských věd.¹⁰⁴

Samostatný oddíl ve směru zkoumání mortality představuje dětská¹⁰⁵ či mateřská úmrtnost.¹⁰⁶ Největší pozornost bývá tradičně věnována především kojenecké úmrtnosti, protože odráží celkovou úroveň populace, zejména dosažený stav zdravotní péče, a její křivka podle řady analýz do značné míry formovala křivku všeobecné mortality. Nejstarší příspěvek k uvedené tematice byl publikován Alenou Šubrtovou,¹⁰⁷ které se podařilo doložit odlišnosti populačního vývoje Prahy na základě zkoumání situace v jedenácti rozličných farních okrscích od roku 1785 až do roku 1815. Přestože se jedná o článek starší, je velmi přínosný zaznamenáním postupu při bádání – odůvodňuje časové zařazení, výběr lokalit, ale i způsob vedení matričního zápisu a spolehlivost matrik jako pramene. Jediné negativum studie může představovat minimální interpretační rozbor zjištěných výsledků. Na uvedený problém upozornila i autorská dvojice Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková,¹⁰⁸ která se na rozdíl od Aleny Šubrtové snažila o analýzu zjištěných jevů a jejich zasazení

---

¹⁰³ A. KUBÍKOVÁ, *Úmrtnost*, s. 80–85.

¹⁰⁴ TAMTÉŽ, s. 85.

¹⁰⁵ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–90; L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost*, s. 141–158; Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48.

¹⁰⁶ Eliška ČAŇOVÁ, *Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*, HD 26, 2002, s. 29–35.

¹⁰⁷ A. ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost*, s. 45–90.

¹⁰⁸ L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost*, s. 141–158.

do časových reálií. Velmi přínosné je pak jejich srovnání městské populace s venkovskou.

Mezi novější práce z hlediska výzkumu úmrtnosti pro období 19. století je možné zařadit studie Věry Kalouskové¹⁰⁹ a Markéty Vaňkové.¹¹⁰ První jmenovaná představuje sondu do populačního vývoje českých zemí v poměrně širokém rozpětí let 1784–1900. Postihnout velký časový úsek bylo možné díky tomu, že si autorka vybrala farnost, kterou tvořily pouze dvě navzájem podobné vesnice s nepříliš početnou populací. Na studii je zajímavý nejen samotný popis přirozené měny obyvatelstva farnosti, ale především zachycení odlišností od celozemského vývoje. Co se týče úmrtnosti, potěšující je i ta skutečnost, že se autorka snaží do svého příspěvku zahrnout národopisné prvky, jako jsou například obyčeje po pohřbu a krajové zvyky při nesení rakve. Markéta Vaňková si pro svůj výzkum demografického vývoje zvolila obec Žitenice v průběhu 19. století. Jak autorka sama poznamenává, sledované období není v podmínkách české historické demografie příliš rozpracováno, a tudíž je k dispozici minimum srovnávacího materiálu.¹¹¹

V posledních letech se ale situace z pohledu studia mortalitních projevů poněkud zlepšila. Roku 2015 vyšel příspěvek sledující úmrtnost v chebské farnosti sv. Anny v letech 1787–1901¹¹² a na stránkách prozatím posledního čísla *Historické demografie* se téma odráží dokonce u dvou příspěvků. Ján Golian se zaměřil na farnost Detva¹¹³ ve středním Slovensku a svou pozornost směřoval na standardní ukazatele mortality. Nutné je ale vyzdvihnout jeho snahu o podrobnou kritiku používaných pramenů, stejně tak analytický přístup při rozboru příčin úmrtí. Velice zajímavý pohled na studium kojenecké úmrtnosti s využitím metody rekonstrukce rodin pak nastínil Lukáš Bozděch,¹¹⁴ který jednoznačně otevřel další možnosti vývoje historicko-demografických výzkumů do dalších let.

---

¹⁰⁹ Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.

¹¹⁰ Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, s. 145–194.

¹¹¹ TAMTÉŽ, s. 145.

¹¹² Jana KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality chebské farnosti sv. Anny 1787–1901*, HD 39, 2015, s. 75–104.

¹¹³ Ján GOLIAN, *Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*, HD 41, 2017, s. 39–72.

¹¹⁴ Lukáš BOZDĚCH, *Kojenecká úmrtnost ve Stankově v 19. století*, HD 41, 2017, s. 73–86.

I. 3. Kremace jako historiografické téma

I. 3. 1. Německá a anglo-americká historiografie

Proměna pohřebního rituálu v důsledku prosazování fakultativního pohřbu žehem stále stojí nejen u nás, ale i v zahraničí poněkud mimo zájem badatelů. Ze značného počtu pojednání o historii pohřbu žehem a jeho prosazování na území dnešního Německa je nutné zmínit knihu Maxe Paulyho *Die Feuerbestattung* z roku 1904,¹¹⁵ která se věcně a přehledně zabývá chronologickým vývojem kremačních snah. Další důležité výpovědní prameny představují studie Stefana Fayanse,¹¹⁶ Emila Beutingera¹¹⁷ a Fritze Schumachera.¹¹⁸ Zmiňovaní autoři se mimo historie zaměřili i na výstavbu jednotlivých krematorií, přičemž více než technickým záležitostem se věnují analýze použitých architektonických prvků a poskytují cenné informace o dnes již neexistujících stavbách.

Za průkopníka modernějšího přístupu k výzkumu pohřební kultury je ovšem bez nadsázky označován zakladatel vzdělávací organizace *Museum für Sepulkralkultur* in Kassel Hans-Kurt Boehlke, který se ve své knize *Friedhofsbauten* z roku 1974¹¹⁹ zabýval hřbitovními stavbami a jejich architekturou. Kompletní a systematický přehled a zhodnocení architektury znamenalo v jeho podání pokus o přiblížení rozličných variant sepulkrálních památek široké veřejnosti. Tento přístup ještě více uplatnil v článku *Die Feuerbestattung in kulturhistorischer Perspektive*,¹²⁰ který je podrobným výkladem dějin pohřbu žehem a kde se věnuje jeho vývoji v Německu od roku 1945 do osmdesátých let 20. století. Hans-Kurt Boehlke se stal uznávaným odborníkem v oblasti studia pohřebních rituálů a kultury, který do výzkumu vnesl interdisciplinární přístup. Výše jmenované práce jsou proto z uvedeného důvodu stále aktuální.

Pod jeho vedením byl také založen časopis *Friedhof und Denkmal*, který vychází již od roku 1956. Současně stál u vzniku *Zentralinstitut für Sepulkralkultur* (1979), který se zasadil o vydání velkého lexikonu k dějinám pohřebních zvyklostí v rámci tzv. „kasselských studií“. Prozatím čtyřsvazková příručka je rozdělena tematicky, přičemž první díl se věnuje folkloristice a kulturní historii,¹²¹ druhý archeologii

---

¹¹⁵ Max PAULY, *Die Feuerbestattung*, Leipzig 1904.

¹¹⁶ Stefan FAYANS, *Bestattungsanlagen*, Stuttgart 1907.

¹¹⁷ Emil BEUTINGER, *Handbuch der Feuerbestattung*, Leipzig 1913.

¹¹⁸ Fritz SCHUMACHER, *Die Feuerbestattung*, Leipzig 1939.

¹¹⁹ Hans-Kurt BOEHLKE, *Friedhofsbauten*, München 1974.

¹²⁰ TÝŽ, *Die Feuerbestattung in kulturhistorischer Perspektive*, *Friedhof und Denkmal* 5/6, 1988, s. 82–105.

¹²¹ *Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur I*, Kassel 2002.

a dějinám umění,¹²² třetí se vztahuje k praktickým projevům dnešní kultury na hřbitovech.¹²³ Doposud poslední díl se zaměřuje na osobnosti, které se zasadily o výzkum pohřební kultury.¹²⁴ Kassel se stal centrálním místem pro výzkum této tematiky. Na přístupy a snahy Hanse-Kurta Boehlkeho kontinuálně navázala pracovní skupina Friedhof und Denkmal, která se snaží pečovat o tradiční podobu pohřebního rituálu.

Hlavním inspiračním zdrojem předkládané disertační práce se z hlediska metodologie staly příspěvky německého historika sociálních a hospodářských dějin Norberta Fischera, který se pokusil o průnik přístupů sociálních a kulturních dějin. Stěžejní téma prací představují dějiny hřbitovů, výzkum náhrobků, pohřebního rituálu a smrti všeobecně. Jeho analýzy vycházejí ze studia tradic¹²⁵ a konceptu tzv. „vynalezených tradic“ britského historika Erica J. Hobsbawma,¹²⁶ který tvrdí, že většina „tradic“ je ve společnosti uměle zkonstruována k aktuálním účelům, především pro potřeby udržení moderního národa. Dále se Norbert Fischer přihlásil ke *vzpomínkové a paměťové kultuře* podle egyptologů Jana Assmanna a Thomase Macha.¹²⁷ Metodologicky by se podle jmenovaných autorů měl výzkum nejprve zaměřit na „dějiny smrti“ specifické pro danou kulturu. Do této kategorie spadají představy o posmrtném životě, zádušní kult či rituály spojené se smrtí. Následně by mělo dojít k analýze toho, do jaké míry a v jakém smyslu tento celý komplex představuje střed, na jehož základě by bylo možné popsat celou kulturu i s jejími specifiky.

Kniha *Vom Gottesacker zum Krematorium*¹²⁸ představuje dnes již klasickou příručku k výzkumu proměny hřbitovního prostoru z pohledu sociálních dějin.¹²⁹ Norbert Fischer chápe hřbitov jako místo určené pro společnost, z čehož vychází

¹²² Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur II, Kassel 2005.

¹²³ Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur III, Kassel 2010.

¹²⁴ Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur V, Kassel 2015.

¹²⁵ K výrazu „tradic“ se v německém prostředí nejčastěji vyjadřují starší práce například Josef PIEPER, *Über den Begriff der Tradition*, Köln – Opladen 1958 a TÝŽ, *Überlieferung. Begriff und Anspruch*, München 1970.

¹²⁶ Více Eric J. HOBBSAWM, Introduction. *Inventig Traditions*, in: E. J. Hobsbawm – Terence Ranger (edd.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1992, s. 1–14.

¹²⁷ Blíže Jan ASSMANN, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, Praha 2003.

¹²⁸ N. FISCHER, *Vom Gottesacker*. Kniha byla vydána jako upravená verze disertační práce z roku 1994 *Vom Gottesacker zum Krematorium. Trauerkultur zwischen Tradition und bürgerlicher Rationalität. Eine sozialgeschichtliche Studie zum Umgang mit den Toten in Deutschland 1780–1930*.

¹²⁹ Například Richard A. Etlin studoval změnu a přerod francouzského pohřbívání v 18. století. Nejenže se věnuje „architektuře smrti“, ale také analyzuje duševní a sociální problémy, které vedly k vytvoření nového druhu městské instituce, tedy obecního hřbitova. Richard A. ETLIN, *The Architecture of Death: The Transformation of the Cemetery in 18th Century Paris*, London 1987.

jeho hlavní teze. Přesun pohřebišť za brány měst hodnotí z pozice omezení náboženské svrchovanosti, s čímž se zcela ztotožňuje koncept předkládané disertační práce. Velice zajímavý je jeho pohled na kremaci, která podle něj znamenala největší zásah do tradiční pohřební kultury. Do souvislostí s umíráním dává mechanizaci, racionalizaci a byrokratizaci v moderní době. V návaznosti na uvedené procesy hovoří o tzv. „odčarování smrti“ a jejím rozumovém chápání. Hlavní předností knihy je skutečnost, že problematiku umírání a smrti nazírá z pohledu napětí mezi modernitou a tradicí, které vyvstalo na základě společenského vývoje společnosti 18. století.¹³⁰

Vstup do 21. století s sebou přinesl zájem o krematoria z hlediska jejich architektonického ztvárnění. Průkopníkem moderního výzkumu umělecko-historické hodnoty staveb byl Henning Winter. Jeho monografie přinesla ucelený výklad o krematoriích, jež byla postavena do vypuknutí první světové války.¹³¹ Vedle úvodu do dějin pohřbu žehem zkoumal výstavbu německých spalovacích zařízení. Podrobného výkladu se dočkaly například provozy v Mohuči a Brémách, Geře či Drážďanech. Autor však náhle zemřel, a řada otázek zůstala nezodpovězena. Podle původního záměru již nestihl objasnit formálně estetické zařazení staveb a sociálně historickou proměnu v pohřební kultuře. I přesto se jedná o doposud nejkompaktněji pojaté dílo k historii kremačního hnutí na území Německa.

Jednu z novějších publikací představuje sborník s prozaickým podtitulem *Unter den Flügeln des Phönix*, který vyšel u příležitosti stého výročí od zahájení činnosti zpopelňovacího zařízení v Drážďanech.¹³² Převážně se sice věnuje tamnímu krematoriu a urnovému háji, ale současně osvětluje dílčí aspekty pohřební kultury z rozličných úhlů. Vedle představení historického a architektonického vývoje se zabírá i myšlenkami hřbitovní reformy v souvislosti s utvářením nové společnosti. Ve sborníku se tak nachází například příspěvek o Friedrichu Siemensovi a Lady Dilke, Fritz Schumacherovi a jeho práci k drážďanskému spalovacímu zařízení či o ekologických aspektech provozu.

---

¹³⁰ Norbert Fischer vytvořil i vědecký informační portál www.postmortal.de, kde neustále prohlubuje své poznatky z oblasti pohřební kultury. Tento nezávislý web se v první řadě snaží o zpřístupnění a přiblížení tématu smrti a zármutku veřejnosti.

¹³¹ Henning WINTER, *Die Architektur der Krematorien im Deutschen Reich 1878–1918*, Dettelbach 2001.

¹³² 100 Jahre Krematorium und Urnenhain Dresden-Tolkewitz. *Unter den Flügeln des Phönix*, Beucha 2011.

Zatím nejnovější vydanou prací k dějinám kremačního hnutí v Německu představuje monografie z pera Ulricha Hübnera z roku 2013.¹³³ Kniha věnující se umění a architektuře německých krematorií v historickém kontextu vychází ze stejnojmenné disertace, kterou autor obhájil na Technické univerzitě v Drážďanech. Po vzoru Henninga Wintera obrátil autor svou pozornost nejprve k souhrnu historického vývoje otázky zpopelňování lidských ostatků. Přestože se nejedná o část s metodologicky inovativním přínosem, dokázal maximálně vytěžit stávající literaturu a propojit je s novými poznatky z archivních výzkumů.

Skutečně nosnou částí knihy je kapitola zaměřující se na architektonický vývoj saských krematorií. Svou analýzu zaměřil na spalovací zařízení v Saské Kamenici, Žitavě, Cvikově, Lipsku, Drážďanech, Zhořelci, Meerane, Plavně, Freibergu, Reichenbachu, Míšni a v Döbeln. Na každé z těchto staveb analyzoval optikou historika architektury unikátní prvky, které si stavitelé dokázali prosadit. Vytvořil tak katalog jednotlivých budov, který ale současně představuje praktické ukázky proměny módních trendů stavitelství. Z hlediska výzkumu kremační kultury se jedná o velice zdařilý projekt, který nastolil vzor i pro nově vznikající práce v českém prostředí.¹³⁴

Přehled zahraniční, převážně angloamerické, literatury shrnuli ve své studii z roku 2011 Olga a Zdeněk R. Nešporovi. Jednalo se o vůbec první nástin stávající literatury ke kremační tematice.¹³⁵ V posledních dvou desetiletích obrátili někteří zahraniční historikové a sociální vědci pozornost k souvislostem mezi šířením spalování tělesných ostatků v moderních euroamerických společnostech a sociálními a náboženskými proměnami daných společností. Do souvislostí jsou obvykle uváděny sociální procesy, jako je reformace, sekularizace, demokratizace a individualizace. Na základě jmenovaných faktorů se projevují rozdíly ve srovnání situace v Evropě a ve Spojených státech. Rozšíření kremace v západní Evropě je spojováno se sekularizačními procesy. Ideové oddělení pohřebního rituálu od přímých následků pro další osud zemřelého přináší ve své práci například Peter C. Jupp.¹³⁶

---

¹³³ Ulrich HÜBNER, *Kunst und Architektur der deutschen Feuerbestattungsanlagen im historischen Kontext. Unter besonderer Berücksichtigung der Krematorien in Sachsen*, Dresden 2013.

¹³⁴ Srov. M. SVOBODOVÁ, *Krematorium*.

¹³⁵ Zdeněk R. NEŠPOR – Olga NEŠPOROVÁ, „*V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí*“. *Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti*, Soudobé dějiny 4, 2011, s. 564–566.

¹³⁶ Peter C. JUPP, *From Dust to Ashes. Cremation and the British Way of Death*, Basingstoke – New York 2006. Společně s Hilary J. Grainger představují nejvýznamnější odborníky na proměnu kremační kultury. Výběrem Hilary J. GRAINGER – P. C. JUPP, *Golders Green Crematorium 1902–2002. A London Centenary in Context*, London 2002; H. J. GRAINGER – P. C. JUPP – Alan CRAWFORD, *Death Redesigned. British Crematoria History, Architecture and Landscape*, London 2006.

Naproti tomu americký religionista Stephen Prothero hovoří o tom, že rozvoj spalování lidských ostatků ve Spojených státech sekularizace společnosti nikterak neovlivnila a zvyšování podílu pohřbu žehem zapříčinily podle něj praktické důvody spojené s nedostatkem či drahotou hrobových míst.¹³⁷ Autoři z řad sociálních antropologů a sociologů se problematikou zpopelňování zabývali v souvislosti s vývojem a změnami pohřebních obřadů, přičemž většinou zdůrazňují variabilitu ritů i možností nakládání se spálenými ostatky.¹³⁸ Dosud nejucelenější přehled k otázce pohřbu žehem připravili Douglas J. Davies a Lewis H. Mates ve své encyklopedii, která přináší údaje o krematoriích z téměř padesáti států světa včetně někdejšího Československa.¹³⁹

I. 3. 2. Kremace jako téma české historiografie

Do českého prostředí začala tematika kremace pronikat velice pozvolna a dodnes je poměrně skromná. Ve svých prvopočátcích se zúžila pouze na propagaci pohřbu žehem či protiagitaci katolické církve. Za hlavního představitele protikremačního hnutí na přelomu 19. a 20. století je považován Jan Křtitel Maštaliř.¹⁴⁰ V rámci obou táborů vystupovali zastánci různých názorů a myšlenek. Svá stanoviska si často vyměňovali prostřednictvím literatury, která se mohla snadno šířit mezi širokou veřejnost. Mezi obhájce kremace lze jednoznačně zařadit aktivní členy spolků na podporu pohřbu žehem. Z jejich produkce vznikaly práce věnované technické stránce a architektuře krematorií¹⁴¹ a urnových hájů či sociálně-hygienickým aspektům spalování.¹⁴²

V současné době je již k dostání také očekávaná publikace P. C. JUPP a kol., *Cremation in Modern Scotland*, Edinburgh 2017.

¹³⁷ Stephen PROTHERO, *Purified by Fire. A History of Cremation in America*, Berkeley – Los Angeles – London 2001, s. 138–144 a 163.

¹³⁸ Tony WALTER, *The Revival of Death*, London – New York 1994; Florence VANDENDOPRE, *Funerals in Belgium. The Hidden Complexity of Contemporary Practices*, *Mortality* 1, 2000, s. 18–33; Douglas J. DAVIES, *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, London – New York 2002; David PRENDERGAST – Jenny JOCKEY – Leonie KELLAHER, *Blowing in the Wind? Identity, Materiality, and the Destination of Human Ashes*, *Journal of Royal Anthropological Institute* 4, 2006, s. 881–898.

¹³⁹ Douglas J. DAVIES – Lewis H. MATES, *Encyclopedia of Cremation*, Alderhot 2005. Srov. s Martina LANGE, *A bibliography on cremation*, Strasbourg 1987, zejm. s. 157–158, 412–413 a 433–456.

¹⁴⁰ Jan Křtitel MAŠTALÍŘ, *O spalování mrtvol na základě různých pramenů*, Praha 1905.

¹⁴¹ Výběrem Ludvík ČÍZEK, *Oheň ve službách hygieny: se zvláštním zřetelem k technickým zařízením nové doby ku spalování mrtvol, zdechlin, smetí a odpadků z měst*, Praha 1897; TÝŽ, *O spalování mrtvol ze stanoviska technického*, Praha 1905; František Xaver MENCL, *Evropská krematoria*, Praha 1919; Emil EDGAR, *Kolumbária a popelnické háje*, Praha 1923; Jaroslav NEKVASIL, *Stavba druhého pražského krematoria v Košířích a návrh na výstavbu krematorií v hlavním městě Praze*, Praha 1946.

¹⁴² Výběrem Bernard Maxmilian BRAND, *O spalování mrtvol na základě mnohých pramenů*, Praha 1894; Franz SÜSS, *Die Feuerbestattung von ernst und jetzt*, Praha 1895; Robert NEUSCHL, *O spalování mrtvol*,

Otázku kremace v moderním bádání českých dějin otevřela až roku 2001 Milena Lenderová svým článkem *S pietou popel shrnouce*.¹⁴³ Třebaže se jedná jen o několikastránkovou studii, autorce se podařilo postihnout všechny důležité mezníky kremačního hnutí na našem území. Nutno podotknout, že Milena Lenderová se k tématu dostala nejspíše poněkud oklikou v návaznosti na monografii o malířce Zdence Braunerové.¹⁴⁴ Zde totiž narazila na případ její matky Augusty, která byla v Paříži zpopelněna a jejíž urna byla jako první uložena na Vyšehradě.¹⁴⁵

Ve stejném roce uveřejnil svůj článek na téma svobodomyšlné organizace *Volná myšlenka* i Antonín K. K. Kudláč.¹⁴⁶ Téma si zvolil již pro svou diplomovou práci a ještě více jej rozvinul v monografii z roku 2005.¹⁴⁷ Zde se zaměřil na otázku českého antiklerikalismus 19. století. Pozornost věnoval i Spolku Augustin Smetana, ale i celkově dějinnému vývoji ateistické skupiny *Volná myšlenka* a její osvětové činnosti v české společnosti. Stranou jeho zájmu nezůstaly ani světové kongresy, které se odehrávaly v Praze v letech 1907, 1920 a 1936. Ke studiu využil vedle propagační literatury z počátku 20. století¹⁴⁸ i celou řadu doposud nevytěžených pramenů z provenience k tématu věnovaných archivních fondů. Jeho práce znamenala cenný přínos pro studium kulturních dějin přelomu staletí a zabývala se otázkou českého ateistického hnutí, oproti starším přístupům,¹⁴⁹ komplexně.

Za skutečné průkopníky v oblasti studia kremačního hnutí v české historiografii lze označit manžele Nešporovi. Přibližně kolem roku 2010 se šířením myšlenek fakultativního pohřbu žehem začal věnovat i Zdeněk R. Nešpor,¹⁵⁰ i když se zpočátku

---

Olomouc 1907; Ladislav VELINSKÝ, *O spalování mrtvol*, Plzeň 1907; Jindřich ZÁHOŘ – Ludvík ČÍŽEK, *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol. Poučení pro český lid*, Praha 1916; *Spalování mrtvol. Hrob nebo urna*, Hlučín na Slezsku 1929; Karel NOZAR, *Pohřby do země a kremace*, Praha 1931; Lubomír MILDE, *Kremace: Moderní způsob pohřbívání*, Praha 1932; *Kremace ve světle pravdy. Propagační spis městského krematoria v Pardubicích*, Pardubice 1936 a Jaroslav NEKVASIL, *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, Praha 1946.

¹⁴³ Milena LENDEROVÁ, *S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách*, *ĎaS* 1, 2001, s. 23–27.

¹⁴⁴ TÁŽ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.

¹⁴⁵ K tématu také TÁŽ, „*První česká matka po smrti upálena*“ aneb *Pohřeb paní Augusty Braunerové*, in: H. LORENZOVÁ – T. PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén*, s. 238–244.

¹⁴⁶ Antonín K. K. KUDLÁČ, *Volná myšlenka mezi socialismem a laickou církví*, *ĎaS* 1, 2001, s. 29–32.

¹⁴⁷ TÝŽ, *Příběh(y) Volné myšlenky*, Praha 2005.

¹⁴⁸ Například Jan KALIVODA, *Co je to Volná myšlenka*, Praha 1907; Karel PELANT, *Sokolstvo a Volná myšlenka*, Praha 1909; Filip Jan KONEČNÝ, *Mezinárodní Volná myšlenka a její boj proti katolické církvi v Čechách. Se zvláštním zřetelem k mistru Janu Husovi a jeho pětistileté památce* v r. 1915, Praha 1913 a L. MILDE, *Volná myšlenka a náboženství*, Praha 1929.

¹⁴⁹ Srov. Milan ZUBEK, *Tradice protináboženského a protiklerikálního boje v našich zemích. Volná myšlenka*, Praha 1961 a Josef HAUBELT, *Volná myšlenka hovoří*, Praha 1994. Tyto práce navázaly na tradici propagační literatury bez potřebné kritiky pramenů.

¹⁵⁰ Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha 2010, s. 275 a 280. TÝŽ, *Příliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu*,

nejednalo o hlavní téma jeho výzkumu. V kontextu přístupů sociologie náboženství a kultury vnesl do zkoumané problematiky novou optiku. Jeho četné příspěvky se neomezují na výčet historických událostí vývoje zpopelňování, ale snaží se o podrobnou analýzu společenského dopadu na zvolené změny v pohřebním rituálu. Společně s manželkou Olgou Nešporovou se v rámci odborného článku pokusili o zpracování dějin českého křesťanského hnutí od konce 19. století do současnosti.¹⁵¹ Nesporným přínosem je mimo jiné shrnutí zahraniční literatury, bohužel s podrobnějším zaměřením převážně na angloamerickou produkci. Konceptně jejich práce vychází z předpokladu, že kremace nebyly pouze sociálně-ekonomickou otázkou, nýbrž tvořily ideologicky, nábožensky a mocensko-politicky vysoce rezonující téma, s čímž se plně ztotožňuje i předkládaný text.

Sociální antropoložka Olga Nešporová se otázkou umírání, smrti a pohřebního rituálu zabývá soustavně již několik let. Převážně kladně¹⁵² byla českou odbornou obcí přijata její monografie s názvem *O smrti a pohřbívání*.¹⁵³ Zde se autorka zdařile pokusila položit základy sociologie smrti,¹⁵⁴ disciplíny, která se v českém prostředí pozvolna prosazuje. Její kniha konfrontuje zvolené téma z pohledu minulosti i přítomnosti. Velice zajímavé je mimo jiné pojednání o smutku a truchlení, kam autorka vnáší snad nejvíce sociologický aspekt. V souvislosti s tím také uveřejnila v české literatuře doposud nereflektovanou problematiku pomníčků u silnic obětem dopravních nehod jako vzpomínkových míst.¹⁵⁵

Praha 2010, s. 178–187; Týž, *The Building of Crematoria in the Czech Republic: Social and Ideological Issue*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, Special Issue. *Dying and Death in 18th–21st Century Europe. International Conference, Third Edition*, Alba Iulia, Romania, September 3–5, 2010, s. 279–291 a Týž, „*Lepší, jasnější a rozumnější názor na život*“ – *žeh. Křesťanské hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století*, in: Miloš Havelka a kol., *Víra, kultura a společnost, Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*, Praha 2012, s. 313–326.

¹⁵¹ Z. R. NEŠPOR – O. NEŠPOROVÁ, *V žáru*, s. 563–602.

¹⁵² Své výhrady uveřejnila v recenzi ke knize Alexandra Navrátilové, která se sama problematikou smrti dlouhodobě zabývá. Vytýkána byla v první řadě absence širšího využití pramenů umožňující hlubší analýzu specifických podmínek českého prostředí a nesourodost některých kapitol (například o pohřebním rituálu). Blíže Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Olga Nešporová, O smrti a pohřbívání*, ČL 4, 2015, s. 503–505.

¹⁵³ Olga NEŠPOROVÁ, *O smrti a pohřbívání*, Brno 2013.

¹⁵⁴ „Sociologie smrti“ studuje postoje ke smrti, představy o posmrtné existenci, pohřební rituály, problematiku umírání a truchlení. Dříve se otázkami zabývali sociální antropologové či etnografové, ovšem s tím rozdílem, že daná témata jsou zkoumána v současných vyspělých společnostech a zpravidla bývá kladen menší důraz na rituály samotné. Obdobný přístup také Giuseppe MAIELLO, *Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni*, ČL 1, 2005, s. 35–47.

¹⁵⁵ Také Olga NEŠPOROVÁ, *Pomníčky u silnic v longitudinální perspektivě*, ČL 2, 2015, s. 173–197.

Z hlediska předkládané disertační práce je nejzajímavější její pojednání o kremačním hnutí. Olga Nešporová se sice pokusila shrnout všechny podstatné okolnosti, které vedly k postupnému zákonnému povolení kremací i následný rozvoj, nicméně se nevyhnula přílišnému zobecnění faktů a paušalizaci. Právě u práce se sociologickým aspektem by bylo záhodno analyzovat i místní specifika podle územního rozdělení dnešní republiky a problematiku kremačního hnutí posuzovat v souvislosti s vývojem v německém prostředí. Textu by také prospělo i objasnění užívané terminologie. Nutno ale podotknout, že jakési „dokončení“ či „doplnění“ k tématu pak autorka přinesla ve svém článku o proměnách pohřbívání.¹⁵⁶

Další autorkou, která se již dlouhodoběji věnuje kremační kultuře, je Markéta Večeřáková, provdaná Svobodová. Svou pozornost v první řadě obrátila k architektuře spalovacích zařízení. Jednalo se o logický počín, jelikož právě stavby krematorií v sobě nesly nejvíce prvků pokroku moderní společnosti. Za první vydaný příspěvek k uvedené problematice lze považovat článek v časopisu *Umění* z roku 1997,¹⁵⁷ kde se zaměřila na historii krematorií, jejich architekturu a částečně i ideový obsah. V následujícím ročníku byla otištěna studie o proměnách liturgického prostoru v meziválečném období na příkladu Prahy, kde zohlednila i otázku výstavby kolumbárií ve sborech Církve československé.¹⁵⁸ Své závěry z konce devadesátých let v rozšířené podobě publikovala i ve *Epigraphica & Sepulcralia*¹⁵⁹ a ve sborníku věnovaném pohřebním obřadům z pohledu různých liturgických tradic.¹⁶⁰

Pomyslný vrchol jejího výzkumu měla představovat monografie,¹⁶¹ jejíž název sliboval ozřejnění otázky budování krematorií v kontextu procesu sekularizace. Na základě zkušeností s prací výše jmenovaného německého autora Ulricha Hübnera se však jednalo o velké zklamání. Markéta Svobodová se bohužel orientovala spíše na obrázkovou přílohu, než na samotný text. Hlubší archivní výzkum pramenů by jistě napomohl ozřejmit a doplnit její jednotlivé kapitoly. V obecné části, která měla osvětlit historický vývoj pohřbu žehem v českém prostředí, čerpala pouze ze stávající literatury.

---

¹⁵⁶ O. NEŠPOROVÁ, *Století*, s. 183–204.

¹⁵⁷ Markéta VEČEŘÁKOVÁ, *Krematoria v české architektuře 10. – 30. let 20. století. Jejich historie, architektura a ideový obsah*, *Umění* XLV, 1997, s. 72–92.

¹⁵⁸ TÁŽ, *Změny liturgického prostoru v pražské meziválečné sakrální architektuře*, *Umění* XLVI, 1998, s. 548–558.

¹⁵⁹ Markéta SVOBODOVÁ, *Historie a ideový obsah architektonického typu krematoria v meziválečném Československu*, *Epigraphica & Sepulcralia* II, 2009, s. 267–287.

¹⁶⁰ TÁŽ, *Desakralizace hřbitovní architektury ve 20. století. Politické, společenské a estetické důsledky změn ve stavební typologii hřbitovních staveb*, in: Walerian Bugel a kol., *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*, Olomouc 2015, s. 169–184.

¹⁶¹ TÁŽ, *Krematorium*.

Ani v tomto případě ale nevolila příliš šťastně a již vůbec ne komplexně. Ze starších prací převzala celé citace textů, které nepodrobila žádné kritice či vlastní interpretaci. Nejzřetelněji se tento problém odráží v úvodních částech publikace. Autorka zcela opomenula nejnovější práce Olgy a Zdeňka R. Nešporových, ale také se nikterak nevypořádala se zahraniční literaturou.

Co se týká uměleckohistorického popisu staveb, v textu se odráží jasná disproporce jednotlivých částí. Medailonky prvorepublikových krematorií byly zpracovány znatelně podrobněji, přesto však nepodávají vyčerpávající komentář. Autorka nejspíše vycházela ze své původní diplomové práce, jež se zaměřovala na tyto stavby v období desátých až čtyřicátých let 20. století. Poválečným spalovacím zařízením se věnovala pouze okrajově a bohužel neanalyzovala ani všechny provozy, nýbrž jen vzorek, přičemž její výběr není nikterak vysvětlen. Stranou tak zcela zůstala krematoria v Českých Budějovicích, Jihlavě, Šumperku, ale i mnohá další. Informace jsou často vytrženy z kontextu a podávají jen povrchní přehled o událostech. Kniha, která představuje 16 krematorií, měla předpoklad vnést do české historiografie uměleckohistorický přístup při výzkumu stavebního ztvárnění spalovacích zařízení. Vzhledem nastíněným nedostatkům nenaplnuje představu vědecké monografie a přináší pouze zevrubný popis, kterému zcela chybí interpretace historických pramenů.¹⁶²

Závěrem si pozornost zaslouží také kvalifikační práce, které začínají v posledních letech vznikat. Pro studenty představuje proměna pohřebního rituálu atraktivní téma, jelikož se v českém prostředí stále jedná o okrajově reflektovanou problematiku. Mezi velice zdařilé výtvořiny patří pojednání Martina Huczala,¹⁶³ který se zaměřil na sociální a právní aspekty pohřbu žehem. Dále pak je nutné jmenovat Filipa Macháčka, jenž se věnoval moravským krematoriím,¹⁶⁴ a studii k situaci v Pardubicích od Martina Jakoubka.¹⁶⁵ Osobu Františka Mencla z pohledu významného stavitele mostů a samozřejmě propagátora pohřbu žehem představila ve své diplomové

---

¹⁶² Znepokojení nad nedokonalým knižním zpracováním významného společenského i architektonického fenoménu vyjádřil i Zdeněk R. Nešpor ve své recenzi. Z. R. NEŠPOR, *Markéta Svobodová, Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století. Ideové, stavební a typologické proměny, Lidé a města* 16, 2014, s. 158–160.

¹⁶³ Martin HUCZALA, *Smrt a nakládání s tělem zemřelého, jeho sociální aspekty a právní rámec*, Olomouc 2010 (bakalářská práce) a TÝŽ, *Veřejnoprávní regulace smrti jako problém a jeho historické proměny*, Olomouc 2012 (diplomová práce).

¹⁶⁴ Filip MACHÁČEK, *Kremační a protikremační agitace na Moravě. Historie nelehkého zrodu tří moravských krematorií*, Olomouc 2011 (diplomová práce).

¹⁶⁵ Martin JAKOUBEK, *Vývoj a proměny pohřební kultury, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic přelomu 19. a 20. století*, Hradec Králové 2015 (bakalářská práce).

práci Jana Trtíková.¹⁶⁶ Všeobecně lze říci, že současné studentské práce orientují svou pozornost na místa, kde spalovací zařízení vznikala.¹⁶⁷ Z hlediska regionální historie se jedná o zajímavé příspěvky, které napomáhají na základě vhodně zvolených pramenů odkrývat často opomíjené aspekty života městského obyvatelstva.

---

¹⁶⁶ Jana TRTÍKOVÁ, *Ing. František Mencl (*1879–†1960): mostař a propagátor žehu*, Olomouc 2016 (diplomová práce).

¹⁶⁷ Například Filip MACHÁČEK, *Krematorium v Olomouci v letech 1919–1932*, Olomouc 2009 (bakalářská práce) a Jindřich KAFKA, *Krematorium v Semilech od počátku do roku 1948*, Liberec 2012 (bakalářská práce). Druhý ze jmenovaných vydal svou bakalářskou práci ve zkrácené také prostřednictvím tisku. Více J. KAFKA, *Krematorium v Semilech v třicátých letech 20. století*, *Z Českého ráje a podkrkonoší* 28, 2015, s. 175–205.

I. 4. Prameny

Disertační práce je založena na komparativním výzkumu pramenů českých i německých archivů. Právě styky s protestantskými částmi Německa napomohly k šíření myšlenek o pohřbu žehem na naše území. Na základě hlavní hypotézy představuje oblast Chebska jakýsi pomyslný „kulturní most“, který spojoval nejen společenské, ale také duchovní kontakty mezi českými a německými oblastmi. K odhalení této komunikační sítě v první řadě napomohly prameny uložené v SOkA Cheb a Karlovy Vary a na německé straně v městských archivech v Plavně (Stadtarchiv Plauen) a Selbu (Stadtarchiv Selb). Na základě podrobné analýzy by měla být zodpovězena otázka změny vnímání pohřbu jako přechodového rituálu a pohřební kultury jako takové.

I. 4. 1. Prameny městské provenience

Pramenná základna se v první řadě opírá o archiválie uložené v chebském archivu. V heuristické části výzkumu byly vyhledány fondy, na jejichž základě by byla doložitelná proměna pohřebního rituálu na přelomu 19. a 20. století. Z hlediska studia prostoru chebského hřbitova byly zásadní zápisy sanitární a hřbitovní komise.¹⁶⁸ K jejímu ustavení došlo již na sklonku sedmdesátých let 19. století v souvislosti s bojem proti epidemiím. V součinnost měla vstoupit se sanitární policií. Během každého volebního období byla zvolena i nová komise a jejími členy se v první řadě stávali odborníci z lékařského oboru. Předsedal jí vždy starosta města a poradní slovo měl i městský stavební inženýr.

Největším přínosem zápisů z jednání sanitární a hřbitovní komise je jejich obsah. Kromě něj je nutné ocenit také celistvost. Záznamy se dochovaly již od roku 1879, tedy od doby, kdy se podařilo nový městský hřbitov přesunout za hranice města. Díky tomu se tedy jedná o nejucelenější pramen, který lze ke studiu problematiky použít. Přestože v průběhu činnosti měnila komise pojmenování,¹⁶⁹ její pravomoci, úkoly a poslání zůstávaly stejné. Hlavním úkolem bylo zajištění kvalitního života městského obyvatelstva s ohledem na hygienická nařízení. Obstarávala dohled nad lékařskými zařízeními, dodržování preventivních opatření

---

¹⁶⁸ Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Cheb, *Archiv města Cheb* (dále jen AMCH), ukn 6728–6735.

¹⁶⁹ V letech 1879–1888 se označovala jako *Sanitäts-Commission*, 1889–1922 jako *Gesundheits-Commission*. V letech 1908–1924 je pojmenovaná jako *Kommission für Gesundheitspflege und Friedhofsangelegenheiten*, 1925–1928 *Kommission für Friedhofsangelegenheiten* a v letech 1929–1938 *Sanitäts- und Friedhofausschuss*.

a dohlížela i na péči o chudé. Stranou jejího zájmu nezůstával ani prostor hřbitova, průběh pohřbů a řádné obstarání zemřelých.

K zasedání komise nedocházelo v pravidelných intervalech, ale podle potřeby, která vyvstávala z aktuální situace. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století se řešily hlavně otázky sanitárního charakteru a zabezpečení dohledu nad dodržováním hygienických předpisů. Konkrétně se nejčastěji projednávalo zajištění lékařských prohlídek v jednotlivých částech města, postupy při vypuknutí nakažlivých onemocnění či dodržování preventivních opatření v domácnostech. Vstup do nového století s sebou přinesl změnu. Více se začaly probírat záležitosti konkrétní výstavby. Předně se jednalo o zajištění kvalitní pitné vody, zprovoznění kanalizace a obstarání kvalitní lékařské péče v nemocnicích. Zařízení moderního typu ve městě skutečně chybělo a jeho stavba se stala na dlouhá léta hlavním bodem jednání.

Otázky hřbitova a pohřbívání se staly hlavním tématem jednání od dvacátých let 20. století. Komise se starala o výstavbu hřbitovní márnice, prosazovala získání koncese pro provozování městského pohřebního ústavu a vydání nových hřbitovních instrukcí. V součinnosti s městskou radou musela také řešit stížnosti na chování a pracovní morálku dlouholetého chebského hrobníka Wenzla Engelharta. V neposlední řadě je nutné zmínit, že hřbitovní komise v těchto letech ještě stále intenzivně projednávala zřízení vlastního spalovacího zařízení a urnového háje.

Nejvíce informací přinesly záznamy z jednání. Dochovaly se zápisy nejen o jejich průběhu, ale také o diskuzích, jež jednotlivá témata vyvolávala. Jelikož se na fungování komise podíleli převážně odborníci, projednávání otázek se zakládalo na logické a věcné argumentaci. Jednotlivé postoje a stanoviska jsou v textu disertační práce interpretována, protože nejlépe vystihují dobový diskurs a smýšlení aktérů, kteří rozhodovali o dalším vývoji v oblasti pohřební kultury. Ze stejného hlediska pak lze hodnotit i zápisy ze zasedání městské rady a městského zastupitelstva. Veřejní činitelé často prezentovali ve svých návrzích laická stanoviska, která však mnohdy odhalovala problematické otázky v jiném světle, než jak je viděla odborná komise. Odlišná optika se nejvíce projevila například při výběru vhodného místa pro zřízení nového hřbitova.¹⁷⁰

V heuristické fázi výzkumu došlo k prostudování zápisů ze zasedání městské rady a městského zastupitelstva z let 1878–1938. Stejně jako v případě záznamů

---

¹⁷⁰ SOKA Cheb, AMCH, ukn 519–567.

z jednání sanitární a hřbitovní komise se dochovala ucelená řada, která dovolila sledovat vývoj diskuzí v delším časovém období. Praxe byla taková, že veřejní činitelé si jako poradní orgán přizvali uvedenou komisi, která měla v první řadě zajistit potřebnou dokumentaci a veškeré podklady k jednání. Často se stávalo, že výbor komise připravil konkrétní návrh na řešení problémů, ale zástupci města ho nakonec neschválili. Jako příklad lze uvést i studie na výstavbu místní márnice, jejíž podobu projednávali zástupci obou stran bezmála deset let. Archivní výzkum prokázal, že tyto situace se opakovaly velice často a jednotliví aktéři se dostávali do více či méně otevřených konfliktů.

Stav v Německu byl reflektován na základě studia materiálu tamních městských archivů. Ve Stadtarchiv Plauen se nachází bohatá stavební dokumentace k projektu místního krematoria.¹⁷¹ Současně byly k vlastnímu výzkumu použity také zápisy z jednání městské správy,¹⁷² které napomohly objasnit průběh dohadů mezi spolkem na podporu pohřbu žehem a veřejnými činiteli. Díky plánům a fotografiím se podařilo analyzovat použité stavební prvky.¹⁷³ Obdobné prameny byly využity i ve Stadtarchiv Selb. Zde se dochovaly zápisy ze zasedání městské rady¹⁷⁴ a ve spisech stavebního úřadu projekt krematoria.¹⁷⁵

Po provedené kritice uvedených „českých“ i německých pramenů je zřejmé, že zápisy sanitární a hřbitovní komise stejně jako záznamy ze zasedání městské rady a zastupitelstva na obou stranách hranice lze hodnotit jako věrohodné. Sice se do nich nezapisovaly doslovné a úplné výroky jednotlivých zúčastněných osob, nicméně se jednalo o dokumenty, které se následně dostávaly i prostřednictvím místního tisku k veřejnosti. Není pravděpodobné, že by se do záznamů podávaly zkreslené informace, které by uváděly nepravdivé či poupravené argumentace. Do přepisovaných verzí se jistě nezaznamenávaly veškeré podrobnosti, přesto je možné se v nich dočíst, například kdo jmenovitě zatleskal konkrétnímu příspěvku, která osoba opustila jednání či jak jednotliví účastníci hlasovali. Souhrnně lze říci, že se jedná o popis celého zasedání, který pořídil školený zapisovatel. Z uvedených důvodů vyplývá, že úřední zápisy ze zasedání jak komise, tak politických orgánů města je možné považovat za spolehlivý pramen.

---

¹⁷¹ Stadtarchiv Plauen, Akten des Stadtbauamtes zu Plauen. Die Feuerbestattungshalle *nebst Wirtschaftsgebäude, Baupolizeiliche Prüfungen, Tagebuch für Neubau Hauptfriedhof.*

¹⁷² TAMTÉŽ, Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1905, 1907, 1911, 1914–1923.

¹⁷³ TAMTÉŽ, Sammlung der Fotografien.

¹⁷⁴ Stadtarchiv Selb, Stadtratssitzungen.

¹⁷⁵ TAMTÉŽ, Bauamt – Projekt des Krematoriums.

Mezi další archiválie městské provenience je nutné zařadit i aktový materiál, který se však pro všechny analyzované lokality dochoval torzovitě. K otázce městského hřbitova jsou například v archivním fondu Archiv města Cheb k dispozici pouze čtyři kartony spisů pocházejících z let 1878–1938. Vedle informací o přemístění hřbitova se zde nachází i bohatý účetní materiál v podobě vyměřených poplatků. Dále pak je pojednáno o rozšiřování pozemků pohřebního místa postupným prodejem okolních parcel. Stranou zájmu veřejných činitelů nezůstalo ani vysoušení hrobových míst, zřizování hrobek, stavby hřbitovních budov, ale také například projekt krematoria, korespondence s vídeňským spolkem Flamme či nabídky zpopelňovacích zařízení.¹⁷⁶

Společně s dobovým tiskem v podobě místního Egerer Zeitung, jenž refleктоval zprávy z dění kolem místního hřbitova, a s využitím jiných, převážně rodinných a osobních fondů, se podařilo zodpovědět stanovené otázky ohledně podoby funerální kultury a její proměny se vstupem do 20. století. Z archivních fondů významných osobností chebského regionu byly v první řadě vytěženy smuteční oznámení rodinných příslušníků, fotografický materiál a stavební dokumentace. Současně přišly ke slovu písemnosti Okresního úřadu Cheb, kde se nachází agenda k místním živnostem, konkrétně tedy k pohřebním ústavům.

Ve Státním okresním archivu v Karlových Varech byly studovány písemnosti vzniklé z činnosti tamního spolku na podporu pohřbu žehem Flamme a dokumentace ke stavbě spalovacího zařízení v Rybářích. V první řadě byl využit archivní fond Archiv města Karlovy Vary,¹⁷⁷ kde se dochovalo po jednom kartonu, stejně jako ve fondu Okresní úřad Karlovy Vary,¹⁷⁸ a kronika města Rybáře z let 1931–1937.¹⁷⁹ Vyjma stanov uskupení, záznamů o vybírání členských poplatků a zápisů z jednání o vystavění místního krematoria se zde nachází i jednání o získání vlastní koncese na provozování pohřební služby a podmínky jejího udržení. Souhrnný přehled o historii provozu krematoria podal spis vydaný u příležitosti jeho slavnostního otevření¹⁸⁰ a dále pak podrobné výkazy o činnosti.

Ke studiu výstavby spalovacího zařízení v Karlových Varech byla využita projektová dokumentace uložená ve stavebním archivu místního magistrátu. V tamější spisovně jsou zachovány jednotlivé návrhy architektů Rudolfa Welse

---

¹⁷⁶ SOkA Cheb, kar 1280–1284.

¹⁷⁷ SOkA Karlovy Vary, *Archiv města Karlovy Vary* (dále jen AMKV), sign. D-XIII-166.

¹⁷⁸ TAMTĚŽ, *Okresní úřad Karlovy Vary* (dále jen OÚ Karlovy Vary), kar 101.

¹⁷⁹ TAMTĚŽ, *Archiv města Rybáře*, Gedenkbuch der Stadt Fischern, 3. Band.

¹⁸⁰ *Gedenkschrift anlässlich der Eröffnung der Feuerhalle in Karlsbad-Fischern am 17. Dezember 1933*, Karlsbad 1933.

i Ericha Langhammera. Díky plánům bylo možné alespoň částečně popsat využití architektonické prvky, které z pohledu třicátých let 20. století představovaly odvážné řešení v podobě využití čistě funkcionalistického stylu. Na základě dochovaných situačních projektů došlo také k analýze propojení krematoria s celkovou koncepcí katolického hřbitova a k objasnění autorova záměru o vytvoření uceleného komplexu.

Oproti archiváliím dnešní české provenience se v německém prostředí dochoval k tématu pouze torzovitý materiál. Důvodem je v první řadě stávající uložení u původců, kteří dokumenty doposud nepředali do archivů. Konkrétně se jedná o kremační spolky či soukromé osoby, které chápou písemnosti jako svůj soukromý majetek a nahlížení do nich prakticky nepovolují ani za účelem studia. Velice striktně je omezeno předkládání archiválií, které se již v městských archivech nacházejí. V případě, že se jedná o agendu spolku, jenž do dnešních dnů vykazuje činnost, si od něj badatel musí zajistit svolení, třebaže se jedná o písemnosti z počátku 20. století. Obecně lze ale konstatovat, že zásadní rozdíly české a německé archiválie nevykazují a z formálního hlediska jsou identické. Zjištěná skutečnost vychází z teritoriálního ukotvení samotného výzkumu. Přestože byly vytěženy písemnosti z dnešních státních archivů České republiky, stále se jedná o prameny jazykově německé a provenienčně podobné.

I. 4. 2. Kremační matriky

Nejpřínosnějším pramenem z hlediska výzkumu konkrétních osob, které se nechaly zpopelnit, se v rámci prováděného výzkumu staly kremační matriky (*Einäscherungsregister*). Karlovarské a plavenské se nacházejí ještě v péči původce – tedy správy krematoria, zatímco v bavorském Selbu došlo již k jejich předání do městského archivu. Stejně jako v případě církevních matrik zemřelých je zde zaznamenáno číslo kremace, jméno zemřelého, stav nebo povolání, datum a místo narození, poslední bydliště, datum a místo úmrtí, den a hodina zpopelnění, datum vystavení povolení příslušným úřadem, místo uložení a poznámka. Zápisy, resp. předtištěný formulář k vyplnění, se teritoriálně nelišily, pouze v Selbu nebyly vedeny kompletně a zápisy o zaměstnání či stavu se zde neuváděly. Z hlediska studia kremační otázky se jedná o doposud nevyužitý pramen, který napomohl k podrobnější analýze, a z anonymních čísel se staly konkrétní osoby s životními příběhy.

Vedením kremačních matrik byl pověřen pracovník spalovacího zařízení. Logicky nepodléhaly kontrole církve, jako tomu bylo v případě církevních matrik, nýbrž na ně dohlížely příslušné úřady. Primárně byla dozorem pověřena městská rada, která ve spolupráci s odbornými hřbitovními komisemi prováděla jednou ročně kontrolu. Obdobná praxe byla zjištěna nejen v Plavně a v Selbu, ale i v Karlových Varech. Při přezkoumání zápisů se v první řadě dohlíželo na jejich úplnost a správnost zápisů. Zároveň při vlastním studiu zpravidla docházelo ke konfrontaci s matrikami zemřelých, aby byla prověřena věrohodnost údajů, jež byla vždy závislá, stejně jako v případě církevních matrik, na osobě zapisovatele. Každoročně se na základě údajů z kremačních registrů vypracovávaly také přehledy, které sloužily jako doklad efektivnosti provozu zpopelňovacího zařízení. Současně se jednalo o zpětnou kontrolu odvedených zisků do veřejné pokladny. Zákon potvrdil, že v Čechách i v Německu nemohly být provozovateli spaloven soukromé osoby. Zmocnění k činnosti náleželo pouze městům, jimž logicky plynuly veškeré příjmy z provozu. Po provedení kritiky pramene v podobě konfrontace se všemi uvedenými alternativami lze konstatovat, že kremační matriky mají spolehlivou vypovídající hodnotu.

Ke studiu ve Friedhofsverwaltung Plauen byly použity kremační matriky z let 1918–1938,¹⁸¹ v Selbu z let 1925–1938¹⁸² a v Karlových Varech z let 1933–1938.¹⁸³ Nejprve byli v zápisech nalezeni jednotlivci pocházející z Chebu, popř. Chebska. Dále došlo k analýze jejich sociálního postavení, které mohlo představovat rozhodující faktor při volbě kremace. Na základě zjištěných údajů byly vypracovány biogramy, jež měly přiblížit nejen jejich život, ale také faktory, které mohly ovlivnit i konečné rozhodnutí o naložení s vlastními ostatky. Pouze v případě zpopelnění v Plavně, kde byli zjištěni pouze jednotlivci, bylo pojednáno o všech osobách. V případě analýzy krematoria v Selbu a v Karlových Varech došlo k vytvoření reprezentativního vzorku. Hlavní hledisko při výběru osobností představovalo dochování sekundárních pramenů v podobě evidence obyvatelstva, matričních zápisů a v neposlední řadě článků v regionálních novinách a časopisech.

Souhrnně lze konstatovat, že stejně jako církevní, mají i kremační matriky při studiu pohřebního rituálu moderní doby své nezastupitelné místo. Na základě

---

¹⁸¹ Friedhofsverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister 1918–1938*.

¹⁸² Stadtarchiv Selb, *Einäscherungsregister 1925–1938*.

¹⁸³ Hřbitovní správa Karlovy Vary-Rybáře, *Einäscherungsregister 1933–1938*. Rok 1938 se dochoval pouze torzovitě.

vytěžených informací je možné kromě četnosti zpopelnění analyzovat mimo jiné poměry počtů mužů a žen, jejich náboženské vyznání, věk a sociální začlenění, účast duchovních při obřadech, nejfrekventovanější časy spalování, ale také i případy uložení urny v krematoriu či její vyzvednutí. Přístup, který je prezentován v předkládané práci, proto představuje jen jednu z mnoha možností, jak s pramenem pracovat. Doposud se jedná o přehlížený pramen, který na poli české historiografie teprve čeká na své objevení a následné využití.

I. 4. 3. Periodika

Další důležitý informační zdroj ke studiu nejen proměny pohřební kultury na přelomu 19. a 20. století, ale také veškerého dění v městském prostředí představuje regionální tisk. Vyjma již výše zmíněného deníku *Egerer Zeitung*, který byl využíván nejhojněji, je nutné zmínit chebské regionální časopisy, jako je *Egerer Jahrbuch*, *Unser Egerland* a *Kalender für das Egerland*. Zde se nachází řada informací ke konkrétním osobnostem, které zvolily kremaci jako alternativní způsob ke kosternímu uložení ostatků do země.

Při výzkumu kremačního hnutí v karlovarském prostředí byl nejvíce využit měsíčník, který od června roku 1927 vycházel pod názvem *Crematio* a počátkem roku 1929 byl přejmenován na *Flamme*. Na první stránce se řešila aktuální témata spojená s šířením myšlenek kremace. Dále následovaly statistické výkazy a aktuality z místního spolkového života. Poslední strany každého výtisku zaplňovaly reklamy, které pomáhaly finančně zajišťovat vydávání periodika. Své reklamy zde zveřejňovaly firmy, které se dokázaly přizpůsobit moderním trendům v pohřbívání.

Obdobně jako karlovarský měsíčník *Flamme* byla vydávána i celozemská prokremační periodika. Již v lednu 1911 vyšlo první číslo *Věstníku Společnosti pro spalování mrtvol*. Uvedený časopis se stal nástrojem k šíření myšlenek fakultativního pohřbu žehem. Pravidelně (čtyřikrát ročně) přinášel zprávy o mezinárodních kongresech, o situaci v Čechách či informace o zpopelnění členů spolku v zahraničí. Postupně se stal veřejným prostředkem k propagaci ideových základů kremace v českém prostředí. Jeho poslední číslo vyšlo v červnu 1922, kdy spolkoví činitelé oznámili rozchod společnosti a její rozpuštění na žádost bývalých členů.

V lednu 1922 byl již vydán nový, podle tehdejších vydavatelů „odbornější“ časopis *Krematorium* s podtitulem *Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých*

v Praze. Pod uvedeným názvem vycházel pravidelně každý měsíc až do roku 1936, kdy došlo k jeho přejmenování na *Žeh. Odborný měsíčník pro šíření kremace*.¹⁸⁴ Jelikož začal být vydáván až po zákonném uznání kremace, jeho náplň se na rozdíl od Věstníku lišila. Na jeho stránkách se nejčastěji uveřejňovaly zprávy o nově vznikajících spalovacích zařízeních na území Československé republiky i v zahraničí. Dále se zde řešily záležitosti hřbitovů, uren, kolumbárií a veškeré otázky spojené s kremacemi. Stranou nezůstala ani umělecká ztvárnění a návrhy na ideální realizace předmětů spojených s uložením popela. Velice přínosné pro předkládanou práci se staly zápisy z jednatelských schůzí spolku, a z hlediska výzkumu krematorií v Plavně, Selbu a Karlových Varů pak rubrika místních zpráv.

S jmenovanými prokremačními periodiky je nutné pracovat velice obezřetně, neboť se jednalo o jednosměrně zaměřené tematické tisky sloužící k cílené propagaci pohřbu žehem. Obzvláště v článcích orientujících se na argumentaci proti římskokatolické církvi je zřetelná tendence k vyzdvižení pouze pozitivních stránek kremací, což ukazuje limity studovaného pramene. Zcela stranou zájmu zůstávala jakákoliv diskuze s odpůrci, která by jistě usnadnila pohled na myšlení obou znepřátelených stran. Z uvedeného důvodu je žádoucí analyzovat také protikremační tisky, které se dochovaly rovněž ve značné míře. Nicméně jim může být po právu vytýkáno to samé, jako v případě zmiňovaných propagačních periodik.

---

¹⁸⁴ Pod tímto názvem vycházel až do roku 1948. Dále bylo vydáváno v letech 1946–1951 a 1968–1972 periodikum *Přátelství. Měsíčník spolku „Krematorium“*.

II. Město Cheb a jeho obyvatelstvo v 19. a na počátku 20. století

II. 1. Politická situace od druhé poloviny 19. století do třicátých let 20. století

Pád metternichovského absolutismu a vyhlášení společné vlády za účasti voleného říšského sněmu z 15. března 1848 uvítali obyvatelé Chebu s nadšením. V principu vyváženějšího rozdělení moci ve společnosti, v uvolnění veřejného života, spolu se svobodou tisku a shromažďování byly spatřovány nezbytné požadavky nové doby. Ve městě vznikaly nové státní úřady. Zasluhou místního rodáka, pozdějšího poslance a viceprezidenta Vrchního zemského soudu v Praze Ferdinanda Kaspara von Forstera, se Cheb stal sídlem krajského úřadu a také krajského soudu. Ten navázal na dlouhou tradici magistrátního soudu a přetrval až do roku 1945. Zahrnoval celkem 20 soudních okresů.¹⁸⁵ Současně bylo po roce 1848 v Chebu zřízeno okresní hejtmánství, ustavila se okresní zastupitelstva, výbory a později i okresní školní rada.

Březnová revoluce otevřela německým liberálům důležité pole působnosti – národní politiku. Chebský občanský výbor, zvolený v dubnu 1848, se ve své činnosti zaměřil především na prosazení územní autonomie vůči českým zemím. V této době byl tedy položen základ pozdějšího názoru o stále platné zástavě chebské oblasti.¹⁸⁶ Čtyřicetileté grémium, navazující na tradici autonomního chebského sněmu, žádalo císaře o uznání historických práv, tedy statut říšské zástavy spojené s Čechami pouze osobou panovníka. Uvedené nároky přiznával Chebsku i český obrozenec a historik František Palacký, vůdčí postava boje za federalizaci a autonomní postavení českých zemí v habsburské monarchii.

Přestože si němečtí liberálové i nadále udržovali hegemonní postavení v rámci regionální politiky, od sedmdesátých let 19. století začali být postupně vytlačováni silnými hlasy místních nacionalů zdůrazňujících sounáležitost zdejších obyvatel s Německou říší. Vůdčí osobností radikálního směru se stal rytíř Georg von Schönerer, jehož veřejný program se vyznačoval silným antisemitismem a snahou o oslabení role náboženství ve veřejném životě.¹⁸⁷ Většina místních s propagovanými myšlenkami

---

¹⁸⁵ Vedle Chebu a Vildštejna se jednalo o Aš, Kraslice, Falknov, Kynžvart, Planou, Tachov, Přimdu, Nejdek, Locket, Bečov, Mariánské Lázně, Teplou, Bezručice, Horní Blatnou, Jáchymov, Karlovy Vary, Bochov a Žlutice. LORENZ SCHREINER, *Heimatkreis Eger, Amberg* 1997, s. 163.

¹⁸⁶ Jaromír BOHÁČ, *Cheb. Zmizelé Čechy*, Praha – Litomyšl 2008, s. 28.

¹⁸⁷ Blíže k jeho politickým aktivitám Štěpán Karel ODSTRČIL, *Politická krajina historického Chebska v letech 1897–1907*, Brno 2015 (diplomová práce).

sympatizovala, a tak byl roku 1897 von Schönerer jako kandidát z Chebska zvolen do Říšské rady. Ve městě se utvořilo pevné jádro jeho věrných stoupců, nacionalistických radikálů, jež hlásalo přísné potírání Čechů i Židů. Uvedené snahy vyvrcholily roku 1897,¹⁸⁸ kdy byla z nařízení ministerského předsedy Badeniho zrovnoprávněna čeština s němčinou. V praxi to znamenalo užívání obou jazyků nejen pro vnější, ale také vnitřní úřední styk, a z toho vyplývající podmínky jazykové způsobilosti úředníků.

Tímto vývojem bylo dotčeno veřejné dění a vládní nařízení narážela na zásadní odpor. K ostrému národnostnímu boji se připojovaly četné obce z širokého okolí a od poloviny dubna 1897 začali poslanci a politické spolky svolávat kromě veřejných schůzí také manifestace pod širým nebem. Vrcholem se měl stát tábor lidu chystaný na 11. a 12. července, který nicméně státní úřady kvůli obávané vlně šířícího se odporu zakázaly. Místní poslanci se proto rozhodli přednést své požadavky na území Bavorska.¹⁸⁹ Při návratu z nedalekého Waldsassenu byli delegáti v Chebu rozehnáni policií a vojskem. Nasazení muži pocházeli z řad české menšiny, což jen posílilo nepřátelství německých obyvatel. Snaha o shromáždění a jeho zákaz se nakonec staly symbolem obrany místních proti počestřování. Ustanovil se Egerer Volkstag, jehož setkání se opakovala v následujících letech za hojně účasti německých radikálů.¹⁹⁰

Další vývoj regionální politiky na Chebsku přinesl vzestup a zdomácnění nacionálního hnutí. Postupně sílila i kampaň proti vnitřní politice státu, kterou Chebané považovali za pročeskou. Symbolem německé jednoty se stal Jahnův pomník,¹⁹¹ postavený německým tělocvičným spolkem a odhalený roku 1913 na uměle zbudovaném pahorku nad městem. Chebsko lze nahlížet jako indikátor německé národní politiky v habsburské monarchii během druhé poloviny 19. století.¹⁹²

Po rozpadu Rakouska-Uherska byl Cheb začleněn do nově vzniklého Československa, a to i přes značný odpor německého obyvatelstva. Němci, kteří do projektu správního rozdělení českých zemí a vymezení tzv. uzavřených německých jazykových oblastí v předchozím období investovali značný politický kapitál, vznik Československa a společné soužití s Čechy v jednom státě odmítali.

¹⁸⁸ K událostem roku 1897 blíže Štěpán Karel ODSTRČIL, *Německý tábor lidu v Chebu. Události léta 1897 v kontextu německé národní politiky v Rakousku*, Brno 2012 (bakalářská práce).

¹⁸⁹ Heribert STURM, *Der Egerer Volkstag vom 1897*, Sonderdruck aus den Mitteilungen des Vereins für vogtl. Geschichte und Altertumskunde zu Plauen i. V., 1940, s. 55–80.

¹⁹⁰ Týž, *Egers Entwicklung zur freien Reichsstadt*, Augsburg 1960, s. 381.

¹⁹¹ K významu Jahnova pomníku Vojtěch KESSLER – Martin KLEMENT, *Vytoužená, nepochopená, zapomenutá Jahnova mohyla u Chebu*, Praha 2014.

¹⁹² L. SCHREINER, *Heimatkreis*, s. 119.

Ještě před koncem první světové války se někteří představitelé města rozhodli, že se při případném zániku monarchie spojí s Německem. Vznikl tak akční výbor, jenž usiloval o vytvoření provincie tzv. *Deutschböhmen*. Mělo se jednat o samostatný státní útvar, který by se stal součástí nového Německého Rakouska bez závislosti na Čechách. O možnosti spojení německých jazykových ostrovů, ke kterým se přidala spolková země Sudetenland na severní Moravě a ve Slezsku, šumavský kraj *Böhmerwaldgau* a jihomoravský *Deutschsüdmähren*, nemohlo být ovšem v reálné politice ani řeči. Takto „ořezaný“ československý stát by nebyl schopný života, což ostatně ukázal i další historický vývoj o dvacet let později. Po vyhlášení Československa se německé obyvatelstvo však nehodlalo smířit s existencí v područí nového státu. Dne 29. října 1918 došlo k vyhlášení samostatnosti Chebu na základě práva na sebeurčení.¹⁹³

Svou nezávislost na mladé republice demonstrovali Chebští odmítnutím loajality vůči československé vládě, vyplácením úředníků z vlastní pokladny a posílením vztahů s Bavorskem v podobě domluvy o případném přijímání uprchlíků z Chebu. Reakce na sebe nenechala dlouho čekat. V listopadu 1918 československá armáda obsadila dočasně dvě strategická místa ve městě, a to prostoru místního letiště a nádraží. Ještě na jaře 1919 pokračovaly snahy o osamostatnění Sudet, při nichž se zneprátelené strany střetávaly dokonce i za použití zbraní a tedy nezřídka s následky zranění či úmrtí. Ke sporům docházelo také v dalších letech.¹⁹⁴ Velkou nevoli vyvolalo v listopadových dnech roku 1920 odstranění sochy císaře Josefa II.,¹⁹⁵ umístěné na chebském náměstí. Němci napadli i českou školu, která vznikla na základě vydání zákona o školách s českým vyučovacím jazykem roku 1919.¹⁹⁶

Velmi důležitou roli v historickém vývoji regionu sehrála světová hospodářská krize, která zasáhla ve třicátých letech 20. století celé Československo. Nejkritičtější situace byla na území obývaném Němci s převahou lehkého a spotřebního průmyslu, jehož odbytišť v průběhu krize výrazně ubývalo.¹⁹⁷ Nastal dlouhodobý stav

---

¹⁹³ Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938)* I, Praha 2000, s. 37–44.

¹⁹⁴ Komplikovaný postoj Němců vůči Čechům shrnul Emanuel Rádl: „*Programově je náš stát jen pro Čechy a Slováky; Němci mohou v něm jen pro sebe žít, ale protože podle dané nauky se sobě zájmů Čechů a Němců přičí, nemohou se Němci čestně a srdečně účastnit v pěstování základních ideálů nového státu.*“ Emanuel RÁDL, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928, s. 12. Blíže k situaci na Chebsku Karel ŘEHÁČEK, *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*, Plzeň 2008.

¹⁹⁵ Heribert STURM, Eger. Geschichte einer Reichsstadt, Augsburg 1952, s. 398.

¹⁹⁶ Markéta ŠALÁTOVÁ, *České menšinové školy na Chebsku*, Sborník chebského muzea 2000, s. 139.

¹⁹⁷ *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Soudobé dějiny 2–3, s. 406.

nouze ostře kontrastující s hospodářským vzestupem v sousedním Německu zejména po nástupu Adolfa Hitlera k moci. Výsledkem strnulé a často i jednostranné československé národnostní politiky byl nárůst nacionální propagandy na německé straně. Odpor vůči Čechům sílil a chebské politické strany vystupovaly v zásadě s protičeskými programy.

Národnostní spory byly v první řadě spojeny s Konrádem Henleinem, který se stal vůdčí osobností německého turnerského hnutí. Na konci září roku 1933 se po zákazu DNP (Deutsche Nationalpartei) a DNSAP (Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei) československými úřady podílel na založení nového hnutí, Sudetoněmecké vlastenecké fronty (Sudetendeutsche Heimatfront - SHF). Uvedené politické sdružení mělo za cíl sdružit veškeré tzv. sudetské Němce bez třídních, náboženských a jiných rozdílů. Získalo si podporu německé buržoazie a jeho program hlásal zajištění práce nezaměstnaným Němcům v pohraničí. Se sílící ekonomickou prosperitou místního, převážně německého obyvatelstva rostla i moc nacionalismu. Stoupenci se stávali mladí lidé, ale také nacionálně zaměřeni učitelé a tělovýchovné spolky. Záhy se SHF přetvořila na Sudetoněmeckou stranu a následoval velký úspěch ve volbách v roce 1935, který předznamenal následující historický vývoj.¹⁹⁸ Odtud vedla již přímá cesta k otevřenému vyslovení požadavku autonomie Sudet.

---

¹⁹⁸ Frank BOLDT, *Cheb, město evropských dějin. Esej o česko-německé koexistenci*, Praha 2010, s. 77.

II. 2. Demografický vývoj

Druhá polovina 19. století představovala období, kdy docházelo k nejvýraznějším změnám ve skladbě populace podle věkových skupin, a to v důsledku opuštění starého a relativně rychlému nástupu nového demografického režimu, tedy dodnes v podstatě platného systému charakterizovaného vysokou průměrnou délkou života, nízkou porodností a směřováním ke stacionární společnosti. V letech 1800–1914 se evropská populace rozrostla ze 188 na 458 milionů obyvatel, což představovalo téměř dvou a půl násobný přírůstek.¹⁹⁹ Přirozená dlouhověkost přestala být výsadou elity. Ke konci 19. století se snížila i kojenecká a dětská úmrtnost, čímž se otevřela cesta k prosazení omezování počtu dětí v rodině a plánovanému rodičovství. Těhotenství, šestinedělí a kojení již nezabíralo veškeré reprodukční období života ženy a permanentní gravidita se stala jen akademickým pojmem.

II. 2. 1. Počet obyvatelstva

Popsané změny měly na demografické poměry velký dopad, srovnatelný s důsledky průmyslové revoluce. Dynamiku 19. století lze interpretovat jako výslednici oslabení daných faktorů předešlého režimu a posílení možností volby. Nárůst zdrojů společně s ústupem epidemických onemocnění vyvolaly zásadní změnu a přeměnily starý typ populačního vývoje. Zlepšování zdravotního stavu obyvatelstva, kontrola porodnosti, rostoucí význam individuálního rozhodnutí při uzavírání sňatků i snazší mobilita zvyšovaly možnost volby. To vše vedlo k růstu počtu obyvatelstva a k postupnému prodlužování délky života.²⁰⁰ Během druhé poloviny 19. století počet chebských obyvatel neustále narůstal. Zatímco roku 1840 mělo město zhruba 10 120 obyvatel, v roce 1850 jich bylo 11 478 a o třicet let později již 17 085.²⁰¹ Nárůst populace o téměř sedm tisíc v krátkém období 1850–1880 se stal přirozeným důsledkem vývoje po roce 1848. Zrušení poddanství umožnilo masový příliv venkovského obyvatelstva do měst a Cheb nebyl výjimkou.

---

¹⁹⁹ Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 154.

²⁰⁰ Blíže například L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj a V. SEKERA* (ed.), *Obyvatelstvo*.

²⁰¹ L. SCHREINER, *Heimatkreis*, s. 544.

Tabulka č. 1

Roční průměry narozených a zemřelých v Chebu v letech 1880–1929²⁰²

Časové období	Narození	Zemřelí	Přirozený přírůstek	Přirozený úbytek
1880–1889	638	639		1
1890–1899	716	565	151	
1900–1909	726	540	186	
1910–1919	496	600		104
1920–1929	539	520	19	

Tabulka č. 2

Přirozený přírůstek chebského obyvatelstva v letech 1930–1936

Rok	Uzavření sňatku	Živě narození	Mrtvě narození	Zemřelí	Přirozený přírůstek
1930	259	480	17	322	158
1931	242	465	12	351	114
1932	240	401	25	394	7
1933	252	448	23	374	74
1934	223	418	13	398	20
1935	201	380	13	377	3
1936	241	387	26	372	15

Všeobecný trend růstu počtu obyvatel byl v Chebu zaznamenán od devadesátých let 19. století. Ve sledovaném desetiletí činil průměrný roční přirozený přírůstek 151 jedinců, přičemž zemřelých bylo 565 a narozených 716. Stoupající tendence byla doložena i na počátku nového století, nicméně do vývoje citelně zasáhly události první světové války, což dokládá i stav uvedený *Tabulka č. 3*. V období let 1910–1919 došlo k úbytku 104 osob žijících ve městě. Celkem sice padlo na frontě „pouze“ 58 mužů pocházejících z města, ale válečné roky měly zásadní vliv na porodnost. Oproti předešlému desetiletí se počet narozených snížil o 31,7 %, tedy téměř o třetinu. Dvacátá léta 20. století s sebou přinesla znatelné zlepšení. Klesající porodnost i v následujících letech pokračovala, což mohlo souviset nejen se všeobecným trendem plánovaného rodičovství, ale také s hospodářskou krizí, jež zasáhla každodenní život místního obyvatelstva.

²⁰² Tabulky č. 1 a 2 převzaty z H. STURM, Eger, s. 229.

Během první poloviny 19. století se délka života dospělých osob zvyšovala, a tím se prodlužovala i celková naděje dožití.²⁰³ Do roku 1870 se střední délka života při narození zvýšila na 34,5 let u mužů a 37,8 let u žen, ale ve dvaceti letech byla naděje dožití ještě 38,6 roku u mužů a 40 let u žen. Ze zjištěných údajů vyplynulo, že se průměrná délka života dvacetiletých osob zvýšila na 58,6 roku u mužů a na 60 let u žen. Obdobný trend trval téměř do konce 19. století. Teprve po roce 1890 se začala v důsledku poklesu kojenecké úmrtnosti zvyšovat výrazněji i střední délka života při narození.²⁰⁴

Tabulka č. 3

Průměrný věk zemřelých a jejich počet v Chebu a okolních obcích v letech 1850–1900

ROK	ZEMŘELÍ				Z TOHO ZEMŘELÍ 15+			
	MUŽI		ŽENY		MUŽI		ŽENY	
	Věk	Počet	Věk	Počet	Věk	Počet	Věk	Počet
1850	19,1	206	18,7	219	40,7	100	32,1	109
1860	20,9	170	18,7	170	43,8	74	39,1	90
1870	20,3	227	18,5	202	37,4	114	31,7	99
1880	24,7	335	23,6	267	45,8	158	41,5	146
1890	15,4	265	30,3	268	26,5	155	39,7	160
1900	25,9	284	14,2	291	34,5	152	24,3	169

Situace v Chebu a v okolních obcích byla srovnatelná s běžně udávanými závěry,²⁰⁵ přičemž právě rok 1870 doložil obecný trend. Průměrná délka života se začala postupně zvyšovat a rozdíly u pohlaví prohlubovat. U mužské populace byl průměrný věk při téměř o tři roky vyšší a u ženské o šest let nižší. Výjimku tvořila léta 1870 a 1890 u zemřelých mužů, nicméně u ženské populace se ukázala odlišná situace. K velkému propadu došlo až na přelomu století. Přestože byla naděje na dožití ve sledovaném období určena na 33. rok pro obě pohlaví,²⁰⁶ nicméně hranici třiceti let

²⁰³ Srovnání se světovými hodnotami přináší Pavlíkův článek. Ukazuje hodnoty z 200 zemí. Blíže Zdeněk PAVLÍK, *Nejvýznamnější tendence světového populačního vývoje*, Demografie (dále jen D) 46, 2004, s. 230–234.

²⁰⁴ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 190.

²⁰⁵ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 129.

²⁰⁶ Vladimír SRB – Jarmila MOLINOVÁ, *Střední délka života (naděje dožití) obyvatelstva v českých zemích v 8. až 20. století*, D 45, 2003, s. 189–196.

se nepodařilo v rámci studia chebské populace prokázat.²⁰⁷ Jelikož se na území města Chebu a okolních obcí neprojevila žádná mortalitní krize, lze popsáný jev vysvětlovat určitými limity zvoleného vzorku analýzy postihující jen jednotlivé roky.

Tabulka č. 4

Skladba počtu zemřelých osob podle věkových skupin v Chebu a okolních obcích v letech 1850–1900

VĚKOVÁ SKUPINA	MUŽI		ŽENY	
	Počet	%	Počet	%
0-14	734	49,4	644	45,5
15-59	430	28,9	371	26,2
60+	323	21,7	402	28,3
CELKEM	1487	100,0	1417	100,0

Skutečnost, že se chebská populace po celé 19. století vyznačovala poměrně nízkým podílem starých osob, byla způsobena především značnou mírou kojenecké úmrtnosti, která byla v tomto období určující pro celkovou úroveň mortality. Obecně ji lze považovat za odraz hospodářské vyspělosti a hygienické situace, přičemž její úroveň patří k velmi důležitým indikátorům sociálních a kulturních poměrů každé země. Ukazovala na životní podmínky obyvatelstva, vyspělost medicíny a zdravotní péče. Současně byla dokladem péče, kterou nejen společnost jako celek, ale zejména jednotlivé rodiny mohly nejmenším dětem věnovat. Kojenecká a dětská úmrtnost dosahovala v průměru v českých zemích ještě v 19. století velmi vysokého stupně. Ludmila Kárníková uvádí, že celá čtvrtina všech zemřelých dětí skonala do jednoho roku, jedná se tedy o míru mortality 250 %. Desetina živě narozených dětí se nedožila jednoho měsíce.²⁰⁸

Z celkového počtu 2904 zemřelých osob v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století v Chebu a okolních obcích pouze 1526 zemřelo po patnácti letech života. Ze zjištěných údajů vyplývá, že 47,5 % osob představovalo skupinu

²⁰⁷ Ke shodnému závěru došel i autor příspěvku o demografickém vývoji Prahy. Z jeho výsledků je patrné, že ve sledované oblasti byly až do poloviny osmdesátých let 19. století zřetelně horší úmrtnostní poměry než v českých zemích. Teprve poté se vyrovnaly, resp. zlepšovaly se rychleji než v českých zemích. Upozorňuje i na častou kritiku ukazatelů za možná zkreslení v důsledku různé věkové struktury. Více Zdeněk PAVLÍK, *Demografický vývoj Prahy od poloviny 19. století do poloviny 20. století*, D 44, 2002, s. 250.

²⁰⁸ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 130.

zemřelých do patnácti let života. Křivka všeobecné úmrtnosti v českých zemích téměř přesně sledovala křivku kojenecké a dětské úmrtnosti.²⁰⁹ V chebských farnostech představovaly skony jedinců dětského věku po celou sledovanou dobu téměř polovinu všech úmrtí.²¹⁰ K jejímu výraznějšímu poklesu došlo až ve dvacátých letech 20. století v důsledku zvyšování životní úrovně ve městě spojené v první řadě se zkvalitňováním lékařské péče a postupným řešením krizové bytové situace.

II. 2. 2. Skladba obyvatelstva z hlediska víry a národnostního vyznání

V Čechách se nespokojenost s tradiční liberální politikou mísila s národnostní problematikou, umocňovanou od osmdesátých let 19. století českým přistěhovalectvím do industriálního pohraničí, čímž byl fakticky předznamenán další vývoj politických preferencí místního obyvatelstva. Do roku 1918 v Chebu žili převážně Němci, Čechů zde bylo minimum. Města se tedy život v „konfliktním společenství“²¹¹ příliš netýkal. Situace se změnila s koncem první světové války, kdy došlo k prvním posunům v národnostním složení obyvatelstva. Demografickou proměnu zahájil příjezd kolony českých vojáků do Chebu v listopadu 1918.²¹² Začátkem následujícího měsíce sem pak dorazil 35. pěší pluk a 18. prosince došlo k předání chebského hejtmánství do českých rukou.²¹³ Němci, kterým se vznikem Československa, ovšem ani v letech následujících, nebyla přiznávána kolektivní menšinová práva, přestože jich v republice žilo kolem tří milionů,²¹⁴ zůstali na Chebsku většinovým obyvatelstvem. Uvedený stav zůstával víceméně nezměněn až do období po ukončení druhé světové války, kdy došlo k fatální demografické změně v souvislosti s jejich odsunem.²¹⁵

Jak již bylo uvedeno výše, soužití Čechů a Němců nebylo zdaleka idylické ani po vytvoření samostatného Československa. Ve většině měst a obcí v národnostně smíšených oblastech českého západu, tedy i ve městě Chebu, byl scénář bezprostředně poválečných událostí obdobný: odpor proti Československu se omezoval na verbální odmítání mladého státu a diskriminaci české menšiny, ale zpravidla nepřerostl

---

²⁰⁹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 70.

²¹⁰ Srov. R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, s. 21–48; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177–188.

²¹¹ Jan KŘEN, *Konfliktní společenství*, Toronto 1989, s. 510.

²¹² Vilém KNOLL, „*Nie und nimmer*“. *Chebský podzim 1918*. Dostupné online. <http://www.law.muni.cz/sborniky/dp08/files/pdf/historie/knoll.pdf>.

²¹³ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 510.

²¹⁴ Více Karel ŘEHÁČEK, *Němci na Karlovarsku v letech 1945–1948*, Plzeň 2001. Srov. *Konfliktní společenství*, s. 400.

²¹⁵ K tématu také Marcela BRABAČOVÁ, *Cheb versus Eger: Postoje současných Chebanů k německému Chebu*, Plzeň 2015 (diplomová práce).

v přímé konflikty spojené s násilím. Na veřejnost pronikala silná agitace proti vojsku, stupňovaly se útoky tisku a jednotlivců proti všemu československému. Nejbouřlivější situace nicméně zasáhla západočeské území na podzim roku 1920, kdy propukly rozsáhlé výtržnosti a pouliční nepokoje, vycházející především z odporu německého obyvatelstva proti odvodům německých rekrutů do československé armády.²¹⁶

Tabulka č. 5

Procentuální zastoupení říšskoněmecké a české menšiny na skladbě obyvatelstva města Chebu v letech 1880–1930²¹⁷

Rok	Říšští Němci ²¹⁸	Češi ²¹⁹
1880	8,21	1,18
1890	10,14	0,39
1900	13,15	0,67
1910	13,18	0,50
1921	11,19	4,72
1930	9,00	11,12

Tabulka č. 6

Počty chebského obyvatelstva podle národností v letech 1880–1930

Rok	Němci	Češi	Říšští Němci	Ostatní	Celkem
1880	15477	201	1402	5	17085
1890	16691	73	1892	2	18658
1900	20202	158	3092	65	23517
1910	23038	133	3519	4	26694
1921	23125	1305	3094	126	27650
1930	24979	3493	2812	119	31403

²¹⁶ K. ŘEHÁČEK, *Němci*, s. 92.

²¹⁷ Tabulky č. 5–8 převzaty z H. STURM, Eger, s. 228–229.

²¹⁸ Pod pojmem „říšský Němec“ se v předkládané práci rozumí příslušník Německé říše (Deutsches Reich) v časovém období let 1871–1943.

²¹⁹ Procentuální zastoupení Čechů je uváděno včetně vojska. Údaje v tabulce byly převzaty z oficiálních dobových statistik města a shodují se s daty uvedenými v příspěvku Jana Havránka, který zkoumal národnostní složení českého příhraničí s hlavním zaměřením na Chomutov, Ústí nad Labem a Liberec. Srov. Jan HAVRÁNEK, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880–1930*, Ústecký sborník historický, 1979, s. 227–253.

Složení obyvatelstva podle národnosti ukázalo rychlý nárůst české menšiny po vytvoření samostatného Československa a rovněž také poměrně vysoké procentuální zastoupení říšskoněmeckých obyvatel. Nepřetržité zvyšování počtu říšských Němců ve skladbě chebského obyvatelstva trvalo až do první světové války. Po roce 1918 došlo sice ke snížení jejich počtu, ale nadále ve městě žilo více než 3 000 říšských Němců. Důvodem bylo to, že chebské nádraží společně s provozním úřadem a inspektorátem patřily až do poloviny třicátých let 20. století pod správu Německých říšských drah (Deutsche Reichsbahn). Na základě sčítání obyvatelstva z roku 1930 bylo zjištěno, že se k práci na železnici hlásilo 2 814 osob,²²⁰ přičemž většina těch, kteří žili v Chebu, se hlásila k říšskoněmecké státní příslušnosti.

Nárůst české menšiny po založení Československa pak souvisel se zestátněním městské policie a obsazením míst v mnoha státních úřadech Čechy. Bezprostředně poté sem začali přicházet též čeští živnostníci se svými rodinami. Nestabilní pozice nového státu, který potřeboval upevnit svoje postavení konsolidací mocenského aparátu, byla záhy po jeho vzniku komplikována děním v příhraničí. Přebírání tamního četnictva řídil německo-rakouský Státní úřad pro vojenství (*Staatsamt für Heereswesen*), nástupce dřívějšího Ministerstva zeměbrany. Všeobecně lze konstatovat, že chování státních zaměstnanců obou národností, kteří se ocitli na území provincií, bylo nejednoznačné a bylo možné se v něm setkat s celou škálou postojů, včetně skládání slibu oběma stranám.²²¹ Z četnického mužstva bylo 70 % národnosti české a velitelé z valné části Češi. Podle výnosu Ministerstva vnitra z dubna 1922 měly být četnické stanice v oblastech osídlených německým obyvatelstvem obsazeny četníky české národnosti z 30 % a v oblastech smíšených z 50 %.²²²

V praxi situace v Chebu vypadala tak, že na stanicích spolu byli četníci, z nichž někteří uměli jen německy a ostatní pouze česky. Na základě denního tisku je patrné, že mladí čeští četníci neměli snahu naučit se němčinu z klamného přesvědčení, že obyvatelstvo bude povinno s nimi jednat v češtině. Současně panovaly oprávněné obavy, že českým četníkům nebude německé obyvatelstvo důvěřovat. Stanice v Chebu, stejně jako v dalších národnostně smíšených oblastech, byla doplňována českými četníky, pro které byla zdejší služba spojena se značnými potížemi. Oproti vnitrozemí

---

²²⁰ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930 II. Povolání obyvatelstva*, Praha 1934, s. 246.

²²¹ Jaroslava KACETLOVÁ, *Četnictvo na cestě od monarchie k republice. Budování četnického sboru v Československu v letech 1918–1925*, Brno 2013 (disertační práce), s. 25.

²²² TAMTÉŽ, s. 32.

se museli vyrovnávat s mnohem vyššími životními náklady a bytovou nouzí. K otázkám ekonomickým a sociálním se v neposlední řadě přidávala i složitá národnostní situace. Téměř všichni přeřazení četníci houfně žádali o zrušení svého umístění, což však četnická správa rezolutně odmítala. Zemský četnický velitel pro Čechy apeloval na zodpovědný přístup svých podřízených ke službě prohlášením, že „není možné, aby státní zřízenec dbal jen svých osobních zájmů a opomíjel povinnosti vůči státu a celku“. Současně ale uznával, že služba v německojazyčném pohraničí znamenala pro tamní četníky mnohem větší zátěž než ve vnitrozemí.²²³

V nových podmínkách demokratického státu ještě více vynikly zdánlivě protichůdné aspekty, které ohraničovaly prostor působnosti četnictva. Nejdůležitější byla potřeba získávat si důvěru obyvatelstva, ale zároveň nutnost pevně hájit pozice státu jako garanta fungující společnosti.²²⁴ Část německých četníků, stejně jako policistů a příslušníků finanční stráže po vzniku samostatného Československa buď sama odešla ze služby, nebo byla propuštěna kvůli „národní nespolehlivosti“ či neschopnosti složit zkoušku z nového služebního jazyka. Proto vyvstala silná potřeba doplnit příslušné početní stavy. Při náboru dostali přednost bývalí legionáři, jelikož se jednalo o jedince s vojenskými zkušenostmi, kteří prokázali v zahraničním odboji loajalitu myšlence budoucího samostatného československého státu. Rozhodující tedy byla národnost nově přicházejících. Teprve kolem roku 1920 se personální situace na Chebsku relativně ustálila.

Druhá polovina dvacátých let 20. století všeobecně probíhala ve znamení smířlivého postoje zástupců československé politiky vůči německému školství a kultuře. Například zákon o veřejných knihovnách z července 1919 ukládal, aby v místech, kde se přihlásilo alespoň 400 obyvatel k národnostní menšině, byly zřízeny minoritní knihovny. Dále se pak tolerovala německá divadla, časopisy, noviny či vydavatelství. Celkově měly všechny uvedené faktory pozitivní vliv na posílení německého aktivismu, ustálení a vylepšení vztahů mezi oběma politickými tábory i obyvatelstvem.

Nicméně nová vládní nařízení týkající se úřední komunikace tento velmi poklidný vývoj narušila. Jazykový zákon Švehlovy vlády z roku 1920 stanovil oficiálním státním jazykem „jazyk československý,“ což v praxi znamenalo,

---

²²³ Více k tématu Ondřej KOLÁŘ, *Státní pořádkové složky na Chebsku v době první Československé republiky*, Olomouc 2012 (disertační práce), s. 35

²²⁴ J. KACETLOVÁ, *Četnictvo*, s. 108.

že všichni státní úředníci museli být schopni dorozumět se i česky. V letech 1923–1924 probíhaly nejen v Chebu, ale v celém novém Československu jazykové zkoušky z češtiny. Úředníci, kteří přezkoušení nesplnili, přicházeli často o své zaměstnání. Ve sledované chebské lokalitě se v konečném součtu jednalo zhruba o pětinu z celkového počtu 370 osob veškerého úředního aparátu. Situace byla o to složitější, že ve stejné době bylo prováděno omezení počtu státních úředníků. V důsledku uvedených opatření přišly desítky Němců o práci, v níž je nahradili čeští zaměstnanci.

Tabulka č. 7

Procentuální zastoupení jednotlivých konfesí chebského obyvatelstva v letech 1880–1900

ROK	1880		1890		1900	
	počet	%	počet	%	počet	%
Katolíci	15787	92,4	17128	91,8	21353	90,8
Protestanti	922	5,4	1026	5,5	1623	6,9
Židé	376	2,2	504	2,7	541	2,3
CČH	-	-	-	-	-	-
Jiné	-	-	-	-	-	-
Bez vyznání	-	-	-	-	-	-
CELKEM	17085	100,0	18658	100,0	23517	100,0

Tabulka č. 8

Procentuální zastoupení jednotlivých konfesí chebského obyvatelstva v letech 1910–1930

ROK	1910		1921		1930	
	počet	%	počet	%	počet	%
Katolíci	24158	90,5	24968	90,3	27383	87,2
Protestanti	1789	6,7	1714	6,2	1884	6,0
Židé	747	2,8	498	1,8	503	1,6
CČH	-	-	11	0,04	440	1,4
Jiné	-	-	83	0,3	94	0,3
Bez vyznání	-	-	376	1,36	1099	3,5
CELKEM	26694	100,0	27650	100,00	31403	100,0

Nepatrný nárůst počtu obyvatelstva německé národnosti měl několik příčin – Němci zaznamenali vysoké válečné ztráty, což se projevilo v následném poklesu porodnosti. Nutno také podotknout, že oproti sčítání obyvatel v letech 1910 a 1921 došlo ke změně v pohledu na národní příslušnost. Za časů Rakouska-Uherska byla posuzována podle obcovací řeči a po vytvoření samostatného Československa pak rozhodoval mateřský jazyk. Tímto způsobem se proto zásadním způsobem proměnilo národnostní složení na území nového státu.

Konfesní rozvrstvení obyvatelstva zůstávalo až do poloviny šedesátých let 19. století prakticky neměnné. Kolem poloviny 19. století byl Cheb výrazně katolický – roku 1857 čítali katolíci 99,8 % veškerého obyvatelstva. Díky rostoucímu počtu říšských Němců bydlících ve městě stoupl relativně rychle procentuální podíl protestantů. V souvislosti s hospodářským oživením oblasti ve druhé polovině 19. století se zde začalo opět zřetelněji usazovat židovské obyvatelstvo. Příznačné byl trvale se zvyšující počet Židů, který narůstal až do vypuknutí první světové války. Po vytvoření samostatného Československa pak jejich počet znovu klesal. Současně však došlo i k úbytku katolíků. Přestože zůstávali nejpočetněji zastoupenou konfesí, během sledovaného období se jejich stav snížil o více než 12 %. Prostřednictvím české menšiny začínala do Chebu po roce 1918 pronikat i Církev československá husitská (CČH) a souběžně se zvyšovalo početní zastoupení osob bez vyznání, což odpovídalo vývoji v celé společnosti nového Československa.

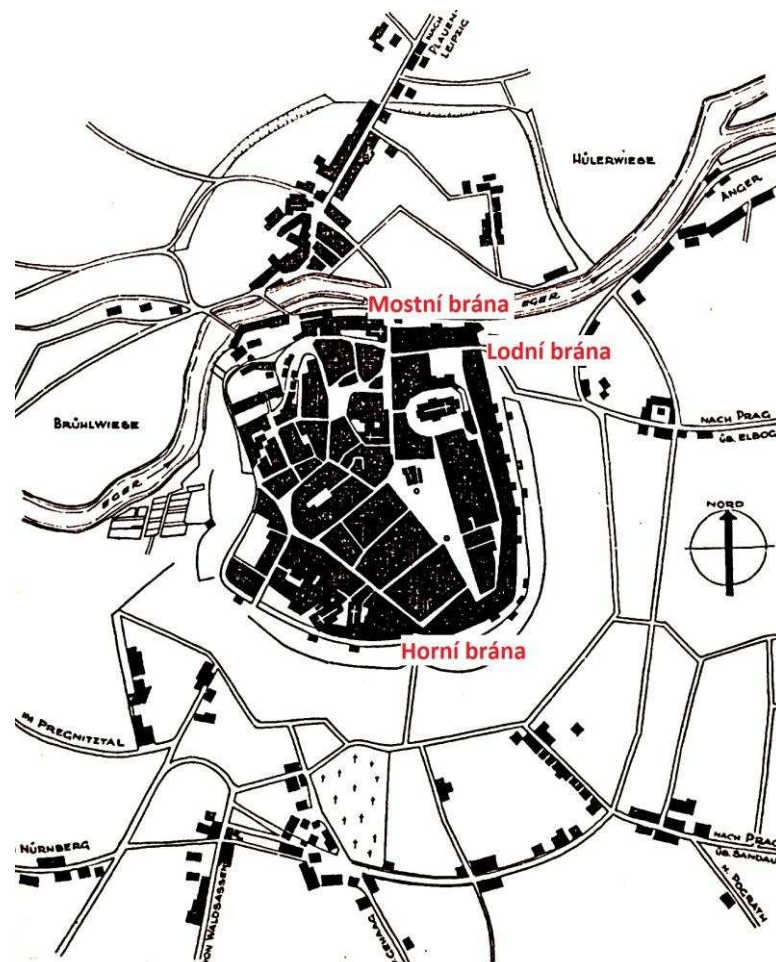
Zjištěný stav po roce 1918 byl mimo jiné dán tím, že do té doby většina bezvěrců z církve oficiálně nevystupovala a byla proto zaznamenána do církevních matrik. Pro uvedené osoby, které se s církevní dogmatikou neztotožňovaly, se vžilo označení „matrikoví katolíci“. V praxi to znamenalo, že si sice katolická církev udržela většinový podíl věřících v místní populaci, ale čísla ukázala pouze jakýsi ideální stav, jelikož značná část „věřících“ nebyla ve skutečnosti v náboženském životě aktivní. Z uvedeného důvodu se pak stávalo, jak odhalily také zjištěné příklady z chebské oblasti, že osoby oficiálně římskokatolického vyznání nechávaly i přes rozpor s věroukou své tělesné ostatky zpopelňovat.

II. 3. Urbanistický vývoj

Na počátku 19. století předznamenaly dvě události významný posun urbanistického vývoje Chebu. Tyto události – požár a zrušení pevnosti – do značné míry změnilu podobu města. Od 13. století nedoznaly půdorys ani síť hlavních ulic prakticky žádných větších změn. Předměstí se rozvíjela velice pomalu, což bylo dáno mimo jiné také zákazem stavět kamenné domy před městskými hradbami. Roku 1808 ztratil Cheb status vojenské pevnosti a císařská komise jej prohlásila otevřeným městem. Opevnění, které z velké části stát městu přenechal, pozvolna mizelo, pozemky se začaly parcelovat a rozprodávat, což představovalo prvotní impuls nové výstavby města.

Mapa č. 1

Půdorys Chebu na počátku 19. století s označenými městskými bránami

K urbanistickému rozvoji oblasti paradoxně napomohl i ničivý požár z roku 1809. Zachvátí celou severní část města a poškodil větší středověké stavby, k jejichž obnově již následně nikdy nedošlo. Kostel na Jánském náměstí

(něm. Johannesplatz), stará synagoga a márnice na Kostelním náměstí (něm. Kirchenplatz) zmizely z areálu města natrvalo a těžce byl zasažen i farní kostel. Shořelá barokní helmice byla sice nahrazena novou, gotizující střechou se čtyřmi věžičkami, ale severní věž zůstala až do roku 1864 opatřena pouze provizorním zastřešením. Obraz rozpadu středověkého města dokresloval i hrad, o který se nikdo nestaral. Nádvoří bylo zavezeno sutinami z demolovaného opevnění, hradní palác se stal zříceninou.²²⁵

Mapa č. 2

Situační plán rozšíření městské zástavby roku 1866

Zrušení chebské pevnosti a prohlášení Chebu za otevřené město bylo chápáno jako symbolický vstup do nové, racionální epochy.²²⁶ V tomto období bylo ničeno vše staré, dokonce bez ohledu na kulturně-historické hodnoty. Během několika desetiletí zmizela většina z více než 50 opeňovacích věží, současně byly postupně zdemolovány městské brány a došlo i k necitlivým přestavbám historických budov.

²²⁵ Blíže Eva ŠAMÁNKOVÁ, Cheb, Praha 1974, s. 159.

²²⁶ K tématu také Simona MARKOVÁ, Architektura Chebu v letech 1900–1945, Olomouc 2010 (diplomová práce).

Empírový stavební sloh, uplatněný především na nově postavené budově gymnázia (1829) a kasáren (1839), změnil vzhled fasád mnoha měšťanských domů.²²⁷

Zásadním urbanistickým počinem se stala stavba nádraží na jihovýchodním okraji Chebu. Nově otevřená železniční stanice představovala symbolický vstup do města a jakousi novodobou městskou bránu otvírající dlouhou dopravní spojnici do centra. Čilý stavební ruch začal zaplňovat kilometrovou proluku mezi historickým jádrem a nádražím.²²⁸ Uzavřené náměstí bylo v horní části otevřeno zbouráním dvou domů a vyrovnáním výškových rozdílů mezi příkopem u městské hradby a vnějším opevněním. Většina zde stojících roztroušených domků byla zcela zasypana, zbytek zdemolován.²²⁹ Nově vzniklou Bahnhofstrasse (dnešní třída Svobody)²³⁰ lemovaly nájemní domy a v poměrně krátké době zde začala vyrůstat nová industriální zástavba.

Kolem historického jádra vznikly na místech hradebních příkopů a starého opevnění tři okružní silnice. Směrem od středu města se nacházela Ringstrasse (dnešní ulice Komenského a Obrněné brigády), dále bývalá Schanzstrasse (dnešní Májová) a novou třídou se stala také Grabenstrasse (dnešní Evropská třída). Druhá polovina 19. století s sebou přinesla rovněž výstavbu nových čtvrtí, jak v areálu předměstí před bývalou Mostní a Lodní bránou, kde se soustředily tovární podniky s městskou plynárnou a jatkami, tak – a to hlavně – starého Horního předměstí, jehož přitažlivost nejvíce vzrostla po výstavbě nádraží. Západní obvod byl preferován pro vilovou zástavbu, při hlavních ulicích byly naopak zřizovány činžovní domy a nové veřejné budovy, které ovšem vybočovaly z norem tehdejší pseudogotické a novorenesanční architektury. Konkrétně se jednalo o evangelický kostel (1869–1871), budovu bývalého okresního finančního ředitelství před Horní bránou a komplex soukromé školy sester sv. Kříže (1870) stojící těsně při obvodu starého města.²³¹

Stržené městské hradby znamenaly pro město velkou změnu, jelikož se otevřelo přilehlé okolí s možností nové výstavby. Současně však vznikl problém s nerovným terénem, tj. hlubokým příkopem. Estetický problém nevzhledných zdí domů za hradbami se měl vyřešit výsadbou zeleně, nicméně park nakonec vznikl

---

²²⁷ Jaromír BOHÁČ, *Cheb v zrcadle času*, Cheb 2003, s. 15.

²²⁸ K výstavbě Bahnhofstrasse (dnešní třída Svobody) Zbyněk ČERNÝ – Karel HALLA – Hana KNETLOVÁ, *Que procedit. Historie pěší zóny v Chebu*, Cheb 2010.

²²⁹ Jaromír BOHÁČ, *Cheb*, Cheb 2007, s. 17.

²³⁰ V případě ulic došlo k jejich přejmenování na české názvy až po konci druhé světové války. Z tohoto důvodu jsou proto uváděny obě, tj. česká i německá, označení.

²³¹ E. ŠAMÁNKOVÁ, *Cheb*, s. 161–162.

pouze na místě starého hřbitova před Horní bránou (dnešní Městské sady) a na východním okraji města (dnes Komenského sady). Výstavba na předměstí byla zadána místnímu rodákovi Karlu Haberzettlovi již roku 1882, ale průběh realizace se nakonec z důvodu chybějících finančních prostředků protáhl až do čtyřicátých let 20. století.²³²

V letech 1891–1892 byla podle plánu městského stavitele Josefa Thurnera postavena vedle městského parku nová školní budova, kterou vzápětí doplnily školy v dnešní Karlově ulici, tehdejší Schmerlingstrasse, (1902–1904) a v Komenského sadech (něm. Schillerpark) (1909–1910). Zde byla zároveň přestavěna v sousedství stojící stará nemocnice pro potřebu lesnické školy, neboť na západním okraji města byl podle plánů městského stavebního rady Josefa Paschera dokončen komplex budov nové všeobecné nemocnice. Nezbytnou infrastrukturu pro další rozvoj města představovala nejen výstavba městských jatek (1894) a elektrárny (1910) na Lodním předměstí, kde vznikala nová průmyslová zóna, a dále pak podstatné rozšíření vodovodu a kanalizace (1911–1912), ale také založení nového hřbitova.

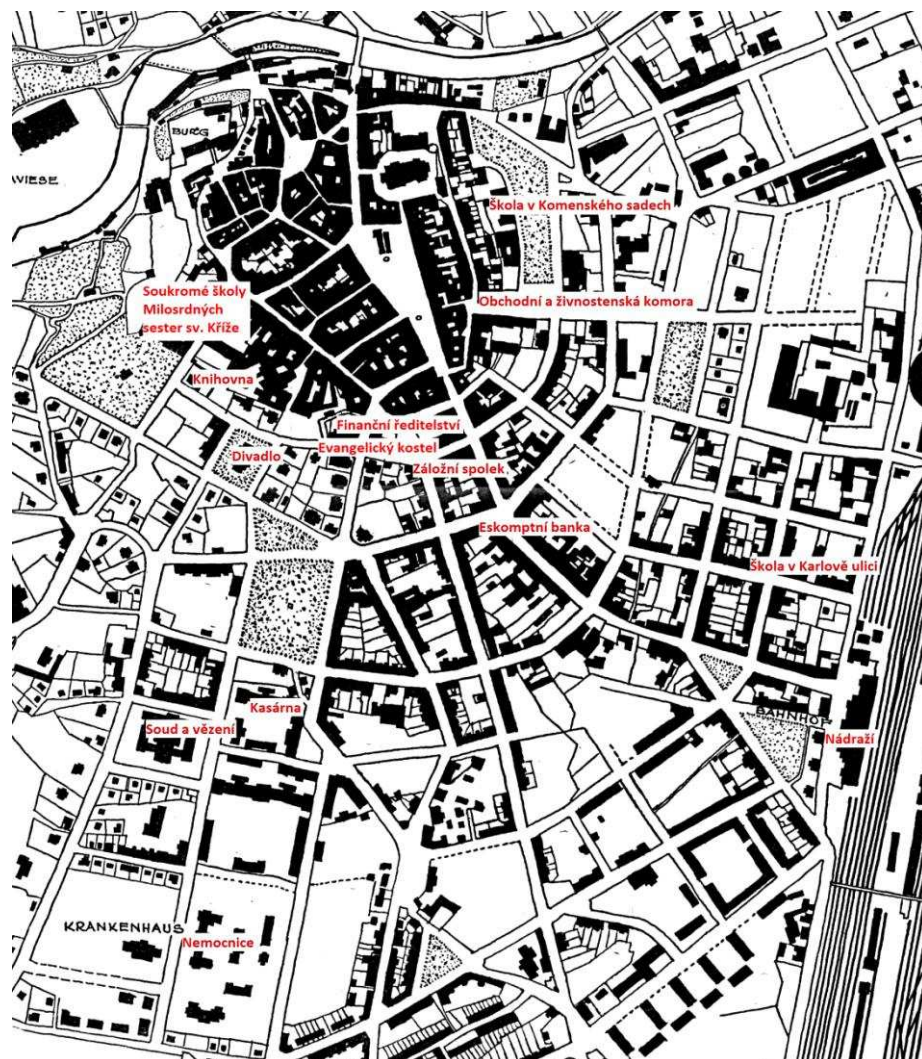
V letech 1898–1899 byla na rohu Školní (něm. Schulgasse) a Sládkovy ulice (něm. Opitzstrasse) postavena v novorenesančním stylu reprezentativní budova obchodní a živnostenské komory podle návrhu architekta Gustava Wiedermanna. Obdobně výstavné budovy si pořídil i chebský záložní spolek v dnešní Valdštejnově ulici (něm. Wallensteinstrasse) (1898–1899) a Eskomptní banka (1899–1900) dnes na rohu ulic Májové (něm. Schanzstrasse) a Svobody (něm. Bahnhofstrasse). Reprezentativně úředním dojmem měla také působit nová soudní a vězeňská budova v dnešní Lidické ulici (něm. Forsterstrasse), při jejíž realizaci v letech 1904–1905 stavitelé spojili barokní formu se secesní dekorativností. Mezi další významné stavby se zařadila kasárna u Horní brány. V roce 1911 byla na rohu dnešních ulic Hradební (něm. Gschierstrasse) a Obrněné brigády (něm. Ringstrasse) slavnostně otevřena knihovna. Velmi elegantní stavba v duchu secese podle návrhu architekta Adolfa Loose vznikla za finanční podpory chebského průmyslníka Dominika Kreuzingera.²³³

---

²³² Lorenz SCHREINER, *Kunst in Eger. Stadt und Land*, München-Wien 1992, s. 196.

²³³ J. BOHÁČ, *Cheb. Zmizelé Čechy*, s. 30–31.

Obecně lze konstatovat, že s koncem 19. století nastala změna ve stavebních potřebách města a projekty se začaly více orientovat na budovy sloužící veřejnosti. Stejně jako v jiných provinčních městech se pozornost zdejších stavitelů obracela směrem k metropolím. V případě západočeského Chebu je možné inspirační zdroje vysledovat ve Vídni a v Mnichově. Oproti tomu se na přelomu století chebské obyvatelstvo stavělo odmítavě k secesním prvkům. Postupující vlna nového stavebního slohu šířící se ze západu ovlivňovala místní architekturu pomalu a spíše se prosazovala jako důsledek všeobecného módního vývoje. Přestože byli obyvatelé Chebu dobře informováni o dění v Evropě prostřednictvím místního tisku, udržovali si určitý odstup a zachovávali svůj tradicionalismus, což lze hodnotit jako charakteristický rys města.

Návrat k místní tradici v architektuře souvisel se silícím nacionalismem a odporem vůči šířícímu se českému elementu v době první republiky. Stavitelé obrátili svůj zájem tímto směrem, aby podpořili národní kulturu a uvědomění. Ideálem se stalo chebské selské stavení s hrázděním a díky tomu se na budovách obytných domů objevil dekor typický pro selské stavby na Chebsku jako důkaz následování vlastního dědictví. Spojení historie s formami lidové architektury se prosadilo jako tzv. Heimatstil. Ruku v ruce s uvedenými tendencemi se zrodila nová chebská slavnost prohlubující sepětí s místní historií. Valdštejnské slavnosti, které v letech 1908, 1909 a 1911 přilákaly tisíce návštěvníků a založily novou městskou tradici prezentování vlastní minulosti.²³⁴

Jednoznačným nedostatkem celkové urbanistické koncepce však bylo, že se město nepostaralo o moderní regulační plán. Výstavba tudíž vznikala bez jasného koncepčního uchopení. Ulice a třídy opisovaly tvar předurčený hlavními cestami, jež se paprscitě rozbíhaly z historického centra. Nejpočetnějšími se pak staly bloky domů postavených jižním a východním směrem k hlavnímu nádraží. Pouze železniční trať vytvořila přirozenou hranici zástavby a stala se tak novou, moderní hradbou Chebu. O koloniích na okraji města začala městská rada uvažovat až ve třicátých letech 20. století, kdy se bytová krize stala neudržitelnou.

---

²³⁴ S. MARKOVÁ, *Architektura*, s. 26.

II. 4. Sociální vývoj

Druhá polovina 19. století a počátek století následujícího znamenaly rušné období urbanizace. Jedním z nejviditelnějších důsledků urbanizačních posunů byla rozdílná dynamika sídelního vývoje v severní a jižní části českého území. Vyšší urbanizační koncentrací se vyznačovaly oblasti severozápadních a severních Čech, severní Moravy, rakouské části Slezska a včetně Prahy s okolím. Zato jižní, převážně zemědělské oblasti, byly urbanizací zasaženy výrazně méně. Impulzem ke koncentraci obyvatelstva ve zmíněných regionech bylo zastoupení důležitých průmyslových odvětví, jaké představovala textilní výroba, strojírenství, hutnictví, dále pak přítomnost zdrojů nerostných surovin a jistou roli hrála zjevně i přitažlivost sídel velkoměstského charakteru. Nejdynamičtějším růstem procházela středně velká města s počtem obyvatel mezi dvaceti a padesáti tisíci, což bylo ostatně celoevropským rysem období klasické urbanizace.²³⁵

Doklad o přesunu vesnického obyvatelstva do měst ukázal i příklad města Chebu. Počátky rozvoje zdejšího průmyslu a stupňující se stavební činnost lákala nové pracovní síly. Uplatnění zde hledali zejména řemeslníci a drobní živnostníci z venkova a dále pak sezónní pracovníci, tj. dělníci v cihelnách, zedníci, tesaři a další stavební profese. Počet obyvatel během pouhého desetiletí prudce stoupl ve srovnání s rokem 1890 z 18 658 obyvatel na 23 517 v roce 1900, tedy o plných 26,1 %. Na prahu nového století tak Cheb zaujímal desáté místo mezi největšími městy v Čechách, z nichž tři představovala předměstí Prahy.²³⁶ I nadále byl očekáván další růst počtu obyvatel a s tím spojený hospodářský rozvoj, ale nastalo období stagnace. Přirozený přírůstek mezi lety 1900–1910 činil pouhých 14 %, přičemž Cheb čítal v roce 1910 celkem 26 694 obyvatel.²³⁷

Důvody byly spatřovány v první řadě v proměně rodinného modelu. Početné rodiny se stávaly přežitkem a postupně se začal prosazovat nový trend, kdy se porodnost jedné rodičky snížila v průměru na dva potomky. Natalita začala počátkem 20. století klesat. Zatímco roku 1901 přišlo v Chebu na svět 840 dětí, roku 1910 jich bylo jen 630 to vše při stále se zvyšujícím počtu obyvatelstva. Další nesnáze znamenal pro město Cheb nedostatečně rozvinutý průmysl a nemožnost

---

²³⁵ K tématu Milan HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době I*, Praha 2014, s. 158–167.

²³⁶ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002, s. 216–217.

²³⁷ Údaje zjištěny excerpací matrik.

zajištění práce pro nově příchozí obyvatelstvo. Podnikatele odrazovala vysoká cena pozemků, tíživá drahota, palčivý problém bytové nouze, vysoké nájemné a obecní poplatky. V atmosféře všeobecného rozčarování sílily hlasy, aby v dalších volbách do městského zastupitelstva byli voleni pouze ti, kteří Chebu zaručí čestné postavení mezi ostatními městy.²³⁸

Tabulka č. 9

Růst počtu obyvatelstva vybraných měst v rámci českých zemí (v tisících)²³⁹

MĚSTO	1830	1869	1890	1910
Brno	36	74	94	126
České Budějovice	8	17	28	44
Cheb	10	13	18	26
Liberec	11	22	31	36
Moravská Ostrava	2	8	19	37
Most	3	6	15	26
Olomouc	12	15	20	22
Plzeň	8	24	50	80
Praha	102	158	182	224
Teplice	2	10	18	27

Tabulka č. 10

Města s nejvyššími počty bytových jednotek připadajících na dům v roce 1900²⁴⁰

MĚSTO	POČET
Praha – Nové Město	9,6
Brno	7,7
Plzeň	5,9
Olomouc	5,8
Cheb	5,0
Teplice	4,8
Moravská Ostrava	4,6
Most	4,6
České Budějovice	4,5
Liberec	4,2

²³⁸ Zbyněk ČERNÝ, *Cheb v době secese (1898–1914)*, Cheb 2006, s. 14.

²³⁹ L. FIALOVÁ a kol, *Dějiny*, s. 397.

²⁴⁰ TAMTÉŽ, s. 217.

Svůj podíl na nedostatečném rozvoji města měly také neutěšené bytové poměry zapříčiněné velkým množstvím přistěhovalých obyvatel během krátké doby. Na jeden dům roku 1900 připadalo pět bytů. Co do velikosti domů se město řadilo na páté místo za Prahou, Brnem, Plzní a Olomoucí. Těchto příznivých čísel se podařilo dosáhnout díky bohaté stavební činnosti v devadesátých letech 19. století. Tempo výstavby se však zpomalovalo, zatímco poptávka po nových bytech neúměrně rostla. Přelom století byl obdobím přechodného zvýšení průměrného počtu bytových jednotek na dům ve městech, kde se spolu s rostoucí poptávkou projevila spekulace s byty. Vysoké činže v novostavbách měly nutně za následek nadměrné využívání méně vyhovujících prostorů ve sklepech a v podkrovích. V letech 1907–1908 situace vyústila v bytovou krizi, během níž nebylo možné nejen v Chebu, ale ani v žádném jiném větším městě opatřit si místo k bydlení.²⁴¹

Místo pobytu uvnitř města odráželo také sociální postavení občanů. Vyšší a střední vrstvy se od devadesátých let 19. století stěhovaly ze starého města na předměstí, kde v nových nájemních domech nacházely „zdravé a moderní“ bydlení. Byty však byly sociálně odstupňovány. Luxusnější tří- a čtyřpokojové byty s kuchyní a koupelnou se nacházely v činžovních domech v oblasti Městských sadů. Do starého města, kde kultura bydlení byla nízká a modernizování bytů obtížné, se začaly stěhovat nižší společenské vrstvy. Hygienické podmínky ve vlhkých bytech byly nevyhovující, zpravidla představovaly zdroj nejrůznějších infekčních nemocí.

Roku 1910 potvrdila statistická čísla přesun obyvatel z centra historické části města do nové zástavby. Zatímco oproti roku 1880 se počet obyvatel ve vnitřním městě zvýšil jenom o 365 osob, na předměstích se více než ztrojnásobil – z počtu 3 130 obyvatel vzrostl na 10 308. Ve srovnání s rokem 1900 byl v centru dokonce zaznamenán úbytek obyvatelstva.²⁴² Postupný odliv místní populace na chebská předměstí byl dovršen na počátku třicátých let 20. století. Celkově byl počet obyvatel žijících ve vnitřním městě nižší než na předměstí. Historické centrum se začalo postupně vyprazdňovat díky volbě komfortnějšího typu bydlení.

---

²⁴¹ P. HORSKÁ – E. MAUR – J. MUSIL, Zrod, s. 216.

²⁴² Egerer Zeitung (dále jen EZ), ze dne 11. ledna 1911, s. 1–2.

Tabulka č. 11

Vývoj počtu obyvatelstva v jednotlivých částech města Chebu v letech 1880–1930²⁴³

ČÁST MĚSTA	1880	1890	1900	1910	1930
Vnitřní město	11781	11908	12424	12146	11879
Horní brána	3130	3737	7155	10308	14569
Lodní brána	1134	1295	1450	1598	2389
Mostní brána	1040	1086	1415	1561	2569
CELKEM	17085	18026	22444	25613	31406

Po první světové válce se Cheb za podpory státu a následné aktivity chebských stavebních družstev začal pozvolna vzpamatovávat ze stavební nečinnosti a obnovil výstavbu v dosud nezastavěných částech rozrůstajícího se města. Roku 1919 byl vydán první zákon na podporu výstavby domů s malými byty zaručující čtyřletý úvěr, který platil pro stavební činnost obcí, okresů a stavebních družstev.²⁴⁴ Na základě platných opatření plánovalo město výstavbu obytných domů s malými byty podle poptávky, nicméně smlouvy mohli uzavřít pouze místní obyvatelé. Nájemné se platilo vzhledem k finančním možnostem nájemníků.

Od roku 1928 se stále častěji objevovaly veřejné výzvy nabádající k pořízování rodinných domů za peněžní podpory města. Podle oficiálních statistik z 1. prosince 1930 žilo v Chebu 31 406 obyvatel, tedy o 3 756 více než v roce 1921. Pro zajímavost lze uvést, že roku 1921 připadalo na 1 251 obytných domů 6 508 nájemníků, zatímco na konci roku 1930 stav vykazoval 7 791 nájemníků na 1 571 domů. Na sto obytných domů tak připadalo celkově 2 008 obyvatel.²⁴⁵ Všechna uvedená opatření měla za úkol snížit nebo alespoň zmírnit bytovou krizi, přestože zásadní zlom nastal až na konci roku 1938. Německá říšská vláda přišla vedle velkorysého programu ve formě půjček a hypoték ještě s dalším nástrojem k nápravě nedostatku bytů v podobě nového bytového a osidlovacího družstva Sudetenland, které bylo zaměřeno na výstavbu dělnických obydlí.²⁴⁶

²⁴³ Převzato z Z. ČERNÝ, Cheb, s. 119 a H. STURM, Eger, s. 226.

²⁴⁴ Karel MAIER, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850–1938*, Praha 2005, s. 74–75.

²⁴⁵ EZ, ze dne 4. března 1932, s. 4

²⁴⁶ S. MARKOVÁ, *Architektura*, s. 63.

II. 5. Hospodářský vývoj

V průběhu druhé poloviny 19. století došlo k základním strukturálním změnám v sociální, ekonomické, politické i kulturní oblasti celého chebského regionu. Roku 1851 byla založena obchodní a živnostenská komora s působností pro velké území severozápadních Čech, která představovala organizační a řídicí sílu rozvoje průmyslu, obchodu, řemesel a zemědělské výroby. Hospodářství pozitivně ovlivnil nový živnostenský řád, vyhlášený císařským patentem dne 20. prosince 1859, který odstranil pozůstatky cechovních nařízení, a dále pak nově sestavený obchodní zákoník ze 17. prosince 1862, legalizující zásady volné konkurence v obchodním podnikání.

Do přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století byl dovršen přechod ke strojní výrobě. V té době bylo v politickém okrese Cheb zaměstnáno v průmyslu 17,7 % obyvatel, pro srovnání v sousedním okrese Aš pak ve stejné sféře 29,2 %. Vzhledem k tomu, že se v okolí města nenacházela ložiska základních nerostných surovin, stalo se postupně určujícím průmyslovým oborem lehké strojírenství. Díky tomu se do roku 1900 počet obyvatel zdvojnásobil a jeho růst i nadále pokračoval. Ve třicátých letech 20. století se již v chebském okrese podíl osob zaměstnaných v průmyslu a živnostech zvýšil na 43,6 % obyvatel, oproti tomu v zemědělství jich pracovalo pouhých 14,6 %.²⁴⁷

Podoba Chebu druhé poloviny 19. století se výrazně změnila navzdory přetrvávajícímu zemědělskému charakteru celého regionu pod vlivem modernizace a narůstající industrializace společnosti. Zásadní vliv v tomto směru přinesla železnice, jež z města napojeného od roku 1865 postupně na bavorskou, saskou a rakouskou železniční síť učinila dopravní uzel mezinárodního významu. Na konci šedesátých let 19. století tudy denně projíždělo kolem 100 nákladních a osobních vlaků a ročně zde byl přepraven téměř milion cestujících. Cheb se stal železničním uzlem, přes který směřoval veškerý zahraniční obchod po trati Berlín-Cheb-Mnichov. I po ekonomické stránce tak město upevnilo svou funkci přirozeného centra oblasti.²⁴⁸

Své strategické polohy však Cheb nedokázal kvůli ochrannářskému vlivu měšťanských struktur dlouhodobě využít. K pivovarnictví se teprve počátkem 20. století

---

²⁴⁷ Blíže Petr BERAN – Jaroslav VÍT, *Historie a současnost podnikání na Chebsku a Ašsku*, Žehušice 2006, s. 12.

²⁴⁸ Více H. STURM, Eger, s. 334–336.

připojil lehký strojný a textilní průmysl. Na utváření charakteru oblasti měla vliv kromě zemědělství, tradičních řemesel jako třeba výroba hudebních nástrojů a průmyslu textilního i jiná, moderní hospodářská odvětví rozvíjející se výrazněji od konce 19. století. Jednalo se o lázeňství a s ním související cestovní ruch, jelikož františkolázeňská kyselka přinesla regionu světový věhlas.

Tabulka č. 12

Průměrné počty zaměstnanců v jednotlivých chebských továrnách ve třicátých letech 20. století²⁴⁹

NÁZEV PODNIKU	POČET ZAMĚSTNACŮ
Es-Ka	600
Premier	550
Fischerova strojárna	200
Hermann Ernst	80
Richter	60
Carl Oschatz	40
Apollo	15

Počátkem 20. století se vedle bohatého obchodního měšťanstva konstituovala i movitá podnikatelská vrstva. Finanční kapitál sem začali soustřeďovat i podnikatelé v oblasti strojírenských závodů. K nejvýznamnějším výrobcům zemědělských strojů patřila od roku 1863 Fischerova strojárna. V roce 1891 došlo k posílení strojírenského průmyslu díky založení továrny na jízdní a motorová kola Premier, která nahradila dosavadní vysoká kola – kostitřasy. O dvacet let později zásadním způsobem ovlivnilo místní výrobu založení továrny Es-Ka (podle počátečních písmen příjmení jejich zakladatelů Swetlik a Kastrup). Dále se začaly prosazovat i firmy potravinářského odvětví. Akciový pivovar založený roku 1873 produkcí piva patřil k největším v Čechách. Stranou nezůstaly ani textilní továrny, jako např. přádelna Julia Neumanna a Seiler & Co., a stavební firmy. Současně byly zakládány i tzv. stavební továrny, které vlastnili přímo místní stavitelé. Většinou v nich byly vedle cihelny zřizovány i vlastní mechanické truhlárny a strojný zámečnictví.²⁵⁰

²⁴⁹ Převzato z P. BERAN – J. VÍT, *Historie*, s. 16.

²⁵⁰ J. BOHÁČ, *Cheb*, s. 18.

Kromě výše uvedených chebských továren, zaměstnávajících převážnou část dělnictva, působily ve městě ještě další závody. Jednalo se o strojírnou Apollo, která vyráběla zařízení na zpracování mléka, lisy na slámu, čerpadla, ruční secí stroje a další zemědělské nářadí. V roce 1876 založil Hermann Ernst ve městě umělecké zámečnictví, kde se zhotovovaly železné konstrukce, lanovky či nůžkové mříže. Specializací firmy se počátkem 20. století stala stavba stožárů vysokého napětí. Výrobu kotlů, roštů do topení, železných konstrukcí, transportérů, pivovarského zařízení a zemědělských strojů zajišťovala firma Carl Oschatz. V Chebu se také usídlily dvě továrny na výrobu měřicích přístrojů – Massindustrie a Richter a spol.²⁵¹

Zásadní změnu pro ekonomický vývoj města Chebu, stejně jako celého Československa, přinesla poválečná léta charakteristická katastrofálním zásobováním a sociální krizí. Ta se projevovala především nedostatkem potravin i předmětů denní potřeby a jejich vysokými cenami. Obyvatelstvo trpělo nouzí o vhodné a kvalitní byty a válka negativně ovlivnila i jeho zdravotní stav. Po návratu demobilizovaných vojáků se ještě více zhoršily sociální poměry prudce rostoucí nezaměstnaností. Jejím důvodem byl nejen zvyšující se počet pracovních sil, ale také nutnost přeměny válečné výroby na mírovou, nedostatek provozního kapitálu, stejně tak chybějící potřebné suroviny a uhlí. Z uvedených důvodů zastavovaly průmyslové podniky v celém regionu provoz a dělníci byli propouštěni z práce.²⁵²

Další ránu pro regionální ekonomiku znamenala hospodářská krize na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století, přičemž pohraničí obydlené Němci bylo postiženo znatelněji než zbylé území Československa. Příčinu je třeba hledat v první řadě v zastoupení průmyslových odvětví a prodeji jejich výrobků. Západočeské příhraničí se soustředilo na textilní průmysl a výrobu hudebních nástrojů. Jednalo se o produkci s možností dalšího exportu, kterému se logicky během celosvětové krize nedařilo. Naproti tomu vnitrozemí na vývozu závislé nebylo, a proto se dopad na jeho ekonomiku nejevil tak katastroficky. V pohraničí začaly využívat vzniklé situace protistátně zaměřené strany, organizace a spolky, které cíleně rozdmýchávaly protičeské nálady, jak již bylo uvedeno výše.

Druhý, neméně závažný důvod špatné ekonomické situace Němců v pohraničí lze pak spatřovat v cílené likvidaci cestovního ruchu ze strany západních sousedů. Od roku 1934 došlo k promyšlenému a cílenému zablokování hranic, které mělo

---

²⁵¹ Blíže P. BERAN – J. VÍT, *Historie*, s. 21.

²⁵² K. ŘEHÁČEK, *Němci*, s. 110.

v důsledku opět největší dopad na pohraničí, kde se nacházely hlavní lázeňské oblasti. Karlovy Vary, Mariánské Lázně a Františkovy Lázně zaznamenaly zřetelný úbytek návštěvníků. Úpadek zaznamenala i domácí výroba například krajek, která byla po bloádě československých hranic téměř odsouzena k zániku. Všechny výše uvedené důvody a dopady na příhraniční ekonomiku opět vedly k radikalizaci místního většinového obyvatelstva, k veřejným nepokojům, otevřeným projevům sympatií vůči sílícím hlasům politické propagandy a celkovému semknutí zdejší populace s německým prostředím.

III. Proměna pohřební kultury na základě sanitárních a hygienických opatření

Hřbitov, ohraničené místo na okraji města či vesnice, nepředstavuje pouze prostor k pochovávání zemřelých, ale zároveň ho lze vnímat důležitý znak každé kultury. Zásadní změnu prodělal v osmdesátých letech 18. století, ale již za vlády Marie Terezie došlo k dílčím zásahům ze strany svrchované moci. Dvorním reskriptem z roku 1756 panovnice nařídila pohřbívat až po uplynutí 48 hodin od úmrtí. Poté dekret dvorní kanceláře z 29. ledna 1768 stanovil délku pochování zemřelého na deset let. Dalším dekretem z 30. března 1770 bylo zavedeno povinné lékařské ohledání mrtvých, které mělo odhalit nakažlivé choroby, násilnou smrt, zanedbané nebo pokoutní léčení a také vyloučit pohřbení za živa.²⁵³

Reforma, která nenávratně zasáhla do vzhledu měst, proběhla za vlády Josefa II. Dvorský dekret č. 2951 ze dne 23. srpna a 13. září 1784 stanovil, že nové hřbitovy se budou zakládat v patřičné vzdálenosti od obydlí. Pro zavedení těchto výnosů se Josef II. nechal inspirovat při návštěvě Paříže roku 1777. Ve druhé třetině 18. století zde nabyly na intenzitě snahy lékařů přenést hřbitovy mimo hranice měst. Přesuny byly nařizovány s ohledem na nové poznatky z oblasti medicíny a na základě hygienických a sanitárních argumentů. Již v šedesátých letech 18. století se totiž začaly objevovat názory, že ovzduší kolem hřbitovů není pro život zcela vhodné.²⁵⁴ Dalším faktorem bylo rovněž přesvědčení o zamoření pitné vody v důsledku do ní pronikajících látek z rozkládajících se těl.

Hlavní podněty k proměně pohřební tradice lze vysvětlit dvěma vzájemně nesouvisejícími a protichůdnými aspekty. V prvé řadě se jednalo o nedostatek prostoru, jenž vedl v evropských městech k pohřbívání nejprve do hromadných hrobů a následně do kostnic. V praxi to znamenalo, že po uplynutí stanovené lhůty, jež se pohybovala v rozmezí 10 – 12 let, byl hrob otevřen, zbytky tělesných schránek vyjmuty a na stejné místo byl pohřben další zemřelý. Původní ostatky se pak ukládaly do podzemních prostor kostelů tzv. osárií neboli kostnic. Teprve epidemie pozdního 18. století,

---

²⁵³ Vít VLNAS, *Druhý život barokního pohřbu*: in: Petrasová, T. – Lorencová, H. (edd.), *Fenoméni*, s. 13–22.

²⁵⁴ Blíže P, ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 223; Milena LENDEROVÁ a kol., *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století II. Život všední a sváteční*, Pardubice 2005, s. 81. I na počátku 20. století zůstávaly obavy z možné nákazy. Proto docházelo k vypracování podrobných geologických rozborů hřbitovní půdy. Například 2. září 1925 vyhotovil Georg Irgang příslušnou zprávu pro chebské zastupitelstvo. Blíže SOKA Cheb, AMCH, *Geologisches Gutachten über die Grundwasserverhältnisse des Egerer Friedhofes*, kar 1281, fasc. 74.

jako druhý z aspektů, vedly k hygienicky motivovaným radikálním zákazům ukládání tělesných ostatků do země uvnitř měst. V souvislosti s uvedenými předpisy bylo roku 1786 zrušeno pohřbívání v kostelech a kolem nich.²⁵⁵

Císařské nařízení mělo samozřejmě své opodstatnění, nicméně způsobilo závažné změny ve starobylých rituálech. Vzdálenost nových hřbitovů znemožnila realizovat ustálenou podobu smutečního průvodu – vyzvednutí těla v domě smutku, účast na zádušní mši i samotném pohřbu na hřbitově. Obřad se musel rozdělit na dvě části – cestu z domova zemřelého do kostela a z kostela na hřbitov.²⁵⁶ Velmi dlouho bylo nejdůležitější součástí pohřbu uložení těla do hrobu, zatímco v důsledku reformačního hnutí se pozornost obrátila na část obřadu v kostele.²⁵⁷ První část obřadu zůstávala přístupná veřejnosti a probíhala v duchu starých tradic.

Římskokatolický kněz a znalec církevního práva Jan Pauly vyhodnotil přesunutí hřbitovů za město jako výsledek agitace zednářů, kteří pod záminkou boje za veřejné zdraví sledovali cílenou sekularizaci společnosti, jejímž jedním z kroků mělo být zpřetrhání bezprostřední prostorové svázanosti kostela a hřbitova, resp. vytěsnění pohřebiště jako přirozeného „memento mori“ za hranice města.²⁵⁸ Praktickým důsledkem přesunutí míst posledního odpočinku za hranice obce bylo znesnadnění průběhu pohřebních rituálů spojených s tradičním uložení ostatků zesnulého bezprostředně po obřadech konaných v kostele. Převoz těla z kostelní márníce na hřbitov se odbýval v osamocení, bez zvláštních poct. Z dnešního pohledu je hodnocení panovníkových zásahů nadmíru složité. Nicméně i další z jeho nepopulárních nařízen²⁵⁹ vedla k jakési opožděné nápravě právě v 19. století. Fenomén doby bývá často označován jako „*druhý život barokních pohřbů*“.²⁶⁰ Díky zásadním změnám na konci 18. století je možné dnes hodnotit sledované období jako renesanci vysoké pohřební kultury.²⁶¹

---

²⁵⁵ K právní otázce zakládání nových hřbitovů Jan PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo. Příručka zákonitých předpisů o hřbitovech a pohřbívání pro obce, pro farní a patronátní úřady, pro pohřební ústavy a pro potřebu úřední i soukromou*, Praha 1941, s. 20–28.

²⁵⁶ Původní rituál zůstal zachován na vesnici, kde vzdálenost hřbitova od venkovského kostela nebyla příliš velká.

²⁵⁷ P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 243.

²⁵⁸ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 22, 30–31. Srov. Phillipe Ariès dává přesun hřbitovů za hranice města do souvislosti s oslabením kontaktu obce s místem odpočinku svých zesnulých. P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 242–244.

²⁵⁹ Pověstný byl i císařův příkaz nepohřbívat zemřelé v rakvích, ale zašít je do pytlů nebo plátna. Rakev představovala symbol sociálního statutu zemřelého. Právě tento důvod a necitlivé zacházení s mrtvými vedly k odvolání příkazu roku 1785.

²⁶⁰ V. VLNAS, *Druhý život*, s. 13–22.

²⁶¹ Více M. LENDEROVÁ a kol., *Dějiny*, s. 80–85.

Kromě zásahů do pohřebnictví ze strany Josefa II. zasluhuje pozornost rovněž soubor opatření z přelomu 18. a 19. století. Tehdy bylo povoleno zakládání soukromých pohřebišť a hřbitovy nebyly nadále spravovány církví, nýbrž příslušnými magistráty. Roku 1850 však císař František Josef I. opět formálně stanovil pravomoc duchovních nad hroby a návrat církve měl zajímavý dopad na funerální kulturu. Teprve od poloviny 19. století začíná i místům posledního odpočinku movitějších měšťanů a příslušníků šlechty jednoznačně dominovat kříž. Do té doby se na hroby stavěly převážně stély, pyramidy, zlomené sloupy a další motivy.²⁶²

Návrháři při zakládání nových pohřebišť kolísali mezi přírodně-krajinářskými nebo naopak formálně-geometrickými rysy.²⁶³ Z tohoto hlediska se jako zásadní jeví práce jednoho z nejvýznamnějších představitelů pozdního klasicismu v Českých zemích Johanna Philippa Jöndla, který díky popularizační a publikační činnosti přispěl ke stylové jednotě a vyváženosti stavební produkce ve druhé třetině 19. století.²⁶⁴ Ve spise *Die landwirtschaftliche Baukunst*²⁶⁵ z roku 1829 uvedl ideální průběh zřizování a vzhled prostoru nových hřbitovů.²⁶⁶ Po důkladném studiu práce a terénním výzkumu je možné toto dílo hodnotit pro vlastní analýzu jako zcela klíčové. Podoba, kterou autor nastínil, se postupně prosazovala na všech klasicistních hřbitovech. Nezávisle na jeho činnosti jistě vznikalo mnoho podobných stavitelských návrhů, ale Jöndl jednoznačně ovlivnil podobu míst posledních odpočinků vznikajících ve druhé polovině 19. století. Praktičností a jednoduchostí koncepce si získal potřebnou podporu panovníka, a jelikož dílo vzniklo na základě zakázky, je zde patrný vliv osoby objednavatele. Císař si zajistil svou nepostradatelnost; byl jedinou osobou, která mohla poskytnout povolení k realizaci projektu. Prováděním návrhů pak byla pověřena konsistoř, městské či pozemkové vrchnosti, podle toho, do jaké jurisdikce hřbitov náležel.

Místo mělo být zvoleno tak, aby zde byly příznivé povětrnostní podmínky a k proudění vzduchu docházelo nejčastěji od města. Půda nesměla být skalnatá,

---

²⁶² P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 342–349.

²⁶³ Srov. Paul WOLF, *Der Friedhof als städtebauliches und architektonisches Problem*, in: S. Hirzel (ed.), *Grab*, s. 53–72.

²⁶⁴ Johann Philipp Jöndl žil v letech 1782–1870. Vystudoval pražskou polytechniku a roku 1811 se stal c. k. ředitelem staveb v Praze a pracoval také jako dvorní architekt předních šlechtických domů. Mezi jeho nejvýznamnější stavby patří zámek Kačina, úprava zámků Čimelice, Hrubý Rohozec, Nové Město nad Metují či Tažovice. Současně vydával i praktické učebnice architektury. Více *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 10, 1863, s. 225.

²⁶⁵ Johann Philipp JÖNDL, *Die landwirtschaftliche Baukunst. Dritter Theil*, Praha 1829.

²⁶⁶ Srov. N. OHLER, *Umírání*, s. 179.

nýbrž jílovitá nebo vápencová. Jíl zabraňoval přístupu vzduchu, tlení postupovalo pomalu a výpary se nešířily. Vápenec v sobě udržoval vlhkost těla a vázal na sebe nepříjemný zápach. Půda měla být i dostatečně hluboká a suchá, aby voda nevytékala z hrobů a nešířila nemoci. Proto bylo požadováno husté osázení strany hřbitova obrácené k městu nebo vesnici topoly nebo bohatě olistěnými stromy. Toto opatření zabraňovalo šíření zápachu k obydleným místům. Současně ale nesmělo bránit proudění vzduchu. Obvykle zarůstal hřbitov přirozeně travou. Výsadba se mohla doplnit nízkými šlechtěnými keři, nikoliv však volně rostoucím křovím.

Rozčlenění hřbitovní parcely určovala symetrie. Jednalo se o logický postup, jelikož se tímto způsobem zajistilo maximální využití plochy a současně se i zpřehlednila evidence jednotlivých hrobů. Vlevo od brány umístil na vzorovém návrhu márnici, vpravo pak domek hrobníka. Uprostřed Božího pole se nacházel kříž s Kristem. Poněkud nezvyklé bylo Jöndlovo tvrzení, že uprostřed hřbitova se nesměly nacházet náhrobky, protože ty mohly být umístěny podél zdi a hroby uprostřed se osadily nápisovými deskami. Uvedené doporučení přímo odporovalo novodobé představě o klasicistních hřbitovech s hustě rozmístěnou funerální plastikou a využitím každého volného místa.

Velkou pozornost věnoval rodinným hrobkám.²⁶⁷ V dřívějších dobách, kdy se mrtví pohřbívali na hřbitovech kolem kostela, náležela privilegovaná místa uvnitř církevních staveb urozeným a měšťanům. Smyslem rodinných hrobek ale bylo, že všichni členové rodiny spočinuli i po smrti bok po boku. Rakve mohly zůstat neporušené tak dlouho, jak jen to jejich technický stav dovoloval. K umístění staveb se vybíralo vyvýšené suché místo, které mohlo být i uměle vybudované. Hrobka sama představovala podzemní klenutou místnost buď nečleněnou, nebo rozdělenou na kobky. Podzemní část, krypta, mohla být o polovinu rozsáhlejší než kaple. V případě velkých rodin bylo povoleno budování krypt na půdorysu kříže se čtyřmi středovými pilíři sklenutými na pasy. Křídla vybíhala mimo půdorys z kaple a venkovní vstup kryla deskou. Výzdobu kaple měl tvořit oltář a nejspíše také kenotafy²⁶⁸ nebo náhrobníky předků.²⁶⁹

---

²⁶⁷ Výrazem „hrobka“ se rozumí vyzděný hrob, který je neprodyšně uzavřený a za přístupu vzduchu v něm probíhá samovolný rozklad. *Ottův slovník naučný* XII, Praha 1903, s. 4.

²⁶⁸ Od doby klasicismu bývá takto označován fiktivní sarkofág. Odloučením od hřbitovů prožívá renesanci ve spojení se zahradou a jejími pomníky, často bývá doplněn o urnu. Blíže R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 169.

²⁶⁹ Taťána PETRASOVÁ., *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 68–71.

III. 1. Jednání o zrušení starého a otevření nového chebského hřbitova²⁷⁰

Stejně jako v jiných městech se museli v západočeském Chebu veřejní činitelé potýkat s nevyhnutelným požadavkem přesunutí hřbitova za hranice obydlých prostor. Nejenže bylo nutné vyřešit přestěhování z centra města z hlediska zákonných nařízení, ale nezanedbatelný byl i jiný faktor: nárůst obyvatelstva. Zatímco roku 1840 mělo město zhruba 10 120 obyvatel, v roce 1850 jich bylo 11 478 a o třicet let později již 17 085. Nárůst populace o téměř sedm tisíc v krátkém období 1850–1880 byl přirozeným důsledkem vývoje po roce 1848. Zrušení poddanství umožnilo masový příliv venkovského obyvatelstva do měst a Cheb nebyl výjimkou. S příchodem převážně vesnického obyvatelstva docházelo k rozvoji průmyslových podniků i drobného podnikání, což podněcovalo vyšší přirozený přírůstek obyvatel. Dalším důsledkem byla nová zástavba, která postupně začala obklopotvat i prostor starého hřbitova.

Na počátku sedmdesátých let 19. století, kdy už byla změna požadována sanitárními nařízenými skutečně naléhavá, se začalo uvažovat o přesunutí péče o hřbitov do kompetence zdravotnictví. Nicméně debaty opět utichly a obecní výbor se věnoval aktuálnějším problémům, jakými byly například výstavba Bahnhofstrasse (dnešní třída Svobody) a *Güterstrasse* (dnešní Pivovarská ulice), stavba divadla či školní budovy. Potřebnou veřejnou diskusi vyvolal teprve článek v místních novinách *Egerer Zeitung* ze dne 17. dubna 1875.²⁷¹

III. 1. 1. Dějiny chebských hřbitovů

Nejstarším místem posledního odpočinku v Chebu byl podle zjištění prostor kolem kostela sv. Jana Křtitele na Jánském náměstí,²⁷² kde se pohřbívalo do 14. století.²⁷³ Až do vyhoření svatostánku roku 1809²⁷⁴ byl využíván jako hřbitov pro sebevrahy a nepokřtěné děti. Přechod chebských obyvatel k protestantským vyznáním vedl k tomu,

²⁷⁰ O tématu pojednává také Jana KOLOUCHOVÁ, „*Již nedlouho otevřen bude.*“ *Jednání o zrušení starého a otevření nového chebského hřbitova*, Sborník muzea Karlovarského kraje 21, 2013, s. 53–68.

²⁷¹ SOkA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (11. dubna 1875). Srov. EZ, ze dne 17. dubna 1875, s. 2.

²⁷² TAMTÉŽ, inv. č. 1025, poř. č. 538 – Kopie kroniky města Chebu od Karla Husa z roku 1797 I, sv. I, s. 5, 31. Přestože kroniky hovoří o sv. Janu Křtiteli jako o nejstarším chebském kostele, jediným ověřeným faktem pro stavbu kostela zůstává listina markraběte Diepolda II., ve které je jako svědek darování dvou vesnic klášteru ve Waldsassenu jmenován chebský farář. Více Staatsarchiv Amberg, Kloster Waldsassen Urkunden (1132–1798), sign. 2. Srov. také Heinrich GRADL (ed.), *Monumenta Egerana VI. Das Egerland. Heimatskunde des Ober- Eger- Gebietes*, Cheb 1886, s. 19–20, sign. 63.

²⁷³ Blíže závěry archeologického výzkumu z roku 1964. Antonín HEJNA, *Archeologie v historickém areálu města Chebu*, Památková péče 26, 1966, s. 161–167.

²⁷⁴ Ke zbourání budovy došlo roku 1812.

že luteráni roku 1570 založili v blízkosti dnešní třídy Svobody hřbitovní kostel, který roku 1617 vysvětil magistr Christof Renner.²⁷⁵ Deset let poté byl 16. prosince vysvěcen jako evangelický,²⁷⁶ ale již roku 1632 musel ustoupit stavbě opevnění. Zřízené šance na tomto místě byly pojmenovány jako „Todtenschanze“. Deset kusů náhrobních kamenů se ještě roku 1876 nacházelo ve dvorech městských domů. Kromě toho byli zemřelí pohřbíváni až do roku 1572 také kolem děkanského kostela sv. Mikuláše. Když tento hřbitov přestal plošně dostačovat, nechal městský senát dne 25. dubna 1572²⁷⁷ vysvětit jako křesťanskou půdu prostor, jenž do roku 1430 sloužil jako židovský hřbitov.²⁷⁸ Byl již ohraničen zdí, kterou nechalo město postavit nákladem 250 zl. Během třicetileté války však došlo k jeho zdemolování Švédy a na jeho místě vznikly tzv. švédské šance.²⁷⁹

Podle Pröcklovy kroniky²⁸⁰ bylo místo před Horní bránou (na místě dnešních Městských sadů) roku 1388 vysvěceno jako křesťanský hřbitov; v letech 1632, 1689 a 1722 se dočkal rozšíření.²⁸¹ S politováním lze konstatovat, že se k jmenovanému místu mnoho pramenů nedochovalo a že jen díky anonymnímu autorovi novinového článku ze dne 23. dubna 1879 je známo alespoň znění některých náhrobních nápisů.²⁸² Při úplném zrušení hřbitova byla hřbitovní správa povinna vydat veřejnou vyhlášku a vyzvat zúčastněné, aby se do určité doby přihlásili ke svému majetku v podobě zbylých pomníků, náhrobků a křížů.²⁸³ V případě, že tak neučinili ve stanovené lhůtě, majetkové právo propadlo a fragmenty připadly hřbitovní správě, která je následně mohla odstranit a prodat.²⁸⁴

---

²⁷⁵ SOKA Cheb, AMCH, inv. č. 1043, poř. č. 595 – Kronika města Chebu a Chebska do r. 1733 (autor Vincenz Prökl), 1835, s. 366.

²⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 410.

²⁷⁷ TAMTÉŽ, s. 326.

²⁷⁸ Židovský hřbitov za Horní bránou sloužil svému účelu do roku 1430, kdy byli Židé vypovězeni. Hřbitov spolu s ostatním židovským majetkem koupilo město za poloviční cenu a v témže roce ho zrušilo. Blíže k problematice židovských hřbitovů Jitka CHMELÍKOVÁ, *Osudy chebských Židů. Chebští Židé od 2. poloviny 19. století do současnosti*, Cheb 2000.

²⁷⁹ EZ, ze dne 8. dubna 1876, s. 2.

²⁸⁰ SOKA Cheb, AMCH, inv. č. 1043, poř. č. 595, s. 121.

²⁸¹ Srov. E. ŠAMÁNKOVÁ, Cheb, s. 51.

²⁸² EZ, ze dne 23. dubna 1879, s. 3.

²⁸³ Chebská městská rada stanovila termín na 1. ledna 1879. SOKA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll des Gemeindeausschusses.

²⁸⁴ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 80.

Mapa č. 4

Lokace starých hřbitovů na nákrese půdorysu města Chebu z počátku 19. století

III. 1. 2. Hřbitovní a sanitární komise (činnost 1875–1879)

Poloha hřbitova v prostorách dnešního městského parku přestala zcela odpovídat požadavkům moderní doby. Nejenže jeho umístění bránilo dalšímu urbanistickému rozvoji, ale především nedisponoval potřebnou kapacitou pro stále rostoucí populaci, a nevyhovoval ani sanitárním nařízením o přesunech pohřebišť za hranice města. Jedním z hlavních úkolů obecního výboru v čele se starostou města Adolfem Tachezy²⁸⁵ bylo tedy vyslyšet odborné posudky místních lékařů s výše uvedenými argumenty a zajistit vhodné prostory pro zřízení nového hřbitova. První jednání probíhala v květnu roku 1875, kdy byla zvolena hřbitovní komise (Friedhofs-Commission),²⁸⁶ která měla za úkol vybrat vhodné místo pro realizaci projektu.²⁸⁷ Záhy muselo být vyřešeno,

²⁸⁵ A. Tachezy zastával post starosty v letech 1873–1882.

²⁸⁶ Komise byla zvolena ve složení: Johann Siegl, B. Hahn, L. A. Blechschmidt, A. Kreuzinger, Chr. Riedl, A. Würschnitzer a T. Krämlig.

²⁸⁷ SOKA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (20. května 1875).

komu bude náležet dohled nad správou místa. V této době existovaly hřbitovy trojího typu. Komunální pod výlučnou pravomocí obce, dále pak konfesionální, nad nimiž dohlížela správa záduší, a poslední možností byla církevně-komunální pohřebiště. Pro posledně jmenovaná stačilo, když byla církevně posvěcena.²⁸⁸

Otázce správy budoucího hřbitova bylo věnováno zasedání obecního výboru, které probíhalo 6. června 1875. Adolf Tachezy na něm vystoupil s požadavkem, aby městská obec odsouhlasila úmysl zřídit „*obecní místo posledního odpočinku, jakož i bezkonfesní hřbitov*“.²⁸⁹ Jednalo se o poměrně novátorský přístup, jelikož založení hřbitova zřizovaného obcí a bez ohledu na náboženské vyznání dovolil teprve až zdravotnický zákon ze dne 30. dubna 1870. Již několik dní poté navštívila komise za asistence okresního hejtmána a okresního lékaře vybrané místo na Wieser Strasse.²⁹⁰ Pozemky patřily pánům z Helffeldu a jejich hlavní výhodou bylo, že k nim vedla dobrá cesta a nacházely se v dosahu města.²⁹¹

Nutno podotknout, že počáteční důraznost při řešení problému velmi rychle opadla a že se k němu veřejní činitelé navrátili ne dříve než po roce. Otázka, která byla spojena se dvěma volebními obdobími obecního výboru, zůstala doposud nevyřešena. Každý člen si měl být plně vědom nejkrajnější nutnosti konečného rozhodnutí a předat co nejdříve instrukce komisi. Založení nového hřbitova mělo být zohledněno i v předběžném rozpočtu pro rok 1877. Jednalo se tedy o nevyhnutelnou záležitost, stejně nezbytnou, jako bylo řešení problému se zásobováním města pitnou vodou. Nejasné však zůstávalo, zda bude mít obec dostatečné množství finančních prostředků, aby splnila všechny vytyčené úkoly. Z debaty bylo patrné, že přemístění hřbitova se stalo nepopíratelnou nutností. Ve druhém vystoupení byl přijat požadavek umístit hřbitov na sever od města. Starostovi byly předneseny tři návrhy: pozemek vpravo od Wieser Strasse, dále pak již výše zmiňovaný ve vlastnictví pánů z Helffeldu a nakonec prostor na Chorobinci.²⁹² Zatímco Ludwig Peter byl pro odložení této otázky na další zasedání, člen městské rady Oswald Hafenrichter jej ostře kritizoval a vznesl požadavek, aby stávající hřbitovní komise vyhledala místo vhodné z hlediska kvality

---

²⁸⁸ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 13.

²⁸⁹ „*Communalbegräbnisplatzes, sowie eines konfessionslosen Friedhof*“.

²⁹⁰ Cesta vedoucí k dnes již zaniklé obci Wies poblíž dnešních Hájů, jejíž poslední pozůstatky byly strženy roku 1952.

²⁹¹ EZ, ze dne 19. června 1875, s. 2.

²⁹² Něm. Siechenhaus.

půdy posouzené lékařem a pokud to bude nutné, aby obstarala i geologický posudek.²⁹³ Stav šetření projednala komise na příštím zasedání.²⁹⁴

Dne 21. prosince 1876 vystoupil na zasedání obecního výboru Johann Siegl.²⁹⁵ Na základě geologického průzkumu se přesvědčil, že přesunutí hřbitova na pole u Wieser Strasse poškodí veřejné vodovodní potrubí. Dále negativně přistupoval k záměru založit hřbitov v blízkosti města. Oproti tomu argumentoval, že přesun hřbitova do Chorobince k cestě k obci sv. Anna by město nikterak finančně nezatížil, jelikož vzniklé náklady na stavební a srovnávací práce by mohly být uhrazeny z výtěžku z popadaných stromů. Johann Siegl také dodal, že finanční výměr by byl v případě realizace návrhu zkrácen z 8 000 na 7 000 zl.²⁹⁶

Aby si obyvatelé města mohli vytvořit vlastní názor, ve vydání Egerer Zeitung 46 bylo 9. června 1877 uveřejněno pojednání neznámého autora, které shrnovalo pozitivní i negativní stránky navrhovaných projektů. Nejprve pohovořil o pozemcích pánů z Helffeldu vedle kaple Nejsvětější Trojice, vlevo od Wieser Strasse.²⁹⁷ Prostor se podle autora nacházel na mírné náhorní plošině jihovýchodně od města, tudíž by zde převládaly severozápadní větry. Půdu povětšinou tvořila zvětralá břidlice a na základě geologického průzkumu se v hloubce deseti stop ještě nevyskytovala spodní voda. Proto by byl prostor vhodný pro tlení tělesných ostatků a neprojevoval by se nežádoucí půdní zápach. Co se týkalo vzdálenosti hřbitova od města, autor článku souhlasil s názorem, že není ani velká ani malá a že by se jezdilo pohodlnou cestou. Náklady spojené s úpravou nového hřbitova – stavba obvodové zdi, bytu pro hrobníka, umrlčí komory a dále kaple či kostela, měly být plně hrazeny z městského rozpočtu.

Hlavní překážku projektu Chorobinec (Siechenhaus) shledával autor ve značné vzdálenosti od města. K jejímu zohlednění muselo dojít v případě, pokud by zůstalo zachováno právo pohřbu pro všechny přifařené vsi. Pohřební průvod z města by se na místo dostal nejdříve za hodinu a ze vzdálenějších oblastí by byl potřeba i dvojnásobek času. Jako konkrétní příklad uvedl, že doba konání pohřbu by se posunula do večerních či nočních hodin. Dále by bylo sotva myslitelné, aby se pohřbu zúčastnil

---

²⁹³ SOkA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (23. října 1876). Srov. EZ 86, ze dne 25. října 1876, s. 2.

²⁹⁴ Zpráva o úkolu komise byla uveřejněna i v místním tisku. Bližze EZ, ze dne 4. listopadu 1876, s. 2.

²⁹⁵ Mj. také člen komise města spolu s B. Hahnem, L. A. Blechschmidtem, A. Kreuzingerem, Chr. Riedlem, A. Würschnitzerem a T. Krämligem.

²⁹⁶ SOkA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (21. prosince 1876). Srov. EZ, ze dne 3. ledna 1877, s. 2.

²⁹⁷ EZ, ze dne 9. června 1877, s. 3–4.

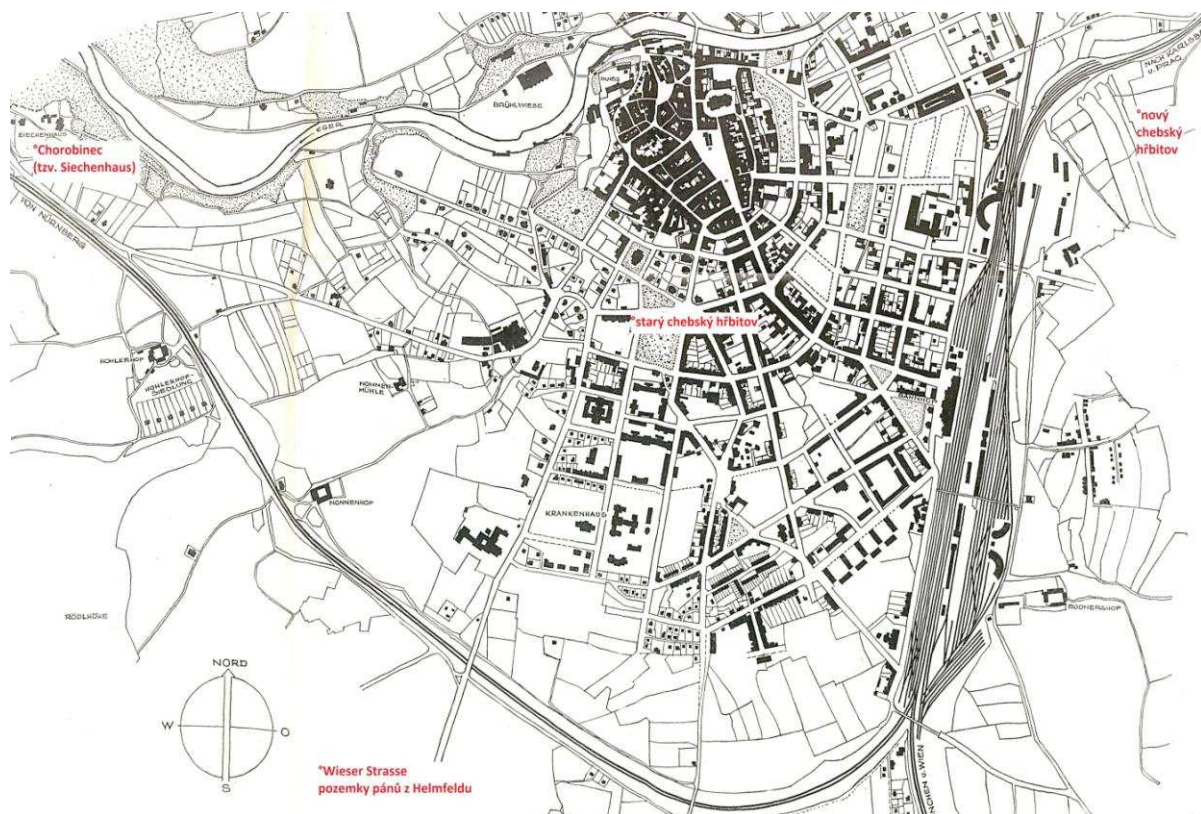

i obvyklý doprovod bez obstarání odpovídajícího počtu vozů. Kněžské požehnání nad hrobem by muselo být nejspíše honorováno se zvláštním příplatkem, což by si ti nejchudší dovolit nemohli. Poplatky spojené s pohřbem na novém hřbitově u Chorobince by byly neúměrně vysoké. Komplikace by nastaly i v případě velké úmrtnosti, jak tomu došlo například při epidemii neštovic v letech 1872–1873.

Souhrnem lze říct, že první varianta měla své negativum v severozápadních větrech – znečištěný vzduch by vanul přímo do města. Hřbitov, který by se nacházel stranou od Pomezí nad Ohří, by potřeboval zřídit novou příjezdovou cestu, jelikož ta stávající byla příliš do kopce. Výstavba by představovala náklady ve výši nejméně 5 000 zl., se kterými se v prvním projektu nepočítalo. A také místní vojenská střelnice by musela být přesunuta a oblíbené výletní místo Siechenhaus, jež bylo hojně využíváno místními i lázeňskými hosty, by se svým určením stalo málo přitažlivým. Podle neznámého autora by konečné rozhodnutí mělo zohledňovat výhradně všeobecné blaho a odpovídat posudkům odborníků ze zdravotnické i technické oblasti.²⁹⁸

Mapa č. 5

Lokace návrhů na přemístění hřbitova na nákresu půdorysu města Chebu z roku 1923

²⁹⁸ EZ, ze dne 9. června 1877, s. 2–3.

Zásadní rozhodnutí měla konečně padnout na zasedání obecního výboru dne 11. června 1877, ale místo toho se rozpoutala další debata. Majitelé pole za městem (páni z Helffeldu a Christian Silbernagl) se rozhodli, že za účelem vytvoření místa pro nový hřbitov přenechají komplex pozemků městu na základě směny a prodeje. Tím by vznikla plocha o velikosti osmi jiter, což odpovídalo 24 678,64 m². Komise pokládala za největší pozitivum to, že zdejší půda byla do hloubky osmi stop suchá. Jen místa mimo úbočí se jevila trochu vlhčí, proto by neměla být využívána pro pohřbívání. U druhého místa se objevila spodní voda již v hloubce 1,2 m. Přirozenou polohu místa v úbočí ohraničovala sice Zelená hora s kostelem sv. Anny, nicméně bažinatý terén byl vlhčí. Také zde převažoval nepřístupný prostor. Největší negativum však představovala značná vzdálenost od města.

Po přednesení závěrů nebyl ani jeden z výše jmenovaných projektů schválen většinou. Z uvedeného důvodu došlo k vytvoření nové komise, která dostala za úkol do dalšího zasedání obecního výboru vybrat a posoudit všechna místa, kam by mohl být hřbitov přesunut. Komise nezahálela a již 16. července 1877 prezentovala zjištěné závěry a okruh možných míst ztatečně rozšířila. Nejvíce pozornosti přilákala náhorní plošina mezi Karlsbader Strasse (dnešní Karlovarská ulice) a Maškovem.²⁹⁹ Majiteli byli manželé Johann a Margaretha Heinlovi z Hradiště³⁰⁰ a za pozemek požadovali částku ve výši 7 087 zl. Na základě znaleckých posudků se místo jevílo jako nejvhodnější, a to i z hlediska sanitárních požadavků.³⁰¹ Kritéria představovala v první řadě bonita půdy, pak vzdálenost od města a směr větru,³⁰² dále přívod vody, finanční a technická stránka. Ve všech směrech prostor u Karlsbader Strasse značně převyšoval zbylé lokality. Jedinou vznesenou námitkou byla skutečnost, že sem zasahovala Buštěhradská dráha,³⁰³ která by mohla do jisté míry rušit smuteční průvod. Příklady z jiných měst³⁰⁴ však ukázaly, že se jedná o zbytečné obavy. Návrh hřbitovní komise byl většinovým souhlasem 27 hlasů nakonec přijat,³⁰⁵ a tím bylo konečně rozhodnuto. Nový hřbitov za hranicemi města patřil do katastru obce Hradiště

---

²⁹⁹ Něm. Matzelbach.

³⁰⁰ Něm. Reichersdorf.

³⁰¹ Posudky byly vyhotoveny na základě zkušebních výkopů.

³⁰² Za tímto účelem byla vypracována i studie o četnosti západních a východních větrů.

³⁰³ B.E.B. byla privátní železniční společností na území Čech, která provozovala v letech 1855–1922 síť železnic, jež spojovala Krušné hory s Prahou.

³⁰⁴ Hlavně bylo pohovořeno o Saské Kamenici.

³⁰⁵ SOkA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (16. července 1877). Srov. EZ, ze dne 18. července 1877, s. 2–3.

a rozkládal se na parcele č. 199 dvoru č. 5. Ještě v červenci vše schválilo okresní hejtmanství a první práce mohly být započaty.³⁰⁶

O konkrétní podobě prostoru nového městského pohřebiště se ale začalo jednat téměř až po roce. Na zasedání obecního výboru 27. května 1878 seznámil starosta Adolf Tachezy členy zastupitelstva s výsledky jednání komise z 28. a 29. března a 23. května 1878. Z protokolů byly zřejmé dvě zásadní otázky – realizace stavby budov a způsob ohraničení hřbitovního areálu. K prvnímu bodu předložil architekt Karl Habertzettl mnoho plánů a návrhy na výdaje. Komise doporučila schválení projektu, který v principu znamenal zastřešení celého komplexu. Vjezd a budovy by byly pod střechou a průčelí přičleněno k márnici. Tím by vstup představoval bez větších nákladů zakrytou halu pro smuteční hosty, budova samotná by měla reprezentativní vyznění a prostor hřbitova i návštěvníci by byli snáze kontrolovatelní. Při špatném počasí by se smuteční hosté mohli schovat, nebyli by rušeni a neomezovali by provoz na ulici.

Tabulka č. 13

Celkové stavební náklady realizace nového chebského hřbitova v letech 1878–1879

STAVBY	NÁKLADY (zl.)
Hlavní budovy	11600,97
Venkovní zed'	6201,31
Ulice, mostek a cesty	1258,90
Studny	1158,82
Svatý kopeček	502,68
CELKEM	20722,68

Předseda komise se rozhodl pro přijetí předložených plánů a doporučil obecnímu výboru projekt architekta Karla Habertzettla akceptovat. Podle návrhů by se zde nacházel byt hrobníka s kuchyní a obývacím pokojem, pokoj pro hlídače mrtvol, dvě toalety, z nichž jedna by byla přístupná veřejnosti, dále pak místnost na rakve, umrlčí komora, která by byla případně upotřebitelná pro sekce (tj. pitvy) a místnost na výzdobu používanou při pohřbech. Tím byla debata ukončena a se souhlasem většiny

³⁰⁶ Blíže EZ, ze dne 28. července 1877, s. 2.

přítomných návrh komise přijat.³⁰⁷ Se stavebními pracemi souviselo i zřízení svatého kopečku. K tomuto účelu poskytl bývalý starosta města Chebu Johann Wladyka rytíř z Marianova umělecky vypracovaný kříž, který se do té doby nacházel bez povšimnutí před místním děkanským kostelem.³⁰⁸

Nový chebský hřbitov byl vystavěn na čtvercovém půdorysu o celkové rozloze 29 241 m². Po dlouhých jednáních, která si samozřejmě přemístění hřbitova zasluhovalo, došlo k jeho otevření v neděli 4. května 1879;³⁰⁹ benedikce místa posledního odpočinku následovala po nešporách. Součástí slavnostního aktu se staly i pohřby dvou zemřelých, kteří zde jako první našli místo svého posledního odpočinku. Tímto dnem byla ukončena jedna etapa historie chebského pohřbívání a starý hřbitov³¹⁰ byl s definitivní platností uzavřen a postupně přeměňován na městský park.³¹¹

III. 1. 3. Provoz nového hřbitova

V den otevření vstoupil v platnost i návrh hřbitovního řádu,³¹² který byl rozdělen do čtrnácti paragrafů a měl za úkol zajistit bezproblémový provoz.³¹³ První bod uváděl, že se jedná o všeobecné pohřební místo pro zemřelé bez ohledu na konfesní poměry. To svědčí o moderním přístupu chebských radních. V této souvislosti je třeba poukázat na fakt, že ve Vídni byl nový hřbitov, kde našli místo posledního odpočinku příslušníci různých konfesí,³¹⁴ založen teprve 1. listopadu 1874.³¹⁵ Vznik obou pohřebišť dělí časový odstup pouhých pěti let, takže zdroj inspirace je v tomto případě zřejmý. Již na zasedání chebského obecního výboru dne 19. července 1878 vyslovili veřejní činitelé záměr vypracovat hřbitovní řád po vzoru velkých měst.³¹⁶ Jako doklad

³⁰⁷ SOKA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (27. května 1878). Srov. EZ, ze dne 1. června 1878, s. 2.

³⁰⁸ Blíže EZ, ze dne 3. srpna 1878, s. 2.

³⁰⁹ K prvnímu pohřbu na novém hřbitově došlo 29. května 1879, kdy zde byla pochovaná vdova Barbora Ott. SOKA Cheb, AMCH, ukn 341 (nezpracovaná část).

³¹⁰ Jako připomínka minulých dob slouží jediný náhrobek, který zde zůstal zachován. Mnozí lidé ho chybně označují za morový sloup.

³¹¹ Příklad přeměny hřbitova Neviňátek na náměstí uvádí také Philippe Ariès. Praxe využití prostoru nebyla v Chebu ojedinělá. P. ARIÈS, *Dějiny*, s. 244–246.

³¹² K projednání jednotlivých bodů řádu došlo již 3. února 1878. Blíže SOKA Cheb, AMCH, ukn 519 – Protokol ze zasedání obecního výboru dne 3. února 1878.

³¹³ TAMTÉŽ, kar 1280 - Städt. Friedhof: Friedhofsordnung.

³¹⁴ Tj. Vídeňský centrální hřbitov (Wiener Zentralfriedhof) mezi pozdějšími oblastmi Simmering a Kaiserebersdorf v jihovýchodní části města.

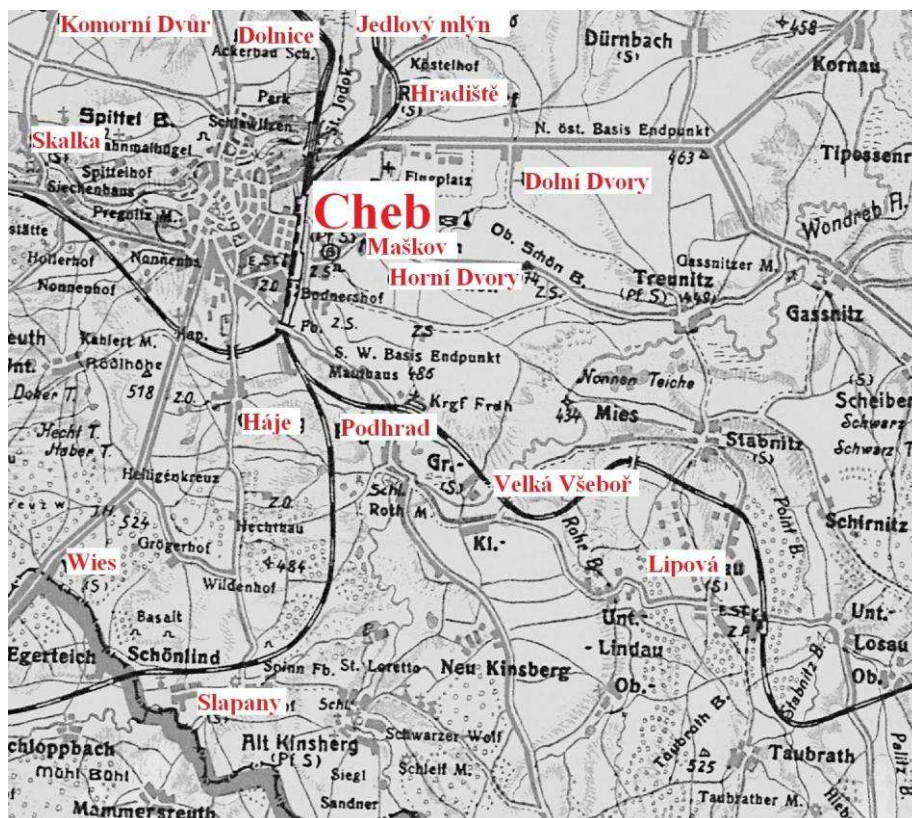
³¹⁵ SOKA Cheb, AMCH, kar 1282 - Städt. Friedhof: Friedhofsordnung.

³¹⁶ Blíže TAMTÉŽ, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses (19. července 1878)

všeobecného trendu mohou sloužit také příklady saského Plavna³¹⁷ a Karlových Varů,³¹⁸ kde byly nové hřbitovy zakládány během sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. I zde se počítalo s pohřbíváním bez ohledu na náboženské vyznání.

Mapa č. 6

Místa, ze kterých byly přijímány osoby k pohřbení na chebském hřbitově (1879)

Druhý paragraf hovořil o osobách, které mohly být na hřbitově pohřbené. Mělo se jednat o zemřelé, kteří žili v Chebu nebo spadali pod místní farnost či odtud pocházeli. Konkrétně se jednalo o místní části Maškov, Horní a Dolní Dvory, Hradiště, Jedlový mlýn, Dolnice, Komorní Dvůr, Podhrad, Háje s Lipovou, Slapany a Wiesem, Velkou Všeboř a Skalku. Zajímavá je zmínka o tom, že pokud byla zaplacená sjednaná částka, mohli pozůstalí od městské rady získat speciální svolení k pohřbení příbuzného, přestože nebyly naplněny výše zmíněné podmínky. Nikde se však neuvádí, o jak vysoký obnos za udělení výjimky by se mělo jednat.³¹⁹ Stejně jako například v Pardubicích

³¹⁷ Friedhofs- Ordnung für die Gottesacker- Gemeinde der Parochie Plauen, Plauen 1890.

³¹⁸ Friedhofs- Ordnung mit dazu gehörigen Gebühren- Tarif bei Leichen- Bestattungen, Karlsbad 1883.

³¹⁹ Prvně se o poplatcích hovoří na stránkách novin již v červenci roku 1875, kdy bylo uveřejněno, že pro obyvatele města Chebu a okolních obcí, které spadají pod stejnou farnost (tj. sv. Mikuláš, sv. Bartoloměj a sv. Anna), budou jednotné a pevně stanovené. Blíže EZ, ze dne 10. července 1875,

nebyla částka pevně stanovena, jelikož podmínky pohřbení určovala sama městská rada. Opačný případ ale představovalo zaplacení poplatku za vykopání hrobu, které instrukce určovaly a který se pohyboval od 200 až do 300 zl.³²⁰

Plocha hřbitova byla členěna na jednotlivá oddělení ve tvaru čtvercových polí označených římskými číslicemi. I v tomto případě se jednalo o standardní postup poplatný době, vycházející převážně z Jöndlovy koncepce geometrického uspořádání nových pohřebišť. Menší jednotky se dále rozdělovaly na řady, jejichž polohu určovaly velké latinské číslice a jednotlivá hrobová místa číslice arabské. Rozčlenění plochy hřbitova mělo i své praktické důvody, neboť usnadnilo vedení přesné evidence hrobových míst. Současně mohlo dojít k maximálnímu využití plochy pravidelného půdorysu. Rozdělením se vnesl do prostoru řád, který v dřívějších dobách nebyl obvyklý. Do budoucna se zamezilo tomu, aby vznikaly větší proluky mezi jednotlivými hroby a nepohřbívalo se jen podle požadavků pozůstalých. Zástupci města se snažili maximálně využít stanovený prostor nového hřbitova, aby v následujících letech nemuseli řešit další stěhování z důvodu nedostatečné kapacity. Nutno podotknout, že i v tomto případě se jednalo nejen o naplnění Jöndlovy koncepce, ale také o zřejmou inspiraci vídeňskými hřbitovními předpisy, kde se také jednoznačně požadovalo geometrické členění prostoru pohřebišť.³²¹

Následující odstavec instrukcí rozdělil hroby do jednotlivých kategorií. Konkrétně se jednalo o hrobky, hroby samostatné a řadové. Chebský hřbitov měl kapacitu 67 rodinných hrobek, 597 samostatných a 7 906 řadových hrobů.³²² U prvně zmíněných bylo určeno, že se budou nacházet u přední zděné obvodové zdi a naproti jižní straně hřbitova. Měly mít rozměry tři a čtvrt metru na délku a pět metrů do šířky, což představovalo standard i v jiných městech. Podle českobudějovických instrukcí³²³ měly mít hrobky rozměr od dvou, čtyř, šesti nebo osmi metrů na délku stěny a tři metry na šířku, čili tvar obdélníku.³²⁴ Specifikum rodinných hrobek představovala možnost přenechání plochy rodině jednou provždy za jednorázový poplatek počítaný z metrů čtverečních zastavěného hrobového místa. Jeho majitelé obci platili částku

---

s. 2. Další úpravy byly prezentovány v EZ, ze dne 3. srpna 1878, s. 2 a konečné ceny v EZ, ze dne 30. dubna 1879, s. 3.

³²⁰ Pro srovnání roku 1883 se poplatky za vypravení pohřbu v Pardubicích vyšplhaly nejvíce na 173 zl. a 73 kr. M. JAKOUBEK, *Vývoj*, s. 29.

³²¹ SOKA Cheb, AMCH, kar 1282.

³²² Ludwig GSCHIER, *Sanitäts-Bericht der Stadt Eger*, Eger 1884, s. 29.

³²³ SOKA Cheb, kar 1281. Městská rada hledala inspiraci pro sestavení hřbitovního rádu nejen ve Vídni, ale také v Českých Budějovicích.

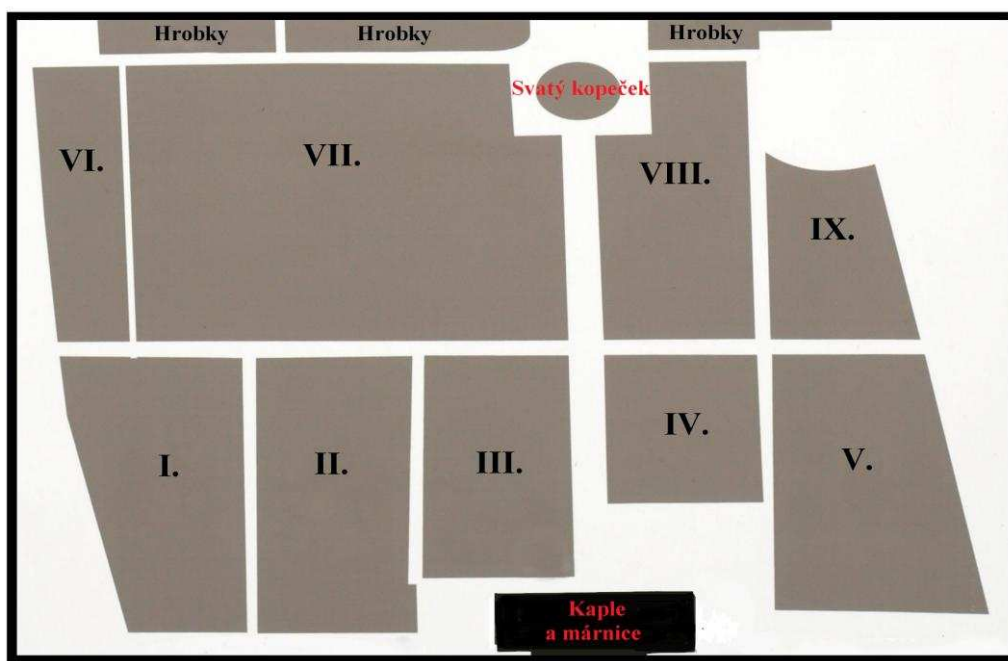
³²⁴ TAMTÉŽ.

mezi jednou až třemi korunami ročně. Vlastnické právo k hrobovému místu trvalo do té doby, dokud o něj nájemci pečovali.

Rozměry byly sice pevně stanoveny, ale stavitelé mohli k vytváření rodinných hrobek přistupovat volněji, neboť místo posledního odpočinku se ve druhé polovině 19. století stávalo součástí veřejné reprezentace rodiny.³²⁵ Specifikem hrobkových míst bylo jejich povinné vyzdobení pomníkem nebo sepulkrální plastikou. Dále měly být opatřeny mříží či sloupky s řetězy. O zřízení hrobky a rodinného hrobu bylo nutné uzavřít smlouvu se hřbitovní správou. Jednalo se o standardní postup, při kterém se konkretizovala doba pronájmu místa. Rovněž se stanovovalo i povolení na kamennou obrubu, postavení pomníku, kříže a desky. Veškerou dokumentaci si zřizovatelé byli povinni uschovat, k čemuž podle dochovaných osobních archivních fondů skutečně docházelo.³²⁶

Mapa č. 7

Nákres orientačního plánu nového chebského hřbitova (1878)

Řadové hroby nesměly být situovány přímo na hranicích hřbitova – toto místo náleželo pouze hrobkám, nacházely se jednotlivě ve vnitřní části oddělení hřbitova. Velikost v chebských směrnicích se shoduje s údaji z Českých Budějovic.

³²⁵ Srov. J. KOLOUCHOVÁ, „Každý jest“, s. 128–177.

³²⁶ Např. SOkA Cheb, *Rodinný archiv Stanků*, tvy 1, inv. č. 38.

V tomto případě lze hovořit o univerzální platnosti daných rozměrů, kterou stanovoval zdravotní zákon z roku 1870. Jeho striktní dodržování potvrdil rovněž desátý paragraf vídeňských instrukcí i normy stanovené karlovarskou městskou radou. Samostatné a řadové hroby měly určeny dvě kategorie podle velikosti. První byla stanovena pro mrtvolu osob starších čtrnácti let³²⁷ a druhá pro dětské hroby.³²⁸ Každou řadu od sebe odděloval půlmetrový prostor, který sloužil jako cesta k jednotlivým místům posledního odpočinku. I v tomto případě se jednalo o praktický postup. Hroby byly ve většině případů navrhovány s mohutnou čelní stavbou, jež byla situována ke hřbitovní zdi. Tím bylo učiněno zadost i estetickému hledisku, neboť v prostoru pohřebiště nikde nevyčnívaly vysoké zdi volně stojících rodinných hrobek.

Řadové hroby se pronajímaly pouze na deset let s možností opakovaného prodloužení smlouvy po zaplacení poplatku na další období. Výše obnosu byla rozdělena do šesti tříd u dospělých a čtyř tříd u dětských hrobů a samotná částka závisela na atraktivnosti místa. Podél hlavní cesty se nacházely hroby první, naproti hrobkám druhé, podél bočních cest třetí třídy. Čtvrtá, pátá a šestá kategorie vycházela ze vzdálenosti od hlavní cesty. Z pohledu tohoto členění se pomyslná nejhorší místa nacházela uvnitř oddělení, kde se za dospělého platilo 15 zl. a za dítě 10 zl. ročně. I v tomto případě platila jakási univerzálnost, jelikož identická situace byla zjištěna také v Pardubicích.³²⁹ Na příkladu rozdělení hrobů do jednotlivých kategorií je opět zřejmá snaha o poskytnutí nabídky pro všechny sociální vrstvy. Poslední třetina 19. století zřetelně odráží snahu měšťanské společnosti reprezentovat své rodiny, což se konsekventně promítlo i do způsobu pojednání míst posledního odpočinku. Příslušníci vyšších středních vrstev zpravidla volili atraktivnější oddělení, které odpovídalo jejich společenskému postavení. Tím i po smrti zůstávali „obklopení“ jednotlivci ze stejné sociální skupiny, se kterými nejčastěji přicházeli do kontaktu během svého života.

---

³²⁷ Délka 2,20 m, šířka 80 cm, hloubka 2 m a mezera mezi hroby 30 cm.

³²⁸ Délka a hloubka 1,75 m, šířka 60 cm a šířka můstku 30 cm.

³²⁹ M. JAKOUBEK, *Vývoj*, s. 30.

Tabulka č. 14

Vývoj ročních poplatků za jednotlivé typy hrobů v Chebu v letech 1879–1928

TYP HROBU	OBDOBÍ			
	1879 (zl.)	1914 (zl.)	1918 (Kč)	1928 (Kč)
hrobka s náhrobkem	400	1800	600	1200
rodinný hrob	200	900	450	900
- pronájem na 24 let		600	180	360
samostatný hrob		200	100	200
- pronájem na 24 let	50	72	40	80
řadový hrob - dospělý	10	24	20	40
řadový hrob - dítě	4	9	8	16

Tabulka č. 15

Vývoj ročních poplatků za jednotlivé typy hrobů v Českých Budějovicích, Karlových Varech a Vídni v letech 1879–1912

TYP HROBU	MÍSTO			
	České Budějovice	Karlovy Vary		Vídeň
	1879 (zl.)	1883 (zl.)	1912 (zl.)	1898 (zl.)
hrobka s náhrobkem	500	600	1650	1400
rodinný hrob	300	450	980	800
řadový hrob - dospělý	10	20	7	6
řadový hrob - dítě	3	12,5	3,5	3

Hřbitovní řád upravoval i vnější podobu řadových hrobů. Po celou dobu užívání musely být opatřeny násypem ve výši 40 cm. V jihočeském prostředí byla dostačující mohyla o osm cm nižší, nicméně ve Vídni a Pardubicích byla požadována ve stejných rozměrech jako v Chebu. Nejvyšší násyp byl požadován v Plavně, kde měl dosahovat

výšky 57 cm. Navršení hlíny určovala každá městská rada, z čehož vyplývá, že v tomto bodě rozhodovalo individuální uvážení. Za dodržování stanovené hodnoty byl zodpovědný hrobník.³³⁰ Stavbu pomníku jednotlivých hrobů muselo schválit obecní zastupitelstvo. Závazně se ale ustanovilo, že nesměly přesahovat výšku 190 cm, což opět určoval zdravotní zákon z roku 1870. Hřbitovní komisi příslušelo rovněž odsouhlasit výsadbu dřevin na hřbitově.

K aktualizaci hřbitovního řádu a současně i ceníku došlo oficiálně až roku 1923. V té době se za řadový hrob platilo 100 Kč a již se nerozlišovalo, zda se jedná o místo posledního odpočinku dítěte či dospělého. Uložení do rodinného hrobu pak stálo do šířky 1,90 m 300 Kč a dvojnásobná šířka pak odpovídala dvojnásobným nákladům. Přestavba rodinné hrobky stála 2 400 Kč. Zvlášť se účtovalo osázení květinami, které se pohybovalo v rozmezí od 20 do 60 Kč podle ročního období.³³¹ Chebská městská rada sice hledala inspiraci i v jiných městech, jak doložily výše uvedené příklady, ale do značné míry byla nucena vycházet ze situace dané prostorem. Navýšení poplatků znamenalo příjmy do veřejného rozpočtu.

Na základě komparace s účetními knihami bylo zjištěno,³³² že i když hřbitovní předpisy nastavovaly normu s cílem dosáhnout ideálního stavu, vybírání poplatků v praxi probíhalo přesně podle ustanovení. Snížené taxy platily pouze pro nemajetné, jejichž pohřby se plně hradily z městské pokladny. V uvedených případech se vykazovaly individuální ceny, přičemž způsob jejich stanovení se nepodařilo odhalit. Lze předpokládat, že evidence zaplacených poplatků probíhala pouze oficiálně, aby bylo zřejmé místo uložení a počet těchto hrobů. Na základě výkazů pak následně docházelo k vyplácení hrobníka za výkop paušálně, nikoliv na základě instrukcemi stanoveného ceníku.³³³

Velice zajímavé je zjištění, že nová ustanovení přestala reflektovat podmínky výstavby rodinných hrobek, které se na přelomu 19. a 20. století staly zcela běžnou záležitostí vyplývající z osobních požadavků objednavatelů. Díky tomu získali místní kamenosochaři volnou ruku při realizaci mnohdy velkolepých staveb. Ve sledovaném období působily v Chebu dvě dílny – Andreas Lugert a Karl Wilfert.³³⁴ Přestože si druhý z jmenovaných mužů získal díky svým veřejným zakázkám

---

³³⁰ SOkA Cheb, AMCH, kar 1280 - Städt. Friedhof: Personalakte der Friedhofsgärtner Georg Fritsch, Karl Stadler, Georg Hautmann, Karl Helm und Wenzl Engelhart.

³³¹ TAMTÉŽ, kar 1282.

³³² TAMTÉŽ, Friedhofsbücher, poř. č. 325–341.

³³³ TAMTÉŽ, poř. č. 329.

³³⁴ Blíže k tématu J. KOLOUCHOVÁ, *Každý jest na světě*, s. 178–190.

většího věhlasu, v oblasti funerální výzdoby obě firmy nabízely srovnatelné služby. Jednalo se o ztvárnění reliéfních bust, soch, umělecké zpodobnění Ježíše v květinových věncích, vytvoření velkých monumentů a hrobek, ale také renovování starých náhrobků a soch.³³⁵ Během téměř padesátiletého fungování prostoru nového chebského hřbitova lze bez nadsázky tvrdit, že se místo díky jejich náhrobkům proměnilo v „galerii pod širým nebem“.

---

³³⁵ Egerer Jahrbuch (dále jen EJ) 28, 1898, s. 228.

III. 2. Výstavba márnice a její vliv na tradiční podobu pohřbu

Základní model pohřebního obřadu se až do počátku 20. století utvářel pod vlivem křesťanských myšlenek a církevní symboliky. Vlastní rituál začínal opuštěním domu smutku a pokračoval průvodem na hřbitov. Pohřeb ukončilo spuštění rakve do hrobu, po kterém se uspořádala pohřební hostina. Nastíněná podoba přetrvala z dob dávno minulých. Vystala na prahu středověku, byla umocněna pompézností barokních kulis a odlehčena v době osvícenectví. I když 19. století přineslo zásadní změny v zákonodárství pohřbívání, zvyklosti se udržely díky předávání starobylých tradic z generace na generaci. Mezi nejdůležitější přechodový rituál ve vztahu pozůstalých a zemřelého lze zařadit pohřební průvod. Nařízením o povinném převozu zesnulého do márnice byl starobylý zvyk nenávratně narušen.

Zřizování márnice nařizovalo již dvorní rozhodnutí ze dne 3. března 1771.³³⁶ Při každém farním nebo lokálním kostele, kde se nalézal hřbitov, musela být vystavěna umrlčí komora. Zde se ukládali zemřelí po dobu 48 hodin po jejich skonu. Původně ji zřizovala a udržovala farnost, ovšem na základě dvorského dekretu č. 12.427 ze dne 13. dubna 1845 přešla tato povinnost na obce. Zdravotní zákon z roku 1870 jim ukládal zdravotně-policejní povinnost zřizovat a uchovávat v dobrém stavu umrlčí komory; ve dvacátých letech 20. století došlo k delegování této povinnosti na stát.³³⁷ V praxi to pak znamenalo, že obec již nečerpala finanční prostředky na správu a údržbu ze svého rozpočtu, ale žádala o poskytnutí potřebného obnosu úřady vyšší instance, kterými byly okresní úřady.

Uvedený dvorský dekret z roku 1771 též stanovil podobu a vybavení umrlčích komor: měly být vystavěny z kamene, opatřeny okny s drátěnou mříží a kamny, aby se v zimě zabránilo případnému zmrznutí zdánlivě mrtvých. Na podlahu se umísťovala zvýšená podložka, na niž se pokládaly rakve. Tělesné ostatky zůstávaly uloženy v otevřených rakvích a na jejich ruce se připevňoval drát či šňůra, která vedla ke zvonku v hrobníkově bytě a dávala možnost záchranu obživlé osoby. Márnice zůstávala v noci osvětlena a dveře byly uzavřeny zvenčí. Byt hrobníka se nacházel v bezprostřední blízkosti. Například ale Johann Philipp Jöndl ve druhé třetině 19. století navrhoval vedle márnice zřídit komůrku pro hlídače a kuchyň s kotlem

---

³³⁶ Podoba byla stanovena výnosy z let 1796 a 1797. Blíže Daniela TINKOVÁ, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: Taťána Petrasová – Pavla Michalíková (edd.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010, s. 77.

³³⁷ Přenesení povinností na stát nařizovaly zákony č. 332/1920 a č. 236/1922. J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 18.

na ohřívání vody, aby došlo k očištění zemřelého namísto. Postupem doby se vybavovaly márnice horkovzdušným topením,³³⁸ což představovalo zásadní novinku ve funerální architektuře.³³⁹ Opravy a udržování byly věcí majitele, v tomto případě měst. Již na konci 18. století se dbalo na to, aby byl všude zachováván pořádek a čistota. Umrlčí komory měly reprezentovat důstojné místo pro uložení zesnulých, nicméně praxe bývala poněkud odlišná.

III. 2. 1. Jednání o zřízení márnice na chebském hřbitově

Chebští s výstavbou márnice otáleli. Současně argumentovali především dosavadním stavem, který neumožňoval ponechávat zesulé v rodinném prostředí. Výrazným problémem byla finanční otázka, neboť městský rozpočet se soustředil především na realizaci projektů, kterými byla například moderní kanalizace nebo zajištění kvalitní pitné vody. Vyřešení jmenovaných sanitárních problémů, jež přímo ovlivňovaly život ve městě, představovalo z pohledu veřejných činitelů prioritu. Až po vydání nařízení Ministerstva vnitra ze dne 17. července 1885, které určilo povinný převoz zemřelých do umrlčích komor,³⁴⁰ se musela uvedená záležitost začít projednávat. Zůstává s podivem, že téměř 25 let se ale prakticky nic nezměnilo. První návrhy byly podány během zasedání obecního zastupitelstva, které se konalo na sklonku roku 1909. K řešení neudržitelné situace došlo až ve dvacátých letech 20. století.³⁴¹ Zřejmým důvodem bylo zákonné přenesení peněžní povinnosti ve věci zřizování márnice na stát, což v praxi znamenalo nulové čerpání finančních prostředků z městského rozpočtu.

Na zasedání hřbitovní komise, které se konalo 14. října 1920, se většina zúčastněných usnesla na potřebě zřízení umrlčí komory. Přesto se ale na jednání ozývaly negativní hlasy, převážně z řad římskokatolických zástupců. Místní kněz Michael Mayer uvedl, že *„řada lidí si přeje obstarat své zemřelé sama a pro představitele církve není otázka zřízení márnice tak zásadní“*.³⁴² Úkolem komise nebylo ani tak rozhodnutí o potřebě márnice, jako spíše nalezení takového místa,

³³⁸ Srov. T. PETRASOVÁ, *Utopie*, s. 68.

³³⁹ Průkopník vyhřívací techniky Paul Traugott Meissner spolupracoval na propagaci tohoto zařízení s architektem Heinrichem Kochem, který je uplatnil ve vile Kinských stavěné v Praze v letech 1827–1831 a v zámku v Kostelci nad Orlicí, kde se Kochovo působení v letech 1829–1833 předpokládá kromě jiného právě kvůli použití vytápěných kotlů.

³⁴⁰ Hynek PELC, *Pohřívání*, in: Ottův slovník naučný XX, Praha 1903, s. 3.

³⁴¹ Blíže SOkA Cheb, AMCH, ukn 538 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1909–1910.

³⁴² TAMTÉŽ, ukn 6731 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1908–1920.

jež by u společnosti nevzbudilo zbytečné pohoršení z důvodu direktivního uplatňování zemských zákonů. Mezi návrhy na volbu vhodné lokality zazněla možnost využití bývalého kostela sv. Kláry s ohledem na jeho dřívější funkci. Nicméně jako logičtější východisko se jevilo umístění márnice přímo na místním hřbitově, kde mohla plnit svůj primární účel.

Zhruba ve stejné době o zřízení márnice rozhodli zástupci města v sousedním bavorském Waldsassenu i ve Františkových Lázních. Nakonec i chebská komise po dlouhých dohadách souhlasila, že mrtvola musí být nejpozději do 24 hodin od úmrtí převezena do márnice. O tomto záměru informoval 31. května 1921 starosta města Max Künzel zemské orgány v Praze (Politische Landesverwaltung). Z podnětu zdravotního výboru se chebská městská rada rozhodla k bezprostřednímu převozu zemřelých po skonu do nově zřízené márnice. Uchovávání tělesných ostatků v obydlích se do budoucna považovalo za nepřípustné. Na starobylé tradice nebylo možné brát zřetel, přestože se otázka začala řešit až po roce od vydání zemského zákona. Převoz zemřelých byl direktivně nařízen z důvodů všeobecných sanitárních a sociálních důvodů vztahujících se na všechny vrstvy chebského obyvatelstva. Bez výjimek byl vnímán jako povinný a závazný. K vyslyšení žádosti městské rady došlo 30. června 1921, kdy starosta města Max Künzel veřejně vyhlásil výnos ve věci povinného převozu zesnulých.³⁴³ Od té doby převážely zemřelé soukromé pohřební služby a uchovávaly je ve svých provozních prostorách.

III. 2. 2. Stavba márnice na chebském hřbitově

Projekt a návrh vydajů se ujal městský stavitel Josef Pascher. Márnici koncipoval jako přístavbu na východní straně hřbitovní budovy. Podle jeho představ měla být 12 m dlouhá, 5,7 m široká a 5,5 m vysoká. Z hlediska rozměrů se jednalo o standardní velikost, která se pohybovala v rozmezí 60 – 70 m². Obdobné rozměry jsou

---

³⁴³ K tomuto kroku došlo ale až 11. října 1921 na základě oznámení starosty města č. 11529/21: „Über Beschluss der Gemeindevertretung wird im Einvernehmen mit dem Gesundheitsausschusse und dem Stadtrate angeordnet, dass in Hinkunft die Leichen aller in Eger verstorbenen Personen in die neu zu errichtende Leichenhalle am stät. Friedhofe gebracht werden müssen; das Verbleiben der Leichen in den Wohnungen wird als unstatthaft erklärt und haben alle Leichenbegängnisse künftig von der Leichenhaushalle aus zu erfolgen. Vielfach sind die Wohnungsverhältnisse derut beschränkte, dass die Bevölkerung schon aus freien Stücken die Überführung der Leichen aus der Wohnung in die Leichenhalle verlangt; es empfiehlt sich aber aus allgemeinen sanitären und sozialen Gründen, diese Leichenüberführung obligatorisch für alle Bevölkerungsschichten ohne Ausnahme zu machen. In Durchführung der verfügten obligatorischen Leichenüberführung sind daher die Leichen aller in Eger verstorbenen Personen spätestens 24 Stunden nach eingetretenem Tode in die Leichenhalle des städtischen Freidhofes zu überführen.“ SOKa Cheb, Sbirka stavebních plánů, fas. 7.026. Srov. Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 12, ze dne 15. října 1921.

doložitelné na příkladu Plavna, Karlových Varů, Kolína a Českých Budějovic, kde se rovněž rozhodli pro čtvercový nebo obdélníkový půdorys staveb.³⁴⁴ I v tomto případě šlo o realizaci návrhů stanovených Johannem Philippem Jöndlem, který vytvořil analýzu pro každodenní provoz. Vnitřní koncepce chebské márnice měla být jednoduchá, založená na rozdělení prostoru příčnou zdí, čímž mělo dojít k vytvoření místa pro manipulaci s mrtvolami. Projekt byl navržen i s ohledem na pozůstalé, jelikož umrlčí komora měla přímo sousedit s výstavní síní, kde se smuteční hosté mohli se zemřelým před pohřbem rozloučit. Nevyužitá plocha průjezdu posloužila k vytvoření smuteční síně.³⁴⁵

Návrh, jehož náklady činily 108 373 Kč, našel jednomyslnou podporu u stavebního i hřbitovního výboru na mimořádném zasedání 9. června 1921. Současně bylo městské radě doporučeno, aby práce začaly již v červenci téhož roku. Nicméně k tomuto kroku chebské radní přistoupili až o několik let později. Důvodem nebyla pouze jejich lhostejnost, ale hlavně nedostatek finančních prostředků. Městský rozpočet se potýkal s neustálými problémy a peněžní podpora okresního úřadu byla v nedohlednu. Roku 1925 se po četných dotazech dostalo Josefu Pascherovi ujištění, že k realizaci dojde „v *dohledné době*“.³⁴⁶ Aby radní získali čas a odsunuli nepříjemnou otázku, požádali vrchního stavebního radu o předložení aktuálního rozpočtu stavby.³⁴⁷

Již 18. července téhož roku vrchní stavební rada přehodnotil předpoklad výdajů a oproti původnímu rozpočtu z roku 1921 ho snížil o 38 215 Kč. Předpokládal, že by k výstavbě bylo zapotřebí 70 158 Kč. Hřbitovní komise v čele s MUDr. Hansem Zehrlem jeho návrh jednomyslně podpořila s ohledem na naplnění hygienických požadavků. Požadovali, aby byla postavena samostatná budova, která by současně sloužila také jako příbytek hrobníků. Jako vhodné místo se jevil prostor severně od zamýšlené márnice. Zástupci komise i města počítali se zřízením zázemí pro duchovní v souvislosti se stavebními úpravami případné realizace spalovacího zařízení. Uskutečněním uvedených projektů by došlo k vytvoření celého komplexu hřbitovních budov.

K jednání se komise navrátila opět až o dva roky později 7. června 1927, kdy bylo opětovně otevřeno téma výstavby hřbitovních budov. V této době bylo

---

³⁴⁴ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280.

³⁴⁵ TAMTÉŽ, ukn 545 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1920–1921.

³⁴⁶ TAMTÉŽ, ukn 545 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1920–1921.

³⁴⁷ TAMTÉŽ, ukn 6733 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1925–1928.

již zřejmé, že k realizaci zamýšlené stavby místního krematoria nedojde, a tak mohli zástupci města věnovat pozornost menším projektům, mezi něž se řadila i márnice. Jelikož byla již v minulosti jednoznačně prokázána smysluplnost a nutnost tohoto projektu, rozhodla se městská rada uvolnit ze svého rozpočtu obnos ve výši 200 000 Kč. Současně se totiž počítalo se stavbou smuteční síně sloužící jako místo posledního rozloučení se zemřelým.

Neprodleně se měla řešit otázka zajištění podmínek pro vykonávání pitev, jelikož márnice nesloužila pouze k uložení zemřelých čekajících k pohřbení do země, ale také jako místo, kde docházelo k lékařskému ohledání těl. Při kontrole provedeném v přítomnosti městského lékaře Hanse Zehrla bylo zjištěno, že stávající stav je neúnosný; bylo nutné, aby hřbitovní komise ve spolupráci s městskou radou už konečně začala jednat. Velký problém však představoval přímý odtok splašků z pitevny do nedalekého příkopu. Zápach se stal pro nejbližší okolí nesnesitelný, což mělo za následek velké množství stížností. Situaci mělo vyřešit neodkladné zřízení kanalizace, jelikož až doposud se veškerý odpad vypouštěl volným spádem bez použití tekoucí vody. Ta nebyla v prostorách pitevny vůbec zavedena, takže očištění rukou od krvavých tělních tekutin mrtvol bylo ze strany patologa/lékaře prakticky nemožné.

Velmi zanedbaný byl také stav pitevního stolu. O jeho pořizování rozhodovala cena, takže byl nakonec zhotoven pouze z nelakovaného dřeva. Nicméně při jeho používání se stávalo, že během pitvy kapaliny prosakovaly přímo do prken, která nešlo řádně čistit a dezinfikovat. Zápach, který zaschlá krev zanechávala, byl ještě umocněn pachem z dalších minimálně tří pomalu se rozkládajících tělesných ostatků, které byly provizorně uloženy přímo v malé místnosti pitevny. Takovéto problémy ale nebyly zdaleka ojedinělé. Stejně tristní stav se podařilo prokázat také v saském Plavně, kde situace byla už natolik katastrofální, že se místní lékař rozhodl pitvy nevykonávat. Jeho razantní přístup vydrželi zástupci městské rady přehlížet dlouhých čtrnáct dní, ale v důsledku četných stížností museli začít konečně jednat. Až po koupi nového pitevního stolu došlo ke smíru obou zúčastněných stran.³⁴⁸

Otázka zavedení kanalizace byla na pořadu dne o několik měsíců později, kdy při zasedání hřbitovní komise dne 20. listopadu 1928 se její členové odhodlali k otevřenému vystoupení na městské radě. Problém se však nedočkal žádného řešení a zástupci města otázky hřbitova odsouvali. Nicméně přívod vody se stal skutečnou

---

³⁴⁸ Brigitte KUNZE, Aus der Plauener Friedhofsgeschichte, Mitteilungen des Vereins für vogtländische Geschichte, Volks- und Landeskunde 12, 2006, s. 28.

nezbytností,³⁴⁹ jelikož její zajištění prostřednictvím místních studní neodpovídalo potřebám hřbitova a jeho návštěvníků, obzvláště ne během letních měsíců, kdy study úplně vysychaly a navíc nainstalovaná čerpadla většinou nefungovala.³⁵⁰

Ve druhé polovině roku 1929 byla zahájena stavba márnice a smuteční síně. Charakter budovy, tedy její celkové pojetí, mělo vyjadřovat především vážnost a důstojnost. Pro stropní výzdobu byl použit nebeský vzor s hvězdami, přičemž na stěny černá nebo tmavá drapérie. Dominantní prvek stropu představoval velký lustr a lampy po obou stranách.³⁵¹ Z praktických důvodů byly umrlčí komory s vystavenými mrtvolami vybaveny dobře slyšitelnými elektrickými zvonky, jejichž zvuk se přenášel do bytu hrobníka propojeného i s hřbitovní bránou. K převozu zemřelých docházelo i během noci, takže hrobník musel být v neustálé pohotovosti.

V sobotu 9. listopadu 1929 se za účasti členů hřbitovní komise konala pro zástupce městské rady prohlídka nově dokončených budov. Úvodem podal Josef Pascher vysvětlení ve věci průběhu výstavby s odkazem na rozhodnutí veřejných činitelů ze dne 23. září 1921. Stavby byly shledány ve všech ohledech jako všeobecně prospěšné, účelné a uspokojivé. Členové komise hodnotili s povděkem, že při realizaci projektu architekti zohlednili jejich připomínky a návrhy. V první řadě se jednalo o stěnu z mléčného nebo matného skla s možností zatažení závěsů, která oddělovala čekárnu a místnost s uloženými těly zemřelých. V uvedeném případě došlo k ovlivnění poznatky z nedalekých Karlových Varů, kde se „*oddělení průhlednou stěnou nanejvýš osvědčilo*“.³⁵² K samotnému vystavení zesnulých pak sloužily sklopené betonové podstavce, na které se umístily otevřené rakve s tělesnými ostatky. Využití skleněné zástěny umožňovalo, aby pozůstalí mohli naposledy spatřit své blízké, třebaže s nimi už nepřišli do přímého kontaktu.

Velmi efektně působilo použití červené lampičky, kterou tvůrci interiéru umístili na spodní část ze stropu zavěšeného krucifixu. Tlumený barevný odstín měl nejspíše navodit pietní atmosféru. Smuteční síň byla navržena pro využití nejužším okruhem rodiny zemřelého, přičemž ostatní truchlící se během obřadu měli přesunout do přilehlých prostor. Smutečnímu aktu býval přítomen hrobník, který tou dobou

---

³⁴⁹ Problém zavedení vodovodního řadu nebyl vyřešen ani do roku 1938. Blíže SOKA Cheb, AMCH, ukn 6735 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1933–1938.

³⁵⁰ TAMTÉŽ, ukn 6733 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1925–1928.

³⁵¹ Teprve na základě počtu osvětlení v podobě svící a elektrických lamp u vystavené rakve byl stanoven poplatek. Ještě na sklonku roku 1929 bylo 9. prosince přijato stanovisko městského hospodářského úřadu, které navrhovalo částku ve výši 50 Kč.

³⁵² SOKA Cheb, AMCH, kar 1280.

nemohl zajišťovat úřednickou službu spojenou s evidencí zemřelých a vybíráním správních poplatků. V jeho kanceláři se nesměly nacházet žádné předměty patřící do výbavy bytu, jelikož místnost sloužila převážně jen k výkonům služby. Těmito specifickými opatřeními se hřbitovní komise snažila zabránit tomu, aby hrobník úřední místo využíval jako odpočívárnu či noclehárnu. Mimo pracovní stůl se zde nacházela ještě knihovna k uložení potřebných spisů.

III. 2. 3. Problémy spojené s každodenním provozem márnice

Do sklepa hřbitovní budovy pronikala i přes veškerá opatření odpadní voda. Na základě šetření bylo zjištěno, že pocházela z nedaleké studny. Uvedený problém byl bezodkladně vyřešen, nicméně přetrvávající nesnáze představovala otázka odpovídajícího vybavení pitevny. Bylo nutné vyměnit stávající dřevěný stůl za mramorový s potřebným prostorem pro lékařské nástroje, které představovaly skalpely, pilky a rozličné svorky. Dále měl být pořízen stůl, v lepším případě psací pult, u kterého by se dalo stát a kde lékař mohl sepsat zprávu hned po ohledání tělesných ostatků.

Po odstranění výše uvedených nedostatků mohlo konečně, téměř po deseti letech jednání, dojít k naplnění úředního rozhodnutí o převozu zemřelých do márnice.³⁵³ Přestože technicky byl její provoz zajištěn, uvedení do praxe stále naráželo na překážky, se kterými se museli zástupci města i nadále potýkat. Hřbitovní komise v první řadě opakovaně upozorňovala na to, že se nepostupuje v souladu s hygienickými předpisy, bez ohledu na to zda byl převoz mrtvol zajištěn příslušnými institucemi či samotným obyvatelstvem. K transportu zemřelých se používaly pouze otevřené vozy, což bylo zcela v rozporu se sanitárním nařízením, které se týkalo převozu infekčních těl. Jediným řešením bylo striktní nařízení uzavřených vozů. Se stejným problémem se potýkaly například i veřejní činitelé v Karlových Varech. Tam však došlo k prosazení uvedeného nařízení již roku 1926, a to v souvislosti s uzavřením nových smluv mezi městem a místními pohřebními ústavami.³⁵⁴

Opakované stížnosti a nesouhlas s prováděnými předpisy slýchala městská rada ze všech stran, katolické obyvatelstvo ve stížnostech podporoval děkanský úřad. Také místní Kongregace Milosrdných sester svatého Kříže si stěžovala

---

³⁵³ Rozhodnutí z roku 1921 bylo doplněno a aktualizováno ještě výnosem č. č. 17 487/29, který nařizoval od 15. ledna 1930 převoz zesnulých bezprostředně po jejich skonu. Blíže Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 22, ze dne 23. ledna 1930.

³⁵⁴ SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

na nové pořádky. Jelikož její klášter disponoval vlastní umrlčí komorou, požadovaly, aby zemřelé členky mohly zůstat zde. V uvedené záležitosti rozhodli zástupci města odmítavě s odvoláním na platná nařízení. Radní Johann Ernst, jenž měl na starost pohřby řádových sester, byl ochotný uhradit případné pokuty vyplývající z nedodržování vydaných předpisů sám. Snad právě jeho nekompromisní stanovisko donutilo veřejné činitele k jednání. Na základě výnosu Okresního úřadu Cheb ze dne 30. března 1930 došlo k prosazení povinného převozu zemřelých sester na městský hřbitov bezprostředně po jejich skonu.³⁵⁵

Další problematickou záležitostí byly poplatky spojené se samotným převozem zemřelých. Městský radní Wilhelm Novy byl přinucen zabývat se novinovou zprávou, která vyšla v místním periodiku Egerland pod názvem *Übernachtungsgebühren am Friedhof*.³⁵⁶ Z mnoha stran přicházely stížnosti na postup města, které nařídilo povinný převoz zemřelých do 24 hodin a za „úschovu“ nebožtíka požadovalo vysoké částky. Vlastník řádového hrobu musel podle vydané směrnice zaplatit 40 Kč za uložení mrtvoly v hřbitovní márnici do doby konání pohřbu, přičemž v Karlových Varech byl tento obnos poloviční. Podle autora článku byl tento „poplatek za nocleh“ neúměrný. Argumentoval v první řadě tím, že žádný hotelový pokoj s topením ve městě nestojí tolik, jako poslední noc zemřelého v márnici.

Hřbitovní komise se odvolávala na výnos z jednání obecního zastupitelstva z 5. prosince 1928, kde byly veškeré tarify stanoveny ještě před realizací stavby márnice. Mimoto se nejednalo o poplatek jako takový, ale o jednorázovou taxu počítanou za služby od vystavení rakve až po samotný pohřeb.³⁵⁷ Nutno podotknout, že odsouhlasení uvedené částky se účastnili i křesťanští sociálové, kteří neměli žádných námitek. Na druhé straně se jednalo o zcela neobvyklý poplatek. V dřívějších letech vůbec nebyl vybírán. Ani v jiných městech, jako byly například České Budějovice či saské Plavno, se nepřiplácela pevně stanovená taxa za uložení těla zemřelého v márnici.³⁵⁸

Výše nastíněná praxe ukázala, že střet světa starobylých tradic a nových, mnohdy nepopulárních nařízeních, přinášel městskému životu nemalé nesnáze.

---

³⁵⁵ SOkA Cheb, AMCH, ukn 6734 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1929–1933.

³⁵⁶ Egerland 25, ze dne 4. března 1930, s. 5.

³⁵⁷ Cena byla navýšena o deset korun až na základě rozhodnutí č. 74-150/36 a oficiálně schválena při zasedání sanitární a hřbitovní komise 14. dubna 1937. Více SOkA Cheb, AMCH, ukn 6735 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1933–1938.

³⁵⁸ TAMTÉŽ, kar 1282.

Na základě studia zápisů z jednání hřbitovní komise se podařilo prokázat, že městská rada musela na zákony určující povinný převoz zemřelých reagovat, přestože vlastní stanovisko prosadila až roku 1921. Márnice se jen pozvolna stávaly součástí nového pohřebního rituálu a obyvatelé Chebu se neochotně vyrovnávali s narušováním po staletí ustálených obyčejů. Zástupci města však na svých stanoviscích trvali. Za „ohrožování veřejného zdraví“ byla vyměřena pokuta ve výši 2 500 Kč. Komparace s jinými lokalitami ukázala, že obdobná praxe je doložitelná i jinde. Opakované stížnosti od veřejnosti přicházely městským radám ještě během třicátých let 20. století.

Všem zúčastněným stranám nezbývalo nakonec nic jiného než postupně přijmout změny vyplývající ze sanitárních nařízení a nový přístup k zemřelým akceptovat. Z analýzy dochovaných pramenů je zřejmé, že veřejní zástupci měst již museli reagovat na zemské zákony, protože byli sami vystaveni nátlaku ze strany vyšší instance. Okresní úřady kontrolovaly jejich dodržování a vyžadovaly od městských rad nekompromisní řešení a vřelou spolupráci. K naplnění osvícenských, mnohdy nepopulárních předpisů došlo s téměř stoletou prodlevou, přestože měly své opodstatnění pro každodenní život ve městech. Souhrnně lze říci, že reagovaly na hrozící epidemie, které sužovaly evropskou populaci. V první řadě se jednalo o nakažlivé nemoci, jakými byly tyfus a cholera, o jejichž výskytu do Chebu přicházely pravidelné zprávy. Bezprostřední převoz zemřelých v uzavřených pohřebních vozech představoval zásadní preventivní opatření, třebaže zcela změnil tradiční podobu smutečního rituálu.

III. 3. Pohřební ústavy

Ke zřizování soukromých pohřebních ústavů, které pozůstalým pomáhaly s přípravou pohřbů, docházelo až v poslední třetině 19. století. Hlavním důvodem byla potřeba převážení zemřelých na hřbitov. Tradičně tento úkon vykonávala pohřební bratrstva,³⁵⁹ která však nebyla zakládána za účelem peněžitého zisku, ale v zájmu dobročinnosti. Postupem doby se ale příprava a provedení smutečního rituálu staly předmětem výdělečné činnosti.³⁶⁰ Pohřební ústav podléhal doзору politického, živnostenského a zdravotního úřadu. Majitel koncese se musel řídit všemi příslušnými nařízeními a předpisy.³⁶¹ Podle koncesní listiny získaly pohřební služby právo na dodávání rakví a vyhotovení smuteční výzdoby. Dále obstarávaly potřebné záležitosti na farním či patronátním úřadě a také při správě hřbitovů. Zajišťovaly převozy zemřelých včetně exhumací.³⁶² Žádná pohřební služba ale nesměl vykonávat práce, které byly vázány na oprávnění řemeslné živnosti.³⁶³ Ceny za poslední rozloučení byly odstupňovány podle toho, z jaké společenské třídy nebožtík pocházel.³⁶⁴ Stanovené tarify usnadňovaly jednání s pozůstalými, neboť v nabídce každé třídy byly podrobně rozepsány služby včetně pevně stanovených cen.

Pro pohřební ústavy platily striktní podmínky provozu. Například k uschování všech provozovacích předmětů a k manipulaci s nimi směly být používány jen provozovny, které schválil živnostenský úřad. Musely být vybavené vhodnými, od ostatních místností zcela oddělenými prostorami k ukládání pohřebních rekvizit, dekoračních předmětů a stejnokrojů. Současně zde měla být zřízena převlékárna personálu a dezinfekční zařízení pro obstarání provozních předmětů. Zřízencům ve stejnokroji, kteří dopravovali pohřební předměty, se zakazovalo

---

³⁵⁹ Výnos Ministerstva vnitra ze dne 1. dubna 1870 č. 3789 stanovil pohřební spolky a bratrstva farními orgány pro obstarávání pohřbu ve farnostech. J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 123.

³⁶⁰ Politické, živnostenské a zdravotní úřady byly zmocněné, aby na základě § 54, odst. 2 zákona ze dne 5. února 1907 č. 26 ř. z., převzaly zdravotně-policejní výkony, vydávaly zvláštní, v místě potřebné, předpisy upravené k provozu pohřebních podniků. SOKA Karlovy Vary, *OÚ Karlovy Vary*, kar 101.

³⁶¹ Konkrétně se jednalo o živnostenský řád ve znění upraveném novelou ze dne 5. února 1907 č. 26 ř. z. a ministerské nařízení ze dne 1. srpna 1907 č. 183 ř. z.. Ze zdravotního hlediska se jich týkala vyhláška bývalého místodržitele království Českého ze dne 1. července 1894 o ohledání mrtvol (č. 58.897, čl. 61 z. z.), ministerské nařízení ze dne 3. května 1874 o převozech a exhumacích (č. 56 ř. z.), zákon ze dne 14. dubna 1913, o nakažlivých nemocech (č. 67 ř. z.), zákony o převzetí zdravotní policie státem č. 332 Sb. ze dne 15. dubna 1920 a č. 236 Sb. ze dne 13. července 1922. Dále pak zákon ze dne 7. prosince 1921 (č. 464 Sb.) a vládní nařízení ze dne 9. října 1923 (č. 194 Sb.) o pohřbívání ohněm.

³⁶² K vývoji koncese v Praze *Pohřební ústav a krematorium hlav. města Prahy*, Praha 1936.

³⁶³ Podle ministerského nařízení ze dne 1. srpna 1907 ř. z. č. 183 nesměl pohřební ústav zaměstnávat truhlářské dělníky a vyrábět rakve; ty se musely objednávat u příslušných řemeslníků.

³⁶⁴ P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 267.

používání podnikových vozů k přepravě osob. Stejně tak jim byl zapovězen vstup do veřejných místností, zejména do hostinců. Stejnokroj či jiné pracovní předměty si nesměli odnášet domů.

Ke službě spojené s manipulací se zemřelým, vypravením pohřbu a se stykem s pozůstalými byly přijímány pouze osoby s lékařským osvědčením o uspokojivém zdravotním stavu. Jedinci s chronickými nemocemi či s neuhý vzbuzujícími nechuť (například vředy v obličeji, otevřené mokvající rány atd.), nesměli v oboru pohřebnictví pracovat. Pohřební zřízení mohli být pouze lidé fyzicky zdatní a v každém ohledu spolehliví. Současně se předpokládalo slušné vychování dostatečná inteligence, aby správně chápali své povinnosti a byli si vědomi určité odpovědnosti. Ke službě v pohřebnictví se neměli využívat notoričtí opilci. Praxe však byla většinou opačná. O tom, že mnozí zaměstnanci pohřební služby holdovali alkoholu, se dochovaly četné zprávy a stížnosti adresované městské radě. Například na přelomu let 1923 a 1924 se pozůstalí opakovaně obraceli na veřejné činitele s tím, že podroušený stav a neurvalé chování zřízců pohřební služby neodpovídají vážnosti situace spojené s odchodem jejich blízkých na věčnost. Jelikož se ale jednalo o zaměstnance soukromých firem, pravomoc zástupců města se na ně nevztahovala a řešení se pokoušeli hledat po domluvě s majiteli ústavů. Vzniklou situaci se však nepodařilo uspokojivě vyřešit a provozovatelé pohřební služby většinou argumentovali tím, že „*toto náročné povolání nejsou zřízců schopní vykonávat bez posilněn*“.³⁶⁵

Všichni uchazeči o práci se ještě před svým nástupem do zaměstnání museli podrobit povinnému očkování či přeočkování.³⁶⁶ Důvodem zmíněného opatření byla zvýšená pravděpodobnost nákazy. Majitel koncese musel být na základě oficiální výzvy schopen předložit potvrzení o očkování svých podřízených. Pracovníci ústavu měli být poučeni také o platných předpisech a nařízeních, o jejich konkrétním provádění, o nakažlivých nemocech či ochranných opatřeních proti jejich rozšiřování (včasné hlášení, dezinfekce atd.). O vykonání školení musel každý majitel pohřebního ústavu informovat příslušný okresní úřad, k čemuž v pravidelných zprávách docházelo.³⁶⁷ Dále měli být jednotliví zaměstnanci vedeni k přesnému plnění svých povinností – tedy ke střízlivosti, taktnímu chování, pietnímu zacházení s těly

---

³⁶⁵ SOkA Cheb, AMCH, kar 1281.

³⁶⁶ K očkování docházelo na základě § 8 zákona ze dne 15. července 1919 č. 412 Sb. o povinném očkování proti neštovicím a §§ 23–28 vládního nařízení ze dne 20. dubna 1920 č. 298 Sb., kterým se prováděl citovaný zákon.

³⁶⁷ SOkA Cheb, OÚ Cheb, kar 527.

zemřelých. Stejně tak nesmělo docházet z jejich strany k nepřístojnostem, jako bylo nabízení služeb v bytech zemřelých, v nemocnicích či dokonce na ulici. Totéž však platilo i v případě nemístné reklamy. I v uvedeném případě se praxe velmi často lišila od úředního nařízení. Chebská městská rada nezřídka řešila stížnosti obyvatel na nevhodné chování ze strany místních pohřebních ústavů. Běžnou záležitostí bylo, že v nemocničním zařízení o úmrtí pozůstalé informovali zaměstnanci pohřební služby. Zpravidla přicházeli s konkrétní nabídkou ohledně obstarání pohřbu.³⁶⁸

III. 3. 1. První chebské pohřební ústavy *Pietät* a *Entreprise des pompes funèbres*

V Chebu působily v poslední třetině 19. století dva pohřební ústavy, přičemž v obou případech jejich majitelé byli původním zaměstnáním obchodníci.³⁶⁹ První firma se jmenovala *Entreprise des pompes funèbres*³⁷⁰ a druhá *Pietät*.³⁷¹ Již samotné názvy působí velmi vznešeně. Francouzské pojmenování zaručovalo jakousi vyšší úroveň slibující elegantní smuteční výbavu. Oproti tomu „Pietà“ představovala výstižné označení, které přesně vyjadřovalo způsob obstarání zemřelého.³⁷² Firma *Entreprise des pompes funèbres* sídlila na náměstí č. p. 26 a její majitel Max Reichel³⁷³ získal koncesi roku 1879. Stalo se tak, když se přestěhoval do Chebu z rodné Roudnice nad Labem. *Pietät* byla založena o rok později Alexanderem Steppanem a Karlem Raspem.³⁷⁴ Provoz byl zajišťován v kanceláři na adrese Rothkirchstrasse č. p. 6 (dnešní Březinova ulice). Podle vyjádření obsaženého v propagačních materiálech měly obě jediný cíl – zajistit truchlícím co možná nejkrásnější pohřeb a postarat se o vše počínaje obstaráním ohledacího lístku zemřelého a konče uložením nebožtíka do hrobu a následnou zádušní mši za jeho osobu. Obyvatelům města byly k dispozici nepřetržitě a ohlášení úmrtí zajišťovaly permanentně v denních i nočních hodinách.

Firmy rozdělávaly služby do tříd, jejichž počet a výprava se různily podle místních poměrů. Například v Praze bylo na konci 19. století možné vybírat z osmi tříd

---

³⁶⁸ SOKA Cheb, AMCH, kar 1281.

³⁶⁹ TAMTÉŽ, kar 1280.

³⁷⁰ TAMTÉŽ, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1280/1.

³⁷¹ TAMTÉŽ, kniha č. 1280/2.

³⁷² Ve sledovaném období působily v Českých Budějovicích také dva ústavy, přestože se jednalo o mnohem větší město, než byl Cheb. První vznikl na konci sedmdesátých let 19. století a nesl název *Pietät*. Druhým byl od roku 1889 český ústav Konkordia. Blíže Jan PLAČEK, *Sto let dějin Českých Budějovic v zrcadle městského hřbitova*, České Budějovice 2003 (diplomová práce), s. 61.

³⁷³ Max Reichel se narodil roku 1845 a zemřel 1882. SOKA Cheb, AMCH, Evidence obyvatelstva.

³⁷⁴ Alexander Steppan se narodil roku 1833 a Karl Rasp 1834. TAMTÉŽ.

výpravy posledního rozloučení s nebožtíkem.³⁷⁵ Chebská *Entreprise des pompes funèbres* nabízela šest kategorií, *Pietät* pouze pět. Rozdíl byl dán tím, že první jmenovaná ve dvou odstupňovaných položkách nabízela zajištění dětských pohřbů. Každá skupina odpovídala náročnosti požadavků a velikosti výpravy posledního rozloučení se zemřelým, čemuž odpovídala i stanovená cena. Konkrétními znaky každé cenové skupiny byl počet svatých mší, přítomných kněží, zřízenců pohřební služby, veškerého zvonění, kvalita rakve včetně ceny, váha voskových svící, pohřební vůz a počet koní, pamětní svíce a provedení smutečního oznámení. Započítány byly i štolové poplatky,³⁷⁶ které farář pobíral za vykonání pohřebního obřadu.

Jednotlivé třídy se lišily okázalostí výpravy. Zatímco nejdražší se přibližovala bohatým šlechtickým pohřbům, nejlacinější, přizpůsobená finančním možnostem pozůstalých, byla podstatně skromnější. Jak ukázala podrobná analýza jednotlivých nabídek, vzájemná konkurence uvedených pohřebních ústavů byla natolik patrná, že prezentované služby se lišily pouze v detailech. Například *Enterprise des pompes funèbres* poskytovala kovovou rakev pouze na základě speciálního přání objednavatelů, *Pietät* ji nabízela jako standard v rámci tří nejdražších kategorií. Současně pro ni bylo typické využívání drahých kovů v ornamentální výzdobě, zatímco druhá služba se vyznačovala střízlivostí a jednoduchostí, což se nejvíce projevovalo ve vystavení nebožtíka na katafalku. Další rozdíl vyšel najevo jako poněkud zavádějící informace o vykopání hrobu. *Pietät* zařadila poskytnutí uvedené služby do všech svých tarifních tříd, ale u druhé pohřební firmy o tom chybí jakákoliv zmínka. Objednavatel neměl tudíž představu, zda si má výkop domluvit osobně s hrobníkem, nebo zda spadá do kompetence pohřebního ústavu. Současně nebylo zřejmé, zda v případě firemního zajištění této služby zůstává cena stejná nebo zda za ni bude účtován příplatek. Naopak, v případě obou firem byl uváděn shodný počet použitých svící, způsob převozu zesnulého na hřbitov i četnost odsloužených mší za spasení nebožtíkovy duše.

---

³⁷⁵ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 144–151.

³⁷⁶ Jednalo se o osobní příspěvek knězi a náhradu výloh, které byly s liturgickým úkonem spojené (například cestovné, provozní náklady apod.). Název byl odvozen od kněžské štóly.

Tabulka č. 16

Finanční náklady u pohřebních ústavů Enterprise des pompes funèbres (1879) a Pietät (1880)

TŘÍDA	FINANČNÍ NÁKLADY	
	Enterprise des pompes funèbres (zl.)	Pietät (zl.)
I.	550	550**
		500
II.	300	300**
		250
III.	85	130
IV.	50	60
V.	40*	36
VI.	30*	

*Ceny za dětské pohřby

** První a druhá cena v I. a II. třídě je uváděna s vystavením, nebo bez vystavení v sálu

Rozdíl byl i v množství tištěných oznámení o úmrtí. Například v tarifu první třídy se jednalo o 1 200 kusů. Parte bylo běžně k vidění v kostele až v den pohřbu. Vedle kazatelny hořely voskové svíce, pod kterými ležela smuteční oznámení.³⁷⁷ Ohlášení úmrtí bylo v městském prostředí zprostředkováno výhradně pohřebním ústavem.³⁷⁸ Parte byla vystavena v okolí radnice a také rozdávána široké veřejnosti, přátelům³⁷⁹ a rodině, kteří si je často uchovávali pro připomínku odchodu blízké osoby.³⁸⁰ Uvedenou zvyklost lze vnímat jako vyjádření symbolické úcty k památce zesnulého. Pozůstalí popsáním způsobem zveřejňovali zprávu o skonu člena rodiny, která byla určena širokému okruhu obyvatel města. Proto nemohlo být úmrtní oznámení vynecháno ani z nabídky nejlacinější třídy, a to v obvyklém počtu 200 kusů. Identická nabídka je zde patrná v případě obou pohřebních ústavů.

³⁷⁷ Alois JOHN, *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*, Praha 1905, s. 176.

³⁷⁸ Ve vesnickém prostředí bylo šíření informací usnadněné také díky každodennímu styku obyvatelstva, pro které nebylo dění v sousedních rodinách utajené. Původně byl touto smutnou povinností ale pověřen místní farář, který při nejbližší mši truchlivou novinu veřejně ohlásil a všechny členy náboženské obce vyzval ke společné modlitbě a účasti na pohřbu. Srov. SOKA Cheb, *FÚ Kopanina*, ukn 6, inv. č. 6.

³⁷⁹ Nebylo výjimkou, že si oznámení o úmrtí svých členů ponechávala jednotlivá sdružení a spolky. Například TAMTÉŽ, *Dobrovolní hasiči; Sdružení dobrovolných střelců Cheb*, kar 3, inv. č. 24.

³⁸⁰ Například TAMTÉŽ, *Siegl Karl*, inv. č. 100; *Rodinný archiv Ertlů, Cheb*, kar 1, inv. č. 2; Brehm Vinzenz, Dr. phil., kar 1, inv. č. 7.

Tabulka č. 17

Nabídka jednotlivých tříd pohřebního ústavu Enterprise des pompes funèbres (1879)

SLUŽBA	TŘÍDA				
	I.	II.	III.	IV.	V.
Rakev	dřevěná, černě lakovaná s polstrováním	dřevěná, leštěná s polstrováním	dřevěná, černě lakovaná	dřevěná, lakovaná	dřevěná
Katafalk	černé sukno se stříbrným zdobením	černé sukno	černé sukno	černé sukno	černé sukno
Počet svící	16	12	2	2	2
Počet oznámení	1000	1000	600	400	200
Převoz na hřbitov	čtyřspřeží	čtyřspřeží	dvouspřeží	dvouspřeží	dvouspřeží
Mše	hlavní oltář a čtyři vedlejší	hlavní oltář a dva vedlejší	hlavní oltář	vedlejší oltář	tichá mše

Tabulka č. 18

Nabídka jednotlivých tříd pohřebního ústavu Pietät (1880)

SLUŽBA	TŘÍDA				
	I.	II.	III.	IV.	V.
Rakev	kovová, zdobená ornamenty, s polstrováním	kovová, leštěná s polstrováním	kovová, lakovaná s polstrováním	dřevěná, lakovaná	dřevěná
Katafalk	baldachýn, černé sukno se stříbrným zdobením	baldachýn, černé sukno	černé sukno	černé sukno	černé sukno
Počet svící	16	12	2	2	2
Počet oznámení	1200	1000	600	400	200
Převoz na hřbitov	čtyřspřeží	čtyřspřeží	dvouspřeží	dvouspřeží	dvouspřeží
Mše	hlavní oltář a čtyři vedlejší	hlavní oltář a dva vedlejší	hlavní oltář	vedlejší oltář	tichá mše

Na základě komparace s cenovými nabídkami smutečních služeb v Drážďanech, Plavně a Karlových Varech³⁸¹ z poslední třetiny 19. století je evidentní, že nabídka chebských firem odpovídala obecnému standardu. K odstupňování jednotlivých tříd docházelo na základě odlišné výpravnosti posledního rozloučení. V případě jednotlivých tarifů byly ceny služeb téměř identické, odlišovaly se maximálně v řádech desítek zlatých. Proto lze obecně konstatovat, že praxe doložitelná na příkladu západočeského Chebu a jeho prvních dvou pohřebních ústavů byla ve sledovaném období srovnatelná s jinými místy českého i německého příhraničí a lze ji označit za všeobecně platnou.

Obecně lze poznamenat, že uspořádání pohřbu od poslední třetiny 19. století spadalo zcela do kompetence soukromých pohřebních ústavů, které do značné míry převzaly roli pohřebních bratrstev či přímo pozůstalých. Poslední rozloučení s nebožtíkem bylo vnímáno jako příležitost k veřejné prezentaci společenského významu rodiny zesnulého, a tak nechyběly ani okázalé nabídky nejnákladnějších tarifů nápadně připomínající návrat k barokním slavnostem v podobě honosných šlechtických pohřbů. Bohatě zdobené smuteční vozy, čabraky koní³⁸² či livreje zřízenců se více než zřetelně hlásily k tradicím 18. století.³⁸³ Vzhledem k zveřejněným ceníkům jednotlivých pohřebních ústavů si každý objednavatel mohl představit a zvážit, jaká výprava pohřbu mu bude za ujednanou částku poskytnuta. Z důvodu absence účetního materiálu dokládajícího příjmy obou pohřebních firem se nepodařilo zjistit, které pohřební třídy byly více preferovány. Jisté však zůstává, že pokud se pozůstalí rozhodli pro okázalou formu posledního rozloučení, pohřební ústavy byly schopné jejich požadavky vyplnit.

III. 3. 2. Pobočky pohřebního ústavu Concordia, nová Pietät a městská služba

Necelé tři roky po získání koncese (1882) majitel pohřebního ústavu *Entreprise des pompes funèbres*, Max Reichel, zemřel, čímž jeho živnost v městě zanikla. Od osmdesátých let 19. století obsadila monopol v zajišťování této veřejné služby pouze firma *Pietät*, která bez přerušení činnosti existovala až do 6. října 1907,³⁸⁴ kdy zemřel

---

³⁸¹ SOKA Karlovy Vary, *OÚ Karlovy Vary*, kar 101.

³⁸² Textilní ozdoby koňských uší. Také bývá výraz používán ve smyslu ozdobné pokrývky koně.

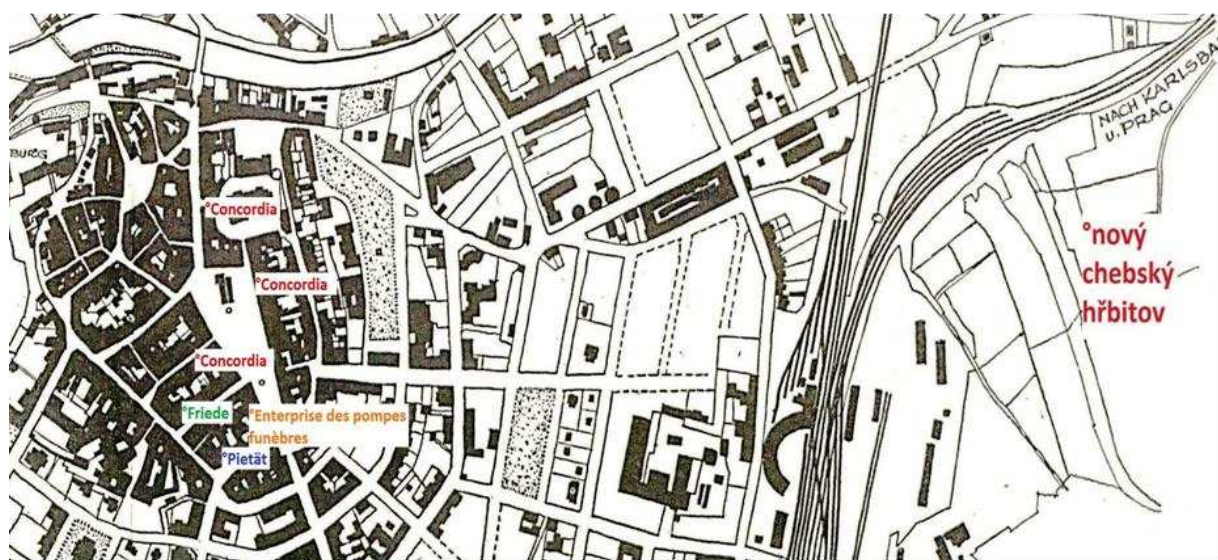
³⁸³ Blíže k problematice pojetí pohřbů v 19. století v barokní podobě V. VLNAS, *Druhý*, s. 13–22.

³⁸⁴ SOA v Plzni, *Sbírka matrik západních Čech* (dále jen *Sbírka matrik*), Cheb – sv. Mikuláš, 161.

také její majitel Johann Steppan.³⁸⁵ Obyvatelé Chebu následně zůstali bez možnosti obstarání pohřbu svých zesnulých. Zmíněný stav se veřejní představitelé města rozhodli řešit neprodleně. Během října oslovili pohřební službu Concordia z nedalekých Františkových Lázní, kterou teprve od roku 1906 provozovali Lorenz Ernst a Georg Köstler.³⁸⁶ Během následujících let dokázali v Chebu vytvořit tři pobočky. Jedna sídlila na náměstí č. p. 8, druhá v Bindergasse č. p. 7 (dnešní Provaznická ulice) a třetí v Kirchengasse č. p. 1 (dnešní Kostelní ulice).

Mapa č. 8

Pobočky jednotlivých chebských pohřebních ústavů v letech 1879–1938

Concordia představovala jedinou pohřební službu ve městě až do roku 1921, kdy koncesi k provozu živnosti získal Johann Albert Schäck. Jeho firmu nazvanou Friede otevřel přímo ve svém domě ve *Schlögelgasse* č. p. 14 (dnešní Jateční ulice). V nabídce vyjma obstarání pohřbu či převozu zemřelého inzeroval také zajištění exhumace a zpopelnění. Uvedený příklad zcela korespondoval se stávající situací, kdy v Chebu vrcholily diskuze o možnosti otevření vlastního spalovacího zařízení. V této době již místní obyvatelé nechávali zpopelňovat své tělesné ostatky v německých krematoriích. Johann Albert Schäck tak reagoval na aktuální poptávku svých zákazníků. Pozadu však nezůstávala ani firma Erste Egerer Leichenbestattungs- Anstalt „Concordia“, jež se pyšnila největším skladem dřevěných, kovových i transportních

³⁸⁵ Již od roku 1893 vystupuje Alexander a následně jeho syn Johann jako jediný provozovatel živnosti. Srov. SOKA Cheb, OÚ Cheb, kar 203–239, inv. č. 634 a kar 301–323, inv. č. 667.

³⁸⁶ TAMTÉŽ, *Archiv města Františkovy Lázně*, kar 112, inv. č. 344.

rakví, kterých bylo potřeba k přepravě zesnulých, a to buď ke kremaci, nebo na jakákoli další místa, kde měl být nebožtík následně pohřben.³⁸⁷

Paradoxně si pohřební firmy nekonkurovaly, ale naopak své síly spojily. Jejich společný postup jim umožnil neomezeně zvyšovat poplatky za nabízené služby. Veřejní činitelé sledovali neúměrné navyšování cen se značnou nevolí. Ocitli se v nelehké pozici, neboť do stanovených tarifů jednotlivých pohřebních služeb nemohli nikterak zasáhnout.³⁸⁸ Jako jediné schůdné řešení tíživé situace se jevil založení vlastního pohřebního ústavu, jehož provoz by spadl do kompetence města.³⁸⁹ Stal by se tak silnou konkurencí existujících firem, jež si během svého letitého působení vytvořily monopol.

Předseda sanitární a hřbitovní komise Albert Trötscher v průběhu zasedání městského zastupitelstva, které se konalo 29. listopadu 1923, všechny přítomné informoval o tom, že rada města odsouhlasila propůjčení koncese pro nový pohřební ústav.³⁹⁰ Nicméně k realizaci provozu pohřební služby bylo nutné obstarat kompletní zařízení, kterým disponovaly již existující firmy. Z uvedeného důvodu vstoupilo město do jednání s přepravcem Rudolfem Deistlerem,³⁹¹ který městu předložil nabídku, že po dobu jednoho roku povede pohřební ústav v souladu s předpisy. Současně se zavázal k průběžnému snižování poplatků za uspořádání pohřbů. Výhodou bylo, že koncesi nezískal natrvalo, představitelé města mu ji pouze dočasně propůjčili. Ze strany veřejných činitelů se jednalo o prozíravý krok. V případě, že by se jako provozovatel neosvědčil, po vypršení roční lhůty by mu nebyla koncese obnovena.

Rudolf Deistler k provozování městského pohřebního ústavu využil veškeré vlastní nářadí, stroje, zaměstnance, spřežení a vše další potřebné. Město mu poskytlo prostory po bývalém majiteli Johannu Steppanovi na Rothkirchstrasse č. p. 6. Nejenže navázal na tradici pohřební živnosti místem, ale také názvem a provoz pojmenoval *Pietät*.³⁹² Současně se zavázal, že městu bude odvádět 10 % z čistého zisku

---

³⁸⁷ *Adressenbuch der Städte Eger – Franzensbad sowie Umgebung*, Eger 1927, s. 151.

³⁸⁸ Na základě ministerského nařízení ze dne 1. ledna 1907 schvalovaly poplatkové sazby a tarify příslušné okresní úřady.

³⁸⁹ Obdobná situace nastala i v Českých Budějovicích, kde se místní městská rada již od roku 1919 snažila o zřízení vlastního pohřebního ústavu. Zemská správa udělila koncesi až 10. června 1926. Blíže Daniel KOVÁŘ, *Budějovické hřbitovy. Malý kulturně-historický průvodce*, České Budějovice 2001, s. 8.

³⁹⁰ Stalo se tak na základě výnosu Zemské správy politické v Praze ze dne 2. října 1922.

³⁹¹ Rudolf Deistler se narodil roku 1878 a zemřel 1930. SOkA Cheb, AMCH, Evidence obyvatelstva.

³⁹² Oficiální název zněl „*Pietät*,“ *städtische Leichenbestattungsanstalt*. Srov. *Adressbuch der Stadt Eger*, Eger 1925, s. 134.

do veřejné pokladny. Pro obě strany se jednalo o velmi výhodnou dohodu – městští zastupitelé již nemuseli řešit zajištění potřebného vybavení, jehož pořizovací cena by byla vysoká, namísto toho přicházel do městského rozpočtu pravidelný příjem. Převzetí veškerých nákladů na provoz ústavu by bylo pro veřejné činitele nemyslitelné, což si všichni přítomní při odsouhlasení předloženého návrhu uvědomovali.³⁹³

Situace se změnila roku 1932, když zemřel Hans Oktabetz,³⁹⁴ nástupce Rudolfa Deistlera. Městská rada vypsalá pacht na pronájem koncese k provozování pohřebního ústavu, ale nikdo neprojevil zájem. Výzvy se opakovaly ještě následující dva roky, kdy se přihlásilo osm uchazečů. Pouze jeden z nich, jistý Josef Merz, splňoval předepsané požadavky. Ostatní nebyli schopni prokázat praxi v oboru. Město se nakonec ale rozhodlo, že do konkurenčního boje v oblasti pohřebnictví již nebude zasahovat. Obě stávající firmy, tj. Lorenz Ernst und Georg Köstler (Concordia) a Albert Schäck (Friede), však měly do městské pokladny odvádět roční poplatek ve výši 5 000 až 6 000 Kč. Uvedená částka nahradila zisky, které tam plynuly z příjmů zesnulého nájemníka městského pohřebního ústavu.³⁹⁵

Sanitární a hřbitovní výbor ujistil městskou radu, že dvě existující pohřební firmy zcela již bezproblémově zajišťují služby. Například Wilhelm Novy však upozorňoval na to, že roční obrat služeb činil 750 000 Kč, zatímco čistý zisk 200 000 Kč. Vzhledem k faktu, že pohřební ústavy neměly žádnou konkurenci, stanovená částka 6 000 Kč byla naprosto zanedbatelná. I přes uvedené argumenty městská rada odsouhlasila svůj původní návrh a nastolila politiku nevměšování. Z průběhu jednání je zřejmé, že veřejní činitelé se už problematickou otázkou dál nechtěli zabývat. Přijali první schůdné řešení, které bylo iniciováno ze strany provozovatelů soukromých pohřebních služeb.³⁹⁶ Jakési „vykoupení klidu“ pro ně znamenal závazek, že každý třetí rok se bude odváděná suma navyšovat o 10 %, přičemž uvedená podmínka platila od 1. července 1933 až do 30. června 1939.³⁹⁷

Klidový stav však dlouho netrval. Dne 3. listopadu 1934 se sešli zástupci firem Ernst u. Köstler a Albert Schäck a opětovně se domluvili na vyplácení částky ve výši 6 000 Kč ročně.³⁹⁸ Nicméně o několik let později roku 1937 své závazky vůči městu

---

³⁹³ SOKA Cheb, AMCH, ukn 6732 – Ausschuss für Friedhofsangelegenheiten, 1925–1928.

³⁹⁴ K jeho skonu došlo 24. ledna 1932. TAMTÉŽ, Evidence obyvatelstva.

³⁹⁵ Srov. TAMTÉŽ, ukn 6734 – Sanitäts- und Friedhofsausschuss, 1929–1933.

³⁹⁶ TAMTÉŽ.

³⁹⁷ Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 8, ze dne 28. července 1934.

³⁹⁸ Obnos se po vzájemné dohodě pro následující rok nakonec dokonce navýšil na 6 300 Kč. Více Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 11, ze dne 29. října 1937.

a jejich plnění odmítli s tím, že pro ně bude výhodnější vypsání pachtu na městskou službu. Zástupci města se v tomto okamžiku ocitli v patové situaci. Nejenže přišli o pravidelný příjem ze stran pohřebních ústavů, ale také si jasně uvědomovali, že z veřejných financí nebude možno zajistit další provoz v oboru pohřebnictví. Představitelé existujících pohřebních firem si byli vědomi svého dominantního postavení, takže jakákoliv další domluva byla vyloučena. Městské radě nezbývalo nic jiného, než hledat schůdné východisko. Nicméně město nedisponovalo žádným inventářem ani jiným materiálem potřebným k provozování pohřební koncese, jejichž cena se odhadovala na 50 000 Kč. Veřejní činitelé nově zvažovali, zda by nebylo výhodné si vybavení provozu vypůjčit od nějaké již existující firmy. V úvahu připadaly pouze dvě možnosti – buď Fritz Schäck, dědic ústavu *Pietät*, nebo Ernst Rosner.

Pro městskou radu to znamenalo východisko ze svízelné situace, neboť odkoupení pohřební služby i s inventářem bylo nemyslitelné z důvodu nedostatku finančních prostředků. Fritz Schäck spolupráci s městem odmítl a v úvahu tedy přicházel pouze jediný kandidát – Ernst Rosner, jenž provozoval v domě v Judengasse č. p. 10 (dnešní Židovská ulice) sklad rakví. Zavázal se k propůjčení veškerého svého zařízení a garantoval i pravidelné roční vyplácení 6 000 Kč včetně odvádění 10 % z hrubého obrátu do městské pokladny. Zárukou pro obyvatele Chebu měly být co možná nejnižší ceny za pochování a převoz zemřelých.³⁹⁹ V den uzavření platné smlouvy se město i přes hledání dalších alternativ vrátilo z hlediska pohřebních služeb zpět do roku 1923, kdy poprvé propůjčilo koncesi jako prostředek regulace cen dvou soukromých firem.

Výše nastolená praxe byla jednoznačným důkazem toho, že pohřební služby od poslední třetiny 19. století převzaly absolutní monopol na výpravu měšťanských pohřbů a nahradily tak původní úlohu rodinných příslušníků či pohřebních bratrstev. Z analýzy nabídek jednotlivých tarifních tříd v případě prvních dvou chebských ústavů vychází najevo, že v počátcích mezi nimi probíhal konkurenční boj. Jednalo se o firmy ještě ne úplně zavedené, jejichž služby, které obyvatelé města Chebu začali teprve postupně využívat, byly zcela nové. Musely si nejprve vytvořit klientelu a i přes drobné rozdíly byly jejich cenové nabídky srovnatelné.

---

³⁹⁹ SOKA Cheb, AMCH, ukn 6735 – Protokolle des Sanitäts- und Friedhofsausschuss, 1933–1938.

Se vstupem do nového století se jejich pozice natolik upevnila, že začaly od dvacátých let 20. století diktovat vlastní podmínky a tarify za poskytované služby. Nové pohřební ústavy, které ve městě během sledovaného období vznikly, se již nestavěly do pozice konkurentů, ale začaly vzájemně spolupracovat, díky čemuž ovládly trh. Zcela otevřeně si určovaly ceny, ale město jim za příspěvek do veřejné pokladny ponechávalo volnou ruku. Jedinou možností, jak zamezit neustálému narůstání poplatků za služby spojené s výpravou zesnulých, bylo provozování vlastního, tedy městského, pohřebního ústavu. Na základě příkladu Českých Budějovic je patrné, že situace v Chebu nebyla nikterak ojedinělá a že i na jiných místech docházelo ke zřizování městských služeb. Všude však vyvstávaly problémy s jejich financováním, takže veřejní činitelé často přistupovali ke kompromisu a hledali alternativy, které by nezatížily městský rozpočet a hlavně zajistily pravidelný příjem. Jak prokázal výzkum chebského prostředí, schůdným řešením se nakonec ukázal být pronájem živnosti soukromníkům s vlastním vybavením vhodným k vykonávání pohřební služby.

III. 4. Hrobník a jeho úloha v pohřebním rituálu

Počátky profesionalizace hrobníků jsou v západní Evropě spojeny se zavedením křesťanských hřbitovů, na kterých pracovali hrobníci jako specializovaní laborantes.⁴⁰⁰ Sice nepatřili k církevní hierarchii, ale možnost přijímání nižšího svěcení se v jejich případě nevylučovala.⁴⁰¹ Jeden z nejvýznamnějších zvratů v přístupu k tomuto řemeslu přinesl konec 18. století, kdy se díky hygienickým a bezpečnostním nařízením zvýšil veřejný zájem o uvedenou problematiku. Tradičně byli hřbitovní zaměstnanci považováni za nečisté a nepočetné osoby, což pramenilo z jejich pracovní náplně, do které náležel i sběr zemřelých na ulici.⁴⁰² Na základě dvorského dekretu ze dne 13. října 1770 hřbitovní zřizenci příslušeli do kompetence faráře.⁴⁰³ K postupné proměně došlo až v poslední třetině 19. století, kdy hřbitov namísto fary začala spravovat obec. Na práci hrobníka, který se stal přímým zaměstnancem města, dohlížel pověřený úředník, jenž byl za jeho práci zodpovědný.⁴⁰⁴

III. 4. 1. Povinnosti chebských hrobníků od poslední třetiny 19. století

V oblasti Chebu byli hrobníci nazýváni nejprve jako *Friedhofsgärtner* (hřbitovní zahradník) a ve dvacátých letech 20. století se terminologie proměnila na označení *Friedhofsverwalter* (správce hřbitova) či *Friedhofspfleger* (pečovatel o hřbitov).⁴⁰⁵ Pojmenování „hřbitovní zahradník“ odkazovalo na široké spektrum pracovního zaměření a povinností spojených s výkonem uvedeného povolání. Hrobníci bydleli přímo na hřbitově a kromě hrobů spravovali též hřbitovní kaple, obřadní síně, umrlčí komory, pitevny, márnice, kostnice, krypty a v pozdějších dobách i krematoria a kolumbária. Přetrvávající nedostatek prostoru k pohřbení vedl k tomu, že hrobník stávající hroby otevíral, exhumoval zemřelé a připravoval místa pro další zesnulé.

V den otevření nového chebského hřbitova 1. května 1879 vstoupil v platnost i hřbitovní řád, který obsahoval také instrukce pro hrobníka, jež byly platné

⁴⁰⁰ Jacques LE GOFF, *Za jiný středověk*, Praha 2005, s. 161.

⁴⁰¹ Tomáš Kotrlý uvádí příklady ze spisů o konfiskaci v Círtě (později pojmenované Constantine), kde vystupuje hrobník Saturnin jako jáhen a Januáriu podhájen. Dále připomíná dopis sv. Jeronýma o hrobníku z Vercelli, který se stal klerikem. Tomáš KOTRLÝ, *K proměnám postavení hrobníka*, ČL 95, 2008, s. 274.

⁴⁰² Blíže Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, Praha 2007, s. 285.

⁴⁰³ Tuto skutečnost potvrdil i zákon č. 142 ze dne 21. prosince 1867, který ve svém § 15 stanovil, že se jednalo o vnitřní církevní záležitost.

⁴⁰⁴ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 29.

⁴⁰⁵ V instrukcích z Českých Budějovic je toto řemeslo označeno tradičním *Todengräber* – ve smyslu „kopáč hrobů.“ Blíže SOKA Cheb, AMCH, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1936.

až do dvacátých let 20. století.⁴⁰⁶ Nejednalo se o nic neobvyklého už proto, že obdobné instrukce vydávala všechna větší města. Na základě srovnání bylo zjištěno, že v Karlových Varech a saském Plavně se povinnosti hrobníka nelišily od Chebu. Mimo výkopu hrobů měl zajišťovat pořádek a dbát na to, aby nedocházelo k poškozování a znečišťování hřbitova. Jeho kontrole podléhaly budovy, pomníky, hroby, stromy a květiny. Dohled na pořádek a údržbu mohyl, hlavních i vedlejších cest hřbitova, rostlin a keřů přispívalo k označení „zahradník“. Pokud přicházely na hřbitov návštěvy, musel dohlížet na dodržování klidu, vážnosti a piety místa. Dával pozor, aby se děti netoulaly bez doprovodu dospělých. Nikdo nesměl na místo posledního odpočinku přijít se psem; současně byl zapovězen hluk, zpěv a hvízdání.

K dalším úkolům hrobníka patřilo i otevírání hřbitovních bran. Horní sloužila jako příjezdová pro převozy zemřelých, zatímco dolní pro pěší využívali převážně návštěvníci hřbitova. Výjimku představovaly pouze dva listopadové dny – svátek Všech svatých a Dušičky, kdy obě brány zůstávaly otevřené. Od 1. května do 1. října byl hřbitov otevřen volnému vstupu od šesti hodin ráno do devíti večer, v ostatních měsících od osmi hodin ráno do šesti večer. Dále pak hrobník před příchodem smutečního průvodu rozezníval hřbitovní zvony a byl přítomný u všech pohřbů. Hrobník ukončoval svůj pracovní den zápisy do pohřebních registrů. V nich byl uveden den a rok pohřbu, jméno zemřelého, číslo oddělení i hrobu. Tyto zápisy musely souhlasit s vypisovanými kartami, podle nich mohl každý nalézt místo uložení ostatků svého blízkého.⁴⁰⁷

Zda skutečně všechny výše uvedené činnosti hrobník vykonával či se jednalo pouze o formální ustanovení, nelze prokázat. Jistým však zůstává, že si o své každodenní pracovní náplni vedl záznamy, které pravidelně v tříměsíčních intervalech předkládal městské radě ke kontrole představitelům města. Že tomu tak skutečně bylo, dokládají zápisy z jednání zastupitelstva. Hrobník poskytoval svou evidenci k nahlédnutí prostřednictvím hřbitovní a sanitární komise. Při analýze jednotlivých zápisů z jednání se nepodařilo odhalit nespokojenost ze strany veřejných činitelů. Současně nejsou doložitelné případy neplnění pracovních povinností určených zmiňovaným řádem. Na druhou stranu však samozřejmě zápisy pořizoval přímo hrobník, takže i on sám mohl tímto způsobem vytvářet iluzi o vzorném plnění pracovních povinností.

---

⁴⁰⁶ SOKA Cheb, AMCH Städt. Friedhof: Friedhofsordnung.

⁴⁰⁷ TAMTÉŽ, kar 1282.

Obec mu za jeho práci vyplácela roční plat 600 zl., ke kterému příslušel paušál na náradí (60 zl.) a příspěvek na oděv (40 zl.). Součástí služebního poměru bylo ubytování a otop zdarma; navíc hrobník ve službách obce byl zaměstnancem pod penzí. Z pohledu jednotlivců nebývala fyzicky náročná práce adekvátně finančně ohodnocena. V jejich osobních složkách se dochovala nejedna žádost o zvýšení mzdy adresovaná městské radě. Často se píše o nemožnosti „*živit rodinu důstojným způsobem*“.⁴⁰⁸ Hrobníkovi byl vyměřen pevně stanovený paušální plat a mimo bezplatné bydlení mu nepříslušel nárok na žádný další vedlejší příjem. V případě, že vykonával služby pro pozůstalé, jeho domluva měla být potvrzena písemnou smlouvou. Z praxe je však známo, že uvedený postup byl naplněn jen výjimečně, neboť převažovala ústní dohoda. Některé rodiny si jej najímaly na udržování květin, keřů, stromů, oddrnování mohyl a osvětlení hrobů.⁴⁰⁹ Na základě ceníku, který byl součástí profesních instrukcí, si mohl hrobník tímto způsobem přivydělat až 5 zl. ročně za každou smluvní zakázku. Během let 1879–1882 si oficiálně vykázal pouze deset případů, kdy byl najat na vedlejší práci. Uvedený údaj však nejspíš neodpovídal skutečnosti. Na městskou radu se v této době obracelo v průměru 20 osob ročně, které si opakovaně stěžovaly na nedodržení závazků ze strany hrobníka.⁴¹⁰

Aby zástupci města zabránili dalším nesrovnalostem a eventuálním stížnostem veřejnosti, začali se zabývat zlepšením životních podmínek hrobníka. Uvolnění vyššího obnosu peněz z veřejného rozpočtu však nebylo reálné. Řešení přinesla až Pauline von Grüner, která dne 22. června 1890 přednesla zástupcům města svůj návrh. Její rodina nabídla poskytnout 1 000 zl. do městské pokladny, přičemž každoroční desetiprocentní zúročení této částky mělo náležet hrobníkovi za udržování rodinné hrobky.⁴¹¹ Jednání dospělo ale až tak daleko, že po vzájemné domluvě byla vytvořena nadace (*Grüner Stiftung*) pro podporu tohoto zaměstnání, ze které se pravidelně vyplácely roční příspěvky ve výši 100 zl.⁴¹² Po sečtení veškerých příjmů plat hrobníka nakonec předčil výši roční odměny městských úředníků, která na počátku devadesátých let 19. století činila 800 zl.

V případě výpovědi smlouvy se z obou stran musela dodržet tříměsíční lhůta, zatímco u ostatních městských úředníků se v případě odstoupení od pracovní smlouvy

---

⁴⁰⁸ SOkA Cheb, AMCH, kar 1280 – Städt. Friedhof: Personalakte.

⁴⁰⁹ TAMTÉŽ, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1936.

⁴¹⁰ TAMTÉŽ, ukn 519 – Protokoll d. Gemeindeausschusses.

⁴¹¹ TAMTÉŽ, ukn 440 – Stadtratsprotokoll, 1890–1891.

⁴¹² Gemeinde- Amtsblatt der Stadt Eger 7/1890.

požadovalo minimálně 30 dní. Zápisy z jednání městské rady svědčí o tom, že mohlo trvat i celé měsíce, než se podařilo najít vhodného kandidáta na místo nového hrobníka, a veřejní činitelé se otevřeně obávali „*kupení mrtvol, které by neměl kdo pohřbívat*“.⁴¹³ Důvodem dlouhé doby pro obsazení místa byl také jistě fakt, že zájemců o uvedenou profesi bylo málo. V případě hrobníků převyšovala nabídka nad poptávkou. Instrukce z Českých Budějovic i Karlových Varů shodně potvrdily obdobnou praxi se stanovením čtvrtletní výpovědní lhůty.

Situaci s výpovědí však chebští veřejní činitelé řešit nemuseli, jelikož až do konce devadesátých let 19. století zde ve funkci hrobníků působili příslušníci jedné rodiny. Uvedený fakt svědčí o předávání hrobnické profese z generace na generaci. Prvním hrobníkem na novém hřbitově byl oficiálně jmenován (1879) Johann Fritsch, který svou funkci zastával až do svého úmrtí roku 1890. Bezdětná vdova Magdalena, která si mohla nárokovat převzetí manželova místa, se postu hrobnice vzdala s ohledem na vysoký věk. Na místo hrobníka však současně navrhla svého bratra Karla Stadlera. Podmínkou jeho jmenování byl závazek, že ze svého platu bude každoročně poskytovat částku 100 zl. ve prospěch své sestry, jmenované Magdaleny Fritschové.⁴¹⁴ Po smrti Stadlera (1895) se hrobnického místa ujala pozůstalá vdova Anna, která se o místní hřbitov starala ještě roku 1896.⁴¹⁵ Společně s ní zde v letech 1889–1895 působil Karl Stadler a od roku 1886 i městský zahradník Karl Helm. Druhý byl v únoru 1897 ustanoven hrobníkem a službu vykonával až do roku 1920, kdy odešel do penze.⁴¹⁶

III. 4. 2. Proměna postavení chebského hrobníka ve dvacátých letech 20. století z pohledu jeho pracovních povinností

Městská rada počátkem roku 1920 vybrala za vhodného uchazeče o místo hrobníka chebského rodáka Franze Wenzla Engelharta⁴¹⁷ a s jeho nástupem bylo spojeno

---

⁴¹³ Blíže SOKa Cheb, AMCH, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1936.

⁴¹⁴ TAMTÉŽ, ukn 524 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1890–1893.

⁴¹⁵ TAMTÉŽ, ukn 446 – Stadtratsprotokoll, 1896–1898.

⁴¹⁶ TAMTÉŽ, kar 1280 – Städt. Friedhof: Personalakte.

⁴¹⁷ Narodil se dne 28. července 1888 do rodiny cukráře Andrease Engelharta a jeho manželky Anny Margarethy roz. Schindler. (SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – sv. Mikuláš 102, fol. 437). Ve svých 22 letech se oženil dne 10. července 1911 so dvacet let starší vdovou Margarethou Arbesmannovou, roz. Pfeil. (SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – sv. Mikuláš 155, fol. 129). Z tohoto svazku se 1. dubna 1913 narodil syn Ottomar. Společně s manželkou ale vychovával i její dvě děti z předešlého manželství. K trvalému přehlášení do Hradiště, kde se hřbitov nacházel,

i upravení pracovních podmínek. Hrobník se nadále řídil pokyny starosty, respektive místostarosty a městského orgánu, který hřbitov spravoval. Jmenovitě se jednalo o sanitární a hřbitovní výbor městské rady. V případě jakéhokoliv poškození budov, obvodové zdi, pomníků, cest, kanálů a rostlinné výsadby se automaticky stával spolupachatelem, neboť projevům vandalismu nedokázal zabránit. Za každou výtržnost nesl zodpovědnost hrobník, který byl povinen veškeré nepřístojnosti okamžitě hlásit místnímu policejnímu úřadu.⁴¹⁸ Ze zápisů uvedeného úřadu je zřejmé, že k nepřístojnostem ze strany obyvatelstva docházelo jen ojediněle. Během osmnáctileté služby Franze Wenzla Engelharta se dochovalo pouze pět hlášení týkajících se v jednom případě poškození náhrobního kamene a v ostatních případech drobných krádeží. Během letních měsíců roku 1923 byly z hrobů odcizeny květiny a lucerny na svíčky. Ke zjištění pachatele však nedošlo a hrobníkovi bylo městskou radou doporučeno pořízení hlídacího psa. Opatření bylo nejspíš účinné, neboť od té doby už k žádným projevům vandalismu a krádežím na hřbitově nedocházelo.⁴¹⁹

Služební instrukce (1920) se zaměřovaly nejen na dozor nad hřbitovem, ale i nad márnicí, zatímco dřívější nařízení z roku 1879 ji zcela opomíjela. Zařazení uvedeného dohledu souviselo s tou dobou již úředně nařízeným povinným převozem zemřelých na hřbitov. Jakmile byla rakev dopravena do márnice, hrobník ji otevřel a bez zakrytí pak zůstávala až do pohřbu. Aby nedošlo k záměně nebožtíků, každému musela být vyhotovena cedulka se jménem i příjmením a posledním bydlištěm. Do márnice neměl přístup nikdo nepovolaný. To v praxi znamenalo, že pouze oprávněné osoby zodpovídaly za zachování pořádku, pravidelné větrání a důkladnou dezinfekci márnice.

Všechny uvedené činnosti měl v popisu práce hrobník a na jejich vykonávání pravidelně ve čtvrtletních intervalech dohlížela hřbitovní komise, která si o jednotlivých kontrolách vedla zápisy. Na jejich základě je patrné, že problémy byly nejčastěji shledávány v oblasti hygieny a dodržování čistoty v prostorách márnice. Nezřídka se stávalo, že inspekce odhalila nedokonale omyté podlahy od zbytků tělních

---

došlo 26. dubna 1920. Do té doby rodina bydlela v Brudergasse č. p. 9 (dnes Jakubská ulice) (SOKA Cheb, AMCH, Evidence obyvatelstva).

⁴¹⁸ J. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 107.

⁴¹⁹ Srov. SOKA Cheb, *Místní policejní úřad Cheb*, kar 26–28.

tekutin či neočištěné náčiní k vykonávání pitev.⁴²⁰ Hrobník musel být bez výjimky přítomen u každé pitvy, asistoval městskému lékaři a zodpovídal za stav náčiní. Pitvy se prováděly přímo v márnici, kde za tímto účelem byl vyčleněn speciální prostor.⁴²¹

Mezi další povinnosti Franze Wenzla Engelharta pařila také evidence pochovaných. Městská rada sice ze svého rozpočtu platila úředníka, který měl na starosti hřbitovní záležitosti, ale pořizování soupisů a indexů pohřbených bylo zcela v kompetenci hrobníka. Celkem vedl tři knihy: jednu určenou zesnulým dospělého věku, druhou pro děti a třetí evidovala neobsazené řadové hroby a volná místa pro hrobky.⁴²² V nich dále uváděl, zda byl řadový hrob opatřen náhrobkem nebo jen smutečním označením. Zmíněná evidence byla hřbitovní komisí také pravidelně jednou měsíčně kontrolována. Instrukce ukazovaly ideální stav, na základě zpráv z kontrol bylo zjištěno, že zápisy v knihách bývaly mezerovité a hrobník je musel pod přímým dozorem městských úředníků doplňovat.⁴²³

Podobu evidence určovali zástupci města; její součástí se stávala i povolení k uspořádání pohřbu vystavená místním policejním úřadem. Bez nich nesmělo dojít k uložení žádné mrtvoly do země a v případě absence jmenovaného dokladu se pohřeb nedovoloval. Již od první poloviny 19. století nebylo myslitelné, aby bylo do hrobu uloženo tělo bez řádných dokladů. Schvalovací list a potvrzení o ohledání zemřelého představovaly dokumenty, které se nadále evidovaly v rámci hřbitovní agendy. Hlavním smyslem této legislativy byla snaha zabránit pohřbu neznámé osoby. Pokud hrobník neměl k dispozici všechny potřebné dokumenty, umístil zemřelého do umrlčí komory a musel čekat na stanovisko starosty. Analýza zápisů ze zasedání hřbitovní a sanitární komise nesvědčí o tom, že by k takovým událostem docházelo. Ani jeden záznam neobsahuje zmínku o problémech s předkládáním požadovaných listin, spíše naopak býval hrobník chválen za vzorné vedení evidence, které podléhalo pravidelné čtvrtletní kontrole, jako tomu bylo v případě již uvedených záznamů o pracovní činnosti.

---

⁴²⁰ SOKA Cheb, AMCH, ukn 6732 – Kommission für Gesundheitspflege und Friedhofsangelegenheiten, 1921–1924.

⁴²¹ TAMTÉŽ, kar 1280 – Friedhofsordnungen.

⁴²² V nových instrukcích z roku 1923 byly knihy rozšířeny: 1. řadové hroby pro dospělé a děti nad deset let, 2. řadové hroby pro děti do deseti let, 3. samostatné hroby pro dospělé a děti nad deset let, 4. samostatné hroby pro děti do deseti let, 5. skoupené rodinné hroby, místa pro hrobky a urnové schránky.

⁴²³ SOKA Cheb, AMCH, ukn 6732.

Současně se důsledně dbalo na to, aby městský lékař stanovil co možná nejpřesnější příčinu úmrtí a vyloučil násilnou smrt. Výjimku zde nepředstavoval ani církevní pohřební obřad. Ani v tomto případě nesměl hrobník bez příslušných dokladů uložit tělo nebožtíka do země. Kněz spolu s ostatními účastníky pohřbu nepředstavovali dostatečnou záruku pro potvrzení totožnosti zemřelého. Nikdo sice obřad nenarušoval, ale za žádných okolností nesměla být rakev spuštěna do připraveného hrobu. Po ukončení ceremoniálu, v závislosti na ročním období a počasí, nechali rakev se zemřelým buď položenou na pryčnách nad výkopem, nebo ji odvezli zpět do márnice. Zde zůstala tak dlouho, dokud starosta či městská rada nevydali příslušné potvrzení s kladným vyjádřením.⁴²⁴

Nové instrukce i zápisy o činnosti hřbitovní komise ukázaly, že od dvacátých let 20. století docházelo k zásadní proměně postavení místního hrobníka. V povinném převozu těla zesnulého do márnice je nutné spatřovat konkrétní projev sanitárních opatření. Hrobník se i nadále staral o výkopy hrobů, stavby hrobek a pomníků, udržování zeleně a zabezpečení technického chodu hřbitova. Nicméně na základě dochovaných archivních pramenů je prokazatelné, že manuální práci se věnoval jen minimálně. Městská rada mu začala platit dva pomocníky, kteří na sebe převzali jeho původní pracovní povinnosti. Nově se začal aktivně účastnit úředně nařízených i nenařízených pitev a prováděl administrativní úkony. Kontroloval platnost povolení za účelem pohřbu a současně vedl evidenční knihy. Velice zajímavé je zjištění, že od počátku třicátých let 20. století nebyly hřbitovní komisi zjištěny téměř žádné prohřešky vůči pohřebním instrukcím. Na základě služebních protokolů se podařilo prokázat,⁴²⁵ že Franz Wenzl Engelhart se staral o vedení knih svědomitě. Postupně se z něj stával spíše „hřbitovní úředník“, než manuálně pracující dělník.

III. 4. 3. Hrobník jako osoba veřejně činná

Během dvacátých let 20. století došlo k určité proměně povinností spojených s profesí hrobníka. Jistě se nejednalo o specifika chebského prostředí, nýbrž všeobecně o posun, který byl zjištěn i v Karlových Varech, Českých Budějovicích a saském Plavně. Také v uvedených místech se z původního *Friedhofsgärtner* stává *Friedhofsverwalter*,

⁴²⁴ SOKA Cheb, AMCH, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1936.

⁴²⁵ Srov. TAMTÉŽ, ukn 6734 – Sanitäts- und Friedhofausschuss, 1929–1933 a TAMTÉŽ, ukn 6735 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1933–1938.

tedy správce hřbitova.⁴²⁶ Franz Wenzel Engelhart byl i nadále vyplácen z městské pokladny a za jeho práci mu do roku 1923 příslušela odměna ve výši 600 Kč. S novými, aktualizovanými instrukcemi se seznámil na zasedání hřbitovní komise dne 12. června uvedeného roku a při této příležitosti mu členové komise připomenuli, že má zakázáno vykonávat jinou činnost, za kterou by mu náležela finanční odměna. Při tomto jednání zástupci města odsouhlasili navýšení jeho měsíčního platu na 700 Kč pod podmínkou, že nebude vykonávat žádnou činnost pro soukromé osoby. V případě, že by se prokázalo nedodržení tohoto ustanovení, mohla ho městská rada postihnout peněžní pokutou ve výši až 50 Kč.⁴²⁷ Nutno podotknout, že k uvedenému trestu nikdy nepřistoupila, přestože jeho jednání v rozporu s platnými předpisy bylo prokazatelné.

Franz Wenzl Engelhart, který setrval ve funkci chebského hrobníka až do odsunu německého obyvatelstva, měl největší problémy s veřejným vystupováním. Přestože hrobníci byli pouze městskými zaměstnanci, úřednická náplň práce je zařazovala do vyšší sociální skupiny, než do které patřili obyčejní kopáči hrobů. Uvedený fakt si dobře uvědomovali i členové městské rady, jakmile se začaly hromadit stížnosti na jeho osobu. Konkrétně se jednalo o výtky ze strany návštěvníků hřbitova, kdy jim nebyly sděleny informace o poplatcích za správu hrobu či o vypršení lhůt za pronájem hrobového místa. Nejčastější stížnosti byly na bližší nespecifikované, nicméně mělo jít celkově o „*neurvalé chování v důsledku zjevného požití alkoholu*“.⁴²⁸ Hřbitovní komise viděla východisko ve zřízení nového pracovního místa, strážce hřbitova, který by v některých povinnostech hrobníka nahradil.⁴²⁹ Městská rada ale nehodlala vydávat další peníze za nepotřebného zaměstnance, a proto se rozhodla vzniklou situaci řešit domluvou.⁴³⁰

Problémy spojené s Engelhartovou osobou nekončily, neboť již o rok později dne 11. září 1924 musela hřbitovní komise řešit požadavky pobočky Spolku veřejných zaměstnanců (*Verband der öffentlichen Angestellten*), na kterou se chebský hrobník obrátil kvůli svému stálému zaměstnání. Důvodem sporu bylo, že Franz Wenzl Engelhart vydáním nového hřbitovního řádu přešel do dočasného pracovního poměru. Otevřenou otázkou zůstávala právní stránka celé záležitosti, jelikož podle uvedeného ustanovení nesměl dočasný pracovní poměr v případě obecních zaměstnanců přesáhnout

---

⁴²⁶ SOkA Cheb, AMCH, kar 1280.

⁴²⁷ TAMTÉŽ, ukn 470 – Stadtratsprotokoll, 1924.

⁴²⁸ TAMTÉŽ, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1938.

⁴²⁹ TAMTÉŽ, ukn 6732 – Kommission für Gesundheitspflege und Friedhofsangelegenheiten, 1921–1924.

⁴³⁰ TAMTÉŽ, ukn 469 – Stadtratsprotokoll, 1923.

období jednoho roku. Hřbitovní komise se nakonec rozhodla, že definitivní přijetí hrobníka, které by znamenalo vyplácení penze, nedoporučí. Své rozhodnutí odůvodnila oficiálně tvrzením, že po vydání pracovního zákona ze 17. prosince 1919 i další zaměstnanci obdrželi od města jen služební smlouvu. Ostatně již při vypisování místa definovala městská rada přijetí dohodou s půlroční výpovědní lhůtou. Jediný ústupek, který bylo městské zastupitelstvo ochotné učinit,⁴³¹ představovalo navýšení měsíční mzdy na 800 Kč.⁴³² V případě, že by ale hrobník i nadále trval na svých požadavcích, muselo by se s ním město rozloučit.⁴³³ Nicméně k žádným dalším intervencím z jeho strany již nedošlo. Městská rada mu nakonec 1. června 1926 zajistila stabilnější a výsádnější postavení díky udělení definitivy a zvýšení měsíčního platu na 900 Kč.⁴³⁴

I přes vstřícný krok ze strany veřejných činitelů v podobě sociálních jistot a navýšení mzdy se hrobníkovo chování k návštěvníkům nelepšilo a přibývaly další stížnosti na jeho zálibu v alkoholu. Stav se zdál být nadále neudržitelný a zástupci města dokonce v říjnu roku 1926 již vážně uvažovali o jeho propuštění. Všichni zúčastnění si ale dobře uvědomovali hrobníkovu nepostradatelnost během nadcházejícího listopadového svátku Všech svatých, kdy musel dohlížet na dodržování pořádku. K dobru bylo v jeho případě připočteno, že pravidelné měsíční kontroly hřbitovní komise neprokázaly žádné další profesní pochybení.⁴³⁵

Nicméně právě nadcházející svátek Všech svatých s sebou přinesl další stížnosti, na které už městská rada musela reagovat. Místní skupina Svazu Němců v Čechách (*Ortsgruppe Eger des Bundes der Deutschen in Böhmen*) zorganizovala na počátku listopadu tzv. „dušičkovou sbírku“, jejíž výtěžek byl určen na podporu chudých sirotků. Přímý účastník událostí Karl Össer zavítal s rodinou o Dušičkách na chebský hřbitov, kde dívky vybíraly příspěvky od návštěvníků. Proti jejich počínání se však velmi neurvale ohradil hrobník Franz Wenzel Engelhart. V podnapilém stavu dívky slovně napadal a snažil se je vytlačit ven z prostor hřbitova, aby vybíraly pouze na cestě před branou. Místo času tichých vzpomínek byli pozůstalí v doprovodu rodinných příslušníků vystaveni „*nesmyslnému a hlavně hrubému chování hrobníka*“.⁴³⁶

---

⁴³¹ SOKA Cheb, AMCH, ukn 547 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1924.

⁴³² Navýšení měsíční mzdy z 300 Kč na 500 Kč se jeho pomocník Karl Helm dočkal až v květnu 1926.

⁴³³ Blíže TAMTÉŽ, ukn 6732 – Kommission für Gesundheitspflege und Friedhofsangelegenheiten, 1921–1924.

⁴³⁴ TAMTÉŽ, kar 1280 – Städt. Friedhof: Personalakte.

⁴³⁵ TAMTÉŽ, ukn 6733 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1925–1928.

⁴³⁶ TAMTÉŽ, kar 1280 – Städt. Friedhof: Personalakte.

Hřbitov představoval místo ticha a pokoje, takže hrobník se neměl projevovat hlučným vystupováním.⁴³⁷

Tabulka č. 19

Roční příjmy chebského hrobníka Wenzla Engelharta roku 1928

ČINNOST	OBNOS (Kč)
Roční plat	7056
Osobní příplatek	1656
Příplatek na děti	2100
Příplatek pro ženaté	1044
Roční vyrovnání	732
CELKEM	12588

Městská rada byla bezradná, jelikož výtky k chování a činnosti hrobníka se neustále opakovaly a jejich četnost narůstala. Potrestání již nebylo možné dále odkládat, a proto se začátkem roku 1928 sešla disciplinární komise pro zaměstnance obce, která začala projednávat veškeré prohřešky. V první řadě se jednalo o obohacování Wenzla Engelharta na úkor pozůstalých. Běžně se stávalo, že prodával staré, vyřazené náhrobky, jež mohly být po opravě opět použity, přičemž si ceny upravoval na základě svého vlastního uvážení. Přenechával je kupujícím s přírůžkou ve výši minimálně 10 %. Namísto 800 až 1 000 Kč se ceny běžně pohybovaly v rozmezí 1 100 až 1 200 Kč.⁴³⁸ Pro hrobníka zmíněný prodej představoval vítané finanční přilepšení. Přitom celkový obnos, který mu byl z městské pokladny vyplácen, činil 12 588 Kč ročně, což odpovídalo příjmu 1 049 Kč měsíčně.⁴³⁹ Mimo to obec za něj platila příspěvek na penzi, zdravotní pojištění, daň z příjmu a zdarma mu poskytovala také obydlí i s otopem.

Disciplinární řízení prokázalo, že Franz Wenzel Engelhart měsíčně prodával v průměru pět náhrobních kamenů. Tím tedy jeho příjmy vzrostly zhruba

⁴³⁷ Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger, 11/1926.

⁴³⁸ Pro srovnání chléb stál roku 1928 3,40 Kč, máslo 25,75 Kč, kilogram vepřového masa 16,90 Kč a ušití pánského obleku 700 Kč. Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2004, s. 238.

⁴³⁹ Se všemi položkami činila průměrná denní mzda hrobníka téměř 35 Kč, což převyšovalo celostátní průměr o sedm korun. V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 236.

na pětinasobek. K tomuto prohřešku se přidala i další provinění. Hrobníkovi prokázali rozprodání potrubí a železných nosičů. Městská rada již nemohla zůstat nečinná a rozhodla se jej exemplárně potrestat. Za jeho přečiny mu byl vyměřen peněžní trest ve výši 254 Kč. Pokutu musel splatit do čtrnácti dní od vydání rozhodnutí.⁴⁴⁰ Na konci srpna částku uhradil a od té doby už obec žádné stížnosti na jeho osobu nemusela řešit. Ve skutečnosti se jednalo pouze o symbolické potrestání. Zápisy ze zasedání městského zastupitelstva svědčí o tom, že veřejní činitelé byli velice dobře zpraveni o podvodech hrobníka, který v podstatě okrádal městskou pokladnu. Nicméně se obávali toho, že by z nenadání ukončil pracovní poměr, nedodržel půlroční výpovědní lhůtu, následkem čehož by město zůstalo bez správce hřbitova.⁴⁴¹

Na základě studia zápisů z jednání městského zastupitelstva i protokolů hřbitovní komise bylo zjištěno, že i přes svůj prokazatelně kladný vztah k alkoholu hrobník uložené povinnosti beze zbytku plnil. Tím se dostávali zástupci města do patové situace, neboť na jedné straně museli čelit stížnostem veřejnosti, ale současně si nemohli dovolit běžný chod hřbitova ohrozit a řešit stav radikálně prostřednictvím výpovědi z pracovního poměru. Ze stávajících poměrů dokázal Franz Wenzl Engelhart maximálně těžit a své výsadní postavení si řádně uvědomoval. Je patrné, že hrobník byl pro město nepostradatelný a jen díky tomu mohly být přehlíženy jeho prohřešky. Zda se podařilo v jeho případě zachytit nestandardní postoje jednotlivce nebo obecně zažitý vzorec chování typický pro většinu hrobníků, však není zřejmé. Archivní prameny z jiných sledovaných lokalit, jakými byly České Budějovice, Karlovy Vary a Plavno, o záležitostech týkajících se osob vykonávajících toto povolání bohužel mlčí.⁴⁴² Faktem ale zůstává, že i přes veškeré výhrady si Franz Wenzl Engelhart své místo nakonec udržel a s chebským hřbitovem byl spjat více než čtvrt století.

---

⁴⁴⁰ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280 – Städt. Friedhof: Personalakte.

⁴⁴¹ TAMTÉŽ, kar 1282, fas 74 – Städt. Friedhof: wichtige Akten laut Verzeichnis, 1878–1938.

⁴⁴² Pouze v případě kvalifikační práce Petra Beneše o ústeckém hřbitově bylo objeveno autorovo konstatování, že se v případě tamního hrobníka jednalo o „dostí svéráznou osobnost, která se zpravidla neostýchala své postoje razantně hájit a během svého působení ve funkci se dostala do nejednoho sporu s městskou radou.“ Petr BENEŠ, *Městský hřbitov v Ústí nad Orlicí*, Hradec Králové 2016 (diplomová práce), s. 19.

IV. Vývoj evropského kremačního hnutí se zřetelem k českému a německému prostředí

IV. 1. Sekularizace evropské společnosti

Význam slova sekularizace pochází z latinského *saeculum*, což znamená století, lidský věk, pozemský život v opačném významu k věčnosti. České slovníky cizích slov uvádějí k sekularizaci synonyma zesvětštění a laicizace a nejčastěji bývají uváděny tři interpretace.⁴⁴³ První a pravděpodobně nejstarší význam znamená zproštění či spíše vyvázání řeholníka z řeholního slibu poslušství a chudoby. Dále se může jednat o vyvlastnění, zabavení, odnětí či převedení církevního majetku pod světskou správu, jako tomu bylo například za reforem Marie Terezie a Josefa II. ve druhé polovině 18. století, kdy byla církev postavena pod přísný státní dohled.⁴⁴⁴

Třetí význam slova sekularizace je nejčastěji vysvětlován jako proces zesvětštění probíhající od konce 18. století, kdy se ve společnosti začaly uvolňovat církevní tradice a náboženský vliv byl postupně vytěšňován z jednotlivých oblastí lidské činnosti. Jednalo se tedy o postupné oddělování církve a světské moci, tj. ubývání vlivu náboženských organizací na správu veřejných věcí, uvolnění církevních vnitřních struktur a přijetí světských norem. Základy evropské sekularizace bývají nejčastěji hledány v době osvícenství v 17. a 18. století, které volalo po individualizaci člověka, racionalizaci, samostatném myšlení jednotlivce a lidské přirozenosti a přišlo s požadavkem na duchovní emancipaci a překonávání autority církve.⁴⁴⁵

---

⁴⁴³ Srov. F. L. RIEGER, *Slovník naučný* 8; *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí* 6, Praha 1932; Piero PETROSILLO, *Křesťanství od A do Z*, Kostelní Vydří 1998; *Filozofický slovník*, Olomouc 1998; *Ottův slovník naučný* 12, Praha 2000; Milan SALAJKA, *Slovník náboženských a teologických výrazů a pojmů (pro školu, pracovní a dům)*, Praha 2000 a Věra TRÁČKOVÁ, *Akademický slovník cizích slov*, Praha 2001.

⁴⁴⁴ První dva uvedené výklady se používaly do poloviny 19. století. V širším smyslu jej poprvé nejspíše použil historik W. E. H. Lecky, který roku 1865 mluvil o „všeobecné sekularizaci evropského ducha“ a zejména o „sekularizaci politiky“. Hugh MCLEOD, *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*, Brno 2008, s. 9.

⁴⁴⁵ Základy byly položeny v mnohem hlubší minulosti, jelikož sekularizace byla od prvopočátku podstatou křesťanství. Za dva základní zdroje sekularizace je považováno překonání řeckého mytologického myšlení prvními řeckými filozofy v 8. – 6. stol. př. n. l. a jejich postupná demytologizace a desakralizace světa pomocí filozofie, a židovská tradice Starého Zákona. Otakar A. FUNDA, *Mezi vírou a racionalitou*, Brno 2002, s. 13–157 a Václav UMLAUF, *Požehání sekularizace*, in: Jiří Hanuš (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno 1999, s. 11–52.

IV. 1. 1. Evropský vývoj

Zásadním zlomem v dosavadním vývoji vztahů mezi církví a státem v západní tradici byla Velká francouzská revoluce a události, které ji provázely. Zpočátku vývoj nenavštědčoval hluboké roztržce. Ostatně římskokatolické duchovenstvo stálo u vzniku samotné revoluce, vnímané jako snaha reformovat francouzskou společnost. Záhy se ale prosadily proticírkevní prvky, došlo k zestátnění církevního majetku a zrušení většiny jejich příjmů. Církev měla být „znárodněna“ a bezvýhradně podřízena státu. Stala se symbolem starého režimu (*ancien régime*). Po rozdělení na část věrnou Římu a na konstitucionální větev přísahající věrnost státu nastalo období krutého pronásledování kněží, řeholníků a řeholnic. V době jakobínského teroru se poprvé v dějinách Evropy prosadily pokusy o radikální a důslednou dechristianizaci společnosti. Nový kult rozumu měl nahradit křesťanskou víru.⁴⁴⁶ Poměry se změnily v době konzulátu a následného císařství Napoleona Bonaparta, který si ve své vnitřní i zahraniční politice nemohl dovolit náboženský rozkol země. Tím pronásledování zastánců církve skončilo.⁴⁴⁷

Evropa roku 1815 byla unavena revolučními zmatky a válkami, které trvaly čtvrt století a zasáhly celý kontinent. Papežským diplomatům v čele s Ercolem Consalvim se podařilo prosadit obnovu církevního státu i vlivu církve jako mocenského partnera. Reakce na revoluci vedla k vytvoření řady silných monarchií, které poskytly římskokatolické církvi privilegované postavení. V Portugalsku, Francii, Španělsku, v italských státech, habsburské monarchii či Bavorsku propůjčily vládní elity církvi velkou část veřejného prostoru a dohledu nad ním. Jednalo se například o oblast školství, tisku, knižního trhu, manželských svazků a mnohé další, které se opětovně dostaly pod kontrolu církve. Ta byla chápána jako strážce veřejného pořádku a garant společenské stability, jejímž prvořadým úkolem bylo brzdit a eliminovat revoluční myšlenky ve společnosti.⁴⁴⁸

Po roce 1815 došlo ve většině částí Evropy k návratu ke konzervativnějším formám křesťanství. Takový vývoj podporovaly vlády, které pokládaly liberální náboženství a náboženský skepticismus za hlavní faktory revolučních nepokojů v předchozí generaci. V intelektuální a kulturní sféře byl tento trend podpořen

---

⁴⁴⁶ K otázce blíže Hans MAIER, *Revoluce a církev. K počátkům křesťanské demokracie*, Brno 1999, s. 45–84.

⁴⁴⁷ Tomáš PETRÁČEK, *Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*, Ostrava 2013, s. 9.

⁴⁴⁸ TAMTÉŽ, s. 10.

znovuobjevováním středověké tradice. O spojenectví náboženství a konzervativismu stálo také mnoho aristokratů, kteří se na počátku 19. století obraceli k víře svých předků.⁴⁴⁹ Na druhé straně se ale výrazně ve společnosti začaly uplatňovat modernistické a liberální myšlenky, které byly spolu s odkazem Velké francouzské revoluce příčinou dalších evropských revolučních bouří v letech 1830 a 1848.

IV. 1. 2. Sekularizace habsburské monarchie

V habsburské monarchii zůstaly hlavní první prvky osvícenské církevní politiky zachovány i po smrti císaře Josefa II. Církev nadále stála pod přísným dohledem státu, který například jmenoval biskupy. V revolučních letech 1848–1849 zaujala rakouská církevní hierarchie zpočátku vyčkávací postoj vůči případným politickým změnám a pokoušela se tlumit reformní nálady uvnitř duchovenstva.⁴⁵⁰ Nesnažila se přímo o odluku církve od státu, ale o její samostatnější a vlivnější postavení.⁴⁵¹ Složitá vyjednávání se přes významné ústupky ze strany státu z dubna 1850⁴⁵² propracovala až k uzavření konkordátu dne 18. srpna 1855.⁴⁵³ Skrýval v sobě zárodek budoucích konfliktů, jelikož liberálové jej považovali za nemístný a nepřijatelný ústupek státu vůči církvi. Vydáním konkordátu se posílily antiklerikální nálady ve svobodomyšlné části společnosti. Pravomoci, které církev aktivně vymáhala (povinná účast na mši pro důstojníky a vojáky, pro učitele a děti, celkový dohled nad mravopověstností a v neposlední řadě nad manželským právem), vedly často k formalismu a vnitřnímu odcizení.

Habsburská monarchie sice neznala otevřený Kulturkampf pruského či francouzského typu, ale existoval zde vnitřní, občanský, skrytý, ale i státně prováděný „kulturní boj“ s cílem omezit vliv církve. Zásadní otřes neoabsolutistické

---

⁴⁴⁹ Ve Francii dosáhla aliance trůnu, oltáře a zámku své největší soudržnosti za Karla X. (1824–1830), jehož panování v posledním roce ukončila červencová revoluce, částečně vyvolaná odporem k jeho spojenectví s ultrakonzervativními katolíky. V Prusku za vlády Friedricha Viléma III. (1840–1861) byl důraz kladen na cíl vytvořit „Křesťanský stát“. H. MCLEOD, *Sekularizace*, s. 27.

⁴⁵⁰ Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 113–115.

⁴⁵¹ Shromáždění rakouských biskupů ve dnech od 29. dubna do 20. června 1849 připravilo sedm dokumentů uspořádání vztahu církve a státu. V závěru jednání vydali biskupové pastýřský list, ve kterém odsoudili ateismus, demokracii, republikánství a všechny zhoubné myšlenky nové doby. T. PETRÁČEK, *Sekularizace*, s. 32.

⁴⁵² Stát se v prvé řadě vzdal kontroly kontaktů mezi Římem a biskupy, zásahů do bohoslužebných řádů církve a navrátil biskupům jejich pravomoci nad nižším klérem. Více Jiří GEORGIEV, „Mezi svéprávností a poručnictvím. K postavení církvi v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století“, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 169–185.

⁴⁵³ V 36 člancích této mezistátní dohody byla upevněna autonomie církve ve vnitřních otázkách a byl posílen její vliv na vzdělávání a manželské právo. V platnost vešel 13. listopadu téhož roku a platil pro celou říši.

vlády znamenalo vydání Říjnového diplomu (1860), který přenesl značnou část práv zemským sněmům a Říšské radě jako kompenzaci za finanční podporu monarchie po porážce vojsky sjednocující se Itálie podporované Francií. Říjnový diplom, slibující návrat k ústavnosti a parlamentarismu, měl zohledňovat tradice jednotlivých zemí a národů, jež byly potlačeny Stadionovou ústavou. Panovník se nakonec zavázal, že bude zákony vydávat pouze se souhlasem zemských sněmů či Říšské rady, do které budou jednotlivé zemské sněmy vysílat své delegáty. Říšská rada měla mít nově na starost daně a finance všeobecně, obchod, dopravu a vojenské služby. O ostatních záležitostech měly jednotlivé zemské sněmy rozhodovat samostatně. K naplnění slibů a představ však nedošlo, což vyvolalo vlnu nevole vedoucí u Čechů dokonce k šestnáctileté neúčasti na jednání parlamentu.

Poměry v habsburské monarchii urovnala dalšího roku únorová ústava státního ministra Antona von Schmerlinga. Jejím vydáním došlo ke změně systému na konstituční monarchii zřizující dvoukomorovou Říšskou radu jako základní zákonodárný orgán a zemská zřízení s volebními řády do zemských sněmů. V důsledku uvolněné atmosféry došlo k dalšímu ústupku ze strany panovníka vydáním protestantského patentu z 8. dubna 1861. Po josefínském zrovnoprávnění občanském přinesl také rovnost náboženskou, což znamenalo další symbolické narušení hegemonie římskokatolické církve. Ostatní občanská práva (rovnost před zákonem, rovný přístup ke státním úřadům, volnost stěhování, ale i svoboda slova tisku a víry atd.) zaručovala prosincová ústava (1867), která byla vydána v reakci na rakousko-uherské vyrovnání. Poměry ve společnosti se začaly postupně uvolňovat⁴⁵⁴ a další liberálně orientované vlády prosadily v květnu 1868 „májové zákony“. Jednalo se o silné omezení konkordátu, kdy především stát sám upravil manželské záležitosti a interkonfesijní poměry. O rok později zákon o povinné školní docházce obnovil státní kontrolu nad školstvím.⁴⁵⁵

Za pontifikátu papeže Pia IX.⁴⁵⁶ byl roku 1864 vydán Syllabus moderních omylů (Syllabus Errorum), který vyjadřoval zklamání z rozhodnutí evropských vládních elit opustit myšlenku konfesijního státu. Důležitý mezník ve vzájemných vztazích monarchie a církve představoval První vatikánský koncil (1869–1870).

---

⁴⁵⁴ Blíže M. HLAVAČKA a kol., *České země I*, s. 69–176.

⁴⁵⁵ K politickému vývoji také Marta LÉBLOVÁ, *Církev – sekularizace – nacionalismus. První vatikánský koncil, vznik starokatolické církve a vztah katolické církve k sekularizaci a s ní souvisejícímu nacionalismu v letech 1870 – 1885 v českých zemích habsburské monarchie*, Brno 2009, s. 16–20.

⁴⁵⁶ Blíže k pontifikátu Pia IX. TAMTÉŽ, s. 23–30.

Vyhlášení papežské neomylnosti vyvolalo vlnu nevole u nekatolické veřejnosti.⁴⁵⁷ V reakci na uvedené události vypověděla habsburská monarchie dne 30. července 1870 konkordát úplně. Na rozdíl od středověkého či novověkého období již církev neurčovala témata společenského diskursu a nenabízela reálná řešení tehdejších národnostních a sociálních problémů.⁴⁵⁸ Výsledkem uvedeného vývoje byl postupný odliv věřících. Především ubývali příznivci z řad dělnických vrstev a vzdělané měšťanské elity.⁴⁵⁹ Společnost se odcizovala církvi, někdejší silné opoře státu.⁴⁶⁰

„Druhé májové zákony“ z roku 1874 přinesly zesílený státní dozor ze strany Ministerstva kultu a místních státních autorit, stát upravil konfesijní záležitosti a dohlížel na majetek církve. Naproti tomu politika nové vlády Eduarda Taaffeho (1879–1893) byla k církvi příliš smířlivá. Například školská novela z roku 1883 požadovala církevní poslušnost a mravní bezúhonnost učitelů. S nástupem papeže Pia X. se zlepšila vzájemná spolupráce církevní a světské moci. Vládnoucí elity sdílely stejný pohled na provázání církve a státu, Evropy a společnosti. Přesto se habsburská monarchie stala v podstatě jedinou, a tedy první katolickou velmocí.⁴⁶¹ Celé 19. století bylo dobou, kdy se prosazoval jednoznačný trend k vytlačení náboženství z veřejné sféry do soukromé a stává se spíše privátní záležitostí.

V tomto století se nejsilnějším novým „náboženstvím“ stal nacionalismus, který přejal řadu náboženských rituálů a stereotypů.⁴⁶² Na místo náboženských slavností a svátků nastupují národní slavnosti,⁴⁶³ národní poutě, výlety a různé další národní rituály jako svěcení spolkových praporů či školních budov a pokládání základních kamenů k různým pomníkům a významným stavbám – tedy jednoznačně praktiky, které stejně jako všechny církevní rituály mířily k nadosobním ideálům a kategoriím. Jednalo se například o národní poutě, kult národně významných míst (Říp, Velehrad) a oslavování národních hrdinů mrtvých i žijících (Jan Hus, Jan Žižka, Karel Havlíček Borovský, František Palacký atd.). Národní identita musela být stále podporována a posilována.

---

⁴⁵⁷ K tématu například Karel SKALICKÝ a kol, *Dokumenty prvního vatikánského koncilu*, Praha 2006 a Jiří HANUŠ (ed.), *První sněm celosvětové církve. První vatikánský koncil 1869–1870*, Brno 2001.

⁴⁵⁸ T. PETRÁČEK, *Sekularizace*, s. 15.

⁴⁵⁹ K otázce sekularizace a pracující třídy Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (edd.), *Secularization and the Working class. The Czech Lands and Central Europe in the Nineteenth Century*, Eugene 2011.

⁴⁶⁰ T. PETRÁČEK, *Sekularizace*, s. 16.

⁴⁶¹ TAMTÉŽ, s. 33–34.

⁴⁶² Jiří MALÍŘ, *Sekularizace a politika v „dlouhém“ 19. století*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Týž (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007, s. 13.

⁴⁶³ Velkou událostí byl například celospolečenský svátek stého výročí narození Josefa Jungmanna v Praze v červenci roku 1873.

Ačkoliv se v případě přítomnosti náboženských metafor a gest u národních akcí jednalo o zdánlivě symbolickou stránku oněch podniků, tvořily vnější náboženské prvky důležitý prostředek získání důvěry, přízně a odhodlání účastníka. Propojení vlasteneckých symbolů s náboženskými vytvářelo kvalitativně mimořádné, často emotivní, vzrušující a nadšené situace – nové společenské skutečnosti, do nichž se objekt oslavy zapojil a v jejichž rámci se předváděl. Podstatu nacionalizace náboženských gest a symbolů v kontextu národních podniků představovala jejich metaforická podstata, jež umožnila interpretovat a prožívat religiózní akty i ve veřejném prostoru a z vlastenecké perspektivy.⁴⁶⁴

IV. 1. 3. Konkrétní projevy ve středoevropském prostředí

Proces sekularizace byl v 19. století významně svázán s prosazováním ideje lidských práv a občanského principu. Ve vlivném postavení jedné určité církve byla spatřována překážka na cestě k prosazení občanských práv a k rozvoji občanské společnosti. Požadavky svobody vyznání a rovnoprávnosti všech konfesí⁴⁶⁵ patřily ke kodexu základních občanských práv, od jejichž prosazení si představitelé liberální opozice proti stávajícím absolutistickým režimům slibovali nahrazení stavovské společnosti společností občanskou.

Jmenované postoje byly typické zejména pro opoziční hnutí v první polovině 19. století zahrnované pod pojem „Mladá Evropa“ a zaměřovaly se zejména proti systému „Svaté aliance“. S postupnou parlamentarizací a rozšiřováním občanských svobod nabylo v některých evropských státech vytlačování vlivu církve ze státního i veřejného života institucionalizované podoby, nazvané „kulturní boj“ (Kulturkampf),⁴⁶⁶ kdy v parlamentech i ve veřejném životě sílil tlak na odstranění dosavadního vlivu a postavení církve, zejména ve školství a ve státní správě (vedení matrik, dohled nad uzavíráním manželských svazků atd.) a vůbec ve veřejném dění. V jistém ohledu tak docházelo k vzájemnému odcizení občanského a náboženského principu.⁴⁶⁷

---

⁴⁶⁴ Jan RANDÁK, *Nacionalizace a sekularizace náboženských symbolů*, in: L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (edd.), *Sekularizace*, s. 119–120.

⁴⁶⁵ Stejně tak požadavek občanské rovnosti, svobody spolčování a tisku, konstitučního zřízení, volebního práva atd.

⁴⁶⁶ Termín „kulturní boj německého národa proti romantismu“ použil ve svém volebním provolání vůdce Pokrokové strany Rudolf Virchow. *Dějiny Německa*, Praha 1995, s. 186.

⁴⁶⁷ Toto radikální odlišení sfér přineslo změnu dobové terminologie, zvláště v německém prostředí, kde mezi občanské (bürgerlichen) strany nebyly zahrnovány nejen socialistické strany, ale ani ty, které se profilyovaly jako křesťanskosociální či křesťanskodemokratické. J. MALÍŘ, *Sekularizace*, s. 14.

Kulturní boj rozpoutal v Německu po roce 1870 Otto von Bismarck, který chtěl po vítězství nad Francií vytvořit jednotnou říši, jejíž součástí by byla církev bezvýhradně podřízená státu.⁴⁶⁸ Otevřeně reagoval na politický katolicismus v podobě silně zastoupené parlamentní skupiny Říšského sněmu Centrum (Zentrum). Obával se jeho spojení s katolickými mocnostmi Francií a Rakouskem a z uvedeného důvodu vydal celou řadu zákonů, které římskokatolickou církev omezovaly. Podle jednoho zákona z prosince 1871 hrozilo duchovním, kteří při výkonu svého úřadu komentovali státní záležitosti z kazatelny „*způsobem ohrožující veřejný mír*“, že budou zbaveni svého úřadu a uvězněni. Dále se jednalo například o zákon proti jezuitům (1872), jakož i další zákony týkající se dozoru nad školami (1872), zavedení povinného civilního sňatku (1875) či zrušení klášterů a řádových institucí na území Pruska (1875).

Nechvalně známým se v uvedené souvislosti stal případ zjevení Panny Marie v sárské vesnici Marpingen nazývané také jako „německé Lourdes“ (1876). Do místa záhy dorazily davy poutníků a vládu to natolik znepokojilo, že dala oblast obsadit vojáky a asi dvacet vesničanů včetně kněze bylo postaveno před soud.⁴⁶⁹ Ve vězení nakonec skončilo pět biskupů a velké množství kněží. Katolický tisk byl neustále pronásledován a věřící, kteří pracovali ve státních úřadech, často propouštěni.⁴⁷⁰ Bismarcka často vedly k zásahům do náboženské otázky více politické zájmy, než snaha o dalekosáhlejší přetvoření společnosti, jak je navrhovali například francouzští antiklerikálové.⁴⁷¹ V katolickém táboře uvedená opatření vynucovaná policejními zásahy narazila na odpor. Kulturkampf nakonec znamenal těžkou vnitropolitickou porážku Bismarcka a liberálního hnutí.⁴⁷²

K boji proti církvi se připojilo i hnutí Los von Rom,⁴⁷³ které v duchu velkoněmeckých myšlenek hlásalo opuštění římskokatolické církve a přijetí luteránství chápaného jako národní německá konfese. Šlo o důsledek aktivit více osobností,

---

⁴⁶⁸ K procesu sekularizace v Německu z pohledu sémantiky Lucian HÖLSCHER, *Semantic structures of religious change in modern Germany*, in: Hugh MCLEOD – Werner USTORF (edd.), *The Decline of Christendom in Western Europe 1750–2000*, Cambridge 2003, s. 184–197.

⁴⁶⁹ David BLACKBOURN, *Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*, Oxford 1993.

⁴⁷⁰ H. MCLEOD, *Sekularizace*, s. 83–84.

⁴⁷¹ Srov. Roland J. ROSS, „The Kulturkampf. Restrictions and Controls on the Practice of religion in Bismarck's Germany“, in: Richard Helmstadter (ed.), *Freedom and Religion in the Nineteenth Century*, Stanford 1997, s. 175–184.

⁴⁷² Roku 1880 začal Bismarck zákony o kulturním boji rušit a usmířil se s papežem Lvem XIII. August FRANZEN, *Malé dějiny církve*, Kostelní Vydří 2006, s. 269–270.

⁴⁷³ K tématu Karl Reinhard TRAUNER, *Die Los-von-Rom-Bewegung. Gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie*, Szentendre 2006. Ernst KORNRUMPF, *Los von Rom. Reise- Eindrücke von der evangelischen Bewegung in Böhmen*, Berlin 1902.

především dvou vídeňských studentů, Franze Födische a Theodora Geoga Rakuse, kteří heslo „Pryč od Říma“ dlouhodobě aktivovali v nacionálních studentských kruzích. Rozhodujícím momentem přitom byl především Rakusův prosincový projev v rámci tzv. Deutscher Volkstag ve Vídni roku 1897, kde tento výrok proměnil v bojové heslo.⁴⁷⁴ Následně s touto myšlenkou seznámil rakouského politika Geoga von Schönerera.⁴⁷⁵ Symbolem úspěchu hnutí se stalo svěcení nových protestantských kostelů, při nichž se odehrávaly veliké slavnosti.⁴⁷⁶

Přestože se jednalo celkově o radikální přístup, nešlo o boj proti náboženství jako takovému. Obyvatelé Evropy většinou uznávali význam náboženství a zůstávali i nadále věřícími lidmi. Veškerá opatření byla namířena proti většinové církvi jako instituci, resp. proti jejímu vlivu v politickém a veřejném životě státu a společnosti. Dobový antiklerikalismus nebyl tedy ateismem, přispíval však k vytlačení náboženství do soukromé sféry a k oslabení jeho vlivu a v konečném důsledku vytvářel živnou půdu pro šíření bezvěrectví a volnomyšlenkářství.

---

⁴⁷⁴ Z. R. NEŠPOR a kol., *Náboženství v 19. století*, s. 175–186.

⁴⁷⁵ Georg von Schönerer (1842–1921) byl německo-nacionální, protikatolický a antisemitský politik. V letech 1873–1888 a 1897–1907 se stal poslancem v rakouské Říšské radě a v roce 1897 založil radikální politickou formaci Všeněmecké sjednocení. S tímto uskupením uspěl i ve volbách do Říšské rady roku 1901, když byl zvolen v kurii venkovských obcí v Čechách, obvod Cheb, Aš a Kraslice. Více k tématu Š. K. ODSTRČIL, *Německý tábor*.

⁴⁷⁶ Vrcholem aktivit byla léta 1899–1906, po nichž následoval trvalý úpadek a skepse k přestupům se šířila i mezi „misionáři“ z Německa. Kristína KAISEROVÁ, *Konfesionální myšlení českých Němců v 19. století a počátek 20. století*, Úvaly u Prahy 2003, s. 79.

IV. 2. Šíření kremačních myšlenek na území Německa

Jedním z projevů procesu sekularizace společnosti bylo postupné prosazování kremace jako alternativního způsobu nakládání s ostatky zemřelých. Křesťanství postupně ustanovilo ukládání těl do země jako standardní způsob pohřbívání,⁴⁷⁷ zastánci žehu spatřovali ve svém boji cestu ke svobodnému rozhodování. Šíření myšlenky spalování mrtvých napomohla Velká francouzská revoluce, výrazně ji začali propagovat němečtí materialističtí přírodovědci kolem poloviny 19. století. Nezanedbatelný vliv měl rovněž sílící módní zájem o Dálný východ, konkrétně o buddhismus,⁴⁷⁸ a všeobecně o cesty a cestování. V roce 1869 prosazoval pohřeb žehem kongres italských zednářů. V Německu vznikaly spolky přátel žehu, přičemž k myšlence se klonily i lékařské kongresy. K zvyšování zájmu o kremaci přispěl technický pokrok, hlavně spalovací pec patentovaná roku 1873 Friedrichem Siemensem. Kromě zednářů a volnomyšlenkářů propagovali kremaci i liberálové a sociální demokraté. Spor mezi odpůrci a zastánci kremace tak dostával zřetelné politické zbarvení.⁴⁷⁹

Kremaci na území Německa úřady povolily již roku 1877, tedy o 41 let dříve než v českém prostředí. Realizace projektu prvního krematoria v durynském městě Gotha byla završena roku 1878, tedy sedm let po vyhlášení německého císařství (1871).⁴⁸⁰ Následně byla uvedena do provozu krematoria v Heidelbergu (1891) a Hamburku (1892). Kolem roku 1910 se na území Německa nacházelo již 20 krematorií. První příznivci pohřbu žehem pocházeli především z řad protestantského měšťanstva, lékařů, hygieniků, části inteligence a obchodníků a již od roku 1870 se začali sdružovat. Kremační spolky se seskupovaly ve svazy podle provincií a zemí.

Roku 1886 vznikl *Verband der Vereine deutscher Sprache für Reform des Bestattungswesens und facultative Feuerbestattung*⁴⁸¹ sloučením deseti německých

---

⁴⁷⁷ O vývoji pohřebního ritu například K. NOZAR, *Pohřby*, s. 4–7.

⁴⁷⁸ Za života Buddha představoval pohřeb žehem běžnou formu pouze u knížat a šlechty. Sám Buddha informoval svého žáka Anama, jak má být pohřben: „*Přeju sobě, bych byl způsobem královským pochován. Moje tělo ovinuté 500kráté rouchem pleteným, budiž vloženo do rakve a tato do druhé rakve; pak budiž uchystána hranice z vonného dřeva a na této hranici budiž rakev s tělem spálena*“. *Věstník* 5, 1915, s. 1.

⁴⁷⁹ M. LENDEROVÁ, *S pietou*, s. 25.

⁴⁸⁰ Roku 1883 zde byla také zpopelněna první Češka, herečka Helena Veverková-Vinnadová.

⁴⁸¹ Blíže Oskar SIEDEK, *Die Verbandstage der Feuerbestattungsvereine deutscher Sprache in der Zeit von 1886 bis 1900*, Wien 1900.

a jednoho rakouského spolku.⁴⁸² Z jejich činnosti vycházela celá řada časopisů – berlínský měsíčník *Flamme* (od r. 1884), vídeňský *Phönix* (od r. 1891) či žurnál stejného jména, který publikoval hesenský spolek v letech 1888–1900.⁴⁸³ Jmenovaná periodika se v první řadě stala prostředníkem šíření hlavních snah příznivců pohřbu žehem. Ti chtěli v obyvatelích jednotlivých měst vzbudit nadšení a ukázat jim výhody kremace. Dále pak usilovali o legislativní povolení žárového nakládání s lidskými ostatky a praktické prosazení svých myšlenek v podobě realizace projektů spaloven a urnových hájů.⁴⁸⁴

IV. 2. 1. Průkopníci pohřbu žehem v evropské společnosti

Raný novověk přinesl zvýšený zájem o otázky zpopelňování zesnulých. Filozofové a lékaři se začali zajímat o městskou hygienu v souvislosti s etikou pohřbu. Kolem roku 1656 shrnul Mattia Naldi, osobní lékař papeže Alexandra VII., své závěry o ochraně proti šíření nakažlivých nemocí. Východiskem pro něj byla kremace, již preferoval oproti klasickému kosternímu pohřbu do země. Přestože se celá řada učenců intenzivně zabývala otázkou zpopelňování lidských ostatků,⁴⁸⁵ stále se jednalo pouze o ojedinělé případy, které v podstatě nemohly pohřební kulturu nikterak ovlivnit. Spisy raněnovověkých učenců však měly svůj význam pro šíření myšlenek alternativního způsobu pohřbu po celé Evropě. Dostávaly se do knihoven vzdělanců tehdejší doby, kteří se jako první seznamovali s fakultativní formou pohřbívání spalováním mrtvol.

Mezi jedinci, kteří souhlasili se zpopelněním, byl dokonce i pruský král Fridrich II. Veliký. Již během první slezské války roku 1741 vyjádřil své osobní přání nechat spálit vlastní tělesné pozůstatky podle římského vzoru. Urna měla být uložena v rheinsberském zámku.⁴⁸⁶ Rozhodující bitva u Molvic však dopadla dobře,

---

⁴⁸² Jednalo se o spolky v Berlíně, Darmstadt, Drážďanech, Frankfurtu nad Mohanem, Hamburku-Altona, Lipsku, Liegnitzu, Ober-Ingelheimu, Postupimi, Saské Kamenici a Vídni. M. PAULY, *Die Feuerbestattung*, s. 136.

⁴⁸³ Druhá generace časopisů vzešla ve dvacátých letech 20. století. Jednalo se například o *Deutsche Flamme*, *Zentralblatt für Feuerbestattung*, *Die Urne* a *Die Feuerbestattung*.

⁴⁸⁴ U. HÜBNER, *Kunst*, s. 22.

⁴⁸⁵ Mimo Mattia Naldiho se otázkou zabývala celá řada dobových učenců. Nutno jmenovat například Johanna Kirchmanna a jeho *De funeribus Romanorum* z roku 1605, dále pak Hydriotaphia, *Urn-Burial* or a *Discourse of the Sepulchral Urns lately found in Norfolk* Thomase Browna (1658), *De miraculis mortuorum libri tres* Christiana Friedricha Garmanna (1670) a *Mémoire sur le Langer des inhumations dans les Eglises Hauguenois in Montpelier* (1745). Blíže k prvním literárním pokusům M. PAULY, *Die Feuerbestattung*, s. 167.

⁴⁸⁶ Schloss Rheinsberg, Berlin-München, 2012.

takže k naplnění tužeb mladého panovníka nedošlo.⁴⁸⁷ Proto se první oficiální a programové spálení mrtvého těla událo až o několik let později. Roku 1752⁴⁸⁸ se na základě svého výslovného přání nechala zpopelnit Fridrichova teta Sophia von Sachsen Weissenfels.⁴⁸⁹ I když se jedná o první kremaci v německém prostředí, nutno podotknout, že k ní došlo na zámku Slezská Rudoltice (něm. Rosswald), který se dnes nachází na českém území. Největší rozkvět zažíval za vlády pánů z Hodic; ve druhé polovině 18. století se dokonce stal jedním z kulturních center Slezska.⁴⁹⁰ Sophia a její manžel Albert Josef z Hodic⁴⁹¹ reprezentovali osobnosti, které nejenže sympatizovaly s myšlenkami čistoty popela,⁴⁹² ale také se nebály vystoupit proti ustáleným konvencím.⁴⁹³

Další pohřeb žehem byl v Evropě zaznamenán roku 1769, kdy byla na vlastní přání zpopelněna Honoretta Prattová, dcera sira Johna Brookese z Yorku. Nápis na jejím náhrobku vypovídal o důvodech, proč se rozhodla pro spálení: „*V přesvědčení o škodlivosti hřbitovů ustanovila, aby její tělo bylo ohněm pohřbeno, doufajíc, že příklad její bude následován*“.⁴⁹⁴ Roku 1770 dal markýz d'Argenton v Paříži zpopelnit ostatky blíže nejmenované herečky, již církev odpírala pohřeb.

---

⁴⁸⁷ Fridrich II. Veliký zemřel 17. srpna 1786 na zámku Sanssouci ve svém křesle. Ještě během života nechal vystavět hrobku na terase sídla, kde nakonec spočinul ve vši skromnosti vedle svých věrných psů. Blíže výběrem z nejnovějších prací Christian VON KROCKOW, *Friedrich der Grosse. Ein Lebensbild*, Köln 2005; Johannes KUNISCH, *Friedrich der Grosse. Der König und seine Zeit*, München 2005; Jürgen LUH, *Der Grosse. Friedrich II. von Preussen*, München 2011; Bernd SÖSEMANN (ed.), *Friedrich der Grosse in Europa – gefeiert und umstritten*, Stuttgart 2012 a *Friedrich der Grosse, verehrt, verklärt, verdammt*, Stuttgart 2012.

⁴⁸⁸ K této události se vyjádřil František Mencl na stránkách časopisu *Krematorium*, kde se snaží dopátrat, zda došlo skutečně ke kremaci či ke kosternímu pohřbu. *Krematorium* 23, č. 10, 1932, s. 149–155.

⁴⁸⁹ Sophia se narodila 2. srpna 1684 ve Weissenfelsu jako princezna „von Sachsen-Weissenfels“ v domě albertinských Wettinů. Dne 16. října 1699 se v Lipsku provdala za markraběte Georga Wilhelma von Brandenburg-Bayreuth. Po sňatku žili manželé v Bayreuthu, kde je přímo ovlivňovalo místní kulturní prostředí. Po smrti prvního chotě vstupovala do nového svazku ve věku padesáti let s téměř o polovinu mladším hodickým hrabětem Albertem Josefem. *Vice Nachrichten von der politischen und ökonomischen Verfassung des Fürstenthums Bayreuth und den in diesem Jahrhundert verstorbenen Markgraven von Brandenburg-Bayreuth*, Gotha 1780, s. 11–14.

⁴⁹⁰ Srov. Tomáš ŘEPA, *Kaple Božího hrobu v Čechách a na Moravě v období baroka*, Olomouc 2010 (diplomová práce), s. 194–198.

⁴⁹¹ Albert Josef se narodil 16. května 1706 ve Slezské Rudoltici. Vychován byl ve Vídni. Jako komoří císaře Karla VI. patřil k panovnickému dvoru. Účastnil se i dlouhých cest do Itálie. Udržoval kontakty napříč celou Evropou. Pro jeho „*kultivovaný a fantastický umělecký cit*“ se řadil mezi přátele Fridricha II. Velikého, u kterého našel útočiště na sklonku života. Albert Josef zemřel 18. března 1778 v Postupimi a jeho ostatky nechali převést na rodný zámek, kde byly na hranici spáleny. Blíže Constant VON WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien 1863, s. 83–89.

⁴⁹² Během 18. století byli zpopelnění chemik Johann Kunkel a francouzský vévoda von Lauragais. Srov. E. BEUTINGER, *Handbuch*, s. 53.

⁴⁹³ U. HÜBNER, *Kunst*, s. 18.

⁴⁹⁴ František Xaver MENCL, *Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých*, Praha 1922.

Na území Severní Ameriky byl spálen Colonel Henry Laurens pocházející z Charlestonu v Jižní Karolíně.⁴⁹⁵

V souvislosti s Velkou francouzskou revolucí, která se obracela proti všem monarchistickým a církevním dogmatům, se oživila diskuse o špatném stavu hřbitovů a neustálém rozšiřování měst. Proti tomu se začali ozývat první zastánci kremace, kteří požadovali nejen zavedení fakultativního zpopelňování lidských ostatků, ale také realizaci spalovacích zařízení. Přestože byl již roku 1796 podán návrh prvního kremačního zákona, který navrhoval Pierre Jean-Baptiste Legrand d'Aussy, z hospodářských a politických důvodů k naplnění těchto vizí v utopickém stylu revoluce nikdy nedošlo.⁴⁹⁶ Mezi architektonickými návrhy té doby vynikal projekt Pierra Girauda⁴⁹⁷ z roku 1795, který uveřejnil ve své eseji *Les Tombeaux ou Essai sur les Sépultures*. Společnost sice nebyla na uvedenou stavbu ještě připravena, ale ve druhé polovině 19. století se stala předobrazem mnohých evropských krematorií.⁴⁹⁸

Proti společenským a náboženským konvencím se postavili i George Gordon Byron a Edward Trelawny, když nechali spálit tělo svého přítele, slavného básníka Percy Bysshe Shelleyho. Tento slavný anglický spisovatel utonul⁴⁹⁹ necelý měsíc před svými třicátými narozeninami, dne 8. července 1822. Zda se jednalo o nešťastnou náhodu nebo úmyslný čin, není možné s určitostí říci. Jisté však zůstává, že jeho tělo bylo vyplaveno na břeh již ve špatném stavu. Hlava a ruce byly zbaveny jakéhokoliv masa a zbylá tkáň se rychle rozkládala. V souladu s jeho nekonvenčním myšlením přistoupili jeho přítomní přátelé ke zpopelnění těla přímo na pláži poblíž italského Viareggia.⁵⁰⁰ Lord Byron krátce po začátku smutečního aktu z pláže odešel, neboť nebyl schopen sledovat odchod svého přítele.⁵⁰¹ Popel i srdce zemřelého byly převezeny

---

⁴⁹⁵ Více k prosazování kremace v americkém prostředí S. PROTHERO, Purified.

⁴⁹⁶ E. BEUTINGER, Handbuch, s. 54–56.

⁴⁹⁷ Mimo Giraudova návrhu je znám také monumentální projekt hřbitova od Etienne-Louise Boulléa a Claude-Nicolase Ledoux v podobě koule a pyramidy, stejně tak projekt Jacquese Molinose pro pařížský Montmartre. Srov. Klaus Jan PHILIPP (edd.), *Revolutionsarchitektur*, Braunschweig 1990, s. 43 a 129 a H. WINTER, *Die Architektur*, s. 14–16.

⁴⁹⁸ Více k podobě návrhu U. HÜBNER, *Kunst*, s. 18.

⁴⁹⁹ Utonul se svým přítelem Edwardem Williamsem, když je při plachtění u Livorna zastihla silná bouře. Více *Krematorium* 15, č. 3, 1924, s. 66.

⁵⁰⁰ Ve Viareggiu byl roku 1894 odhalen na Piazza Paolina pomník s bronzovou bustou na mramorovém soklu od sochaře Urbana Lucchesiho. H.-K. BOEHLKE, *Die Feuerbestattung*, s. 85.

⁵⁰¹ Byron si následně zapsal: „Spálili jsme právě tělo Shelleyovo a Williamsovo na břehu moře, abychom je mohli oba převézt a náležitě pochovat. Nemůžete si představit neobyčejného dojmu, jímž působila pohřební hranice s horami v pozadí a s mořem pod sebou na pustém břehu. Nic víc, než jaké umocnění skýtají plamenům sůl a kadidlo. Celý Shelley byl spálen až na srdce, jež nechtělo být spáleno. Byl krásný jako anděl, předčasně zralý, něžný, štědrý, jemný, plný darů srdce, bohatý duchem,

do Říma a uloženy v urně s nápisem „Percy Bysshe Shelley, 1792–1822, Cor cordium“ na hřbitově pro nekatolické cizince v sousedství Cestiovy pyramidy.⁵⁰²

IV. 2. 2. Vědecký přístup a racionální argumentace

Jak ukázaly výše uvedené příklady, díky jednotlivcům z vyšší společenské vrstvy začala kremace pozvolna pronikat do stávající podoby pohřebního rituálu. K jejímu dalšímu rozšíření ale zásadním způsobem napomohla argumentace uznávaných odborníků lékařského oboru. Za první vědecký příspěvek k otázce zpopelňování lidských ostatků lze označit vystoupení jazykovědce Jakoba Grimma. Roku 1849 před členy Akademie věd v Berlíně (Akademie der Wissenschaften in Berlin) vystoupil s přednáškou pod názvem *Über das Verbrennen der Leichen*, která vyvolala diskuzi v řadách přírodovědců a filozofů.⁵⁰³ Podle vlastních slov nalezl inspirační zdroj v článku Johanna Gottfrieda Dinglera, jenž se zabýval hygienickými a národohospodářskými výhodami pohřbu žehem.⁵⁰⁴ Svým vystoupením inicioval reformu pohřebnictví, když vyzdvihoval estetické přednosti zpopelnění před pomalým tlením v zemi.

Myšlenky kremace následně popularizoval fyziolog Jakob Moleschott,⁵⁰⁵ který ve své knize *Kreislauf des Lebens* z roku 1852 představil převažující národohospodářské výhody pohřbu žehem spočívající ve využití půdy pro živé a nikoliv k uložení zemřelých těl. Tím bylo na základě zřetelného materialistického přístupu odstartováno kremační hnutí v Evropě, které záhy nalezlo podporu v řadách učenců převážně z oblasti medicíny. Mezi průkopnické práce z této oblasti bezesporu patří první studie pod názvem *Die Leichenverbrennung als die geeignetste Art der Totenbestattung*, kterou roku 1855 publikoval německý vrchní štábní lékař Johann Peter Trusen.⁵⁰⁶

---

rodem i statky. Soudil, že člověk je dobrý, ale společnost špatná a že stačí zrušit zřízení, aby byl ráj na zemi [...]“.⁵⁰² Dojemný výjev zobrazil ve svém obraze z roku 1889 malíř Louis Édouard Fournier. Originál díla je vystaven ve Walker Art Gallery v Liverpoolu.

⁵⁰² TAMTÉŽ.

⁵⁰³ Zkrácenou verzi příspěvku uvádí Hans-Kurt Boehlke ve svém článku z roku 1988. H.-K. BOEHLKE, *Die Feuerbestattung*, s. 82–84.

⁵⁰⁴ Srov. *Anfrage eines Todtengräbers*, *Polytechnische Journal* 32, 1829, s. 225–226.

⁵⁰⁵ Jakob Moleschott se narodil 9. srpna 1822 v holandském Hertogenbosch a zemřel 20. května 1893 v Římě. Společně s Karlem Vogtem a Ludwigem Büchnerem byl zastáncem vědeckého materialismu. Studoval kulturní a fyziologicko-historické pozadí procesů. V jeho nejznámější knize „*Der Kreislauf des Lebens*“ vyjádřil myšlenku, že veškerá síla pochází z koloběhu přírody v čistě látkovém smyslu. PAUL VON GRÜTZNER, Moleschott, Jacob, *Allgemeine Deutsche Biographie* 52, Leipzig 1906, s. 435–438.

⁵⁰⁶ M. PAULY, *Die Feuerbestattung*, s. 13.

Důležitý aspekt podpory kremace představovala v dobovém kontextu její technická stránka.⁵⁰⁷ První pokusy probíhaly v Itálii, kde spalovali zemřelé přímo v otevřeném ohni. O předobraz dalšího vývoje a rozvoje zpopelňování lidských ostatků se postaral roku 1869 maharadža z Kellaporte, který skonal během své cesty po Evropě. Podle indického ritu byl v městském sadu ve Florencii spálen. Pro vykonání dosud zamítané kremace bylo zapotřebí speciální povolení italské vlády, která ho nejspíše z obavy z mezinárodního dopadu a možných diplomatických důsledků překvapivě povolila. Obřad připomínající upalování kacířů a čarodějnic na hranici vzbudil úžas i pohoršení veřejnosti, ale na druhé straně vyvolal živou diskuzi. Mezi první setkání odborné veřejnosti náleží sjezdy ve Florencii (1869) a v Římě (1871), kde byly opakovaně zmiňovány nedostatky stávajících hřbitovů a jejich škodlivý dopad na život ve městech. Ve spalování lidských ostatků účastníci viděli východisko z tíživé situace a také ochranu před propuknutím nebezpečných epidemií. Přestože se jednalo o diskuzi pouze v rámci úzkého okruhu odborníků, první úspěchy se dostavily záhy. V italském zdravotním zákoně z roku 1874 byla kremace povolena jen ve výjimečných případech.⁵⁰⁸

V sedmdesátých letech 19. století však bylo nemyslitelné, aby se zpopelňování vykonávalo na hranicích, jako tomu bylo v předcházejících letech. Úřední uznání kremace na území Itálie bylo podmíněno zprovozněním moderního spalovacího zařízení. Prototyp křemáčnické pece již na světové výstavě ve Vídni (1872) představil italský profesor Lodivico Brunetti, avšak mechanismus uvedeného zařízení si nechal o rok později patentovat Friedrich Siemens. Tento technik a průmyslník realizoval vynález podle svých plánů pocházejících z padesátých let 19. století. K prvnímu zkušebnímu provozu došlo 9. října 1874 v továrně na sklo, kterou v Drážďanech převzal od svého bratra Hanse. Z podnětu přátel Friedricha Küchenmeistera⁵⁰⁹ a Karla Reclama⁵¹⁰ provedli kremaci těla anglické lady Katherine Dilke.⁵¹¹ Úspěch akce a návazný rozvoj nové metody však negativně

---

⁵⁰⁷ Například Norbert Fischer v tomto období zdůrazňuje mechanizaci smrti prostřednictvím kremace. To zapříčinilo proměnu tradičního posvátného charakteru. Blíže N. FISCHER, *Vom Gottesacker*, s. 101.

⁵⁰⁸ F. MACHÁČEK, *Křemáčnická a protikřemáčnická agitace*, s. 22.

⁵⁰⁹ Podrobný popis průběhu kremace zachytil Friedrich Küchenmeister bezprostředně po aktu. Blíže Friedrich KÜCHENMEISTER, *Die erste Leichenverbrennung (die der Leiche von Lady Dilke) im Siemensschen Regenerativofen*, Dresden 1874.

⁵¹⁰ F. Küchenmeister a Karl Reclam jako první v této době používají nový výraz pro zpopelnění lidských ostatků *Feuerbestattung*.

⁵¹¹ K životnímu i posmrtnému osudu této osobnosti Marion STEIN, *Friedrich Siemens und Lady Dilke. Ein gefeierter Wärmetechniker, eine gemeinnisvolle Engländerin und die erste moderne*

ovlivnily tamní úřady, které spalování tělesných ostatků oficiálně zakázaly. Přesto Karl Reclam a Richard Schneider svůj vynález nadále zdokonalovali, aby mohli naplnit nároky na technický provoz prvního německého krematoria.⁵¹²

Zásadní společenský vliv na šíření kremačních myšlenek v Evropě měly Mezinárodní sjezdy pro spalování mrtvol, obzvláště pak v Drážďanech (1876).⁵¹³ Setkání příznivců pohřbu žehem přinesla vědeckou argumentaci pro zpopelnění lidských ostatků. Ke kremaci docházelo při teplotě 1000 °C a během hodiny a půl se tělo zesnulé osoby proměňovalo ve vodní páry, dusík a kyselinu uhličitou. Vzniklé látky se odváděly komínem do vzduchu a ostatní části se přeměnily ve fosforečnan a uhličitán vápenatý. Zbylé kosti se proměnily v bílý popel, jehož výsledná hmotnost představovala přibližně jeden a půl kilogramu. Lidské tělo nepřicházelo v novodobých pecích do přímého styku s plameny ani s palivem, nýbrž se vzduchem vysoké teploty a také s kyslíkem. Popel z rakve, šatstva i květin byl odváděn společně s plyny do komína. Zinková vložka rakve se přeměnila v oxid zinečnatý, který unikal taktéž do ovzduší. Pouze popel zbylých kostí byl po spalovacím procesu uložen do plechového pouzdra, které bylo zataveno. Urna se následně označila jménem, datem narození, úmrtí a kremace, aby nemohlo dojít k nechtěné záměně.

Třetí mezinárodní sjezd pro spalování tělesných ostatků, který se uskutečnil 7. června 1876 v Drážďanech, ustanovil závazné požadavky ohledně krematorií. Spálení těla muselo být dokonalé a nesměly zůstat žádné uhelnaté zbytky. Zpopelnění mělo být prováděno pouze v zařízeních k tomu určených. Při zpopelnění mrtvol nesměly do vzduchu unikat žádné plyny ani zapáchající výpary. Popel měl být čistý, bělavý, náklad na zřízení pece a spálení těla co možná nejnižší. Samotná pec měla být sestrojena tak, aby v ní mohlo být spáleno několik mrtvol po sobě.⁵¹⁴

Přestože průkopnická role v zájmu prosazování pohřbu žehem náležela Německu, paradoxně se prosadil rychleji v jiných státech.⁵¹⁵ Poznatek jednoznačných

---

Feuerbestattung in Dresden, Beucha 2011. Popel Katherine Sheil (Lady Dilke) je dodnes uložen ve Stadtarchiv Dresden.

⁵¹² Ernst VIX, Die Totenbestattung, Leipzig 1906, s. 106.

⁵¹³ Další následovaly v Bruselu 6. září 1910 a v Drážďanech 6. – 10. září 1911. Šestý sjezd se měl uskutečnit v září 1914 ve švédském Malmö. Nicméně k němu z důvodu propuknutí světové války nedošlo. Pouze zde byla zahájena spalovací výstava. Věstník 1, 1911, s. 10.

⁵¹⁴ Věstník 4, 1915, s. 5.

⁵¹⁵ Schvalovací zákon byl přijat nejprve ve Francii 15. září 1887, dále pak následovala Itálie 11. ledna 1892, Švédsko a Dánsko (1892), Norsko (1898), Španělsko (1901) a Anglie 22. června 1902. M. PAULY, Die Feuerbestattung, s. 93.

výhod využívání půdy pro potřeby živých, stejně tak národohospodářské argumenty a technický pokrok ovlivnily zákonodárství. Obzvláště rychle reagovala Itálie, kde na Cimitero Monumentale di Milano vzniklo první evropské krematorium podle projektu architekta Celeste Clericettiho. Díky finanční podpoře švýcarského bankéře Alberta Kellera se slavnostní otevření uskutečnilo 22. ledna 1876.⁵¹⁶ Rychlému šíření kremační myšlenky v italském prostředí napomohli svobodní zednáři, kteří se netajili silnými antiklerikálními postoji. Kremace se tak stala prostředkem otevřeného boje proti církvi a papeži.⁵¹⁷ Roku 1903 již bylo v Itálii zprovozněno 26 spalovacích zařízení.

Zatímco zřizování krematorií v Německu a Evropě sloužilo především k demonstrování myšlenek, které se ocitly v přímé opozici vůči církvi a papeži, situace v Anglii byla odlišná. Londýnský spolek The Cremation Society of England již roku 1874 založil sir Henry Thompson, chirurg, malíř, romanopisec a volnomyšlenkář. Ve Velké Británii byla krematoria zřizována méně, ale jejich využívání bylo častější.⁵¹⁸ Smířlivý postoj anglikánské církve k pohřbu žehem se odrážel ve vnitřním i vnějším prostorovém uspořádání krematorií. Většina z nich vycházela přímo ze sakrální středověké architektury. Tato první krematoria v novogotickém stylu prezentovala spíše konformní společenské poměry než revoluční myšlenky.⁵¹⁹ První krematorium v Anglii bylo zbudováno ve Wokingu jihozápadně od Londýna za přispění vévody z Bedfordu a sira Spencera Wellse. Roku 1879 zde instalovali první pec italské výroby podle prototypu Paola Goriniho, avšak parlament zpopelňování legalizoval až o šest let později (1885). Po Wokingu následovalo zřízení krematoria v Manchesteru (1892) a v Londýně (1902).⁵²⁰

IV. 2. 3. Hygienické výstavy a jejich vliv na všechny vrstvy společnosti

Na přelomu století docházelo k propagaci kremace prostřednictvím veřejných výstav a pořádáním speciálně zaměřených kongresů. Zde se mimo etických a náboženských diskuzí vyzdvihovaly hygienické výhody na základě vědeckého výzkumu všech předností zpopelnění oproti kostrovému pohřbu. Už roku 1896 se v Berlíně konala

---

⁵¹⁶ Dne 6. prosince 1876 bylo v Severní Americe otevřeno krematorium ve Washingtonu.

⁵¹⁷ Vzájemné střety vyvrcholily roku 1884 papežskou encyklikou, kde byli svobodní zednáři označeni za ztělesněné ďábly. Blíže H. WINTER, *Die Architektur*, s. 20.

⁵¹⁸ K vývoji kremačního hnutí ve Velké Británii například D. J. DAVIES, *Death*; H. J. GRAINGER – P. JUPP – A. CRAWFORD, *Death Redesigned* a P. C. JUPP, *From Dust*.

⁵¹⁹ M. SVOBODOVÁ, *Krematorium*, s. 11–12.

⁵²⁰ D. J. DAVIES – L. H. MATES, *Encyclopedia*, s. 19.

živnostenská a kremační výstava. Na návštěvníky velice zapůsobila a vyvolala další vlnu zakládání spolků přátel žehu. V následujících letech se řady příznivců neustále rozrůstaly, což dokládají další velké výstavy.⁵²¹ Jako příklad lze uvést prezentaci v Hannoveru (1900), spolupráci s výstavou městské výstavby v Drážďanech (1903) a hygienickou výstavu, která probíhala taktéž v saské metropoli (1911).⁵²²

Expozice povětšinou prezentovaly celou řadu modelů krematorií, které ukazovaly technickou funkčnost spalovacích zařízení a široké veřejnosti ozřejmovaly spalovací proces.⁵²³ Návštěvníkům drážďanské výstavy roku 1911 přichystali organizátoři z řad místních spolkových činitelů nevšední podívanou. Centrem dění byla budova s názvem Urnenhain, stylizovaná na výstavišti mezi listnaté stromy. Celková koncepce zcela odpovídala stavbám krematorií. Vystavovaly se zde číselné výkazy německých společností pro zpopelňování tělesných ostatků. Na stěnách autoři prezentovali plány drážďanského krematoria, jehož provoz probíhal již pátý měsíc. Rovněž se jednotliví návštěvníci mohli seznámit s nákresy, jež zobrazovaly postupy rozkladu mrtvol v hrobě. Dále zde byl umístěn model spalovací pece od Richarda Schneidera. Hamburské krematorium současně vystavovalo statistické tabulky, výroční zprávy a fotografie uren. Berlínský spolek představil staroslovanský popelníkový hrob, zatímco jednotlivé kremační společnosti z Hagenu, Hannoveru, Meiningu a Žitavy uveřejnily fotografie a náčrtky existujících i zamýšlených krematorií. Kolem budovy Urnenhain byly firmami z Drážďan či jiných německých míst vystaveny urny a pomníky.⁵²⁴

Zájem obyvatelstva odrážela úspěšnost výstavy, kterou shlédlo přes pět milionů návštěvníků. Rozšíření kremačních myšlenek mělo velký vliv na budoucí vývoj. Až do počátku 20. století bylo hnutí totiž záležitostí výhradně intelektuálů z vyšších společenských vrstev. Převážně se jednalo o elitu z řad akademiků a vzdělaného měšťanstva, která se myšlenkově přikláněla k přírodním vědám, přestože jinak zůstávala uvězněna ve svých hodnotách a neprojevovala zájem o nové radikální pořádky v otázkách smrti. Tato „konzervativní moderna“ nesměřovala ovšem ke kulturně-revoluční proměně společnosti. Jednalo se pouze o návrhy

---

⁵²¹ Další výstavy se odehrávaly například v Budapešti (1894), Heilbronnu (1897), Vídni (1898), Arnheimu (1899), Brémách (1901) a Insterburgu (1902). M. PAULY, *Die Feuerbestattung*, s. 140.

⁵²² *Feuerbestattungsausstellungen*, *Deutsche Flamme* 39, 1928, s. 599–601.

⁵²³ Ulrich Hübner uvádí jako příklad dnes již neexistující model Otto Voigta, který prezentoval na hygienické výstavě roku 1930. Nejenže se jednalo o architektonický návrh, ukazoval také skutečný provoz včetně smutečních hostí, rakviček, spalovacího zařízení a také varhan a hudebního doprovodu. U. HÜBNER, *Kunst*, s. 22.

⁵²⁴ *Věstník* 4, 1911, s. 38–43.

praktického využití městského industriálního potenciálu a podporu místního hospodářství.⁵²⁵

Z kremace se stal technicko-inovativní proces, který vytvořil jakousi směs konzervativního ritu s vystavením zemřelého, květinami, hudbou a smuteční řečí nad nebožtíkem. Jednalo se tedy o jasný rozpor mezi technickou inovací a tradicí, jenž se odrážel ve stavebním stylu krematorií a v jejich vnitřním uspořádání. Spalovací zařízení se většinou nacházelo v suterénu. Toto uspořádání zabezpečovalo oddělení veřejnosti a zamezení přístupu nepovolaným osobám. Místo s katafalkem, určené k vystavení zemřelého, bylo vnímáno jako rozhraní mezi oběma sférami. Hned po spuštění rakve se prostor uzavřel. Následné uložení popela nehrálo dlouhou dobu žádnou významnější roli, jednalo se pouze o správní akt.⁵²⁶

Vypuknutí první světové války znamenalo další rozmach kremací. Na základě státních požadavků odsouhlasila příslušná ministerstva, aby se mrtvoly na válečném poli nepohřbívaly do země, ale ohněm. Rychlost zaopatření mrtvých těl představovala nejdůležitější faktor. Za uvedeným účelem se stavěla v pevnostech a významných pohraničních městech spalovací zařízení, jež měla zabránit šíření epidemií infekčních nemocí.⁵²⁷ Hlavní myšlenkový posun v otázce pohřebnictví lze spatřovat v racionální snaze zachovat půdu, jež byla nutná ke kosternímu pohřbu, potřebám živých.⁵²⁸ Válečná opatření ovlivnila nejen vojenskou praxi, ale přinášela zásadní změnu pro civilní obyvatelstvo. Kremace rázem pronikla i do chudších vrstev společnosti. Uvedený trend nemálo ovlivnila i světová hospodářská krize, během níž vyhledávali nemajetní finanční výpomoc ve spolkových pokladnách, které byly schopny zabezpečit uspořádání a výpravu pohřbu na své náklady.⁵²⁹

IV. 2. 4. Úřední povolení fakultativního pohřbu žehem na území Německa

V Německu se postupem času vytvořily dva tábory. Na jedné straně stáli příznivci zpopelnění a na druhé odpůrci z řad příznivců římskokatolické církve. Střety trvaly v některých částech území dlouhé roky a ani zákonem stanovená regulace kremace se neprosazovala jednoduše. Hlavní roli v legislativním procesu sehrálo Durynsko v čele se svou liberální vládou. O stavbě krematoria se Siemensovou spalovací pecí

⁵²⁵ N. FISCHER, Vom Gottesacker, s. 112.

⁵²⁶ U. HÜBNER, Kunst, s. 24.

⁵²⁷ Phoenix 2, 1915, s. 49.

⁵²⁸ Po první světové válce stoupl podíl třídy pracujících na pohřbu žehem na 12,5 % a roku 1926 dokonce na 45 %. Blíže N. FISCHER, Vom Gottesacker, s. 113–116.

⁵²⁹ TAMTÉŽ, s. 117.

rozhodl již roku 1876 Mezinárodní kongres pro zpopelňování mrtvých v Drážďanech (*Internationaler Kongress für Toteneinäscherung*),⁵³⁰ ale k její realizaci mohlo dojít jen na základě soukromých pohnutek. O dva roky později bylo zřízeno první německé krematorium v Gothě. Podle návrhu architektů Julia Bertucha⁵³¹ a Carla Heinricha Stera získalo neklasicistní podobu.⁵³²

Zpopelnění tělesných ostatků bylo postupně povoleno v Sasko-kobursko-gothském (1877) a Bádenském vévodství (1890). V témže roce byl patřičný zákon vydán i pro Svobodné hanzovní město Hamburk. Saská vláda schválila fakultativní pohřeb žehem až roku 1906. To v praxi znamenalo, že první krematorium na tomto území mohlo vzniknout teprve po oficiálním svolení místních úřadů. Do té doby zde ostatně platil zvláštní souhlas evangelické zemské konzistoře, který umožňoval pohřbení zpopelněných ostatků na hřbitovech. K jejich uložení do země však mělo dojít bez jakýchkoli svátostí a pod podmínkou absence označení.⁵³³ Do roku 1903 bylo však v celém Německu postaveno jen dalších šest spalovacích zařízení. Jednalo se o Heidelberg (1891), Hamburg (1892), Jenu (1898), Offenbach (1899), Mannheim (1901) a Eisenach (1902).⁵³⁴

Koncentrace obyvatel ve větších městech podpořila šíření racionálních a materialistických tendencí a přispívala k narůstající základně zastánců pohřbu žehem. Navzdory tomu byl počet krematorií v Německu zpočátku ve srovnání s ostatními oblastmi nízký. Podíl zpopelnění nepřesahoval 0,02 % všech pohřbů, což odpovídalo 3 110 zemřelým za rok.⁵³⁵ Do roku 1918 úřady upravily regulaci spalování mrtvol

---

⁵³⁰ Kongres v Drážďanech se zabýval především realizací krematoria z hlediska rychlosti, kompletnosti a piety. Vyjma toho se přítomní usnesli, že finanční náklady by měly být co možná nejnižší, aby došlo k ztraktivnější pohřbu žehem. Více E. VIX, *Die Totenbestattung*, s. 138.

⁵³¹ Julius Bertuch se narodil 29. června 1838 v Gothě a zemřel 13. ledna 1904 tamtéž. Působil jako architekt a městský stavitel. Mimo realizaci prvního německého krematoria se zapsal do durynské metropole projekty krajské nemocnice (1878), místních škol Gotthardschule (1881) a Löfflerschule (1892) a Reyherschule (1900). H. WINTER, *Die Architektur*, s. 212.

⁵³² Mrtvola stavebního inženýra Carla Heinricha Stera byla jako první v Gothě dne 10. prosince 1878 zpopelněna. Zemřel již rok před dokončením projektu a ve své poslední vůli vyjádřil přání nechat se spálit v místním zařízení. Jeho tělo pochovali nejprve do země v kovové rakvi a následně bylo vyjmuto a převezeno ke kremaci. Více Werner KEYL, *Betrachtungen zum 100-jährigen Bestehen des Krematoriums in Gotha, Ernestinum. Zeitschrift der Vereinigung der ehemaligen Schüler des Gymnasiums Ernestinum zu Gotha* 64, 1978, s. 218–221.

⁵³³ M. PAULY, *Die Feuerbestattung*, s. 150.

⁵³⁴ Jen pro srovnání fungovala roku 1903 ve Švýcarsku 4 krematoria, ve Skandinávii 3 a v USA roku 1895 již 23. Je velice zajímavé, že více jak polovina německých obyvatel New Yorku se nechala zpopelnit. *Statistiken zu den Einäscherung in verschiedenen Länder*, 1933, s. 54–56.

⁵³⁵ N. FISCHER, *Vom Gottesacker*, s. 104.

ve všech částech Německa s výjimkou Meklenburska a Alsaska-Lotrinska zákonem, nařízením či místní úpravou předpisů (*Tabulka č. 20*).⁵³⁶

Tabulka č. 20

Úřední povolení kremací na německém území (1877–1912)

OBLAST	ROK VYDÁNÍ	DRUH OPATŘENÍ
Sasko-kobursko-gothské vévodství	1877	nařízení
Bádenské vévodství	1890	nařízení
Svobodné hanzovní město Hamburk	1892	zákon
Sasko-výmarsko-eisenašské velkovévodství	1897	místní úprava předpisů
Hesenské velkovévodství	1899	zákon
Svobodné hanzovní město Brémy	1901	zákon
Württemberské království	1904	zákon
Saské království	1906	zákon
Anhaltsko-desavské vévodství	1906	zákon
Sasko-meiningenské vévodství	1907	místní úprava předpisů
Knížectví Reuss-Schleiz-Gera	1909	povolení místního zákona pro Geru
Svobodný stát Lübeck	1909	zákon
Brunšvické vévodství	1910	zákon
Království Prusko	1911	zákon
Království Bavorsko	1912	nařízení

Největší části Německé říše, Prusko a Bavorsko,⁵³⁷ přistoupily k vyhlášení kremačního zákona až mezi posledními. V obou případech to byly kremační spolky, které ve svých snahách vytrvaly a legalizaci také prosadily. Pruské hnutí na podporu pohřbu žehem, jež finančně podporoval spolek Verband der Feuerbestattungsvereine deutscher Sprache, usilovalo soudně i prostřednictvím petic o zprovoznění krematoria

⁵³⁶ Z hlediska terminologie je zákon chápán jako obecně závazný právní předpis přijatý zákonodárným sborem, tedy parlamentem. Pokud jde o právní sílu, jsou zákony nadřazeny podzákonným předpisům, mezi které spadají vyhlášky a nařízení. Nařízení může vydávat vláda, ministerstvo nebo jiný správní úřad, obce a kraje k provedení zákona.

⁵³⁷ O náboženském vývoji v Bavorsku blíže Werner K. BLESSING, *Staat und Kirche in der Gessellschaft institutionelle Autorität und mentaler Wandel in Bayern während des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1982.

dokončeného již roku 1908, což se stalo o tři roky později. V Bavorsku došlo k přijetí kremačního zákona roku 1912 a podařilo se ho prosadit až soudní cestou.⁵³⁸ Zemské zákony a nařízení většinou obsahovaly legislativní opatření, že spalovací zařízení musí zřizovat i spravovat města. V praxi to znamenalo, že spolky postavená a provozovaná krematoria přecházela automaticky na příslušné obce. Díky tomu docházelo k výraznému poklesu poplatků za zpopelnění, což s sebou v době Výmarské republiky přinášelo značný nárůst kremací a jejich rozšíření i mezi chudší vrstvy obyvatelstva. Snížení výdajů lze vysvětlit tím, že obce samy část nákladů přejímaly a v podstatě podporovaly žárové pohřby ze svých komunálních pokladen.⁵³⁹

IV. 2. 5. Postoj církví a cesta ke smíru

Nejsilnějšího protivníka příznivců spalování lidských ostatků představovala římskokatolická církev. První otevřenou reakcí na zvyšující se počet členů kremačního hnutí bylo předložení dvou konkrétních otázek svaté apoštolské stolici: *Je povoleno přidružovat se k společnosti, které mají za účel spalování mrtvol? Je někomu dovoleno rozkazovat, aby jeho mrtvola nebo lidí jiných byla spálena?* Na obě uvedené otázky bylo zodpovězeno negativně prostřednictvím dekretu Svatého Oficia, který byl vydán 19. května 1886. Spalování tělesných ostatků bylo odsouzeno jako „*zlozvyk prokletý a všeho zavržení hodný*“.⁵⁴⁰ Přímou reakcí bylo vyjádření nesouhlasu ze stran svobodných zednářů, která byla rozeslána do všech loží. Následující dekret z 15. prosince 1886 prohlašoval, že pokud došlo ke spálení zesnulé osoby pouze na základě přání pozůstalých, měl zemřelý nárok na církevní obřady nejen doma, ale také v kostele. Uvedené církevní nařízení potvrdila i bula papeže Lva XIII. z roku 1889; zároveň pohřeb žehem zakazovala.

Postoje římskokatolické církve byly pevně stanoveny roku 1917, kdy byl jako výsledek snah papeže Benedikta XV. vydán Kodex kanonického práva (Codex Iuris Canonici). Jednalo se o soubor vnitřních právních předpisů a norem obsahujícího 2414 kánonů. Opětovně se zde zakazovalo jakékoli spolupodílení se na pohřbu žehem: „*Těla zemřelých věřících nutno pohřbívat, jejich spalování*

---

⁵³⁸ Phoenix 1, 1912, s. 39.

⁵³⁹ H. WINTER, Die Architektur, s. 20.

⁵⁴⁰ J. K. MAŠTALÍŘ, O spalování, s. 9.

se zavrhuje“. Další paragraf negativně nahlížel i na případ přání umírajícího stanoveného v poslední vůli, či pohřeb žehem učiněný z přání pozůstalých.⁵⁴¹

V roce 1926 byl papežskou stolicí dodatečně vydán dekret z roku 1886. Zde bylo uveřejněno, že zpopelňování nesmí být vykonáno za žádných okolností ani tehdy, pokud se jednalo o výslovné přání umírajícího. Římskokatolická církev označovala krematoria jako „*zednářské chrámy a pomníky*“. V německém prostředí dokonce došlo roku 1928 k založení Výboru na potírání pohřbu žehem v katolickém Německu⁵⁴² (*Ausschuss zur Bekämpfung der Feuerbestattung im katholischen Deutschland – R.I.P.A.*⁵⁴³). Zpopelnění pro něj představovalo zničení církve, zesměšnění učení o zmrtvýchvstání, narušení křesťanských zvyklostí a navádění lidu k ateismu.⁵⁴⁴

Němečtí protestanté přistupovali ke zpopelňování lidských ostatků smířlivěji. Zásadní mezník ve vnímání a prosazování kremace představovala církevní konference v Eisenachu (1898). Její účastníci dospěli k závěru, že „*spálení lidských ostatků neodporuje žádnému nařízení Boha ani křesťanské víře*“. Toto usnesení se mezi církevními představiteli prosadilo s velkými regionálními rozdíly. Značný podíl na tom měl i strach z napomáhání postupující sekularizaci pohřebních rituálů. Problém nepředstavovala ani tak dogmatická oblast jako spíše tradice a mravní zásady. Liberální postoj zaujaly zvláště sasko-kobursko-gothské, bádenské, hamburské a württemberské zemské farnosti. Protestantská církev ve staropruské unii nakonec na základě výnosu Vrchní církevní rady z roku 1911 povolila účast svých duchovních na smuteční slavnosti, nikoliv však při samotném aktu zpopelnění.⁵⁴⁵

Postupný úspěch prosazování novátorských myšlenek z hlediska státního a církevního přijetí dokládá i bohatá stavební činnost krematorií v prvním a druhém desetiletí 20. století. Počet krematorií z roku 1920 (53) se za deset let téměř zdvojnásobil na 102.⁵⁴⁶ S rozmachem zpopelňování lidských ostatků bylo nutné vymyslet optimální řešení pro zřizování urnových hájů. Vzorem pro možnou realizaci ukládání schránek s popelem se staly Drážďany-Tolkewitz. V plánech Paula Wolfa

⁵⁴¹ F. MACHÁČEK, *Kremační a protikremační agitace*, s. 42–43.

⁵⁴² Paul MÜHLING, *Verbandszwischenbericht 1928/29*, *Gedenkblatt des Verbandes der Feuerbestattung Deutscher Sprache*, 1928/29, s. 72.

⁵⁴³ Zkratka R.I.P.A. znamená *Requiescat in Pace*. Amen, což odpovídá českému ekvivalentu „*Odpočívej v pokoji. Amen*“.

⁵⁴⁴ Blíže Max BERNER, *Das Bestattungswesen in Preussen. Eine Darstellung unter Würdigung von Theorie und Praxis*, Berlin 1932, s. 5.

⁵⁴⁵ N. FISCHER, *Vom Gottesacker*, s. 217.

⁵⁴⁶ F. SCHUMACHER, *Die Feuerbestattung*, s. 122.

se zrodil návrh anonymního místa k pochování v podobě dlouhé zdi se čtvercovými destičkami.⁵⁴⁷

NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) po roce 1933 pokračovala v tendenci propagovat kremaci ve smyslu jediného kulturněhistoricky tradičního pohřebního způsobu v německé oblasti. Prvopočátky spojovala s ideologicky ukotveným „ariánským přednáboženstvím“ a s tím související vírou ve světlo.⁵⁴⁸ Již roku 1934 se pohřeb žehem stal na základě říšského zákona rovnoprávným s uložením lidských kosterních zbytků do země. Se svými 130 provozy se Německá říše před vypuknutím druhé světové války stala „zemí krematorií“.⁵⁴⁹

Tabulka č. 21

Přehled německých krematorií uvedených do provozu v letech 1878–1938

POŘADÍ	MÍSTO	ROK
1.	Gotha	1878
2.	Heidelberg	1891
3.	Hamburg I	1892
4.	Jena	1898
5.	Offenbach	1899
6.	Mannheim	1901
7.	Eisenach	1902
8.	Mainz	1903
9.	Karlsruhe	1904
10.	Heilbronn	1905
11.	Chemnitz	1906
12.	Ulm	1906
13.	Bremen	1907
14.	Coburg	1907
15.	Stuttgart	1907
16.	Pössneck	1908
17.	Baden-Baden	1909
18.	Zittau	1909
19.	Zwickau	1909
20.	Dessau	1910
21.	Gera	1910
22.	Lübeck	1910
23.	Dresden	1911

POŘADÍ	MÍSTO	ROK
24.	Göppingen	1911
25.	Meiningen	1911
26.	Reutlingen	1911
27.	Sonneberg	1911
28.	Weimar	1911
29.	Berlin-Wedding	1912
30.	Frankfurt (Main)	1912
31.	Hagen	1912
32.	München	1912
33.	Wiesbaden	1912
34.	Berlin-Treptow	1913
35.	Esslingen	1913
36.	Görlitz	1913
37.	Greifswald	1913
38.	Nürnberg	1913
39.	Tilsit*	1913
40.	Augsburg	1914
41.	Danzig*	1914
42.	Darmstadt	1914
43.	Freiburg	1914
44.	Braunschweig	1915
45.	Halle	1915
46.	Hirschberg*	1915

* Krematoria ležící mimo území dnešního Německa.

⁵⁴⁷ Ulrike HÜBNER-GRÖTZSCH, Zwischen Anspruch und Wirklichkeit – Die Friedhofsreform auf dem Urnenhain Tolkewitz, in: 100 Jahre Krematorium und Urnenhain Dresden-Tolkewitz. Unter den Flügeln des Phönix, Beucha 2011, s. 43–55.

⁵⁴⁸ Die Feuerbestattung im Rahmen des neuen „Deutschland“, Die Urne 6, 1933, s. 1–6.

⁵⁴⁹ U. HÜBNER, Kunst, s. 26.

Tabulka č. 21 (pokračování)

Přehled německých krematorií uvedených do provozu v letech 1878–1938

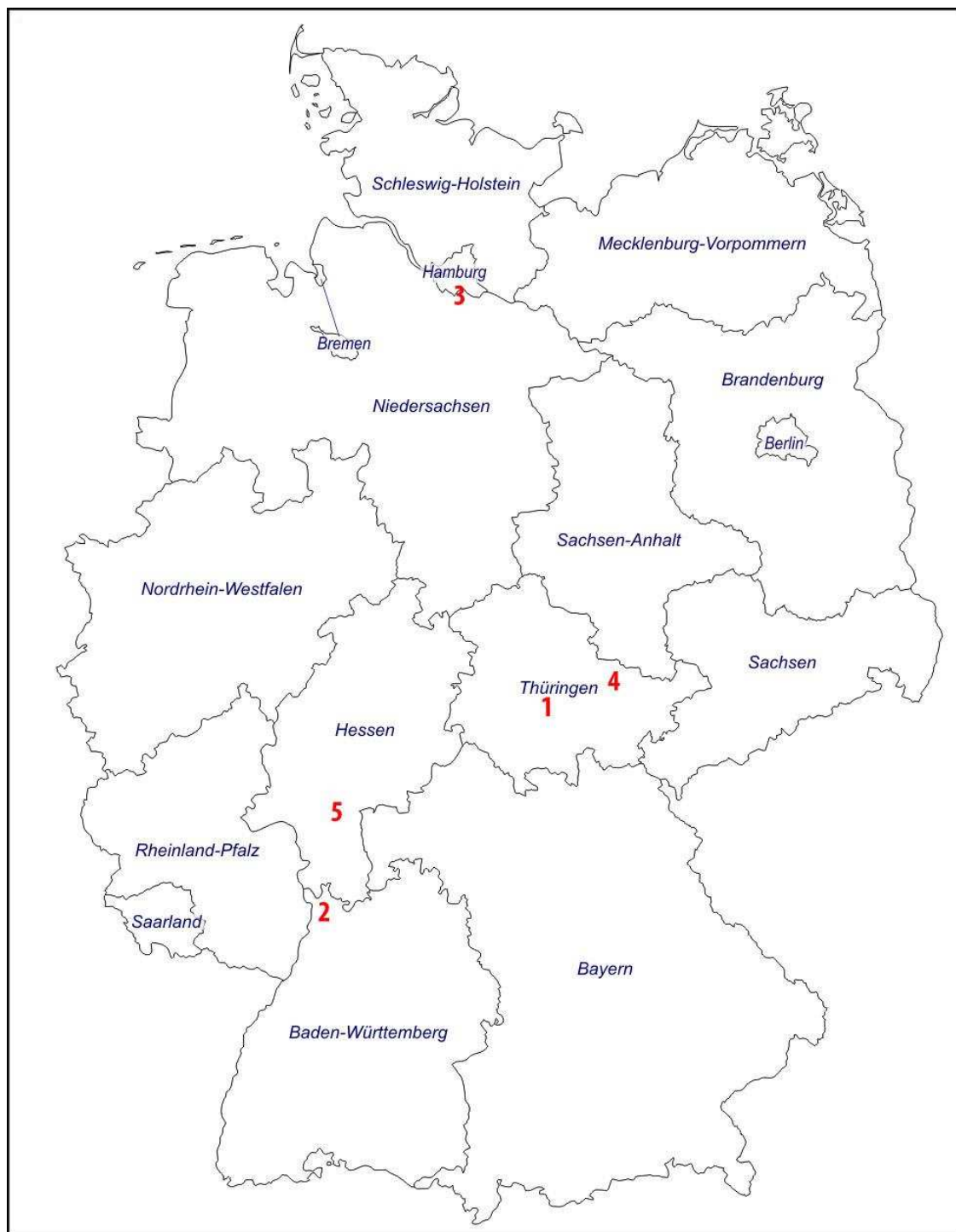
POŘADÍ	MÍSTO	ROK
47.	Krefeld	1915
48.	Kiel	1916
49.	Friedberg	1917
50.	Pforzheim	1917
51.	Königsberg*	1918
52.	Plauen (Vogtland)	1918
53.	Konstanz	1920
54.	Rudolstadt	1921
55.	Berlin-Wilmersdorf	1922
56.	Ilmenau	1922
57.	Erfurt	1923
58.	Hannover	1923
59.	Magdeburg	1923
60.	Suhl	1923
61.	Arnstadt	1924
62.	Dortmund	1924
63.	Grünberg	1924
64.	Guben	1924
65.	Apolda	1925
66.	Bernburg	1925
67.	Selb	1925
68.	Stettin	1925
69.	Brandenburg	1926
70.	Breslau*	1926
71.	Frankfurt (Höchst)	1926
72.	Giessen	1926
73.	Kassel	1926
74.	Wilhelmshaven	1926
75.	Eisfeld (Durynsko)	1927
76.	Hildburghausen	1927
77.	Ludwigsburg	1927
78.	Tuttlingen	1927
79.	Weissenfels	1927
80.	Freiberg (Sasko)	1928
81.	Nordhausen	1928
82.	Quedlingburg	1928

POŘADÍ	MÍSTO	ROK
83.	Rostock	1928
84.	Saalfeld	1928
85.	Villingen	1928
86.	Altenburg	1929
87.	Bielefeld	1929
88.	Hof	1929
89.	Lahr	1929
90.	Mühlhausen	1929
91.	Wetzlar	1929
92.	Bremerhaven	1930
93.	Eisleben	1930
94.	Forst	1930
95.	Frankfurt (Oder)	1930
96.	Hanau	1930
97.	Kolberg	1930
98.	Potsdam	1930
99.	Reichenbach	1930
100.	Saarbrücken	1930
101.	Schwerin	1930
102.	Sonderhausen	1930
103.	Cuxhaven	1931
104.	Lindau	1931
105.	Meissen	1931
106.	Duisburg	1932
107.	Fürstenberg	1934
108.	Naumburg	1934
109.	Celle	1935
110.	Essen	1935
111.	Düsseldorf	1936
112.	Köln	1937
113.	Osnabrück	1937
114.	Schneidemühl*	1937
115.	Döbeln	1938
116.	Flensburg	1938
117.	Gleiwitz*	1938
118.	Hamburg/Ohlsdorf	1938

* Krematoria ležící mimo území dnešního Německa.

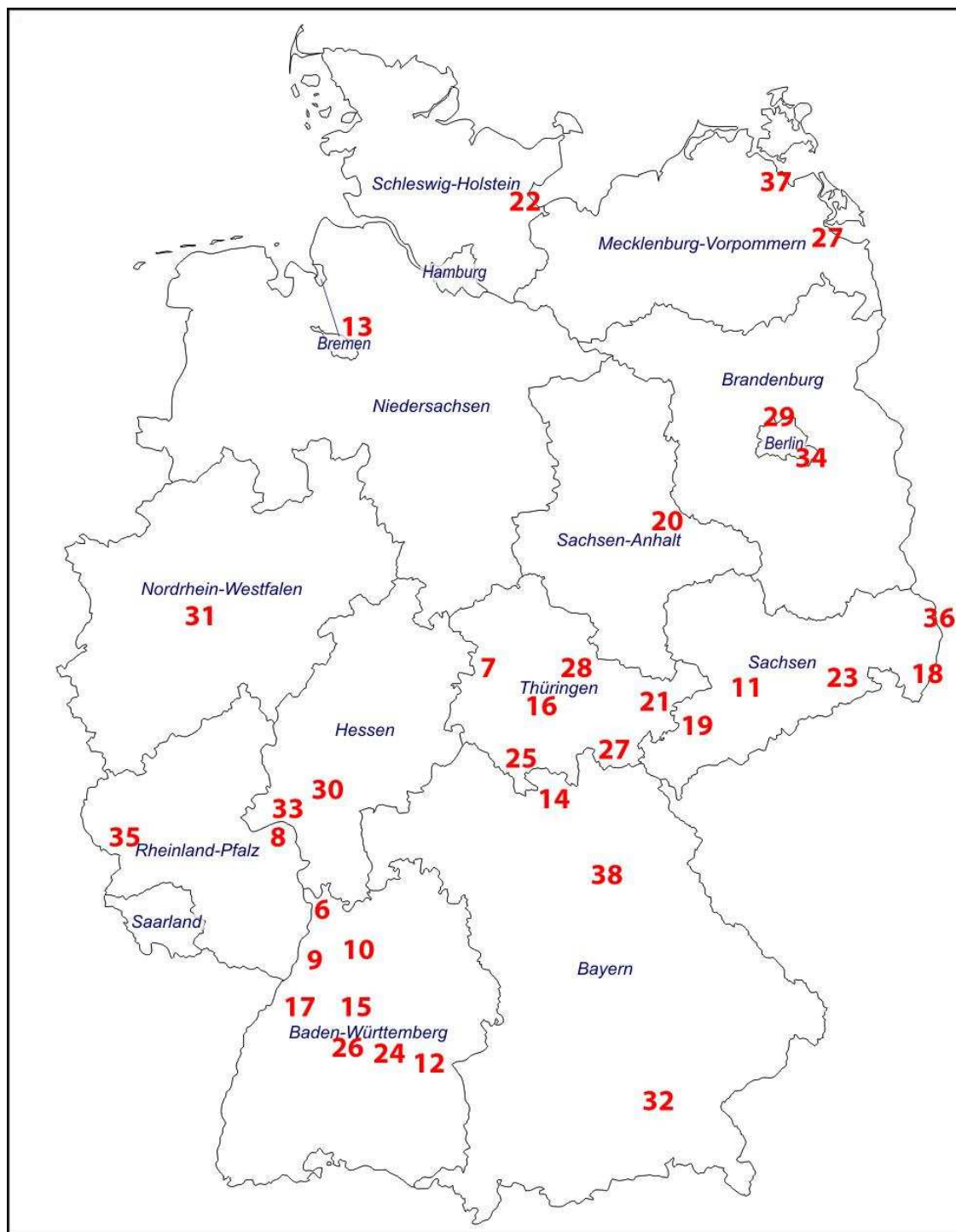
Mapa č. 9

Výstavba německých krematorií v letech 1878–1899

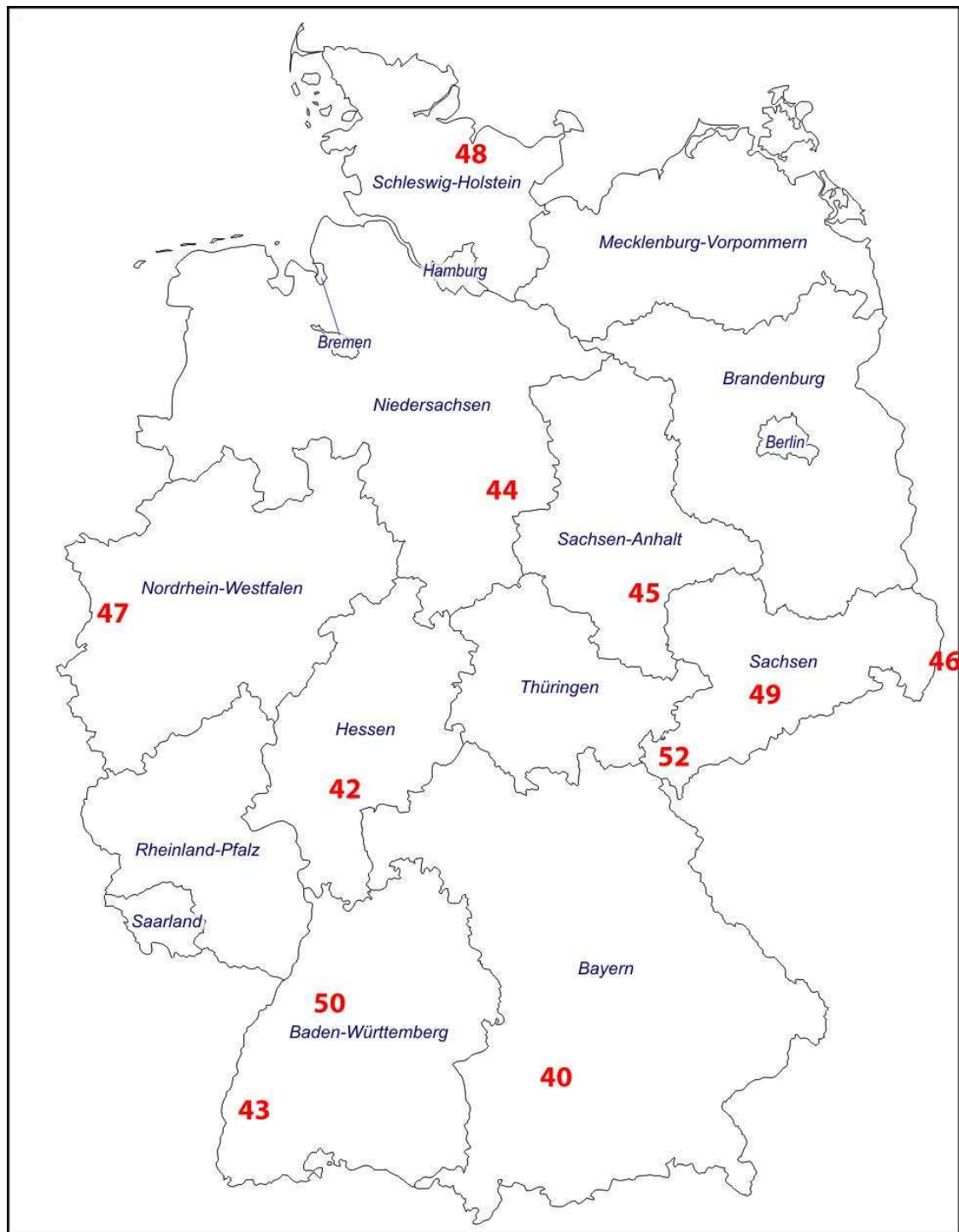
Mapa č. 10

Výstavba německých krematorií v letech 1900–1913

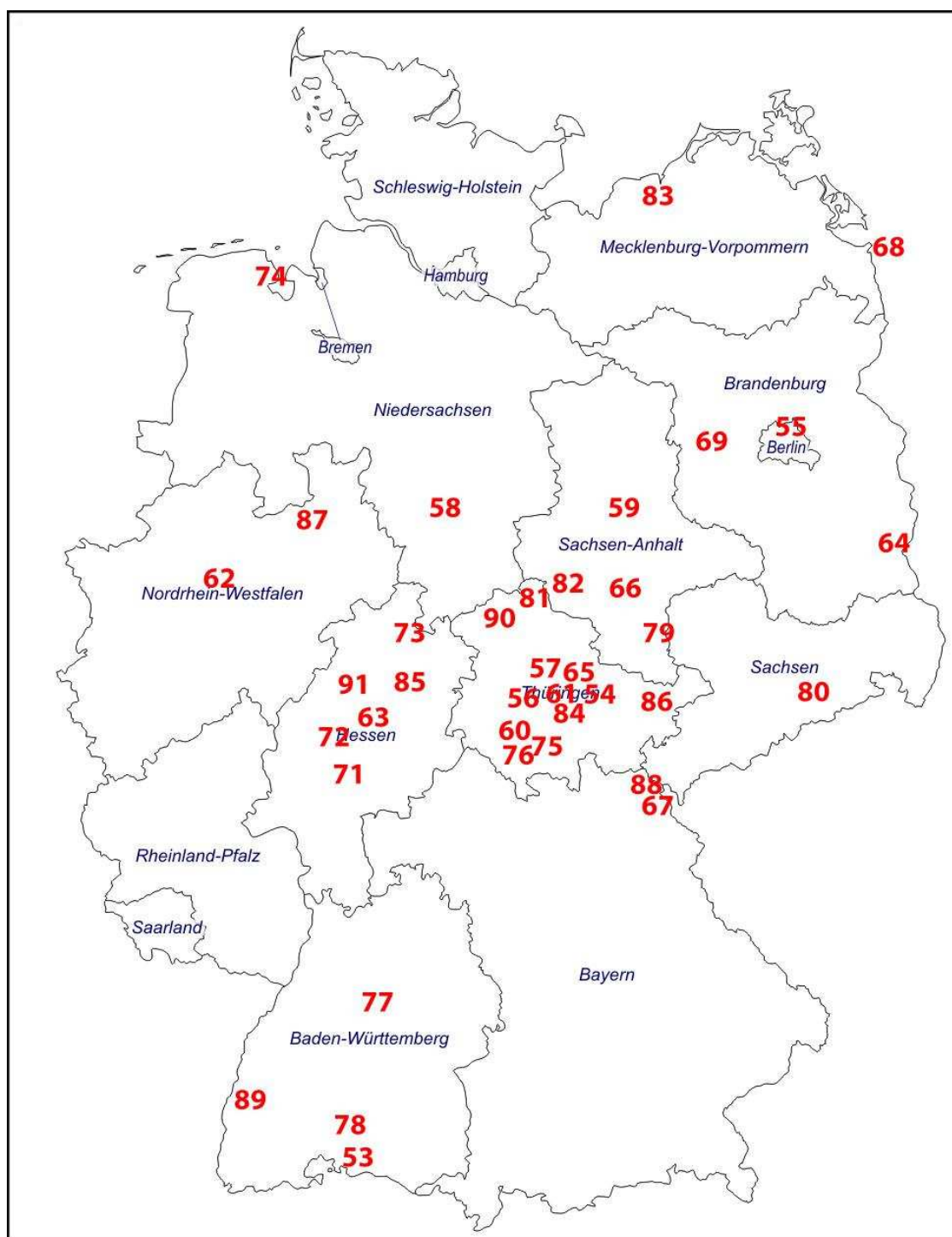

Mapa č. 11

Výstavba německých krematorií v letech 1914–1918

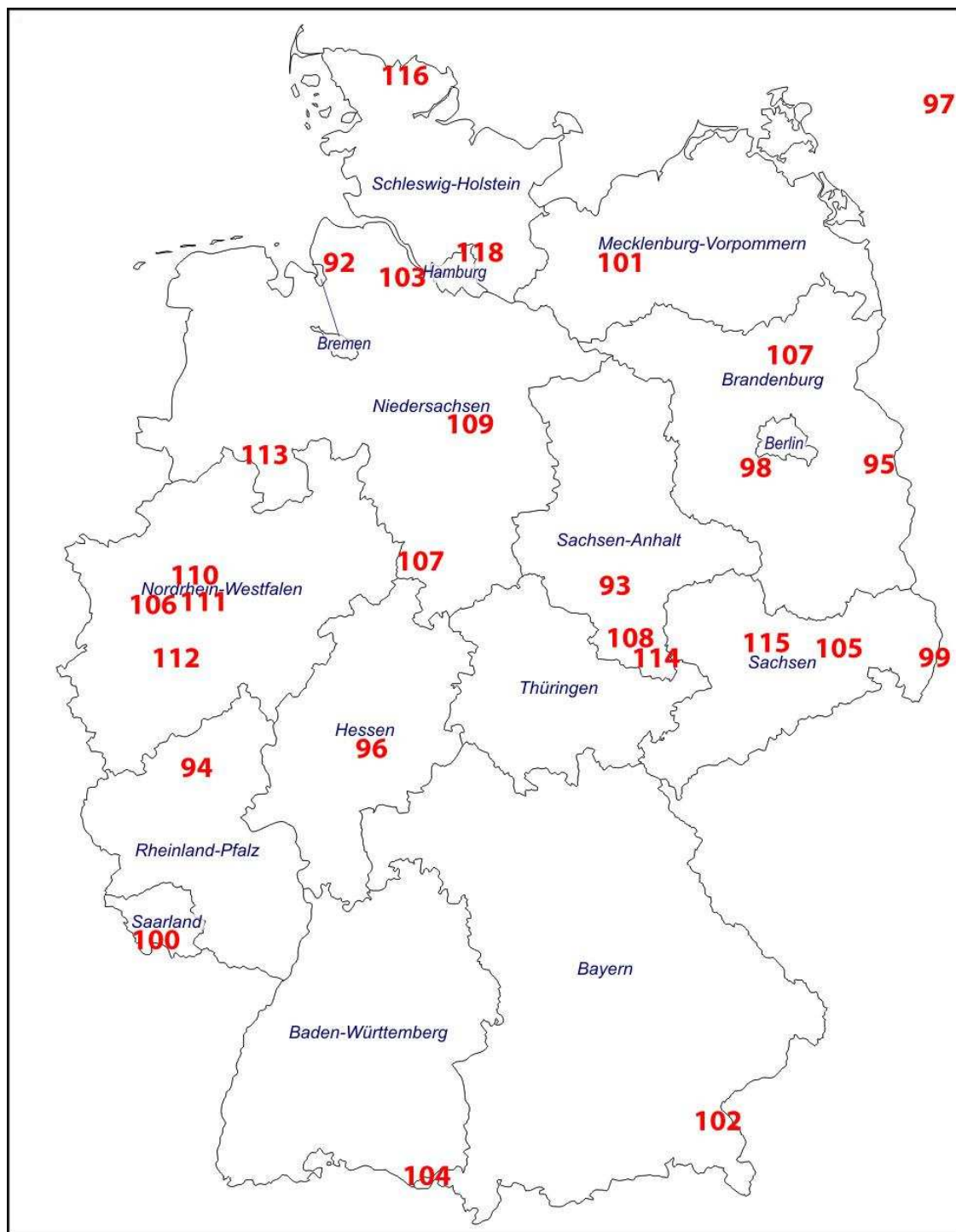

Mapa č. 12
 Výstavba německých krematorií v letech 1920–1929

Mapa č. 13

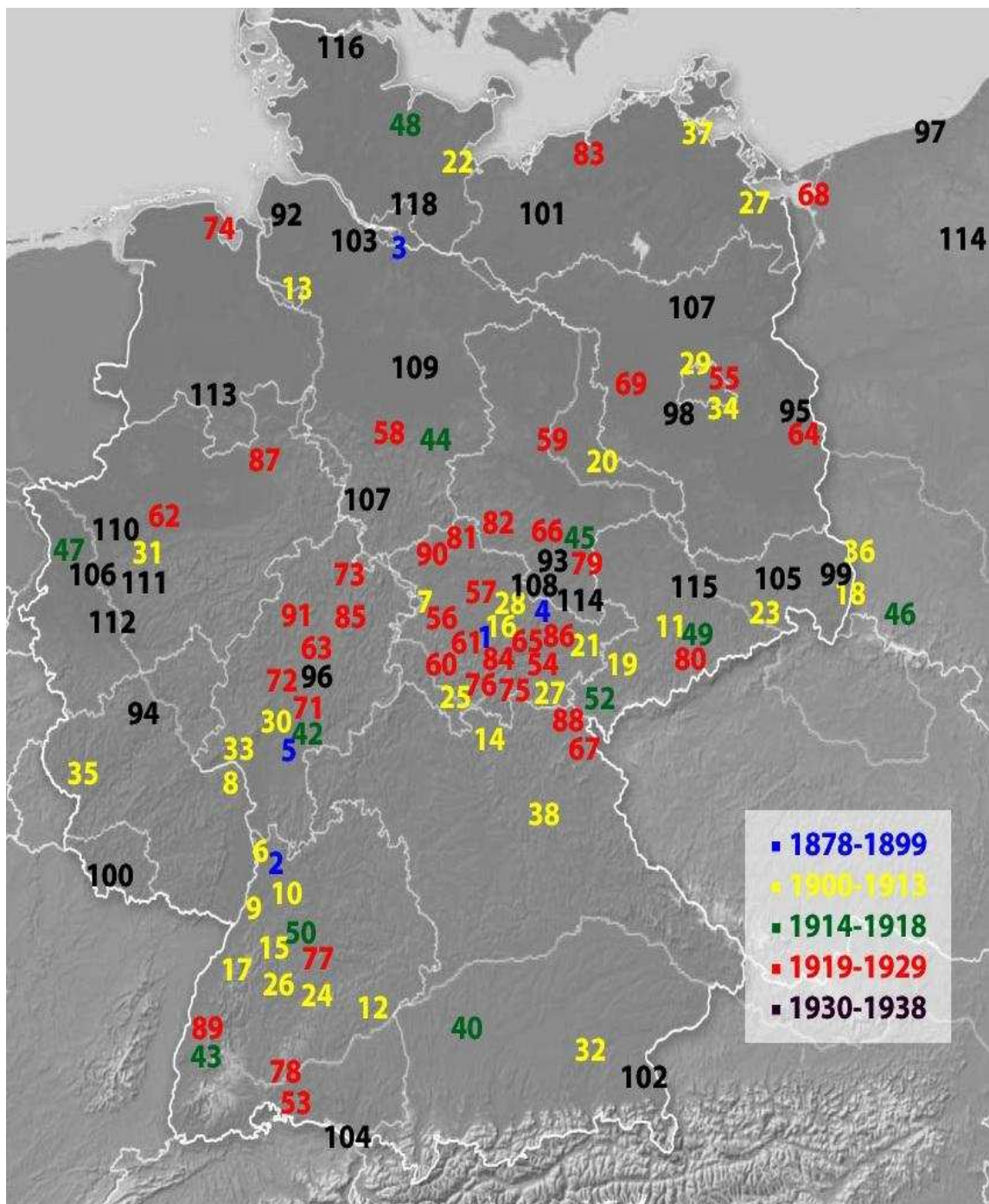
Výstavba německých krematorií v letech 1930–1938

Mapa č. 14

Výstavba německých krematorií v letech 1879–1938

IV. 3. Průběh kremačního hnutí v Čechách

Až do vzniku samostatného Československa 28. října 1918 České země tvořily nedílnou součást Rakouska-Uherska, takže musely dodržovat celozemské právní normy. Přestože v Evropě probíhal čilý rozvoj kremačních myšlenek, habsburská monarchie se opírala o římskokatolickou církev⁵⁵⁰ a vehementně se bránila tomu, aby na jejím území docházelo k organizování volnomyšlenkářských spolků, potenciálně ohrožujících její autoritu. O pohřbívání ohněm se v Rakousku-Uhersku začalo vážně hovořit od doby, kdy svou činnost zahájily společnosti pro spalování mrtvol. Založili je propagátoři nových myšlenek, kteří se zúčastnili mezinárodních lékařských sjezdů ve Florencii (1869) a v Římě (1871). První nadstranická organizace Verein der Freunde der Feuerbestattung – Die Flamme vznikla ve Vídni 1. dubna 1888,⁵⁵¹ ale její aktivity spočívaly v podpoře řady poboček zřízených v německých oblastech na území Čech. Patrně první z nich byl spolek v Jablonci nad Nisou.⁵⁵² Během dvou desetiletí vznikly i dva české spolky – *Společnost pro spalování mrtvol* a Krematorium, které se snažily ve spolupráci s vídeňským uskupením prosadit pohřeb žehem zákonnou cestou.⁵⁵³

Česká společnost nebyla ani tak bezvěrecká, jako spíše odcírkevněná.⁵⁵⁴ Řada lidí neztrácela svou víru, ale neztotožňovala se s církevními nařízeními, která zasahovala do jejich občanských práv. Vzrůstající odpor české společnosti vůči římskému katolicismu, třebaže nadále zůstával dominantním náboženstvím, vyústil v hledání alternativních forem i v organizovanou antiklerikální hnutí. Intelektuální odpor vůči „upadlým“ dobovým náboženským formám ve většině případů neznamenal odmítnutí religiozity. Čeští propagátoři pohřbu žehem zůstávali křesťanskými teisty.⁵⁵⁵

⁵⁵⁰ Srov. stanoviska rakouského zákonodárství v otázce pohřbívání. Věstník 5, 1915, s. 1–5.

⁵⁵¹ Již roku 1915 měl vídeňský spolek Flamme osm pobočných spolků v Čechách a dva na Moravě. TAMTÉŽ, s. 7.

⁵⁵² M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 11–13.

⁵⁵³ Povinností každého člena obou českých společností bylo získat každý rok alespoň jednoho nového příznivce pro svůj spolek. Rozšiřování členské základny mělo v první řadě upozornit kompetentní úřady na zvyšující se zájem obyvatelstva o pohřeb žehem. Věstník 3, 1915, s. 7.

⁵⁵⁴ Jiří HORÁK, Dechristianizace českých zemí. *Sekularizace jako záměr*, Olomouc 2015, s. 11.

⁵⁵⁵ Zdeněk R. Nešpor hovoří o tom, že jen hrstka těch, kteří se hlásili k ateismu, byli skutečnými bezvěrci. Většinu tvořili členové malých, státem neuznaných „svobodných“ církví. V roce 1880 bylo v Čechách 889 jedinců bez náboženského vyznání, o deset let později 1 180, v roce 1900 se počet navýšil na 1 894 osob a po dalších deseti letech na 11 204. Z. R. NEŠPOR a kol., *Náboženství v 19. století*, s. 262.

IV. 3. 1. První pokusy o prosazení fakultativního pohřbu žehem (1872–1909)

Spalování zesnulých se v českém prostředí postupně stávalo poměrně aktuálním tématem,⁵⁵⁶ počínaje proticírkevně zaměřenými fejetony Jana Nerudy v Národních listech (1872–1885). První veřejné akce na podporu šíření myšlenek kremace na našem území iniciovaly společnosti ustanovené za účelem její propagace. Alfons Šťastný z Padařova, volnomyšlenkář, jenž se rozešel s církví, po vzoru německých „freidenkerbundů“ v Čechách založil *Spolek volných myslitelů* (1874).⁵⁵⁷ V té době však česká společnost ještě nebyla na přijetí nových pohřebních postupů připravena, a tak musela počkat několik dalších desetiletí.⁵⁵⁸

Od osmdesátých let 19. století jsou pokusy o prosazení kremace v Čechách nerozlučně spjaty s významným filantropem Vojtou Náprstkem.⁵⁵⁹ Zájem o spalování tělesných ostatků, které považoval za racionální a hygienické, vycházel z jeho vnímání sociálních a zdravotních otázek. Jeho aktivity byly velmi různorodé – podporoval vzdělávání žen,⁵⁶⁰ zasazoval se o rozšíření městských sadů, zavedení elektrického osvětlení a telefonu, dláždění pražských ulic, rozšíření Olšanských hřbitovů i založení

---

⁵⁵⁶ Jako první zmínka na poli kulturním se uvádí dopis Boženy Němcové z 19. prosince 1847. Jedná se o reakci na úmrtí Josefa Jungmanna. Více F. X. MENCL, *Pohřeb*, s. 4.

⁵⁵⁷ Tento spolek byl následujícího roku rozpuštěn. Blíže ke spolkové činnosti i k životním postojům Alfonse Šťastného Pavel MAREK, *K náboženskému profilu Alfonse Šťastného*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009, s. 135–160 a také Stanislav ZITA, *Alfons Šťastný. Sedlák a filozof*, Jistebnice 2003; Antonín VOLAVKA, *Alfons Šťastný z Padařova*, Praha 1946 a Jaroslav TROJAN, *Alfons Šťastný z Padařova*, Tábor 1923.

⁵⁵⁸ Další alternativou a východiskem byl pro mnohé také spiritismus a celé spiritistické hnutí. Již koncem 19. století začala vycházet Spiritická knihovna (1886) a časopis Hvězda záhadná (1894–1897), později Posel záhrobní (1901–1940). „Duchařství“ se stalo celospolečenskou záležitostí. Blíže Alois KUNDROVSKÝ, *Spiritismus*, Praha 1908; Josef NOVOTNÝ, *Spiritismus. Původ spiritismu, zjevy a učení*, Hradec Králové 1921; Z. R. NEŠPOR a kol., *Náboženství v 19. století*, s. 269–273; TÝŽ, „K původu a pramenům českého lidového spiritismu“. Lidé města. Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace 12, 2003, s. 59–81; Jaromír KOZÁK, *Spiritismus. Zapomenutá významná kapitola českých dějin*, Praha 2003.

⁵⁵⁹ Vojta Náprstek, původním jménem Adalbert Fingerhut, se narodil 17. dubna 1826 a zemřel 2. září 1894. Po studiu klasického gymnázia směřovaly jeho kroky na vídeňskou právnickou fakultu. Po potlačení revoluce roku 1848 odešel do Spojených států, kde se během desetiletého pobytu vypracoval na významného knihkupce. Po návratu jej okolí všeobecně považovalo za „českého konzula“ všech Čechů žijících v zahraničí. Díky tomu se rozšiřovaly jeho sbírky, které daly základ Českému průmyslovému muzeu a později Náprstkovu muzeu. Byl zakladatelem Amerického klubu dam a Klubu českých turistů. Blíže Julius ZEYER, *Vojta Náprstek (přednáška k sedmdesátým jeho narozeninám)*, Praha 1896; Jindřich MALÝ, *Vojta Náprstek : a memoir*, Praha 1906; Renata TYRŠOVÁ, *Vojta Náprstek*, Praha [1920]; Václav GUTWIRTH, *Vojta Náprstek*, Praha 1947; Zdeněk ŠOLLE, *Vojta Náprstek a jeho doba*, Praha 1994; Marie BAHENSKÁ, *Vojta Náprstek (1826–1894)*, Historický obzor 17, 2006, s. 228–234 a Milena SECKÁ, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011.

⁵⁶⁰ Srov. *Památník třicetileté činnosti bývalého Amerického klubu dam v Praze (1865–1895) : jež založil Vojta Náprstek. K památce jeho 70. narozenin*, Praha 1896 a Marie FRÝDKOVÁ, *Vojta Náprstek a Americký klub dam*, Historický obzor 5, 1994, s. 234–237.

nového centrálního hřbitova.⁵⁶¹ Vojta Náprstek⁵⁶² jakožto pražský radní podal dva neúspěšné návrhy na vybudování městského krematoria.⁵⁶³ Při jejich prosazování argumentoval důvody hygienickými, sociálními a urbanizačními. Kremace měly zabránit šíření nemocí, zajistit „rovnost“ všech zemřelých a v neposlední řadě ušetřit prostor „zabíraný“ neužitečnými hřbitovy.

Přestože římskokatolická církev měla neotřesitelnou pozici a rozhodující slovo, zastánci pohřbu žehem se nenechali odradit. Ještě roku 1888 vyslovili na schůzi městské zdravotní rady v Praze požadavek na založení učené společnosti, která by hájila veškeré zájmy v otázce fakultativního pohřbu žehem. O jedenáct let později vznikla v Praze *Společnost pro spalování mrtvol*, která ve svých počátcích evidovala 31 činných a 248 přispívajících členů. Jejím založení předcházely veřejné přednášky lékaře Jindřicha Záhoře.⁵⁶⁴ Své názory prezentoval i během veřejné schůze české *Společnosti pro veřejné zdravotnictví a spalování mrtvol* 3. ledna 1899, která podpořila návrh zákona o spalování tělesných ostatků podaný na zemském sněmu království Českého dne 26. března téhož roku.

Skandál a živou diskuzi v české společnosti však vyvolaly až dvě první uskutečněné kremace. V prvním případě se jednalo o zpopelnění Augusty Braunerové († 1890) v Paříži⁵⁶⁵ a problematické uložení jejích ostatků na pražském Vyšehradě.⁵⁶⁶ Druhou událost představovala kremace samotného Vojty Náprstka († 1894) v durynské Gothě.⁵⁶⁷ Obřad sledovala početná delegace z Čech⁵⁶⁸ a po něm se strhla skutečná mediální bouře⁵⁶⁹ mezi liberálně orientovaným (především mladočeským) a katolickým tiskem. Dne 3. prosince 1899 přispěla k založení zmiňované *Společnosti pro spalování*

---

⁵⁶¹ M. LENDEROVÁ, S pietou, s. 23.

⁵⁶² Krematorium 16, 1926, s. 51–52.

⁵⁶³ Poprvé vystoupil Náprstek s návrhem na zřízení pražského krematoria 27. ledna 1883, ale bezvýsledně. Další pokus opakoval o šest let později, ale i v tomto případě neúspěšně.

⁵⁶⁴ Jindřich Záhoř se narodil 6. listopadu 1845 ve Volyni a zemřel 21. září 1927 v Praze. Byl rakouský a český lékař, pražský městský hygienik a politik, na přelomu 19. a 20. století poslanec českého zemského sněmu. Roku 1878 zastával post městského okresního lékaře a od roku 1884 fyzika v Praze. Zasloužil se o četná hygienická opatření, jako například o výstavbu kanalizace, asanaci Josefova, zřízení městských jatek a v neposlední řadě propagaci kremačních pohřbů. Angažoval se ve *Společnosti pro spalování mrtvol*, byl redaktorem listu Zdravotní zprávy města Prahy a vydal jako spoluautor *Názvosloví lékařské*. Michal NAVRÁTIL, *Almanach sněmu království Českého 1895–1901*, Praha 1896.

⁵⁶⁵ K tématu také M. LENDEROVÁ, *První česká matka*, s. 238–244.

⁵⁶⁶ Krematorium 24, č. 8–9, 1933, s. 90.

⁵⁶⁷ Ve své závěti ustanovil přání zpopelnění svých ostatků v cizině.

⁵⁶⁸ Dr. J. Scheiner měl u této příležitosti proslov a pěvecké sdružení Kytara zajistilo smuteční hudební doprovod. F. X. MENCL, *Pohřeb*, s. 5.

⁵⁶⁹ V této souvislosti uveřejnil Ladislav Čížek obsírné pojednání. L. ČÍŽEK, *Oheň*; dále psal do Ottova Naučného slovníku a spolu s Dr. Záhořem vykonali řadu propagačních přednášek.

mrtvol.⁵⁷⁰ U jejího zrodu stál lékař Jindřich Záhoř a stavební rada Ludvík Čížek.⁵⁷¹ Podobně jako v případě většiny zahraničních spolků šlo hlavně o „debatní kroužek“ silně proticírkevního zaměření, jehož členstvo nikdy nepřesáhlo osm set osob.⁵⁷²

S vídeňským spolkem Flamme navázali čeští zástupci přátelské styky roku 1900. Rada královského hlavního města Prahy vyhověla žádosti na darování nebo nájmu pozemku k zřízení krematoria a kolumbária bez bližšího udání místa. Hned následujícího roku obdrželo pražské místodržitelství žádost o udělení povolení ke zřízení krematoria. Mělo se tak stát na základě výnosu Ministerstva obchodu a věcí vnitřních ze dne 30. prosince 1885. Jednalo se o žádost o koncesi pro Štýrský Hradec, dále pak Ústí nad Labem a Prahu. Návrhy byly postoupeny Ministerstvu vnitra 16. a 18. listopadu 1901, přičemž jednání se vyvíjela nadějně.⁵⁷³ Podporu vyjádřil i Český klub svobodomyšlných poslanců na Říšské radě v čele s poslancem Augustinem Sehnalem.

Zásadní význam pro vývoj českého kremačního hnutí měl roku 1902 Vídeňský sbor lékařů. Jeho členové se usnesli na rezoluci, že z hygienických důvodů by bylo vhodné mrtvolu při vypuknutí velkých epidemií spalovat. V zájmu veřejného blaha se měla v Rakousku-Uhersku zřizovat krematoria. Současně sílily hlasy požadující povolení fakultativního pohřbu žehem. Vídeňský spolek Flamme rozesílal městům na českém území přípisy s apelem, aby se jejich zastupitelé obraceli na vládu se žádostí o povolení pohřbu žehem. Dále měli apelovat na své říšské poslance, aby podpořili jejich zájmy. V případě, že by se sama města chtěla aktivně zapojit a nechat v místě zřídit vlastní krematorium, své požadavky měla předávat přímo místodržitelství.

Dne 23. června 1903 se ve Vídni konal sjezd rakouských měst, kterého se účastnilo i dvanáct českých delegátů. Výsledkem jednání se stala rezoluce, jež pro povolení fakultativního spalování tělesných ostatků argumentovala právem svobody a vyslyšením poslední vůle zesnulého.⁵⁷⁴ O narůstajícím zájmu o otázky pohřbu žehem na počátku 20. století vypovídá i vytvoření hesla do Ottova slovníku naučného (1904), jehož autorem byl již jmenovaný spoluzakladatel *Společnosti*

---

⁵⁷⁰ Více Věstník 1, 1911, s. 2–6.

⁵⁷¹ Ludvík Čížek (1862–1930) byl městským inženýrem, později stavebním radou a přednostou odboru stavebního úřadu královského hlavního města Prahy a profesorem pozemního stavitelství na c. k. České vysoké škole technické v Praze. Stal se autorem například Masarykova stadionu na Strahově, vydal řadu spisů zabývajících se technickou stránkou nejen sportovišť, ale i krematorií a v roce 1902 vypracoval technické podmínky pro soutěž na první pražské krematorium. L. ČÍZEK, *Oheň a Týž, O spalování*.

⁵⁷² O. NEŠPOROVÁ, *O smrti*, s. 118.

⁵⁷³ Věstník 1, 1911, s. 2.

⁵⁷⁴ TAMTÉŽ, s. 3.

pro spalování mrtvol – stavební rada Ludvík Čížek. Legislativa však zůstávala nadále netečná. Nejen spolkoví činitelé, ale i veřejnost se začala obracet na příslušné úřady s dotazy týkajícími se pohřbu žehem. Například 14. ledna 1905 jednala c. k. zemská zdravotní rada pro království české o pochování popela z tělesných ostatků a také o spalování mrtvol. Důvodem jednání bylo nejednoznačné stanovisko k možnostem pochování uren v hrobkách a hrobech, kterému v cestě nestály žádné zákonné předpisy ani zdravotnické námitky; ostatně to potvrdilo i pražské místodržitelství. Uvedené rozhodnutí znamenalo alespoň částečný posun v otázkách zpopelnění lidských ostatků. Stále však přetrvávala potřeba prosazení výstavby českého spalovacího zařízení.

Výbor společnosti opětovně podal žádost na radě pražských měst, aby určila místo ke stavbě krematoria. Po jeho výběru se společnost chystala požádat o udělení živnostenského povolení k jeho provozování. Městská rada vyčlenila 13. prosince 1904 parcelu č. 501/3 na Žižkově před obecním hřbitovem na Olšanech. Stanovení bližších podmínek pro přenechání tohoto pozemku, stanovení nájemní doby a výše nájmu odložili zástupci města až do doby získání stavebního povolení. Realizace projektu měla být uskutečněna podle vítězného návrhu Karla Janáka. Přípravy sice probíhaly nepřetržitě, ale i v tomto případě nadšení propagátorů a spolkových činitelů postupně upadalo, hlavně vzhledem k lhostejnosti příslušných úřadů.

Po průtazích trvajících téměř rok a půl se výbor obrátil písemnou cestou na Klub českých poslanců Říšské rady s žádostí o podporu v otázce potřebných povolení ke zřízení krematoria. Z jednání vzešel návrh zákona týkající se povolení fakultativního spalování lidských ostatků. Poslanec Edmund Jaeger jej předložil na Říšské radě dne 24. dubna 1906. I když spolek vkládal značné naděje v jeho prosazení, k naplnění vyjádřených tužeb nedošlo. Návrh poslanci zamítli 67 hlasy, přičemž pro se vyslovilo 54 zúčastněných. Důvodem neúspěchu bylo vyslovení nedůvěry vůči novému typu pohřbívání, jenž by pozměnil tradiční podobu smutečního rituálu. Mezi nejzávažnějšími argumenty zaznívaly pochyby o procesu spalování mrtvol, které spíše odkazovalo na pohanské zvyky než na zastánci prosazované estetické hledisko.⁵⁷⁵

Další rána pro *Společnost pro spalování mrtvol* přišla následujícího roku, kdy pražské místodržitelství žádosti na živnostenské povolení spalování tělesných

---

⁵⁷⁵ Věstník 1, 1911, s. 5.

ostatků nevyhovělo. Současně došlo k zamítnutí žádosti na zřízení koncese pro krematorium na Žižkově. Na základě těchto událostí se *Společnost pro spalování mrtvol* odvolala k nejvyššímu správnímu soudu, nicméně i v tomto případě neúspěšně.⁵⁷⁶ Patronátní komise královského hlavního města Prahy sice zahájila jednání o zřízení kolumbária v ústřední pohřební síni na obecním hřbitově Olšanech,⁵⁷⁷ avšak vytoužený cíl v podobě vlastního spalovacího zařízení byl stále v nedohledu. *Společnost pro spalování mrtvol* na počátku 20. století ještě nebyla připravena prosadit novátorské myšlenky, které se prozatím prosadily jenom u úzké skupiny intelektuálů.

IV. 3. 2. Volná myšlenka a spolek Krematorium

Vstupem do 20. století se zvýšil zájem nejen o pohřeb žehem, ale také o bezvěrecké hnutí, které s ním bylo spjato. Mezinárodní ateistická organizace *Volná myšlenka*, jež byla roku 1880 ustavena v Bruselu,⁵⁷⁸ se v průběhu své existence pokoušela vytvořit nový morální a obecně kulturní model jednání. Ten měl být oproštěn od reliktní náboženské myšlenky, usiloval o nahrazení staré náboženské mravnosti. „Nový člověk“ osvobozený od nadvlády náboženských dogmat se měl řídit výhradně pravidly autonomní morálky založené na racionálním myšlení.⁵⁷⁹ S vírou v neustálý a nezadržitelný pokrok nejen morální, ale i sociální a hospodářský se snahy volných myslitelů do jisté míry ztotožňovaly s programem socialistických stran. Nový svět měl být vybudován výhradně pomocí kulturní osvěty a vzdělávání širokých vrstev společnosti, a to pouze v rámci systému parlamentní demokracie. Marxisticky orientovanými bezvěrci byla *Volná myšlenka* považována za příliš „měšťáckou“ a individualistickou.

V roce 1904 se konala ustavující valná hromada *Spolku volných myslitelů* Augustin Smetana,⁵⁸⁰ předchůdce organizace českých bezvěrců *Volné myšlenky*.⁵⁸¹

---

⁵⁷⁶ Dne 24. března 1909 obdržel vídeňský spolek *Flamme* a následně 20. října téhož roku *Společnost pro spalování mrtvol* vyřízení jejich stížností od nejvyššího správního soudu ve znění: „Všecky rakouské zákony jednají jenom o pohřbení a kladení mrtvých do hrobů, žádný rakouský zákon nepovoluje pohřbení ohněm a jest tedy za to míti, že u nás není přípustno, by mrtvoly ohněm pohřbívány byly“.

⁵⁷⁷ Věstník 1, 1911, s. 6.

⁵⁷⁸ Ve dnech 29.–31. srpna 1880 se v Bruselu konal jako reakce na vyhlášení dogmatu o papežově neomylnosti na Prvním vatikánském koncilu v roce 1870 mezinárodní sjezd zástupců různých ateistických spolků z Evropy, kde byla založena federace těchto organizací, nazvaná *Volná myšlenka* (*Federation Internationale des Societes de Libre Pensée*). Symbolem se stala maceška. Více A. K. K. KUDLÁČ, *Příběh(y)*.

⁵⁷⁹ O přístupu volných myslitelů k jednotlivým obřadům Otakar KUNSTOVNÝ, *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele*, Praha 1920.

⁵⁸⁰ Původně byl koncipován jako diskusní a vzdělávací kroužek, až roku 1909 došlo k jeho rozpuštění.

V jejím průběhu bylo prosazováno krédo, že „volné myšlení“ není nauka, ale metoda. Českou sekci *Volné myšlenky* založili roku 1906 členové *Spolku volných myslitelů* Augustin Smetana. Již zde působily pozdější přední osobnosti *Volné myšlenky*, jako byli novináři Julius Myslík a Karel Pelant nebo právník Theodor Bartošek. Česká ateistická organizace záhy vytvořila pevnější organizační strukturu a kromě své hlavní tiskové tribuny začala vydávat časopis Havlíček, Neruda a Volná škola. Poměrně brzy si v rámci evropského bezvěreckého hnutí získala určitý respekt, o čemž svědčí mimo jiné českou sekci organizovaný XIII. Světový kongres Volné myšlenky, konaný během září 1907 v Praze.

Volná myšlenka si dala za úkol vytvořit z této nejvýznamnější ateistické organizace jakousi „bezkněžskou“ nebo „laickou církev“. Současně měla být novým etickým hnutím směřujícím k mravnímu sjednocení lidstva na základě všemi dodržovaných norem. Z její činnosti se měla zrodit nová civilizace, kterou nebylo možno označit za výslovně protináboženskou nebo nenáboženskou, ale spíše jako nadnáboženskou podle hesla „*nové vyrůstá ze starého a staré překonává*“.

Tyto myšlenky začala ve dvacátých letech 20. století formulovat skupina soustředěná kolem Otakara T. Kunstovného (1884–1945). Mezi hlavní úkoly zařadila nahrazení dosavadních církevních svátků občanskými oslavami, které měly být provázeny zejména přednáškami. Konkrétně se jednalo o oslavy výročí upálení Mistra Jana Husa, založení samostatného Československa či narození Tomáše Garrigua Masaryka. Skupina však nedosáhla velkého vlivu na veřejnost a Volná myšlenka musela přijít s novým programem. Ten byl přijat v roce 1926 a zaměřoval se především na osvětovou a vzdělávací činnost směřující k sekularizaci československé společnosti. Významnou součástí strategie představovaly pokusy ovlivnit školství v oblasti mravní výchovy. Pedagogové sdružení v Československé obci učitelské již od dvacátých let 20. století požadovali zavedení bezkonfesijního mravního vyučování, jakožto povinného vyučovacího předmětu místo výuky náboženství.⁵⁸²

Bohužel čeští volní myslitelé často naráželi na náboženskou vlažnost či spíše netečnost většiny českého obyvatelstva, která poněkud paradoxně představovala

---

⁵⁸¹ K otázce A. K. K. KUDLÁČ, *Příběh(y)*, s. 9 a TÝŽ, *Volná myšlenka*, s. 28–32.

⁵⁸² Zastánci v první řadě poukazovali na poměrně vysoký počet bezkonfesijních dětí v československých školách, které tzv. malý školský zákon z roku 1922 zprošťoval povinnosti účastnit se výuky náboženství, čímž zároveň docházelo k jejich ochuzení o plný týdenní počet hodin. Sociální odbor Volné myšlenky pořádal pro tyto děti mimo vyučování besídky. Teprve roku 1934 Ministerstvo školství a národní osvěty povolilo pořádat na obecných a měšťanských školách nepovinný předmět tzv. kurzy laické morálky.

hlavní překážku jejich snah. Bylo jistě snazší přesvědčit o své pravdě člověka ideově angažovaného než názorově nevyhraněného či lhostejného. Nicméně příznivci pohřbu žehem povzbuzeni světovým kongresem *Volné myšlenky* 16. března 1909 založili *Krematorium, spolek pro spalování mrtvých*.⁵⁸³ Ten pod vedením divadelního režiséra Jaroslava Kvapila budoval síť místních odborů mimo pražské ústředí. Současně byly zavedeny nemalé poplatky. Za ty se členům poskytovala nejen hojná propagační literatura, ale také zprostředkování a finanční podpora při vypravení jejich vlastní kremace, pokud se pro ni vyslovili ve své poslední vůli. Současně spolek usiloval o svépomocné podniky. Z tohoto důvodu hodlal od pražské obce zakoupit část místa na hřbitově a postavit tam vlastním nákladem nástěnné kolumbárium.

Horlivě byly navazovány mezinárodní styky. Nový předseda spolku, František Xaver Mencl,⁵⁸⁴ který do funkce nastoupil po Jaroslavu Kvapilovi (1919), byl jmenován čestným členem pařížské *Société pour la propagation de l'incinération*.⁵⁸⁵ Důležitou součástí veřejné činnosti kromě přednášek⁵⁸⁶ byla i snaha vzbudit zájem veřejnosti, a především uměleckých kruhů pořádáním soutěží.⁵⁸⁷ Nutno podotknout, že idea pohřbu ohněm vyvolala v této době ohlas i ve výtvarném umění. V daných souvislostech nelze opomenout několik kreseb ze slovanské minulosti „Ze života starých Slovanů“ Mikoláše Alše nebo ilustraci Věnceslava Černého k pohřbu praotce Čecha.⁵⁸⁸

---

⁵⁸³ Spolek Krematorium vzešel ze *Společnosti pro spalování mrtvol* a od roku 1909 existovaly vedle sebe samostatně. Každý člen obou spolků byl povinen získat za rok alespoň jednoho nového člena, tím se členská základna lineárně rozšiřovala. Již v roce 1913 čítala 2 059 členů, zatímco *Společnost pro spalování mrtvol* jen 853 a poslední vůli o pohřbu žehem učinilo jen 290 z nich. J. NEKVASIL, *Pražská krematoria*, s. 12–13.

⁵⁸⁴ František Xaver Mencl se narodil 21. ledna 1879 v Libranticích jako syn místního podučitele Josefa Mencla a jeho ženy Julie. Po studiu reálných škol v Pardubicích, Hradci Králové a Karlíně nastoupil na Českou vysokou školu technickou v Praze, kde promoval na inženýra. Stal se uznávaným odborníkem v oboru mostního stavitelství. Z jeho dílny vzešly například most Svatopluka Čecha, Hlávkův, Mánesův, Libeňský, Trojský, Jiráskův most či lávka na Dětský ostrov. Byl aktivním členem *Volné myšlenky* a hluboce se ztotožnil s myšlenkou fakultativního pohřbívání žehem, které usilovně obhajoval a propagoval skrze bohatou činnost ve spolku Krematorium. K jeho architektonickým počínům patřily stavby krematorií v Moravské Ostravě a v Českých Budějovicích. Více k životu a dílu J. TRTÍKOVÁ, *Ing. František Mencl*.

⁵⁸⁵ Podílel se i na organizaci mezinárodních kongresů (VII. sjezd se pořádal v září 1936 v Praze) a také podnítil vznik Mezinárodní kremáčnické federace v Londýně (International Cremation Federation) roku 1937. TAMTÉŽ, s. 71.

⁵⁸⁶ *Krematorium* 17, 1927, s. 53–56.

⁵⁸⁷ Například roku 1913 vypsal veřejnou soutěž na návrh náhrobků pro uložení popelnic, kterou vyhráli architekti Bedřich Feuerstein, Vladislav Hofman, Pavel Janák a Bedřich Moudrý. *Věstník* 19, 1929, s. 8.

⁵⁸⁸ F. X. MENCL, *Pohřeb*, s. 8.

IV. 3. 3. Společný postup Společnosti pro spalování mrtvol a Krematoria (1910–1918)

Zásadní zlom ve společném postupu českých prokremačních spolků měl přinést moravský zemský sněm v říjnu 1910. V jeho průběhu Karel Fišer předložil návrh zákona o pohřbívání ohněm. Ten se plně ztotožňoval s návrhem podaným již 26. března 1899 na sněmu království Českého. Jednání o fakultativním spalování mrtvých vedl zemský hejtman hrabě Otto Serényi a trvala několik hodin za vyostřeného střetu dvou zneprátelených táborů. Na straně novátorů stála logická argumentace, která tvrdě narážela na náboženské námitky z klerikálních kruhů.

Poslanec Georg Hirth, který do širšího povědomí vstoupil především jako veřejný činitel aktivně působící v různých německých nacionálních organizacích, ve své závěrečné řeči shrnul dosavadní poznatky z oblasti lékařských a hygienických požadavků nové doby. Neopomněl ani národohospodářskou stránku. Řada evropských odborníků v čele s profesorem Juliem Kratterem, bývalým rektorem univerzity ve Štýrském Hradci, podpořila jeho výklad. Jednomyslně se shodovali v tom, že nastal nejvyšší čas dát přednost kremacím před pohřbíváním do země.⁵⁸⁹ Následovalo hlasování o návrhu předkládaného zákona, který odsouhlasili přítomní 49 hlasy a proti se vyjádřilo 45.⁵⁹⁰ Výsledek jednání moravského zemského sněmu představoval první větší úspěch zastánců pohřbu žehem. Po jedenácti letech se díky neúnavné činnosti spolkových činitelů podařilo získat i veřejné zástupce na svou stranu.⁵⁹¹

Další podpora ze strany státních úřadů přišla následujícího roku. Vídeňský spolek Flamme a *Společnost pro spalování mrtvol* se spolkem Krematorium podnikly podpisovou akci na podporu výstavby libereckého krematoria. Svůj souhlas se zamýšlenou stavbou projevilo 69 českých měst. Nicméně dne 11. května 1910 pražské místodržitelství zrušilo dvě vydaná usnesení městského zastupitelstva v Liberci podporující stavbu tamního krematoria. Jedno usnesení se týkalo schválení smlouvy uzavřené s vídeňským spolkem Flamme, jenž zamýšlel zřídit spalovací zařízení, druhé pak sbírky ve výši 20 000 K určené k tomuto účelu. Vídeňský spolek Flamme se odvolal proti nezákonnému zásahu pražského místodržitelství do práv Liberce

---

⁵⁸⁹ Věstník 19, 1929, s. 10.

⁵⁹⁰ TAMTÉŽ, s. 11.

⁵⁹¹ Pro pilnost kremačního zákona se vyjádřilo všech 49 zástupců německé strany, které ve sledované době byla v majoritě. Díky tomu se podařilo návrh prosadit oproti sněmu českému, kde bylo německé zastoupení v menšině. Srov. Jiří MALÍŘ a kol., *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*, Brno 2012, s. 51.

a správní soud pražské rozhodnutí nakonec zrušil.⁵⁹² Zprovoznění krematoria sice odporovalo soudobým zákonům, ale proti jeho výstavbě nemohly být vzneseny žádné námitky.⁵⁹³

Vyjádření jednoznačné podpory pro stavbu v Liberci přinesl i 16. svazový den německých společností pro pohřbívání ohněm konané ve Vídni 8. – 12. září 1912.⁵⁹⁴ Uvítací řeč pronesl předseda vídeňského spolku Flamme Oskar Siedek. Mezi zúčastněnými se nacházel také poslanec Říšské rady Hans Hartl za město Liberec. Oba jmenovaní se nechali slyšet, že se k realizaci libereckého projektu dojde na jaře 1913, přičemž o umístění krematoria již bylo rozhodnuto. Veřejní činitelé vybrali místo dobře viditelné ze všech stran a nové spalovací zařízení se mělo stát dominantou města.⁵⁹⁵ Obec vypsala pod dohledem tamního stavebního úřadu veřejný konkurz na stavbu krematoria pouze pro liberecké architekty a stavitele.⁵⁹⁶

Na Říšské radě ve Vídni byl roku 1912 podán opětovný návrh zákona na fakultativní pohřbívání ohněm. Všechny rakouské spolky podnikly velkou akci, aby jeho přijetí co nejvíce podpořily. V Čechách a na Moravě zajistily agitaci a současně vyzvaly obce k podpoře. Petiční akce na uzákonění fakultativního spalování lidských ostatků pokračovala velmi úspěšně. Města obeslala své občany podpisovými archy a kremační spolky se obrátily na sokolskou obec, která se ochotně ke zmíněné petiční akci připojila a vyjádřila jí patřičnou podporu. Celkem se podařilo nashromáždit 50 000 podpisů, které byly odeslány do Vídně. Třebaže byl návrh zákona řádně podán, k jeho projednání nedošlo.⁵⁹⁷

Zastánci pohřbu žehem se však nenechali odradit a roku 1914 obnovili snahy o opětovnou podporu kremační otázky.⁵⁹⁸ Společenskou nevoli následně vyvolalo rozhodnutí správního soudu ve Vídni týkající se ukládání popele spálených mrtvol

---

⁵⁹² Stížnosti Liberce vyhověl nejvyšší správní soud 20. března 1912, čímž se zajistila stavba prvního krematoria v tomto státě na půdě království Českého. V důvodech nejvyššího správního soudu se uvádí: „že dle nynějšího zákonodárství bylo by používání krematoria nezákonným, avšak změna tohoto zákonodárství, ježto pohřbívání ohněm samo o sobě není zavržitelné, každého času možná jest a obci musí zůstatí volnost s touto možností počítat“.

⁵⁹³ Věstník 2, 1912, s. 31.

⁵⁹⁴ Místo konání ve Vídni se domluvilo na setkání v Drážďanech předchozího roku.

⁵⁹⁵ Phoenix 10, 1912.

⁵⁹⁶ Došlo 31 prací a odborná porota se usnesla na tom, že žádný neobdržel první cenu. Druhé obdržely návrhy Flamme stavitele Ferdinanda Scholze a architekta Rudolfa Scholze a Pax architekta Rudolfa Schmidta. Třetí cena byla udělena architektu Rudolfu Bitzanovi z Drážďan za návrh s názvem Feuerburg. Phoenix 17, 1914.

⁵⁹⁷ Věstník 2, 1915, s. 12.

⁵⁹⁸ Pobočný spolek vídeňského Flamme zaštilil například zřízení urnového háje ve Štýrském Hradci. Obecní zastupitelstvo v Moravské Ostravě schválilo v listopadu 1914 návrh na zřízení krematoria ke spalování vojnů, kteří zesnuli v důsledku epidemických nemocí. Současně se připravoval projekt na stavbu v Olomouci. Věstník 1, 1915, s. 10–11.

na veřejných hřbitovech. Ministerstvo kultu odmítlo uložení urny s popelem do hrobky na římskokatolickém hřbitově v Broumově. Jako hlavní důvod uvedlo, „že zpopelněné ostatky se nedají považovat za ostatky mrtvoly“.⁵⁹⁹ Nejvyšší správní soud na své schůzi dne 27. března 1915 zrušil uvedený výnos Ministerstva kultu jako neopodstatněný a současně přistoupil k projednání jednotlivých bodů stížnosti. Rozhodl, že i popelové ostatky se mohou ukládat na hřbitovech. Tím došlo k naplnění dávného přání všech zastánců žehu a zpopelněné ostatky již mohly být bez omezení ukládány na hřbitovech.⁶⁰⁰

Vstup Rakouska-Uherska do první světové války pro zastánce žehu zvýšil naději na vyslyšení jejich dlouholetých snah. Správa vídeňské společnosti Flamme se v září roku 1914 obrátila na vládu s žádostí o povolení stavby krematoria. Hlavní argument představovalo účinné zabránění šíření nakažlivých nemocí, a to převážně ve větších městech, v jejichž sousedství se nalézaly vojenské lazarety. Dne 22. dubna 1915 vyslala *Společnost pro spalování mrtvol* deputaci k ministru vnitra. Ústředním tématem odevzdaného spisu byla nutnost zavedení spalování mrtvých v Rakousku-Uhersku vzhledem k panující válce a hrozícímu nebezpečí zavlečení nakažlivých nemocí.⁶⁰¹ Deputace se obrátila na příslušné vojenské úřady, a sice na správy zdravotních odborů při C. k. Ministerstvu války a zemské obrany.⁶⁰²

K dokončení stavby krematoria v Liberci došlo již roku 1915, ale jeho používání zakazoval výnos pražského místodržitelství z 19. října 1915. Tím byla otázka spalování lidských ostatků odročena až do rozhodnutí vídeňské Říšské rady.⁶⁰³ Postoj politických úřadů znamenal hlubokou ránu nejen pro české, ale i rakouské stoupence kremace. Po vynaloženém úsilí, které trvalo bezmála deset let, se sice podařilo realizovat stavbu prvního krematoria na českém území,⁶⁰⁴ ale kvůli odporu veřejných činitelů ji místní obyvatelé nemohli používat. Vidina úředního povolení fakultativního pohřbu žehem se začala ztrácet v nedohlednu. Válečné roky ochromily nejen politický, ale i veřejný život a otázka úředního povolení kremace se dostávala na okraj zájmu.

---

⁵⁹⁹ Věstník 2, 1915, s. 8.

⁶⁰⁰ TAMTÉŽ.

⁶⁰¹ V tomto spisu se uvádí, že již četné městské správy projevily ochotu zavést na vlastní náklady technická opatření. Jednalo se například o města Celovec, Cvikov v Čechách, Duchcov, Štýrský Hradec, Karlovy Vary, Linec, Nový Jičín, Olomouc, Opavu a Moravskou Ostravu.

⁶⁰² Věstník 3, 1915, s. 7.

⁶⁰³ Věstník 1, 1916, s. 3.

⁶⁰⁴ K realizaci prvního českého krematoria nedošlo paradoxně na českém území, ale ve Spojených státech amerických. Čeští přistěhovalci zde nechali na Českém národním hřbitově v Chicagu postavit roku 1913 první „českou“ stavbu tohoto typu podle projektu Františka Randáka v novorenesančním stylu. Blíže M. SVOBODOVÁ, *Krematorium*, s. 34.

IV. 3. 4. Reakce římskokatolické církve

Nejen dlouholeté průtahy s uzákoněním kremace stály stoupencům nového způsobu pohřbívání v cestě. Silného odpůrce jejich snah představovala především římskokatolická církev, která zpopelňování odmítala hned z několika důvodů. Podle věrouky narušovalo tradiční, po staletí ustálený rituál pohřbu a mělo ateistickou, volnomyšlenkářskou a zednářskou konotaci.⁶⁰⁵ V očích římských katolíků byl popel vyloučen z představy vzkříšení a kolumbária svým uspořádáním odporovala pojetí křesťanského hřbitova, kde „jako ze zrn nasetych na pole klíčí nové rostliny“. Katolíci viděli „v mrtvole člověka samého, z něhož má pučeti život nový, kterýž my na hrobech pěstujeme a ve vši pietě o něj pečujeme“⁶⁰⁶ a s popelem v urně se tato představa příliš neslučovala. Římskokatolická církev se řídila výkladem bible a přidržovala se starého způsobu pohřbívání. Jako argument využívala slova Hospodina: „V potu tváři své jísti budeš chléb, dokavádž se nevrátíš do země, z kteréž vzat jsi, nebo prach jsi a v prach se obrátíš“.⁶⁰⁷ Navíc, od druhé poloviny 19. století, se římskokatolická církev cítila stále více ohrožena prudkým rozvojem přírodních věd a filozofie, a proto spalování mrtvých nahlížela velmi kriticky.

Pohřeb žehem byl vnímán stejně negativně jako pokusy o sekularizaci manželství a školy. Představa ohně, který stravuje tělo zemřelého, byla z církevního pohledu nepřijatelná. V římskokatolické věrouce znamenal oheň synonymum pekla, místa, kde zavržení trpí věčnými tresty; do pekla přicházejí ti, kdo zemřeli ve smrtelném hříchu. Spálení ohněm platilo za největší potupu živého i mrtvého; smrtí ohněm se trestali kacíři a čarodějnice.⁶⁰⁸ Čeští katolíci měli – vedle argumentu „pohanského“ původu kremace – ještě další výhradu, totiž „němectví“ žehu, neboť vyjma Milána, se k myšlence pohřbu ohněm jako první přiklonily německé protestantské země.⁶⁰⁹

Navzdory tomu přibývalo osob římskokatolického vyznání, které se nechaly po smrti zpopelnit. K propagaci kremace přispěly pohřby některých významných osobností politického a kulturního života – například Aloise Rašína, Josefa Holečka, Karla Václava Raise, Aloise Mrštíka. Nehledě na uvedenou skutečnost zůstávala římskokatolická církev i nadále nesmlouvavá. Církev v kremaci od samého počátku viděla nebezpečí odvrácení věřících od víry ve věčný život. Zůstává s podivem,

⁶⁰⁵ Srov. Věstník 7, 1917, s. 8–11.

⁶⁰⁶ M. LENDEROVÁ, S pietou, s. 24.

⁶⁰⁷ Genesis 3, 19 (<http://www.biblenet.cz/app/b/Gen/chapter/3>).

⁶⁰⁸ Věstník 2, 1912, s. 20.

⁶⁰⁹ M. LENDEROVÁ, S pietou, s. 25.

že věřícím přesto nikdo nebránil v zpopelnění tělesných ostatků svých blízkých, a tak pozůstali své zesnulé příbuzné dopravovali do zahraničních krematorií, především do Gothy a Žitavy.⁶¹⁰

Pro římskokatolickou církev však nebyla krematoria žádoucí i z jiných, pragmatictějších důvodů, neboť přicházela o jeden ze svých finančních zdrojů – o štolové poplatky. Patent z roku 1750 ustanovoval, že příbuzní mrtvého, kterému farář udělil poslední pomazání, museli zaplatit za vykonaný akt poplatek. Peněžní obnos náležel ale i církevnímu hodnostáři farnosti, do které zesnulý patřil. Uvedené výsadní právo římskokatolické církve zrušil pražský magistrát až roku 1925.⁶¹¹

Idealistická stanoviska kremačních spolků se tedy stavěla jednoznačně odmítavě k tradicím římskokatolické církve a pohřeb žehem se stal symbolem kulturního boje. Zásadní vliv na kremační a protikremační agitaci měly argumenty obou zúčastněných stran. Zastánci žehu, kteří pocházeli nejen z prostředí volnomyšlenkářů a zednářů, ale i liberálů a sociálních demokratů, při propagaci zdůrazňovali aspekty humanistické, idealistické, politické, estetické i národohospodářské. Nejdůležitějším požadavkem pro ně zůstávala možnost svobody a osobní volby, současně kladli důraz i na estetické cítění. Žeh byl propagován jako něco moderního, co jde ruku v ruce s racionální vědou. Krematorium v jejich očích představovalo účelnou stavbu, sloužící větší hygieně, čistotě a zdraví. Uvedeným způsobem žeh prezentovalo dokonce i sokolské hnutí.⁶¹²

Je pozoruhodné, že zastánci žehu nejprve prosazovali uzákonění fakultativních kremací jako levnou alternativu k uložení mrtvých těl do země. Zpopelnění bylo zpočátku vnímáno jako hygienická varianta nakládání s ostatky nemajetných z nemocnic a starobinců, kteří bývali zpravidla pohřbíváni na náklady obce.⁶¹³ Pohřeb žehem měl také vyřešit otázky spojené s hygienou, které se v Evropě dostaly do popředí již v polovině 18. století, když se započalo se sanacemi hradeb i celých čtvrtí. V té době docházelo k rušení starých pohřebišť a přesouvání tělesných ostatků na okraj města.⁶¹⁴ Většina hřbitovů se potýkala nejen s nedostatečnou kapacitou,

---

⁶¹⁰ M. LENDEROVÁ, S pietou, s. 27.

⁶¹¹ M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 21–22.

⁶¹² Mezi významné sokolské členy, kteří podporovali pohřeb žehem, patřil i přítel Miroslava Tyrše JUDr. Josef Scheiner (1861–1932). Pravděpodobně na jeho popud se mělo ve dvacátých letech 20. století v nově budovaném sídle Sokolů, Tyršově domě, ve dvorních arkádách paláce objevit kolumbárium. Více k otázce sokolství a kremace Krematorium 13, Praha 1922, s. 48–49, 55–56 a 82–83.

⁶¹³ Srov. Krematorium 15, Praha 1925, s. 5.

⁶¹⁴ Blíže J. KOLOUCHOVÁ, „*Již nedlouho otevřen bude*“, s. 53–68.

ale také se špatným technickým stavem. Častým problémem bylo prosakování spodní vody do hrobů, což mělo za následek pomalejší rozkládání těl.

Národohospodářské argumenty poukazovaly na relativní levnost kremace oproti tradičnímu pohřbívání do země. Uvedené tvrzení vycházelo z předpokladu, že uložení zpopelněných ostatků v urnových hájích nebude v budoucnu tolik nákladné, jelikož nezabere stejný prostor jako kosterní hrob. Současně bylo připomínáno, že krematorium nezabere tolik místa jako hřbitov. „*Ponechte půdu živým!*“ – znělo jedno z hesel zastánců kremace. Třebaže v české společnosti nacházely finanční argumenty živnou půdu, vlastní kremaci si mohl nakonec dovolit jen málokdo. Pohřeb žehem byl na počátku 20. století velmi nákladný. Velké výdaje souvisely s převozem těla zemřelého do zahraničí. Kremaci si zprvu mohli dovolit pouze zámožní jedinci.⁶¹⁵

Nicméně uložení těla do hrobu bylo některými lidmi vnímáno jako nedůstojné, jelikož se vydávalo „*na pospas odpornému, vleklému rozkladu pod zemí, hnilobným bakteriím, plísním a larvám*“.⁶¹⁶ I samotný prostor hřbitova vzbuzoval v zastáncích kremace odpor: „*Hřbitov je místem hrůzy. Kdo si nezvykl náhodou v jeho blízkosti pobýváti, komu se nestal všedností, která nemůže již vyvolati hnutí mysli, každý cítí na něm pocity nelibé, které netkví jen v dojmu smutku, ale daleko spíše v pocitu strachu, byť i nepřiznaného*“.⁶¹⁷

Ale i římskokatolická strana reagovala kriticky.⁶¹⁸ Nejenže dokázala vyvracet všechny argumenty protistrany,⁶¹⁹ ale také završila svůj počín popisem kremace z jejího nelichotivého pohledu: „*Sotvaže dveře krematoria zapadnou, vyšlehne v peci děsný zážeh, jenž v okamžiku stráví rakev, rubáš a vlasy mrtvoly, takže tato obnažena spočine na rozpáleném roštu. Pak nastane příšerné divadlo – mrtvý koulí očima, jakoby pohlížel kolem, spodní čelist se uvolní a klesne níže, čímž ústa nabývají šklebícího se výrazu, ruce i nohy počnou se pohybovati, co zatím modravé plaménky jako bludičky poskakují po těle, zvláště po životě, který se nadýmá čím dál tím prudčeji, až rázem pukne...tělo pak tone v záplavě hnědé, lepkavé tekutiny, na kterou dotírá neúprosný žár za neustálého prskotu a výbuchů hořících plynů. Je vidět, kdy hoří kůže,*

---

⁶¹⁵ O. NEŠPOROVÁ, *O smrti*, s. 120.

⁶¹⁶ F. X. MENCL, *Pohřeb*, s. 28.

⁶¹⁷ TAMTÉŽ, s. 16.

⁶¹⁸ Námitky vůči kremaci měla i vznikající kriminalistika, jelikož kremace znemožňuje exhumaci zesnulého. *Krematorium 17*, s. 57–58.

⁶¹⁹ Více J. K. MAŠTALÍŘ, *O spalování*.

*kdy pleť, kdy tuk. Lebka však zůstane téměř neporušena, zřizenci ji následně rozbíjí na malé kousíčky, které i s ostatními uloží do malé dřevěné skříňky“.*⁶²⁰

Do nesmiřitelného boje dvou zneprátených táborů nakonec zasáhla legislativa. Po třech letech od zákazu používání libereckého krematoria *Společnost pro spalování mrtvol* v Praze rozeslala ve shodě s vídeňským spolkem Flamme oběžník na okresní zastupitelstva a městské úřady,⁶²¹ aby opětovně vyzvaly své zástupce v Říšské radě k hlasování pro návrh zdravotního výboru.⁶²² Podoba zákona podaná poslancem Paulem Hockem byla nakonec třinácti hlasy proti jednomu přijata.⁶²³ Nicméně skutečný rozmach kremací nastal až po rozpadu Rakouska-Uherska a celkovým uvolněním společenského života, s kterým byla spojená i svobodná volba v otázce pohřebního rituálu.

IV. 3. 5. Přijetí křemačního zákona

Koncem ledna 1919 předložil Jindřich Záhoř přepracovaný návrh zákona o spalování mrtvých z 26. března 1899 Ministerstvu vnitra Československé republiky. Již 1. dubna 1919 schválilo Národní shromáždění křemační zákon (lex Kvapil)⁶²⁴ č. 180/1919 Sb., o fakultativním pohřbívání ohněm.⁶²⁵ Jednalo se o jeden z nejkratších zákonů, jelikož měl jen dva paragrafy – došlo k oficiálnímu povolení křemace⁶²⁶ s pověřením ministrů veřejného zdravotnictví, vnitra a spravedlnosti. K jeho doplnění došlo zákonem č. 464/1921 Sb., o pohřbívání ohněm ze dne 7. prosince 1921.⁶²⁷ Na jeho základě bylo zřizování krematorií vyhrazeno obcím. V praxi to znamenalo přijetí německého modelu, budování a správu spalovacích zařízení přenášel výlučně

---

⁶²⁰ J. K. MAŠTALÍŘ, *O spalování*, s. 43–44.

⁶²¹ Těto akce se zúčastnily okresní výbory v Benešově, Německém Brodě, Kutné Hoře, Mnichově Hradišti, Chrudimi, Kolíně, Lounech, Mělnice, Poděbradech, Rakovnice, Roudnici nad Labem, Strakonících, Třeboni, Královských Vinohradech a Žižkově. Městské rady se připojily z Mladé Boleslavi, Německého Brodu, Nového Bydžova, Domažlic, Dvora Králové, Kutné Hory, Chrudimi, Jaroměře, Karlína, Mělníka, Pacova, Nové Paky, Pardubic, Pelhřimova, Plzně, Polné, Příbyslavi, Rakovníka, Roudince nad Labem, Řičan, Smíchova, Světlé nad Sázavou, Sušice, Turnova, Unhoště, Vamberka a Vysočan. *Věstník* 3, 1918, s. 8.

⁶²² *Věstník* 2, 1918, s. 12.

⁶²³ *Věstník* 1, 1918, s. 12.

⁶²⁴ Zákon získal svůj název podle jeho navrhovatele Františka Kvapila.

⁶²⁵ Na jednání Národního shromáždění byl přítomen i zástupce *Společnosti pro spalování mrtvol* poslanec Otakar Srdínko.

⁶²⁶ Jedinou podmínku křemace i nadále představovalo písemné zanechání posledního přání zemřelého o jeho tužbě. Jako relevantní doklad sloužily i výpovědi dvou svědků. Bližší *Věstník* 2, 1920, s. 19.

⁶²⁷ Oba předchozí zákony potvrzovalo vládním nařízením č. 194/1923 Sb. ze dne 9. října 1923. Plné znění *Krematorium* 14, 1923, s. 116–120.

na města, respektive městské rady.⁶²⁸ Dlouholeté snahy zastánců pohřbu žehem se podařilo konečně bezezbytku naplnit. Předseda *Společnosti pro spalování mrtvol* Jindřich Záhoř vyjádřil své pocity slovy: „Konečně dosáhli jsme oné čestné mety, po níž tak dlouho práhla duše naše!“⁶²⁹

Po poválečném zprovoznění krematoria v Liberci, které vzniklo „ve stylu *germánského ducha*“,⁶³⁰ vyvstala naléhavá potřeba co nejrychlejšího vybudování „vlastního“ českého krematoria. Jelikož se otázka řešila velice narychlo a s omezenými finančními prostředky pražského ústředí spolku Krematorium, muselo se přistoupit k provizornímu řešení. V listopadu 1921 bylo uvedeno do provozu dočasné krematorium, které vzniklo přestavbou hřbitovní kaple na občanském oddělení Olšanských hřbitovů.⁶³¹ Prozatímní krematorium, po dvou letech vybavené i druhou spalovací pecí, sloužilo až do zprovoznění Strašnického krematoria roku 1932, kdy bylo opět přestavěno na tzv. Novou obřadní síň.⁶³²

Prvním ryze československým projektem, manifestujícím novou státní identitu, se stala soutěž na novostavbu krematoria v Pardubicích.⁶³³ Architekt Pavel Janák⁶³⁴ se při vytváření návrhu nechal inspirovat staroslovanskou mytologií a přihlásil se tak k „národnímu slohu“, jenž měl v první řadě symbolizovat osvobození z područí habsburské monarchie. Budova, která vznikala v letech 1922–1923,⁶³⁵ v době svého vzniku spojovala několik aspektů. Nejzřetelněji se ve stavbě prosadila národní idea vycházející ze slovanské minulosti, českého humanismu i lidového selského umění. Autorovi se tak bezezbytku podařilo skloubit svou uměleckou představu

---

⁶²⁸ Prováděcí nařízení vydalo Ministerstvo zdravotnictví podle zásad doporučených Národním shromážděním. *Věstník* 2, 1919, s. 12.

⁶²⁹ V originále uvedeno v latinské verzi: „Tanuem assecuti sumus illud honoris fastigium, quo tuam diu agitabatur animus!“ *Věstník* 1, 1919, s. 3.

⁶³⁰ *Krematorium* 14, 1923, č. 9, s. 83.

⁶³¹ J. NEKVASIL, *Pražská krematoria*, s. 16–40.

⁶³² Druhé provizorní krematorium vzniklo roku 1925 v Českých Budějovicích ze hřbitovní kaple. Z. R. NEŠPOR – O. NEŠPOROVÁ, *V žáru*, s. 579.

⁶³³ Více k projektu Vendula HLÍDKOVÁ, *Architekt Pavel Janák a idea kremační*, *Epigraphica & Sepulcralia* 3, 2011, s. 91–102.

⁶³⁴ Pavel Janák se narodil 12. března 1882 v Praze a zemřel 1. srpna 1956 tamtéž. Na Českém vysokém učení technickém v Praze studoval pozemní stavitelství a architekturu u Josefa Schulze. Současně hospitoval na Německé vysoké škole technické u Josefa Žitka. Velmi jej ovlivnila i praxe u Otta Wagnera ve Vídni. Roku 1908 realizoval ve spolupráci s Janem Kotěrou výstavní pavilony na Jubilejní výstavě. Spolu s Josefem Gočárem založil Pražské umělecké dílny, v nichž vnikaly i bytové doplňky. Mezi jeho nejvýznamnější stavby patří bezesporu Hlávkův most v Praze, havlíčkobrodská radnice, Škodův palác, libeňský most, Husův sbor na Vinohradech či prezidentský domek na Pražském hradě. Více Marie BENEŠOVÁ, *Pavel Janák*, Praha 1959, *Pavel Janák 1882–1956*. *Architektur und Kunstgewerbe* (katalog výstavy), Praha 1984 a Norbert KIESLING, *Pavel Janák*, Praha 2012.

⁶³⁵ O průběhu stavby *Krematorium 14*, 1923, s. 81–84.

s požadavky spolku Krematorium, jenž projekt financoval.⁶³⁶ Nepochybně se jedná o jednu z nejdiskutovanějších staveb v české architektuře 20. století.

Všech stanovených cílů se podařilo zastáncům pohřbu žehem dosáhnout. Pouze se museli i nadále vyrovnávat s absencí římskokatolického kněze při samotném obřadu. Jako náhrada sloužily pěvecké sbory, které přispívaly k důstojnosti při kremaci.⁶³⁷ Spolky pořádaly také komentované prohlídky krematorií či dušičkové akce na podporu pohřbu žehem spojené s veřejnou osvětou.⁶³⁸ Jmenované propagační akce představovaly masové demonstrace proti církevním zákazům: „*Jestliže klerikálové vypověděli boj snahám těch, kdož touží po očistě ohněm po smrti, nastává pokrokovým lidem povinnost sraziti šiky a nahraditi ceremonie pěveckými sbory a hojnou účastí členstva*“.⁶³⁹

Po přijetí kremačního zákona si členové *Společnosti pro spalování mrtvol* začali uvědomovat, že smysl jejich veřejné činnosti se naplnil, a tak čelní představitelé přistoupili k rozpuštění spolku. Návrh výboru na ukončení činnosti *Společnosti pro spalování mrtvol*, který byl předložen v souladu s § 11 platných stanov na valné hromadě svolané na 15. června 1921, se z důvodu nedostatečné přítomnosti členské základny nepodařilo schválit. Tím se shromáždění přeměnilo v poradní schůzi, kde se přítomní shodli, že zachování spolku postrádá smysl díky prosazení fakultativního pohřbu žehem. Zmíněný fakt se odrážel v nízké účasti, stejně tak i v odchodu Jindřicha Záhoře z postu předsedy a Ludvíka Čížka z funkce tajemníka.⁶⁴⁰

Jednomyslně došlo k přijetí návrhu, že spolkový majetek zástupci *Společnosti pro spalování mrtvol* odevzdají městu Praze jako příspěvek na stavbu krematoria.⁶⁴¹ Jelikož se ani v budoucnu nepodařilo svolat valnou hromadu, nemohlo dojít k právoplatnému usnesení o rozchodu *Společnosti pro spalování mrtvol* a ani odevzdání jejího majetku. Bývalým členům výboru nezbylo nic jiného, než zažádat o úřední rozpuštění. Dědicem zbylého jmění se touto úřední cestou stal spolek Krematorium, jemuž byla předána stávající hotovost, cenné papíry i tiskopisy. Současně ale bývalí

---

⁶³⁶ M. SVOBODOVÁ, *Krematorium*, s. 44–55.

⁶³⁷ Z důvodu zajištění kvalitního pěveckého doprovodu se vypisovaly veřejné soutěže. Tradičně docházelo k vyznamenávání sborů Ing. Machoně, prof. Procházky a prof. Poláška. Dalším úskalím byl nedostatek vhodných textů. Blíže *Věstník* 12, 1921, s. 20–29 a 41–50.

⁶³⁸ *Krematorium* 17, 1926 s. 129–131 a *Krematorium* 19, 1928, s. 125–127 a 129–131.

⁶³⁹ *Krematorium* 16, 1925, s. 7.

⁶⁴⁰ *Věstník* 4, 1922, s. 37.

⁶⁴¹ Blíže TAMTÉŽ, s. 50.

členové zajistili financování zvláštního fondu Jindřicha Záhoře a Ludvíka Čížka za účelem vydávání propagačních spisů o kremaci.⁶⁴²

IV. 3. 6. Postoj nekatolických církví (Církev československá husitská a Církev českobratrská evangelická) k pohřbu žehem

Postoje ke kremacím se mezi jednotlivými křesťanskými církvemi značně lišily. Pravoslavná církev zaujímala na pohřby žehem stejný názor jako římskokatolická. Z jejich pohledu se jednalo o pohanský způsob nakládání s lidskými ostatky, který byl nežádoucí. Uvedený názor vycházel z přesvědčení, že absence řádného pohřbu těla, představuje to překážku zmrtvýchvstání. Nicméně velké nekatolické církve ke kremaci zaujaly vstřícnější stanovisko. Protestantské sbory, které se po vzniku Československa začaly formovat, přistupovaly ke zpopelňování shovívavěji a tolerantněji. I evangelické církve se však zpočátku ke kremaci stavěly kriticky, neboť „choutka spalovati mrtvoly náleží k pošetilstem, které jen potud trvají, pokud se jim odpírá“.⁶⁴³ Jejich negativní stanovisko přetrvalo jen do té doby, než se první zahraniční protestantské církve k pohřbu žehem vyslovily tolerantněji. Záhy dospěly k názoru, že vstřícnějším postojem ke kremaci se mohou vymezit vůči římskokatolické církvi.⁶⁴⁴

Se spolkem Krematorium přímo spolupracovala nově vzniklá Církev československá (husitská),⁶⁴⁵ kterou založil Karel Farský v době tzv. přestupového, výstupového či „odpadového“ hnutí.⁶⁴⁶ K jejímu ustavení došlo na schůzi dne 8. ledna 1920.⁶⁴⁷ O dva dny později představitelé vydali provolání národu, ve kterém vyzvali ke vstupu do nové církve: „Nyní jest na každém jednotlivci, aby odhlášením z církve římské a přihlášením do církve československé dokázal, že jest mu zájem o svobodu vlastního svědomí, o mravní povznesení národa

⁶⁴² Věstník 4, 1922, s. 39.

⁶⁴³ Zdeněk R. NEŠPOR, *Století evangelických časopisů, 1849–1948. Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 68.

⁶⁴⁴ O. NEŠPOROVÁ, *O smrti*, s. 118.

⁶⁴⁵ S ambicemi stát se novým národním náboženstvím získala přes půl milionu příznivců a na prahu třicátých let dokonce výrazně přes milion. Nicméně i nadále 76 % obyvatel zůstávalo tzv. „matrikovými“ katolíky. David TONZAR, *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církev československá husitská*, Praha 2002.

⁶⁴⁶ K tématu blíže například Jiří HANUŠ, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005 a TÝŽ (ed.), *Náboženství a Pavel MAREK, Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Brno 2004.

⁶⁴⁷ Několik dní po založení církve se k jejímu vzniku odmítavě vyslovil například Josef Pekař. Znepokojovala jej v první řadě představa zakladatelů, kteří po revoluci politické prováděli revoluci církevně-náboženskou. Ve svých vystoupeních se vyrovnával s historizující argumentací protagonistů a zdůrazňoval tehdejší potřeby a požadavky. Proticírkevní tažení považoval za nedemokratické. Blíže T. PETRÁČEK, *Sekularizace*, s. 77–85.

a jeho výchovu a zdemokratizování i života náboženského zájmem opravdovým“.⁶⁴⁸ Otázka pohřbu žehem se v jejich vymezení vůči katolické církvi stala jednou z nejzásadnějších.

Přestože nebyl nikdy přijat žádný oficiální prokremační dokument, v mnoha sborech československé církve, jejichž stavební rozmach – stejně jako u krematorií – začal ve dvacátých letech 20. století, počítali architekti s vybudováním kolumbárií.⁶⁴⁹ Tím, že spolek Krematorium financoval výstavbu kolumbárií, často pomohl finančně i při dostavbě sborů samotných.⁶⁵⁰ Zatímco u římskokatolické církve oheň symbolizoval peklo a byl vnímán negativně, ve všech sborech Církve československé se připomínala postava Jana Husa, jehož život byl také ukončen v plamenech. Ty pak v krematoriích využívaly v symbolické rovině ve vyobrazení světlohoše (Pardubice) nebo bájného Fénixe (Liberec, Olomouc).⁶⁵¹

Pohřební obřady Církve československé husitské historicky vycházely z textů katolického Římského rituálu,⁶⁵² které se v počátečních letech užívaly v doslovném českém překladu. V návaznosti na praxi římskokatolické církve byla husitskými duchovními sloužena mše za zemřelé v českém jazyce, jak dokládá Český misál z roku 1920. Návrh nové Agendy,⁶⁵³ jejíž součástí byly také pohřební obřady, postupně rozpracoval a ke schválení předložil Karel Farský (1880–1927), modernistický římskokatolický kněz a později biskup-patriarcha Církve československé (husitské). Roku 1924 byla přijata jako oficiální, sněmem schválená liturgická příručka.⁶⁵⁴ Pohřební obřad byl vždy do určité míry spoluurčován a formován místními podmínkami, regionálními zvyklostmi i konkrétní pastorační konstelací.

Agenda předepisovala liturgické čtení nejen pro obřady ve sboru nebo obřadní síni, ale také pro smuteční shromáždění v domě smutku, procesí a obřady konané

---

⁶⁴⁸ Právo národa III, č. 2, ze dne 11. ledna 1920.

⁶⁴⁹ Jednalo se například o Husův sbor v Praze-Vršovicích z let 1929–1930 od Karla Truksy, nebo v Ambrožově sboru v Hradci Králové, který vyprojektoval Josef Gočár v letech 1926–1927. M. SVOBODOVÁ, Desakralizace, in: W. Bugel a kol., Pohřební obřady, s. 175.

⁶⁵⁰ K architektonické podobě sborů M. VEČEŘÁKOVÁ, *Změny*, s. 554–557 a Markéta SVOBODOVÁ, *Architektonický vývoj sakrálních staveb Církve československé husitské ve 20. – 40. letech 20. století*, in: Aleš Filip – Norbert Schmidt (edd.), *Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře*, Brno 2009, s. 84–97.

⁶⁵¹ TÁŽ, *Krematorium*, s. 21–22. Také *Krematorium* 23, 1932, s. 33–38 a 108–111.

⁶⁵² *Ritale* Romanou zveřejnil papež Pavel V. v roce 1614, ale jednotlivé diecézní rituály zůstaly v platnosti. Pro českou provincii byl vydán roku 1873 *Manuale rituum*. Římský rituál se stal závazným od roku 1918, po nabytí platnosti Kodexu církevního práva z roku 1917.

⁶⁵³ Pojem Agenda se v Církvi československé husitské užívá výhradně pro vysluhování sedmi svátostí a konání dalších mimosvátostných obřadů.

⁶⁵⁴ Tomáš BUTTA, *Pohřební obřady podle Agendy Církve československé husitské*, in: W. Bugel a kol., *Pohřební obřady*, s. 159.

na hřbitově při ukládání těla do země. Dokonce byl stanoven speciální obřad „Uložení urny nebo rozptyl“, který obvykle zahajovalo biblické rčení z 68. žalmu *O Hospodinu vysvobozujícím ze smrti*. V modlitbě se připomněla stvořenost a pomíjivost člověka, ale i jistota víry, že člověk patří Ježíši Kristu v životě i ve smrti. Samotný úkon uložení urny byl spojen s vyznáním víry z knihy Job: „[...] náš *Vykupitel je živ a jako poslední se postaví nad naším prachem*“ (19,25). Závěrečné požehnání vycházelo z formulací epistol nebo bylo parafrází podobně, jako tomu bylo v případě průběhu rozloučení v obřadní síni před zpopelněním.⁶⁵⁵

Podobně jako Církev československá zaznamenala i Českobratrská církev evangelická⁶⁵⁶ vzestup v období tzv. přestupového hnutí kolem roku 1921.⁶⁵⁷ Podoba pohřebních obřadů byla výsledkem vývoje, který započal již v době reformace. V pozadí stály nové pohledy z oblasti biblické antropologie a soteriologie,⁶⁵⁸ jimiž se reformační církve odchýlily od tradičního učení o nesmrtelné duši a očišťování duší zemřelých v očištcí. Zatímco v římskokatolické a východní tradici stál v centru pohřební slavnosti zesnulý a modlitby za jeho duši, reformované církve nepřipouštěly možnost ovlivnit úděl zesnulého před Bohem. Z uvedeného důvodu sloužení mši za duše zesnulých shodně odmítaly, jelikož osud člověka předurčovalo pouze jeho chování za života.⁶⁵⁹

Československá církev evangelická byla ve vztahu ke kremacím méně přísná, a to snad právě proto, že od dob reformace patřil pohřeb k méně důležitým obřadům. Došlo ke zrušení modlitby za zemřelé a zádušní bohoslužby. Roku 1898 povolila konference představitelů evangelických církví v Eisenachu svým duchovním oficiální účast na pohřbu žehem.⁶⁶⁰ Celková podpora žehu však byla slabší a Českobratrská církev evangelická vydala oficiální stanovisko až na svém XIII. konventu dne 21. června 1935.⁶⁶¹ Zde bylo rozhodnuto, že volba pohřebního ritu

---

⁶⁵⁵ T. BUTTA, *Pohřební obřady*, s. 164.

⁶⁵⁶ K historickému vývoji českých evangeliků například Z. R. NEŠPOR a kol., *Náboženství v 19. století*, s. 116–167.

⁶⁵⁷ O základní formě sakrálního prostoru vycházejícího z tradice reformačních církví M. VEČERÁKOVÁ, *Změny*, s. 557–558.

⁶⁵⁸ Soteriologie je součástí křesťanské teologie, jež se zabývá naukou o spáse. Srov. František BEDNÁŘ, *Památník Českobratrské církve evangelické. Českobratrská církev evangelická a její senioráty a sbory na stezkách minulosti a na prahu přítomnosti*, Praha 1924.

⁶⁵⁹ Tabita LANDOVÁ, *Pohřební obřady českobratrských evangeliků. Teologické aspekty, liturgický průběh, aktuální výzvy*, in: W. Bugel a kol., *Pohřební obřady*, s. 137.

⁶⁶⁰ M. LENDEROVÁ, *S pietou*, s. 25.

⁶⁶¹ Oficiální stanovisko církve českobratrské evangelické k pohřbu žehem stanovené na XIII. konventu pražského seniorátu: 1. Při úmrtí příslušníka církve českobratrské evangelické byl církevní pohřeb vlastně pobožnost pro pozůstalé, nikoli oslava zesnulého; 2. Při pohřbu se chtěli vyvarovat vši nádhery

je záležitostí individuálního rozhodnutí každého člena církve. V případě těchto obřadů totiž nejde ani tolik o zesnulého jako spíše o působení na přítomné účastníky shromáždění.

Názor konventu se plně shodoval se zásadami kremačních spolků. Uvedenou úpravou pohřebního řádu se dostalo pohřbu žehem církevního potvrzení jakožto pohřbu, který se nepříčil zásadám křesťanské víry. Církev československá evangelická tím oficiálně vyslovila své kladné stanovisko k alternativnímu způsobu pohřbu. Přestože Církev československá a Českobratrská církev evangelická byly ve svých oficiálních stanoviscích opatrné, římskokatolického odmítání pohřbu žehem využívaly k její kritice, čímž vlastně přispěly k rozvoji kremačního hnutí.⁶⁶²

O součinnosti mezi reformovanými církvemi a kremačním spolkem svědčí i koncepce slavnostního otevření nového kolumbária v Praze-Nuslích, které se uskutečnilo v neděli dne 20. ledna 1935. Nechal ho zřídit místní československý evangelický sbor pro důstojné uložení uren svých členů i přátel církve. Úvodní řeč pronesl předseda spolku Krematorium František Mencl. V Československu se jednalo o první případ, kdy představitel spolku pro propagaci žehu promlouval v křesťanském chrámu.⁶⁶³ Kolumbárium bylo instalováno v Praze při novém chrámovém sboru na Vítězné pláni. Dispozičně mělo 302 výklenků pro tři až pět uren, celkem jich tam mohlo být uloženo 1 174. Prostory, které nahrazovaly rodinnou hrobku, se propůjčovaly na deset (za 800 Kč) až 50 let (za 3 300 Kč).

Zřízením kolumbária při sboru, přijímáním ostatků i těch zesnulých, kteří za svého života nebyli příslušníky československé církve evangelické, podala církev „*vzácný důkaz snášenlivosti a skutečné křesťanské lásky*“. Celý akt se nesl v přátelské atmosféře za přítomnosti církevních hodnostářů a s jejich posvěcením. Díky tomuto smířlivému postoji se zúčastnění přesvědčili, že zpopelňování lidských ostatků se nepříčilo zásadám křesťanských reformovaných církví a že odpor proti myšlence žehu nebylo možné hledat v Písmu, ale v osobní antipatii jednotlivců.⁶⁶⁴

---

a svůj smutek projevovat jako křesťané tiše a oddaně; 3. Při pohřbu se doporučoval zpěv náboženských písní. Nevážná hudba byla nemístná. 4. Památku zesnulých ctíli dobročinnými dary a odkazy; 5. Rozhodnutí o tom, zda se měl konat pohřeb žehem, nebo do hrobu, ponechali pozůstalým rodinám. Krematorium 26, 1936, č. 11, s. 155.

⁶⁶² O. NEŠPOROVÁ, O smrti, s. 121.

⁶⁶³ Například v Anglii byla v té době již celá řada biskupů zpopelněna a ve Švédsku patřili církevní hodnostáři mezi přední průkopníky kremace.

⁶⁶⁴ Krematorium 26, 1936, č. 2, 1935, s. 26.

IV. 3. 7. Židé a kremace

Pochování do země nepřikazoval žádný židovský zákon či jiné nařízení – bylo jednoduše zvykem.⁶⁶⁵ V Tóře, svatém písmu Židů, není uveden žádný pokyn, že by tělo zemřelého muselo být pohřbeno. Jednalo se o úzus přejímaný po staletí, jenž byl v dřívějších dobách úzce spjat s posmrtnými představami o zmrtvýchvstání a věčné blaženosti. Židé se na prahu 20. století rozloučili se starým zvykem a vrátili se k jednoduché nauce o víře v nesmrtelnost, kterou obsahovaly nebo předpokládaly ušlechtilější a vznešenější výroky Písma svatého. Smrt byla pokládána za tajemný východ, jenž vedl k blaženosti a radosti (žalm XVI., 11). „*Ty ukážeš mně stezku života; ve Tvé přítomnosti jest hojnost radostí; ve Tvé pravé ruce jsou radosti navěky*“. Novodobé židovství se přihlásilo k myšlence, že ke spasení lidské duše není potřeba dlouhého rozkladu těla pod zemí.

V otázce zpopelnění lidských ostatků nebyli Židé jednotní ani ve světě. Například v Baltimoru byl již roku 1891 při příležitosti 2. výroční schůze ústředního shromáždění amerických rabínů zvolen spalovací výbor. Na následujícím jednání Sboru amerických rabínů v New Yorku předložil návrh v tomto znění: „[...] budeme-li vyzváni kdy konat obřady při spalování souvěrce, nesmíme odmítnout s omluvou, že spalování jest protižidovské neb nenáboženské“. Na území Německa byly reakce obdobné. Norimberský výbor pro spalování mrtvých Židů obeslal padesát krematorií dotazníkem. Ten obsahoval otázky, zda tamější rabíni konají obřady ve spalovacích zařízeních a zda při spouštění rakve do žároviště souhlasí s hudebním doprovodem varhan či harmonia. Odpovědi přicházely obratem a výsledek byl velmi uspokojivý. Většina rabínů se nevyhýbala účasti na obřadech v krematoriu a současně dovozovala hru na varhany. Zpětná reakce dorazila ze čtyřiceti německých krematorií, přičemž 32 jich bylo kladných a osm záporných.⁶⁶⁶ Jiné zjištění se od respondentů neočekávalo, neboť židovské náboženství neznalo žádné zákazy spalování mrtvých. Tento způsob pohřbívání nebyl v rozporu s obsahem nebo články židovské víry.⁶⁶⁷

Židé na území Čech však do té míry otevření nebyli. Například roku 1932 vypukl v židovské náboženské obci v Praze rozpor o ukládání uren na židovských hřbitovech. Proti vrchnímu rabínovi Löwymu se obrátili starověrci kvůli tomu, že vykonal obřady v sále krematoria. Doposud se i v případě zpopelnění odehrávaly

⁶⁶⁵ K otázce židovství a pohřbu žehem Věstník 7, 1917, s. 8–11 a Věstník 9, 1919, s. 45–46.

⁶⁶⁶ Odpůrci z řad rabínů se odvolávali na Bibli. Podle Svatého písma se obřady v Jeruzalémském chrámu odehrávaly také bez hudebního doprovodu.

⁶⁶⁷ Die Flamme 34, ze dne 1. července 1917.

obřady v kapli židovského hřbitova a po nich se teprve rakev s tělesnými ostatky odvezla do spalovacího zařízení. Urna s popelem se pak vždy bez výjimky ukládala v hrobě. Zastánci pohřbu žehem prosazovali moderní přístup pohřbívání,⁶⁶⁸ přičemž pokrokové myšlenky podpořila i celá řada rabinů. Zástupci brněnské židovské obce ve svém dobrozdání uveřejnili jednoznačné kladné stanovisko. Obřad ani uložení popela na židovském hřbitově nesměl být odpírán nikomu, kdo se rozhodl pro žeh.⁶⁶⁹

V důsledku uvedeného stanoviska se zvedla vlna podpory alternativního způsobu pohřbívání. Náboženská obec začala usilovat o zřízení zvláštního urnového oddělení. V té době již dva roky fungovalo kolumbárium na židovském hřbitově v Mostě.⁶⁷⁰ Roku 1931 pak přibylo také jedno v Hradci Králové.⁶⁷¹ Řada židovských obcí, včetně chebské,⁶⁷² dokládala svou tolerantnost souhlasem s ukládáním urn do rodinných hrobů. Mnohým pozůstalým stačila útěcha a uspokojení, že po smrti budou opět se svými nejbližšími pohromadě, a to bez ohledu na to, zda si zvolili pochování do země, nebo kremaci.⁶⁷³

Dne 5. ledna 1932 se konala schůze reprezentace pražské židovské obce, kde se prodiskutovalo zřízení popelníkového pohřebiště. Po vleklém vyjednávání dospěli zástupci k úmluvě, že pohřební bratrstvo chevra kadiša za tímto účelem poskytne část pozemku určeného k rozšíření židovského hřbitova ve Strašnicích. Současně byl odsouhlasen příspěvek 75 000 Kč včetně bezúročné půjčky 125 000 Kč. Náklady na úpravu urnového pohřebiště byly vysoké, protože se v projektu počítalo s vystavěním zvláštní budovy s obřadní síní, kde se měla nacházet umývárna mrtvol

---

⁶⁶⁸ Příkladem nezadržitelného pokroku bylo rozšíření hudebních doprovodů pohřebních obřadů. Zastánci kremace se často opírali o to, že v Šalamounově chrámu jen sotva hrály varhany, které však během prvních desetiletí 20. století v židovských svatostáncích zcela zdomácněly. Synagogy se pomalu začínaly připravovat na příchod gramfonů jako nové součásti rituálů. Krematorium 23, č. 5–6, 1932, s. 99.

⁶⁶⁹ K polemice se během roku 1932 připojil například i znojemský rabin Kahan: „Ani Talmud ani bible pohřbívání žehem nezakazují. Naopak. Mrtvoly krále Saula a jeho synů byly z vděčnosti obyvateli města Habeši spáleny a pak pohřbeny. Pohřbívání do země je ovšem starým zvykem v Izraeli. Ale Talmud Sanhedrim 46b odmítá výslovně, aby se ze zvyklostí činila povinnost. Směrodatný je pro Talmud jedině předpis, aby nebyl oběšený zločinec ponechán přes noc na šibenici, nýbrž aby byl týž den pohřben. Připomíná však, že tento předpis nemá platnost, nepřichází-li v úvahu otázka zhanobení mrtvoly nebo hanby vůbec. Také Thora chce jedině zamezit hanbě a ostudě. Je tedy nyní otázka, možno-li považovat pohřeb žehem za hanbu, což ovšem žádný člověk nebude jistě tvrdit. Spálení mrtvoly je tedy nábožensky zcela přípustné a hlavně tehdy, bylo-li to výslovným přáním mrtvého. Ortodoxie nemá tedy v náboženských předpisech žádné opory a zvyklosti nejsou podle výslovného znění Talmudu nijak směrodatné. Z těchto důvodů mohou a směji být při pohřbech žehem jako při ukládání mrtvol do země vykonávány náboženské funkce a urna s popelem může být uložena na židovském hřbitově“.

⁶⁷⁰ Krematorium 21, č. 11, 1930, s. 134.

⁶⁷¹ Krematorium 23, č. 5–6, 1932, s. 100.

⁶⁷² K chebské židovské obci blíže J. CHMELÍKOVÁ, Osudy.

⁶⁷³ Krematorium 23, č. 7–8, 1932, s. 122.

společně s bytem hlídače. Ujednání schválila většina účastníků jednání, ale ortodoxní část přítomných se postavila striktně proti. Hlavní argument spatřovala v tom, že bratrstvo bylo donuceno, aby připustilo ukládání urn na hřbitově.⁶⁷⁴

Spor v židovské náboženské obci, který trval celá léta, se nakonec podařilo vyřešit kompromisem. Pro uložení zpopelněných ostatků se nechalo upravit zvláštní oddělení hřbitova o rozloze 1 800 m². K jeho otevření došlo dne 26. listopadu 1933, přičemž za dva měsíce tam bylo umístěno 35 urn. Celkový náklad spolu s úpravou terénu, vystavěním zdi, obřadní síně a bytu pro správce činil 210 000 Kč. Bývalý obřadní dům vyprojektoval absolvent soukromé Loosovy školy a autor přestavby smíchovské synagogy německo-židovský architekt Leopold Ehrmann. Uprostřed malé obřadní síně umístil podstavec pro urnu, kolem níž se mohli pozůstalí shromáždit, a naposledy se rozloučit se zesnulým. Za síní umístil menší trakt obdélné schodišťové haly se samostatným vstupem. V patře architekt vyprojektoval jednopokojový byt určený pro správce hřbitova. Praktickému využití budovy odpovídalo i její umělecké ztvárnění, které zcela korespondovalo s podobou židovských svatostánků. Pouze obřadní síní byla obložena barevným mramorem.⁶⁷⁵

Na pohřebišti mohly být, na místě k tomu určeném, provedeny rituální úkony (tahara) nad mrtvolou, a to ještě před žehem. Obvyklé pohřební ceremonie při ukládání urny se vykonávaly buď v obřadní místnosti, nebo nad hrobem. Součástí se staly také proslovy, zpěvy a hudební doprovod. Obvykle se urny kladly do země, ale mohly být umístěny také do výklenků, pomníků apod. Obyčejná místa měla rozměr 100 cm na délku a 50 cm na šířku. Do jednoho bylo možné ukládat nanejvýš čtyři urny. V sobotu a o svátcích zůstával hřbitov uzavřen a návštěvy zakázány. Jestliže konal rabín či kazatel při ukládání zpopelněných obřady, platilo se od 500 do 1 000 Kč, s kantorem od 300 do 600 Kč a pouze se zpěváky od 200 do 400 Kč.⁶⁷⁶

Jak ukázaly výše uvedené příklady, postoj Židů ke kremaci nebyl zcela jednoznačný. V průběhu desetiletí se utvořily dva tábory. Na jedné straně stála ortodoxní frakce, která nejen žeh, ale také balzamování zemřelých neschvalovala. Soubor židovského náboženského práva zvaný halacha podle nich oficiálně zakazoval kremaci jako urážlivou a hraničící s pohanstvím. Na druhé straně v menšině stáli „pokrokáři“, kteří v pohřbu žehem viděli pietní a estetickou formu nakládání s lidskými

---

⁶⁷⁴ Krematorium 23, s. 123.

⁶⁷⁵ M. SVOBODOVÁ, Desakralizace, s. 175.

⁶⁷⁶ Krematorium 25, č. 4, 1934, s. 66.

ostatky. Moderní Žid měl podle argumentace ctít památku svých přátel vzpomínáním na jejich pozemský život a nepřemýšlet o tom, jak se jim odpočívá v zemi. Ve většině židovských náboženských obcí se podařilo otázku vyřešit kompromisem, jako tomu bylo i v případě západočeského Chebu. Místní židovská komunita, která během sledovaného období čítala kolem 2 % veškerého obyvatelstva, došla již roku 1922 ke vzájemné dohodě s pohřebním bratrstvem. Zdejší chevra kadiša souhlasila s poskytnutím pohřebního vozu pro převoz těl a také s vyčleněním místa v márnici na židovském hřbitově, které bylo určeno pro příznivce žehu. Následné uložení popela povolovalo jmenované bratrstvo v místě pohřebiště, i když ve zvláštních odděleních či do rodinných hrobů. Tím se zcela naplňovala představa Židů o spočinutí k věčnému spánku ve společnosti svých nejbližších. Současně se účastníci jednání shodli na možnosti zřídit kolumbárium, do kterého by se urny ukládaly.⁶⁷⁷ K realizaci projektu však v Chebu nikdy nedošlo.

---

⁶⁷⁷ EZ, zde 25. února 1922, s. 4.

V. Kremační možnosti obyvatel města Chebu

V. 1. Spor o chebské krematorium (1902–1929)

Habsburská monarchie se opírala o katolickou církev⁶⁷⁸ a ze zásady usilovala o to, aby na jejím území nedocházelo k organizování volnomyšlenkářských spolků, které by mohly ohrozit její autoritu. První nadstranická organizace Verein der Freunde der Feuerbestattung – Flamme vznikla ve Vídni 10. dubna 1885⁶⁷⁹ a podnítila vznik dalších poboček v německy osídlených oblastech českých zemí. Patrně první z nich byl spolek v Jablonci nad Nisou.⁶⁸⁰ Členy vídeňského spolku byli převážně čeští Němci a jejich hlavní aktivity se zaměřovaly na povětšinou neúspěšné návrhy vybudovat krematoria v příslušných lokalitách.

Pro tento německý směr kremačního hnutí byla v českých zemích typická vysoká míra izolace. Přes veškerou snahu aktivistů nebylo dané téma ve společnosti diskutované, spíše se nacházelo na okraji společenského zájmu. Netečnost velké části veřejnosti, problematická ekonomická rentabilita spolků a politické i lokálně patriotické různice vedly k roztržitému kremačnímu hnutí do řady organizací menší a střední velikosti, jejichž činnost se snažily více či méně synchronizovat svazy působící na regionální či zemské úrovni.⁶⁸¹ Nicméně první podněty a novinky v oboru pohřebnictví přicházely do českého prostředí ze zahraničí, a to přes oblasti s většinovým německým obyvatelstvem, které představovaly pomyslné „kulturní mosty“. Nejsilnější jsou snahy o zavedení fakultativního pohřbu žehem doložitelné například v Liberci, Ostravě a v neposlední řadě i v Chebu. Právě v těchto lokalitách je již počátkem 20. století prokazatelné navázání kontaktů s vídeňským kremačním spolkem.

Je všeobecně známo, že první stavba krematoria na našem území se uskutečnila v Liberci. Na realizaci projektu drážďanského architekta Rudolfa Bitzana spolek Flamme poskytl obnos ve výši 140 000 K. Jelikož se nejednalo o malou částku, zmíněná vídeňská spolková organizace obesílala jednotlivé představitele měst s žádostí o finanční podporu. Do Chebu tato výzva s apelem na příslib podpory šíření kremace dorazila 22. dubna 1913. Na základě přiloženého oběžníku k uskutečnění projektu prvního a jediného krematoria na území Rakouska-Uherska chyběla částka 50 000 K.

⁶⁷⁸ Srov. stanoviska rakouského zákonodárství v otázce pohřbívání. Věstník 4, 1914, s. 1–5.

⁶⁷⁹ D. J. DAVIES – L. H. MATES, Encyclopedia. Již roku 1915 měl vídeňský spolek Flamme osm pobočných spolků v Čechách a dva na Moravě. Věstník 5, 1915, s. 7.

⁶⁸⁰ M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 11–13.

⁶⁸¹ Stanislav BALÍK – L. FASORA – J. HANUŠ – Marek VLHA, *Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*, Praha 2015, s. 154–155.

Spolek požadoval zaslat příspěvek v nejnižší hodnotě 100 K, což byl obnos, který město Cheb obětovalo ze svého rozpočtu.

První zmínky o místní podpoře kremační agitace lze ale doložit již roku 1902, kdy na zasedání městské rady 17. února vystoupil Alfred Bernardin s požadavkem veřejné podpory fakultativního zpopelňování lidských ostatků. V té době již bylo v provozu 53 krematorií (23 v Itálii, 18 v USA, 4 v Německu – Gotha, Hamburg, Heidelberg a Offenbach, 3 v Anglii, 2 ve Francii a ve Švédsku a 1 ve Švýcarsku). Řečník tedy v první řadě apeloval na pokrokovost myšlenek a možnost zviditelnit se, protože Rakousko-Uhersko se v té době ještě žádným krematoriem pyšnit nemohlo.⁶⁸²

Přestože bylo zmíněné vystoupení přijato s velkými ovacemi, diskuse na dané téma utichla a byla obnovena až 7. prosince 1905. Alfred Bernardin všechny zúčastněné upozornil, že kremační otázka se během posledních let posunula značně kupředu. Flamme pracovala cíleně na tom, aby se jejího vyřešení dosáhlo zákonnou cestou prostřednictvím vídeňské Říšské rady. Zastáncem tohoto postoje byl v první řadě bývalý chebský starosta Johann Bareuther, který argumentoval i tím, že spalování tělesných ostatků se rozšířilo postupně i do Saska a Württemberska. Zástupci města se neváhali veřejně postavit za požadavek zákonné legalizace kremací.⁶⁸³

Otázka úředního povolení pohřbu žehem počátkem 20. století vstoupila do širšího povědomí hlavně díky organizaci *Volná myšlenka*. Ta prosazovala názor, že „nový člověk“ by měl být osvobozen od nadvlády náboženských dogmat a řídit se výhradně pravidly autonomní morálky, založené na racionálním myšlení. Chebští radní povzbuzeni světovým kongresem *Volné myšlenky*,⁶⁸⁴ který se roku 1907 uskutečnil v Praze, prostřednictvím časopisu Flamme zveřejnili záměr stavby kremačního zařízení. V reakci na toto oznámení se jako první na městskou radu obrátil významný německý architekt Alexander Tandler, který se spolupodílel na vytváření nové architektonické podoby starých Drážďan. V souvislosti s projeveným zájmem poukazyval na bohaté zkušenosti a četná doporučení.

Na výzvu chebské městské rady reagovali i firmy s nabídkou spalovacích pecí. Jelikož v této době neměli pro své výrobky větší odbyt, získání nové zakázky pro ně představovalo nejenom značný výdělek, ale také prestiž, která by jim mohla otevřít cestu k dalším zakázkám. Podnikatelskou prozíravost a pohotovost dokládá

---

⁶⁸² SOKA Cheb, AMCH, ukn 529 – Protokoll des Gemeindeausschusses, 1902.

⁶⁸³ TAMTÉŽ, ukn 533 – Protokoll, 1905.

⁶⁸⁴ Více TAMTÉŽ, *Statní policejní úřad Cheb*, kar 10, inv. č. 118.

uctivé psaní majitele vídeňské terakotové továrny a ateliéru pro uměleckou fajáns Friedricha Goldschedera ze 14. června 1912. V uvedeném případě se jednalo o nabídku dodávky uren vyhotovených v rozmanitých stylech.⁶⁸⁵ Z důvodu nedostatku finančních prostředků a lhostejnosti zákonodárců na počátku druhého desetiletí 20. století museli zástupci města stavbu krematoria odsunout na neurčito.

Situace se opět změnila roku 1913, kdy zesnulý vrchní komisař státních drah Gustav Fousek odkázal městu obnos ve výši 25 000 K, který byl určen na zřízení chebského krematoria.⁶⁸⁶ Značná část nákladů výstavby tak, mohla být pokryta prostřednictvím uvedeného daru. V tomto gestu je nutné spatřovat snahu o povzbuzení zájmu u veřejnosti ve věci pohřbu žehem. Stejně jako mnozí radní si i zesnulý uvědomoval, že největší překážku v šíření novátorských myšlenek představovala náboženská vlašnost až netečnost místního obyvatelstva. Podle jeho mínění bylo snazší přesvědčit člověka ideově angažovaného než názorově zcela lhostejného.⁶⁸⁷ Při zasedání obecního zastupitelstva, které se konalo 15. ledna 1913, radní Johann Künzel upozornil na skutečnost, že přestože se povolení pohřbu žehem nepodařilo prosadit, v Liberci i nadále probíhaly přípravy výstavby spalovacího zařízení.⁶⁸⁸

Ke snahám o prosazení fakultativního pohřbu žehem napomáhal i špatný stav chebského hřbitova. Pohřebiště, které v novém místě fungovalo teprve 34 let, se potýkalo s celou řadou problémů. Předně se jednalo o problémy spojené s nedostatečným odvodněním půdy, které jeho provoz znesnadňovalo a nebylo možné vyloučit potřebu opětovného přemístění hřbitova. Hans Stanka například podrobně vyličil událost, že při pohřbu mladé dívky v horní části hřbitova na vlastní oči spatřil skandální zacházení s tělesnými ostatky. Připravený hrob byl až po okraj naplněný spodní vodou, takže před zraky všech zúčastněných byla rakev spuštěna do hrobu plného vody. Obdobnou zkušenost popsal i Josef Pascher, který byl účasten otevření hrobu bývalého starosty Josefa Kradera.⁶⁸⁹ Prosakování spodní vody do hrobů mělo za následek nejen pomalejší rozklad zemřelých, ale také šíření infekčních nemocí. Problémy spojené s hygienou i se špatným technickým stavem hřbitova měl vyřešit nebo aspoň zmírnit pohřeb žehem.

---

⁶⁸⁵ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁶⁸⁶ Gustav Fousek odkázal městu ke stavbě krematoria obnos ve výši 25 000 K již 1. ledna 1909. Podle jeho poslední vůle měla být částka vyplacena ale až po úmrtí jeho bratra Heinricha. TAMTÉŽ, kar 1282.

⁶⁸⁷ TAMTÉŽ, ukn 541 – Protokoll, 1913.

⁶⁸⁸ TAMTÉŽ.

⁶⁸⁹ TAMTÉŽ, ukn 542 – Protokoll, 1914.

V reakci na usnesení obecního zastupitelstva z počátku roku 1913 podpořila stanovisko i městská rada. Do všech příhraničních měst a větších obcí nechala rozeslat oznámení: „*Na zasedání 15. ledna 1913 došlo obecní zastupitelstvo města Chebu jednomyslně k závěru vybrat vhodné místo pro realizaci krematoria. Místní zastupitelstvo tímto následuje ukázkový příklad Liberce a doufá, že tím podníká k činnosti i další západočeská města a napomůže k šíření této aktuální kulturní otázky*“.⁶⁹⁰ Dva měsíce poté reagovala také městská rada v Ústí nad Labem, která sdělila svůj souhlas a podporu ve věci řešení kremační otázky. Ve stejném období jako v Chebu tam bylo probíhající jednání ukončeno rozhodnutím, že se zástupci města musí obrátit na pražský zemský sněm.⁶⁹¹ Výzva vyvolala živou diskuzi a pozitivní reakce z různých míst, například ze Slavkova, Aše, Drahovic, Perninku či Přísečnice. Postoj tehdejších zastupitelů reflektují slova Alfreda Bernardina: „*Německé obce Čech chtějí, stejně jako v dalších důležitých otázkách, být hybateli dějů*“.⁶⁹²

Veškeré snahy městských zástupců ztroskotaly na tom, že ještě nebyl uzákoněn pohřeb žehem. Chebští přesto již roku 1914 uvažovali o zřízení urnového háje, který měl představovat symbol svobodného rozhodnutí ve věci ukládání tělesných ostatků. Nutno však podotknout, že v této době se do diskuzí o spalování mrtvol zapojovaly pouze špičky místní politické reprezentace nebo angažovaní jedinci. Pro místní obyvatelstvo nebylo téma pohřbu žehem příliš aktuální. Události válečných let plně ochromily život ve městě a „malicherný“ spor o prosazení kremace, jakožto fakultativního způsobu nakládání s ostatky zemřelých, odsunuly do pozadí. Přestože krematorium v Liberci bylo dokončeno již roku 1915, jeho slavnostní otevření se konalo až v létě 1917. S ohledem na platné zákony však zůstávalo i nadále zapečetěno a jeho provoz byl skutečně zahájen teprve 31. října 1918.⁶⁹³

Před koncem posledního válečného roku se přípravy na stavbu chebského krematoria rozběhly naplno. Důvod obnovení letitých snah je nutno spatřovat v libereckém příkladu. Vrchní stavební rada Josef Pascher již 2. prosince 1918 apeloval na městskou radu, že nadešel nejvyšší čas k závaznému rozhodnutí. Současně požadoval vypsání architektonické soutěže, kterou by zajistila vytvořená stavební komise. Vítězi byla přislíbena částka 2 000 K. Ze své funkce stavebního rady navrhoval za vhodnou lokalitu parcelu č. 9/1, která se nacházela naproti hřbitovu přes silnici.

---

⁶⁹⁰ SOKA Cheb, AMCH, ukn 542 – Protokoll, 1914.

⁶⁹¹ TAMTÉŽ, kar 1280, fas 73.

⁶⁹² TAMTÉŽ, ukn 542 – Protokoll, 1914.

⁶⁹³ O. Nešporová, O smrti, s. 124.

Maximální stavební náklady odhadoval ve výši 200 000 K.⁶⁹⁴ Soutěži, vypsané v červenci 1919,⁶⁹⁵ předcházelo navázání kontaktů chebských veřejných činitelů s městskou radou v Liberci. Jejich důvodem bylo zjištění finančních nákladů vynaložených na stavbu krematoria, současně měli patrný zájem o vnitřní uspořádání a celkové dispozici budovy. Žadoucí byly informace o spotřebě koksu i reference na existující systémy spalovacích pecí.⁶⁹⁶

V reakci na kontakty s představiteli Liberce oslovil chebskou městskou radu architekt Rudolf Bitzan,⁶⁹⁷ autor návrhu prvního československého krematoria, s oznámením, že se hodlá chystané soutěže zúčastnit. Podle jeho vlastních slov měla výstavba chebského krematoria odpovídat představě díla, kterou František Mencl, předseda spolku Krematorium, charakterizoval jako „*vzornou a monumentální stavbu [...] s výrazem germánského ducha i umění*“.⁶⁹⁸ Současně s tím však vyvstala i vlna pohoršení. Plavenský architekt Emil Rösler upozorňoval na to, že soutěž je vypsaná pouze pro německé architekty, kteří žijí v Československé republice. Oznámil městské radě, že během drážďanských Dnů architektů se pokusí přesvědčit zástupce města o nutnosti změnit stanovisko, neboť jen tak mohla být zaručena otevřenost soutěže.⁶⁹⁹

Představa Chebských o podobě budoucí stavby byla jasná. Podle statistiky za posledních deset let bylo ve městě pohřbeno přibližně 600 zemřelých. Na základě veřejného mínění se dalo počítat s tím, že až 25 % chebské populace využije možnosti kremace. Proto se celý projekt orientoval na zřízení krematoria se dvěma pecemi, které by byly obden v provozu. Požadavek na podobu stavby byl jediný – na první pohled měl být zřejmý její „*kulturní význam*“. Současně zadavatelé požadovali slavnostní charakter s odkazem na formální znaky církevních svatostánků. V této době se předpokládala účast duchovních při smutečních obřadech. Proto měly jednotlivé návrhy pamatovat na místnost pro kněze. Další důležitý prostor měl sloužit pro vystavení rakve se zesnulým.⁷⁰⁰

---

⁶⁹⁴ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁶⁹⁵ V té době byl již platný kremační zákon (lex Kvapil) č. 180/1919 Sb., o fakultativním pohřbívání ohněm, který schválilo Národní shromáždění 1. dubna 1919.

⁶⁹⁶ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁶⁹⁷ Rudolf Bitzan nabízel své služby městské radě již v červnu 1914, kdy se začalo vážně hovořit o stavbě chebského krematoria. V té době byl ale odmítnut s diplomatickým vysvětlením, že přípravy ještě nejsou v takové fázi, aby město přijímalo návrhy architektů. Více TAMTĚŽ.

⁶⁹⁸ Krematorium v Pardubicích, Krematorium 14, 1923, č. 9, s. 83.

⁶⁹⁹ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁷⁰⁰ Dále počítali s vybudováním dámských a pánských toalet s umývárny v přízemí a s prostorem na uskladnění koksu ve sklepech.

Velmi náročné byly požadavky na stavební materiál. Střecha měla být zhotovena pouze ze dřeva bez využití železných nosičů, u podlah se předpokládalo využití masivu s vykládanými obklady. Stavba musela odpovídat požadavkům moderní doby, proto byl velký důraz kladen na její celkové praktické využití společně s kvalitním odvětráním a osvětlením. Na základě požadavků architektonické soutěže je patrný důraz nikoliv na estetické zpodobnění stavby, nýbrž na její funkčnost a praktičnost. Pro tehdejší společnost nebyla nezanedbatelná ani výtvarná stránka, ale ještě více se dbalo na účelné využití budoucího krematoria a zajištění jeho každodenního provozu z hlediska nároků moderní meziválečné společnosti.

Náklady na zhotovení krematoria neměly překročit stanovený limit ve výši 100 000 Kč a zadavatelé nabádali k přísnému dodržení rozpočtu. Oproti původnímu návrhu Josefa Paschera se snížily i odměny, které čekaly na tři nejlepší projekty. První cena byla stanovena na 1500, druhá na 1000 a třetí na 500 Kč. Soutěže se po předchozí drážďanské intervenci mohli zúčastnit architekti německé národnosti, a to jak z oblasti *Deutschböhmen*, tak i ze sousedního Německa. Termín zaslání návrhů byl stanoven na 15. srpen 1919. Současně s vypsáním soutěže byla stanovena i odborná komise, která měla za úkol znalecky posoudit předložené projekty. V čele komise měl usednout architekt prof. Arthur Payer působící na německé vysoké škole technické v Praze. Radní dále počítali s účastí zástupce liberecké městské rady, starosty města Chebu a s civilním inženýrem a městským vrchním stavebním radou Josefem Pascherem. Kromě představitelů města byl k účasti vyzván také hlavní hygienik ve funkci městského fyzika Wilhelm Tieber.⁷⁰¹ Arthur Payer nakonec místo sebe delegoval architekta Carla Weinbrennera, aby se mohl do soutěže přihlásit s vlastním návrhem. Z chebských umělců byli osloveni mimo jiné Karl Wilfert a stavební mistr Johann Glaser.

Jednání o konečné sestavě komise i podobě samotné soutěže se protáhla až do počátku roku 1920. Konstrukteři spalovacích pecí a stavební firmy s pozitivními referencemi⁷⁰² se mezitím předháněli v zasílání „nejlepších a nejvýhodnějších nabídek“.⁷⁰³ O uveřejnění oficiální zprávy týkající se stavby chebského krematoria projevil zájem i Časopis spolku rakouských inženýrů a architektů (*Zeitschrift*

---

⁷⁰¹ SOkA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁷⁰² Například Bayerischer Beton- Bau Nürnberg-Bamberg.

⁷⁰³ Mj. Gaswerksbau- und Maschinen- Fabriks- Aktien- Gesellschaft Franz Manoschek Wien; Rietschel & Henneberg Aktiengesellschaft Wien; Franz Schwindschackl Wien a IKOB. Industrie-, Kamin- & Ofen- Baugesellschaft Karlsbad.

des oesterr. Ingenieur- u. Architekten- Vereines), jehož redakce sama městské zastupitelstvo oslovila.⁷⁰⁴

Do soutěže se přihlásilo celkem 52 návrhů, které si chebští obyvatelé mohli prohlédnout ve dnech 16. až 22. března 1920 v městské tělocvičně na Opitzstrasse (dnešní Sládkova ulice). Již samotný počet navržených projektů byl úctyhodný a vypovídal o atraktivitě zakázky. Krematoria se ve dvacátých letech 20. století stávala stavbami, které odrážely nejenom požadavky moderní doby včetně nových architektonických trendů. Jelikož se jednalo o nové zařízení svého druhu na českém území, dalo se očekávat, že architekti se pokusí prosadit též nové stavební prvky, jejichž uplatnění na tradičních stavbách (školy, úřední budovy, spolkové domy atd.) nebylo myslitelné. Z uvedeného důvodu se spalovací zařízení zasloužila mimo jiné také o rozvoj moderní architektury.

Během zasedání městské rady došlo k odbornému posouzení jednotlivých návrhů, které se však do dnešních dní nedochovaly. Mezi přítomnými nechyběl ani starosta Max Künzel, městský fyzik (hygienik) Wilhelm Tieber či sochař Karl Wilfert nebo vrchní stavební rada Josef Pascher, který všechny přítomné seznámil s pravidly hodnocení. Zasláné návrhy byly označeny pouze čísly bez jména autora, aby se zabránilo případné podjatosti porotců. Během prvního kola soutěže se porotci seznámili s podobou projektu; následující dvě kola již byla vyřazovací. Do závěrečného kola soutěže bylo vybráno 29 návrhů, přičemž ostatní nevyhověly hned z několika důvodů. Nejčastějším z nich byla nejasná koncepce, nelogické dispoziční řešení, nedodržení požadavků a v neposlední řadě i vysoké pořizovací náklady. Porota hodnotila všechny návrhy komplexně, tj. po technické, hospodářské a umělecké stránce.

Většinu hlasů získal projekt č. 9 s heslem Rauche sanft!, který byl ohodnocen částkou 2 400 Kč, o druhé a třetí místo se podělily č. 18 Welt abschieden a č. 51 M. Kulm. Oba autoři těchto návrhů obdrželi shodně obnos ve výši 1 800 Kč. Na základě vyjádření odborné komise udělila městská rada ještě dvě zvláštní ceny návrhu č. 33 Lohe⁷⁰⁵ za obzvláště vydařenou celkovou dispozici a č. 47 Friede sei mit Euch!,⁷⁰⁶ a to díky vhodné poloze a originálnímu půdorysu. Teprve po vyhlášení cen mohli být odtajněni autoři podaných návrhů. Soutěž vyhrál již zmiňovaný architekt

---

⁷⁰⁴ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁷⁰⁵ Autorem Josef Effenberger z Mníšku u Liberce.

⁷⁰⁶ Autorem Max Müller z Pfortsheimu.

profesor Arthur Payer z Prahy, na druhém místě se prosadil architekt a stavební mistr Ernst Schäfer z Liberce a třetí místo obdržel vídeňský akademický architekt Karl Ehn. Tímto slavnostním aktem bylo zasedání městské rady po několikahodinovém jednání ukončeno.⁷⁰⁷

O zaslání návrhy projevilo zájem Technické muzeum Království českého, což lze chápat jako doklad nejen aktuálnosti, ale také důležitosti zmiňované architektonické soutěže. Na počátku března sdělilo chebskému zastupitelstvu, že v dubnu téhož roku proběhne v Praze výstava o krematoriích. Hlavním záměrem bylo uspořádat prezentaci projektů, které by mohly inspirovat politické zástupce jednotlivých měst i širokou veřejnost k podpoře další výstavby. Hlavně se mělo jednat o příležitost k osobnímu setkání a následnému navázání kontaktů s konkrétními staviteli, které by mohli veřejní činitelé oslovit. Z důvodu dalšího rozšíření nabídek zažádalo ředitelství Technického muzea v Praze o zaslání některých návrhů, které byly do chebské soutěže přihlášeny.⁷⁰⁸

Po euforii vyvolané úspěchem veřejné soutěže nastala opět fáze nečinnosti způsobená nejspíše lhostejností politických zástupců města, na kterou reagoval v květnu roku 1921 Josef Pascher. Ve své ostré výzvě, jež upozorňovala na stanoviska hřbitovní komise, požadoval ze strany městské rady jednoznačné vyjádření. Neutěšený stav chebského hřbitova se stával neúnosnou záležitostí. Potíže se spodní vodou, nedostatečné technické zázemí a hlavně úbytek místa představovaly hlavní problémy, se kterými se hřbitovní komise musela potýkat. Vrchní stavební rada Josef Pascher spatřoval možnost řešení ve zřízení provizorního krematoria.⁷⁰⁹ Během dlouhých let planých diskuzí, které nepřinesly žádné jednoznačné rozhodnutí, navázal kontakt se zástupci firmy Franze Manoschka z Vídně. Chtěl tak dospět k rychlému vyřešení neutěšené situace, která byla po mnoho let odsouvána do pozadí.⁷¹⁰

Ne všichni chebští obyvatelé nahlíželi na zamýšlenou stavbu krematoria pozitivně. Velkým odpůrcem spalování lidských ostatků byla již od počátku katolická strana, která nešetřila ostrou kritikou a dokázala obratně vyvracet všechny argumenty stoupců žehu.⁷¹¹ S odmítavými stanovisky se ztotožňovali i zástupci římskokatolické církve v Chebu, kteří hlasitě vystupovali v první řadě proti stavbě místního

---

⁷⁰⁷ SOKA Cheb, AMCH, ukn 464 – Stadtratsprotokoll, 1919–1920.

⁷⁰⁸ O zaslání svého návrhu zažádal i Ernst Schäfer, který jej chtěl uveřejnit v rámci výstavy Metznerbundu v Liberci. Blíže TAMTÉŽ, kar 1280, fas 74.

⁷⁰⁹ Ve své zprávě se odkazuje i na obdobné řešení, ke kterému přistoupili zástupci Prahy.

⁷¹⁰ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁷¹¹ Více J. K. MAŠTALÍŘ, *O spalování*, s. 9.

krematoria.⁷¹² Četné protesty, které se odehrávaly na veřejných jednáních městského zastupitelstva, vyvstávaly z přesvědčení o vyloučení popela z představy vzkříšení. Vyústění sporů dvou zneprátelených táborů vedlo k tomu, že křesťansko-sociální strana do restaurace Frankenthal svolala veřejné shromáždění *Spolku křesťanských mužů a žen*, které se uskutečnilo 21. června 1921. Zde probíhala vášnivá debata ohledně zamýšlené stavby chebského krematoria. Při ní došlo nejen na náboženské argumenty, ale také na silná slova namířená proti Josefu Pascherovi a dalším zástupcům města, kteří prý jednali „slepě a bezmyšlenkovitě“.⁷¹³ Třebaže probíhající diskuze byla zasazena do rámce náboženské věrouky, hlavní záměr výstupu vyzníval jednoznačně. Katecheta Michael Mayerů, který vystupoval v roli řečníka, poukazoval především na finanční náročnost zamýšleného projektu. Odhadované náklady na stavbu chebského krematoria ve výši 200 000 Kč by podle jeho slov stačily například na opravu rozbitého topení v nemocnici nebo k zajištění jiných nezbytností ke zkvalitnění občanského života ve městě.⁷¹⁴

A právě finanční náklady potřebné na výstavbu chebského krematoria představovaly slabé místo celého projektu. Debata k tomuto tématu – podněcovaná výstupy křesťanských sociálů – se vyhrtila na zasedání městského zastupitelstva 23. září 1921. Pouze zhruba 50 chebských stoupců pohřbu žehem našlo oporu ve starostovi města Maxu Künzelovi. Jeho přístup byl velice racionální, argumentoval špatným stavem místního hřbitova. Všechny přítomné vyzval, aby zvážili další postup, a připomenul, že před časem proběhla regulérní soutěž, v rámci které odborná komise vybrala vítězný návrh. S jeho realizací se však neustále bezdůvodně otálelo, na čemž se shodla většina přítomných.

Další závazek a morální povinnost ze strany města představoval obnos 25 000 Kč, který zanechal poslední vůlí Gustav Fousek. Zatímco praktická stránka provozu místního krematoria nevyvolávala žádné větší rozhořčení, otázka peněz ano. Řada opozičních zástupců města si uvědomovala, že stavbu takového rozsahu by nebylo možné z městského rozpočtu financovat. Přestože stoupci projektu krematoria požadovali navýšení nákladů na 300 000 Kč, odpůrci nesouhlasili ani s částkou o 100 000 Kč nižší. K tomu se navíc přidal i argument vycházející z náboženského

---

⁷¹² V té době se k římskokatolickému vyznání hlásilo 90,3 % chebské populace.

⁷¹³ Dle oficiálního vyjádření ing. Paschera se jednalo o veřejné napadení jeho osoby bez jakékoliv věcné kritiky. Více SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁷¹⁴ Egerland 71, ze dne 25. 6. 1921, s. 4.

přesvědčení většiny místních obyvatel. To, že dominantní římští katolíci nemohou projekt krematoria podpořit, nakonec ukázalo shromáždění konané 21. června 1921.

V průběhu zmíněného jednání se konstituovaly dva nesmiřitelné tábory. Na jedné straně stáli příznivci z řad sociálních demokratů a na druhé neústupní římskokatoličtí odpůrci. Z použité argumentace bylo ale zřejmé, že primárně se řešily finanční prostředky, které město fakticky nemělo, zatímco náboženský postoj byl pouze druhořadý. Odpůrcům stavby krematoria přišlo vhod obavy z velké peněžní zátěže městského rozpočtu podpořit věroukou. Po zvážení všech možností a jejich důsledků proběhlo hlasování zastupitelstva. Hlavně se jednalo o odsouhlasení vyžadované částky 300 000 Kč, která byla potřebná k realizaci stavby krematoria. Pozitivně se vyjádřilo 26, zatímco 11 přítomných bylo proti. I přes nelibost zástupců křesťansko-sociální strany byl návrh rozpočtu stavby přijat. Z hlediska smířlivého postoje bylo pro veřejné činitele důležité najít společnou cestu a hlavně zpřístupnit možnost volby – buď tradiční uložení zemřelého do země, anebo zpopelnění.⁷¹⁵ Tento závěr lze hodnotit jako velký posun ve smýšlení veřejných činitelů v otázce pohřebnictví a celkové modernizaci společnosti. Soudobá společnost již nestála na církevních příkazech, ale na svobodných rozhodnutích jednotlivců.

Postupem doby však i nadšení zastánců výstavby vyprchalo. Třebaže zastupitelé města 13. března 1922 opětovně odsouhlasili použití 25 000 Kč z odkazu vrchního komisaře Gustava Fouska na stavbu krematoria, příslib obnosu poskytnutého z městského rozpočtu ve výši 300 000 Kč byl s konečnou platností odvolán s odůvodněním, že je nutné „zajistit potřebnější záležitosti města“.⁷¹⁶ Tím byl projekt krematoria odsouzen k zániku. Vzhledem ke zdoluhavým dohadům trvajícím téměř dvacet let ztratil definitivně na aktuálnosti. Jeho realizací by město Cheb stejně nestálo mezi prvními, ale připojilo by se jen k dalším místům, kde se na začátku dvacátých let 20. století projekty pomalu začínaly uvádět do praxe.⁷¹⁷ Městská rada a obecní zastupitelstvo se však i nadále seznamovaly s možnostmi fakultativních pohřebišť. Velký zájem vyvolala stavba krematoria v Karlových Varech-Rybářích. V uvedeném případě se jednalo o místo vzdálené od Chebu pouhých 44 kilometrů.⁷¹⁸ Zástupci města

---

⁷¹⁵ SOKA Cheb, AMCH, ukn 545 – Protokoll, 1920–1921.

⁷¹⁶ TAMTÉŽ, ukn 546 – Protokoll, 1922–1923.

⁷¹⁷ Dalším místem se po Liberci staly Pardubice, které vypsaly na sklonku roku 1918 soutěž, v níž zvítězil architekt Pavel Janák, pod jehož dohledem bylo krematorium roku 1922 postaveno. Blíže Krematorium 14, 1923, s. 81–85, 93–97.

⁷¹⁸ Se zájmem byla sledována i realizace projektů v nedalekém Selbu a Hofu v Bavorsku a Plavně v saské části Německa.

se rozhodli uvedený projekt podporovat (1929). Za tímto účelem byl odeslán finanční obnos ve výši 10 000 Kč z pozůstalosti vrchního komisaře Gustava Fouska, který domácí sami nevyužili.⁷¹⁹

Mapa č. 15

Lokace analyzovaných krematorií v německém a českém příhraničí

⁷¹⁹ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

V. 2. Krematorium v Plavně

Město Plauen im Vogtland (čes. Plavno), bezmála 60 kilometrů vzdálené od Chebu, v období od konce 19. století do světové hospodářské krize (1929) zažilo období hospodářského a kulturního rozmachu. Vzestupu místní ekonomiky nejvíce napomohl rozvoj místních textilních továren, který přinesl prosperitu města i celému kraji.⁷²⁰ K posílení vztahů mezi Plavnem a Chebem došlo již na počátku šedesátých let 19. století. V té době povolila královská saská komora stavbu železnice až k říšské hranici. Tratě z obou stran hranice se začaly budovat roku 1863 a již o dva roky později byly dokončeny společně s mostem. Veškeré náklady na realizaci projektu financoval saský stát, který velice usiloval o dopravní propojení s Chebem, vhodným strategickým bodem.⁷²¹ Nejenže tím byly posíleny obchodní vztahy, ale výstavba železničního spojení měla na konci prvního desetiletí 20. století vliv také na rozvoj kremačního hnutí v regionu. Plavenské krematorium představovalo první místo, do kterého chebští obyvatelé, s ohledem na dostupnost, nechávali převážet tělesné ostatky zemřelých ke zpopelnění.

V. 2. 1. Spolek na podporu pohřbu žehem a krematorium v Plavně

Ideový základ a všeobecnou oporu získali zastánci kremace již roku 1901 od nově založeného spolku *Verein für Feuerbestattung Plauen*. Dne 31. ledna téhož roku přijalo několik místních zástupců pozvání od významného bankéře Stephana Köhlera, aby projednali otázku založení kremačního spolku. Hlavní motivací pro něj bylo zjištění, jak nedůstojně se zacházelo s tělesnými ostatky na tzv. „starém božím poli“ na Melanchtonstrasse. Běžně se zde stávalo, že si děti s lebkou hrály kopanou nebo z ní vytrhávaly zbylé zuby. Stephan Köhler si nepřál, aby se jeho ostatkům přihodilo něco podobného; v pohřbu žehem nacházel konkrétní východisko. Zpopelnění těl mělo znemožnit posmrtné zneuctění zemřelého.⁷²²

Vzpomínaný bankéř se zasadil o to, aby po lednové schůzce došlo k navázání kontaktu s kremačním spolkem v Chemnitz (čes. Saská Kamenice). S jeho členy domluvil první přednášku za účelem propagace žehu, která se uskutečnila 30. března 1901. Tehdy v místním sále Prater předstoupil architekt Hermann Krämer ze Saské Kamenice. Tento stavitel na veřejnosti představil model krematoria,

⁷²⁰ Walter FELLMANN, Sachsen – Kultur und Landschaft zwischen Dresden, Leipzig und Chemnitz, Köln 1993, s. 308.

⁷²¹ H. STURM, Eger, s. 386.

⁷²² Plauener Tagblatt, ze dne 2. února 1901, s. 5.

keré by mohlo stát v Plavně. Zmíněné veřejné vystoupení nemělo velký ohlas, neboť se ho zúčastnilo jen 38 zájemců, tj. 0,04 % z celkového počtu 100 358 obyvatel. Ve většině případů se jednalo o členy nově vzniklého spolku *Verein für Feuerbestattung Plauen*. Jeho stanovy byly závazně přijaty dne 18. dubna 1901.

Roční členský příspěvek byl stanoven ve výši tří marek. Hlavní cíl své činnosti členové spatřovali v dalším šíření křemačních myšlenek a v neposlední řadě také v projektované stavbě místního krematoria.⁷²³ Mezi 35 zakládajícími členy bylo dvanáct soukromníků, deset obchodníků, šest úředníků, tři právníci, dva lékaři a dále pak učitel a vydavatel novin. Díky účelové propagaci se členská základna rozšiřovala, takže na konci prvního roku činnosti se k spolku hlásilo 126 osob. Mezi členy bylo evidováno také 19 žen, zpravidla se jednalo o manželky stávajících členů. Zájem o členství rostl úměrně s počtem zprovozněných spalovacích zařízení na území Německa. Následující rok (1902) se členská základna rozrostla na 165 osob.

Tabulka č. 22

Vývoj počtu obyvatel v Plavně v letech 1900–1930⁷²⁴

ROK	POČET
1900	73 891
1905	105 381
1910	121 272
1915	87 602
1920	108 576
1925	111 398
1930	114 564

Šíření křemačních myšlenek probíhalo rychle. Roku 1903 bylo na území Německa evidováno 81 tematických spolků. Počátkem následujícího roku se v Plavně konala přednáška významného představitele berlínského křemačního spolku Friedricha Paulyho. Před přítomnými pohovořil na téma historie křemačního hnutí v Evropě. V úspěšném duchu se nesla prezentace modelů novodobých krematorií na drážďanské výstavě. Ta byla organizována Svazem německojazyčných křemačních spolků (*Verband der Feuerbestattungsvereine deutscher Sprache*) a za svůj hlavní cíl si kladla snahu odstranit odpor, který ve společnosti panoval vůči stavbám spalovacích

⁷²³ Satzungen des *Vereins für Feuerbestattung (eingetr. Verein) zu Plauen i. V.*, Plauen 1912, s. 3.

⁷²⁴ Převezato z Stadtarchiv Plauen, Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1930.

zařízení.⁷²⁵ Členové plavenského křesťanského spolku se výstavy aktivně zúčastnili a získané poznatky využili k veřejné agitaci za podporu kremací.

Koncem října roku 1905 si spolek v Saské Kamenici u Vrchního správního soudu v Drážďanech vymohl, aby pohřeb žehem přestal být v Sasku úředně zakázán. Neznamenalo to sice, že by došlo k oficiálnímu povolení žehu, ale pro příznivce kremace to znamenalo značný posun kupředu. Rozhodnutí saského vrchního soudu mělo vliv také na postoj předsednictva křesťanského spolku v Plavně. Během několika málo týdnů jeho představitelé nashromáždili značný obnos ve výši 14 100 RM, přičemž obnos 10 700 RM složili okamžitě a zbylý zůstatek začátkem dubna. Převážně se jednalo o příspěvky a dary členů, takže finanční prostředky čerpali prakticky z vlastních zdrojů. Další podporu stoupenci žehu našli u městské rady, která jim přislíbila bezplatné přenechání pozemku, který by byl vhodný k realizaci jejich projektu.⁷²⁶

Opakované petice přispěly k tomu, že saská vláda a hlavně zemský sněm začátkem roku 1906 věnovaly pozornost projednávání zákona o pohřbu žehem. Jeho návrh byl sice značně vzdálen od ideálu, ale znamenal významný odklon od církevních představ. Dne 4. dubna 1906 byl návrh zákona o povolení kremace přijat s menšími změnami v první komoře saského směnu, kde zasedali poslanci zvolení pouze daňovými poplatníky z nejvyšší třídy. Druhá komora delegovaná na základě všeobecného hlasovacího práva také doporučila navrhovaný zákon přijmout včetně dílčích úprav. Od té doby již nestálo nic v cestě zřizování krematorií na území Saska. V Drážďanech, Lipsku, Žitavě a Cvikově se začaly prostřednictvím městské správy a spolků plánovat stavby zpopelňovacích zařízení. V Saské Kamenici došlo k vysvěcení krematoria, které bylo uvedeno do provozu dne 15. prosince 1906. Tento krok měl zásadní význam pro obyvatele Plavna, kteří začali hojně využívat možnosti pohřbu žehem právě v tomto městě.

Pokrok a šíření křesťanských myšlenek se nedaly zastavit. V průběhu roku 1907 bylo v Saské Kamenici zpopelněno 414 osob. Vytíženost provozu přiměla k jednání předsednictva plavenského spolku, které na mimořádné valné schůzi (5. září 1907) odhlasovalo změny stanov. Přítomní se shodli, že v případě kremace spolek poukáže příspěvek na pohřeb ve výši 50 RM.⁷²⁷ Prostředky na vyplácení této podpory tvořily

---

⁷²⁵ *25 Jahre Verein für Feuerbestattung zu Plauen i. V.*, Plauen 1926, s. 5–9.

⁷²⁶ Stadtarchiv Plauen, Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1905.

⁷²⁷ *25 Jahre*, s. 10–13.

členské poplatky. Díky tomuto kroku nabídli přátelům žehu reálné zvýhodnění bez zvyšování vybíraných peněz. Postup se zdál být úspěšný. Díky němu se navýšil počet osob v členské základně a rostoucí popularita tématu vedla k potěšující skutečnosti, že v roce 1909 mezi členy spolku patřilo již 520 osob.

Dne 16. května 1909 se konalo vysvěcení druhého saského krematoria v Žitavě. V listopadu téhož roku následoval Cvikov, 13. ledna 1910 Lipsko a 19. května 1911 Drážďany.⁷²⁸ Přesto jednání s městskou radou v Plavně, která se týkala bezplatného převodu pozemku, nevedla k očekávanému závěru. Zástupci města však nebrzdili své rozhodnutí bezdůvodně. V té době se totiž živě diskutovalo o přesunu nového hřbitova na vhodnější místo. Jeho výběr byl problematický a obecnou volbu zpomalovaly další stavební projekty města. Jisté však zůstávalo, že krematorium bude součástí kompozice nového hřbitova.⁷²⁹ Obrat nastal na zasedání městského zastupitelstva 12. října 1909, kdy byla s konečnou platností vybrána čtvrť „Reusa“ a její svahovitý krajinný prostor.⁷³⁰

Přípravným pracím následně nestálo nic v cestě. V době, kdy na území Německa existovalo 169 spolků se 70 000 členy, se počet krematorií zvýšil na 24.⁷³¹ Jednání se ale zkomplikovala, když spolkoví činitelé i představitelé města projevíli zájem o financování plánované stavby krematoria. Ani jedna strana nehodlala ustoupit, jelikož si zúčastnění uvědomovali prestiž a nedozírné zásluhy v případě realizace projektu. Nicméně spolek na podporu pohřbu žehem měl v městské správě silného konkurenta, jehož tlaku nedokázal odporovat.

Skutečnost, že vlastním nákladem Plavno postaví na městském pozemku krematorium, byla na konci roku 1911 jistá.⁷³² Plán na nový městský hřbitov, jehož součástí bylo i spalovací zařízení, si nechal vyhotovit výbor pro hřbitovní a pohřební záležitosti. Konečné rozhodnutí zástupců města musela odsouhlasit městská rada a finanční výbor. Vynaložené prostředky se vyšplhaly na 680 000 RM, přičemž 100 000 RM poskytl kremační spolek. Stavební plány muselo schválit Ministerstvo vnitra, které se však k projektu vyjádřilo zamítavě.

Hlavním důvodem negativního vyjádření byla vnitřní dispozice. Původní plány počítaly s tím, že prostory krematoria budou umístěny v jedné budově společně

---

⁷²⁸ Věstník 4, 1911, s. 39.

⁷²⁹ Stadtarchiv Plauen, Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1907.

⁷³⁰ H. WINTER, Die Architektur, s. 298.

⁷³¹ 25 Jahre, s. 14.

⁷³² Stadtarchiv Plauen, Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1911.

s řečnickým sálem, který by sloužil i římskokatolickým pohřbům. Zemský zákon ale neumožňoval, aby se obřady odehrávaly pod jednou střechou. Nehledě na náboženskou příslušnost nadřízený orgán striktně požadoval, aby byly projektovány odděleně. Existující stavební plány musely být upraveny, což mělo za následek nejenom časovou prodlevu, ale také zvýšení nákladů na stavbu.⁷³³ Nový projekt byl ale přínosný lepším uměleckým ztvárněním a oproti původním záměrům se krematorium stalo skutečnou architektonickou ozdobou města.

Dne 12. října 1913 se zastánci pohřbu žehem od Ministerstva vnitra konečně dočkali povolení ke stavbě nové hřbitovní budovy s krematoriem.⁷³⁴ Tento výnos potvrdila i městská rada. Celkové náklady určené pro založení nového hřbitova zástupci města stanovili na 859 500 RM, přičemž více než polovina připadala na stavbu spalovacího zařízení. Se zahradnickými přípravami a výkopem základů se započalo na počátku roku 1914. Realizace projektu podle vlastního návrhu se ujal městský stavební rada Wilhelm Goette⁷³⁵ ve spolupráci se stavebním inspektorem Arnem Dolzigem a architektem Hansem Wunderlichem.⁷³⁶

Jejich hlavní prioritou a záměrem bylo zachování přírodního charakteru celého prostoru. Již od počátku zástupci města společně s architekty vybírali místo s odpovídající krajinnou kulisou. Hřbitov byl koncipován jako lesopark; po městském parku představoval bohatou dendrologickou oblast rozkládající se na pozemku o velikosti 28 hektarů. Jeho zakladatelé dbali na to, aby stavby, zahradní architektura a hroby vytvořily harmonickou a jednotnou kompozici. Dominantou celého prostoru se stala monumentální budova krematoria. Hlavní a vedlejší osy symetricky lemovaly původní i nově vysázené rostliny. Nejenže tím byl naplněn okrasný požadavek, ale také mělo dojít k zpřehlednění míst určených k pohřbívání.⁷³⁷

---

⁷³³ 25 Jahre, s. 17.

⁷³⁴ Velký vliv na rozhodnutí nejvyšší instance měl i fakt, že v té době byl již rok v Bavorsku, ve druhém největším státě Německa, povolen fakultativní pohřeb žehem přes silný odpor katolické církve. Tím učinila kremační otázka v Německu znatelný krok vpřed. Počet krematorií stoupl v roce 1912 na 34 a celkem se nechalo zpopelnit 8 858 osob. Srov. Věstník 1, 1913, s. 15.

⁷³⁵ Wilhelm Goette se narodil 23. února 1873 ve Strassburgu a zemřel na své pracovní cestě u Garmische 2. října 1927. Studium architektury absolvoval v Mnichově a v Berlíně, kde také následně působil. Další jeho kroky vedly například do Kasselu a Gothy, až nakonec usídlil v Plavně. Zde působil v letech 1910 až 1927 jako městský stavební rada. Mezi nejvýznamnější stavby tohoto období patří bezesporu projekt místní radnice, spořitelny, požární stanice, lázní krále Alberta a v neposlední řadě kompozice nového hřbitova společně s dominantou prostoru – krematoriem. H WINTER, Die Architektur, s. 301.

⁷³⁶ U. HÜBNER, Kunst, s. 145.

⁷³⁷ Friedhofverwaltung Plauen, Hauptfriedhof Plauen.

Plavenský prostor k ukládání tělesných ostatků byl navržen jako park a lesní hřbitov.⁷³⁸ Jeho skladba a celkové vyznění zcela odpovídaly požadavkům na pietní a současně moderní místo posledního odpočinku. Průběh realizace stavebního projektu ochromila válečná léta. Naděje, že krematorium v Plavně bude dokončeno během roku 1915, byla marná. Veškeré hřbitovní budovy se nacházely ve fázi hrubé stavby⁷³⁹ a během války nebylo možné počítat s dalšími nepoměrnými náklady.⁷⁴⁰ I přes neúplnost stavby došlo 23. prosince 1915 ke zkoušce zpopelňovacího zařízení, která dopadla uspokojivě. Díky pozitivnímu výsledku městská rada a zastupitelstvo podpořily návrh hřbitovního výboru na dostavbu krematoria.

Mapa č. 16
Spádová oblast krematoria v Plavně (1918)

Předsednictvo spolku během realizace projektu pořádalo pravidelné přednášky a tematická setkání v okolních městech. Díky zvyšujícímu se zájmu o zpopelnění došlo k založení místních skupin v dalších saských městech v okolí Plavna. Konkrétně se jednalo o Adorf, Elsterberg, Markneukirchen, Netschkau, Oelsnitz a Treuen. Hlavním cílem těchto spřátelených kroužků byla podpora probíhající stavby krematoria v Plavně. Díky nadšení a nezměrné vůli všech zúčastněných se podařilo překonat všechny překážky a také vnitřní část krematoria dokončit.

⁷³⁸ Zatímco v českém prostředí docházelo k zakládání lesních hřbitovů za první republiky a v době protektorátu, v Německu se tento typ hřbitovů v přírodě postupně prosazoval již ve druhé polovině 19. století. N. FISCHER, Vom Gottesacker, s. 158.

⁷³⁹ U. HÜBNER, Kunst, s. 145.

⁷⁴⁰ 25 Jahre, s. 18.

Plavenské krematorium⁷⁴¹ mohlo být uvedeno do provozu 1. února 1918.⁷⁴² To, že se tak stalo ještě v průběhu válečných let, je dodnes nepochopitelné. Konečné náklady spojené s realizací projektu plavenského krematoria se včetně pořízení spalovací pece od štetínské firmy Richarda Schneidera⁷⁴³ vyšplhaly na 678 500 RM.⁷⁴⁴

Téhož dne starosta města Alfred Lehmann zahájil oficiálně provoz nového hřbitova. Dne 14. února 1918 se pro členy spolku uskutečnila prohlídka krematoria. Skupina asi dvou set lidí se seznámila s provozem a uměleckým ztvárněním stavby.⁷⁴⁵ Předmětem zájmu se stal také nový hřbitov zasazený do prostředí lesa s vyhlídkou na okolní Fojtsko (něm. Vogtland). V budově krematoria se kromě spalovacího zařízení nacházely i chladicí místnosti.⁷⁴⁶ Vstupní místnosti umístil architekt před velkým a malým smutečním sálem, kde se truchlící mohli scházet před zahájením smutečního obřadu. Uzavřená místnost byla určena pro poslední rozloučení se zesnulým, který byl vystaven buď v otevřené, nebo uzavřené rakvi. K oddělení pozůstalých od zesnulého sloužila skleněná zástěna. Před ní mohli hosté v tichosti uctít jeho památku. K přímému kontaktu docházelo až při samotném rozloučení,⁷⁴⁷ na které plynule navazovala smuteční slavnost ve velkém secesním sále. Zde se nacházel prostor pro zhruba 120 smutečních hostů. Oproti tomu malý sál byl určen pro komornější společnost, maximálně 40 osob. Rakev mohla být otevřena nebo uzavřena v návaznosti na přání pozůstalých.

Účastníci exkurze s nadšením uvítali alternativní možnost „přírodní“ formy pohřbu, tj. uložení ostatků pod korunami stromů. Jednoduchá, skromná, ale přitom důstojná forma pochování zemřelého zcela odpovídala představám příznivců zpopelňování. Urnový park v Plavně byl jeden z prvních na území Saska. Jednalo se o prostor v dolní části nového hřbitova se vzrostlými stromy a bohatě kvetoucími keři. Zde bylo možné nechat uložit urnu s popelem podle přání pozůstalých – ke kořenům stromů nebo do stínů rododendronů či tisů. Přírodní charakter představoval oázu ticha a postupem času se stal prostorem k rozjímání pro truchlící

---

⁷⁴¹ V českém prostředí se informace o krematoriu v Plavně objevila na stránkách časopisu *Krematorium* až v červnu 1925, tedy sedm let po zahájení provozu. Blíže *Krematorium* 16, 1925, s. 81.

⁷⁴² Vgl. *Verein für Feuerbestattung zu Plauen*, 1926, s. 18–21.

⁷⁴³ Oficiální název firmy zněl *Bureau für technische Feuerungsanlage Richard Schneider*. Stadtarchiv Plauen, *Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen auf die Jahre 1914 bis 1923*.

⁷⁴⁴ *Vögtländischer Anzeiger und Tageblatt* 27, 1918, s. 7.

⁷⁴⁵ Blíže k architektonické stránce stavby H. WINTER, *Die Architektur*, s. 298–301 a U. HÜBNER, *Kunst*, s. 145–153.

⁷⁴⁶ *Friedhofverwaltung Plauen, Hauptfriedhof Plauen*.

⁷⁴⁷ Rozloučení trvalo přibližně 30 minut, ale mohlo být na přání rodiny prodlouženo. Současně byl přípustný hudební doprovod. Pozůstalí si mohli sami určit řečníka.

osoby. Péči o zeleň převzala hřbitovní správa. Místo si bylo možné najmout na dobu 20 let.⁷⁴⁸

V souvislosti s provozem krematoria (1918) stoupl i počet členů spolku na podporu žehu na 905. Z praktického hlediska došlo k úpravě stanov. V dubnu 1918 se valná hromada spolku usnesla, že příspěvek 100 RM na zpopelnění bude vyplácen pouze těm, jejichž členství bude trvat alespoň 25 let. Po patnácti letech každému členovi příslušel obnos ve výši 75 RM. S ohledem na zvyšující se členskou základnu se jednalo o nevyhnutelný postup. Nejspíše i tento nepopulární krok zapříčinil, že využívání služeb spalovacího zařízení nebylo tak četné, jak by si zástupci spolku i veřejných činitelů představovali. V letech 1919–1920 bylo evidováno pouhých 140 kremací, přestože ostatní německá krematoria vykazovala mnohem vyšší počty zpopelněných osob.⁷⁴⁹

Od poloviny dvacátých let 20. století byl zaznamenán pomalý odliv členské základny. Důvodem bylo v první řadě to, že hlavního cíle, stavby krematoria, již bylo dosaženo. Současně v místě začaly konkurovat jiné spolky, jmenovitě volnomyšlenkářský (Feidenkerverein), s obdobným ideovým základem. Ten nabízel za stejné poplatky obdobné výhody. Příznivci pohřbu žehem se tedy rozdělili do dvou uvedených skupin s podobným programem a kremačnímu spolku zbylo jen něco málo přes tisíc členů. Smysl setrvávání v něm shledávali v první řadě ve vyplacení finanční podpory pozůstalým v případě vlastního skonu. Stoupenci nového způsobu pohřbívání vítali možnost vzájemného setkávání a šíření nových poznatků z oblasti kremace.

Aby bylo zamezeno dalšímu úpadku spolku, valná hromada na svém zasedání, které se uskutečnilo 27. dubna 1925, rozhodla o připojení k nově vzniklému Zájmovému společenství německých kremačních spolků (Interessengemeinschaft deutscher Feuerbestattungs- Vereine), které se zformovalo v Erfurtu v polovině března téhož roku. Předsednictvo rozhodlo, že výše příspěvků zůstane stejná. V praxi to znamenalo, že stávající i noví členové ve věku do 50 let platili 6 RM, zatímco u starších osob se částka zvyšovala na dvojnásobek. Další růst poplatků si vedení spolku nemohlo dovolit s ohledem na hrozící odliv členské základny. Díky promyšlenému a výhodnému spojení s erfurtským společenstvím došlo opět k nárůstu počtu členů. Roku 1925

---

⁷⁴⁸ Friedhofverwaltung Plauen, Urnenpark und Baumbestattungen.

⁷⁴⁹ V roce 1921 si pohřeb žehem v Německu zvolilo 19 507 osob, roku 1922 26 914 osob, 1923 33 480 a 1924 33 557.

se krematorium v Plavně se svými 320 zpopelněnými stalo 26. nejvytíženějším na území Německa.⁷⁵⁰

Společenství převzalo odpovědnost za kremace členů.⁷⁵¹ Zajistilo jednoduchou, ale důstojnou formu pohřbu bez zbytečných okázalostí.⁷⁵² Jednalo se o převzetí veškerých starostí souvisejících s vyřízením povolení ke zpopelnění, pořízením jednoduché rakve a převozem tělesných ostatků zemřelého. Transport byl zajištěn nejlacinější formou – pohřebním vozem nebo autem. Samozřejmostí byla výzdoba řečnického sálu, smuteční osvětlení, hudební doprovod za pomoci harmonia a v neposlední řadě přítomnost duchovního nebo světského řečníka. Po skončení obřadu byly ostatky uloženy do jednoduché urny a následně vloženy za přítomnosti všech hostí do předem připraveného urnového hrobu.⁷⁵³ Zmíněné výhody mohli čerpat všichni členové spolku. Těmi se automaticky stávali ti, kteří řádně platili roční příspěvek.

Výhody členství mohly využívat i osoby žijící mimo Plavno, jež měly zaručen bezplatný převoz tělesných ostatků do místního krematoria.⁷⁵⁴ Jako nejspolehlivější a také nejméně nákladný prostředek zde posloužila železniční doprava.⁷⁵⁵ Kremační spolek v takovýchto případech pořídil i rakev,⁷⁵⁶ která byla vyrobena z tenkého pocínovaného plechu. Pozůstalí za takový transport zemřelého nemuseli nic platit. Mimo to spolek zabezpečoval veškeré náležitosti potřebné k převozu rakve. Pozůstalí tedy doprovodili ostatky zesnulé osoby na nejbližší nádraží a dál se nemuseli z praktického hlediska o nic starat.

Na jejich bedrech však zůstávalo množství úředních formalit. Saské instituce požadovaly předložení úmrtního listu, jež vystavil příslušný matriční úřad, a potvrzení místního policejního úřadu, že nedošlo k úmrtí v důsledku spáchaného trestného činu. Dále si spolkové představenstvo vymíňovalo předložení povolení ke kremaci, jež svým podpisem stvrzoval ošetřující lékař. Ten současně musel vystavit prohlášení

---

⁷⁵⁰ 25 Jahre, s. 25.

⁷⁵¹ Před rokem 1925 přispíval místní kremační spolek jen poměrnou částkou, která odpovídala členství. Blíže Satzungen, s. 5.

⁷⁵² Srov. služby nabízené pražským krematoriem v roce 1936. Blíže *Pohřební ústav*, s. 11.

⁷⁵³ 26. *Jahresbericht des Vereins für Feuerbestattung eingetr. Verein zu Plauen i. V.*, Plauen 1927, s. 14.

⁷⁵⁴ Jaké náklady byly spojené s přepravou mrtvoly do krematoria, se nepodařilo zjistit. Pro srovnání stálo dopravné po dráze z Prahy do Liberce 79 K a z Liberce do Žitavy 25 K. J. ZÁHOŘ – L. ČÍZEK, *Pohřbívání*, s. 37. V roce 1930 účtovali přepravci v Německu 75 feniků za kilometr. Konstantin FRITSCH, *Handbuch der Eisenbahngesetzgebung im Deutschen Reiche und in Preussen*, Berlin 1930, s. 408.

⁷⁵⁵ Ostatky byly převáženy nákladními vlaky jako spěšné zásilky. Blíže Anton STAUDA, *Güterklassifikation*, Kirchhain 1923, s. 18.

⁷⁵⁶ Stanovený rozměr rakve nesměl přesáhnout 2,25 m délky a 0,75 m šířky. Z hlediska kremace bylo nepřipustné, aby byla vypolstrovaná.

o prodělaných nemocech, době a průběhu trvání, přičemž nesmělo chybět stanovení příčiny smrti. Lékař, obdobně jako policejní orgán, musel v ohledacím listu vyloučit usmrcení v důsledku trestného činu.⁷⁵⁷ Plavno zřídilo dvě místa úředních lékařů, kteří měli za úkol zajistit požadovanou administrativu. Aby získali oprávnění k ohledání zemřelého, museli doložit doklad o úspěšném složení zkoušky z medicíny; ten byl následně úředně zanesen na krajském hejtmanství.

Tabulka č. 23

Náklady na zpopelnění v plavenském krematoriu roku 1919

ZÁKLADNÍ SLUŽBY		FAKULTATIVNÍ SLUŽBY	
Druh služby	Cena ⁷⁵⁸ (v RM)	Druh služby	Cena (v RM)
Dřevěná rakev	50	Církevní obřad (protestantský)	10
Policejní povolení	10	Harmonium	5
Omytí zemřelého	20	Smuteční osvětlení	7
Poplatek za vystavení rakve	10	Uschování urny:	
Pohřební automobil	15	jeden měsíc	zdarma
Nosiči rakve	10	do tří měsíců	5
Zpopelnění a urna	35	Poplatek za pochování	5
Řádný poplatek	8	Místo uložení pro osm uren na 15 let	5
CELKEM	158	CELKEM	37

Zmiňované členské výhody však v kremačním spolku neplatily pro každého. Členové s bydlištěm ve vzdálenosti větší než 25 kilometrů platili ročně zvýšený příplatek – 2 RM; pro rozmezí 75–150 km – 4 RM a nad 150 km – 6 RM. Pouze za příplatek jim byly zaručeny stejné služby jako členům žijícím přímo v Plavně.⁷⁵⁹ Zajímavé bylo, že stanovené částky se od roku 1918 nenavyšovaly a zůstávaly po celé sledované období stejné. Na základě analýzy členské základny bylo zjištěno, že odliv příznivců z širšího okolí Plavna byl minimální, což by se dalo

⁷⁵⁷ Výdaje spojené s vystavením ohledacího listu byly na základě § 11 nařízení č. 163 ze dne 15. března 1920 saského zákoníku vykazovány jako náklady pořádkové policie. Z uvedeného důvodu docházelo k jejich proplácení příslušným úřadem – městskou radou, policejním úřadem nebo hejtmanstvím.

⁷⁵⁸ Srov. předběžný rozpočet zpopelnění pro oblast Prahy z roku 1916: dřevěná rakev 36 K, zaletování rakve osm korun, vystavení katafalku 70 K, pohřební vůz 28 K, zpopelnění v Žitavě pro člena 128 K. J. ZÁHOŘ – L. ČÍZEK, *Pohřbívání*, s. 37.

⁷⁵⁹ 26. Jahresbericht, s. 14.

vysvětlit neměnnou výši příspěvku. Až do třicátých let 20. století nebyly ale zaznamenány údaje o členech spolku, kteří by žili ve větší vzdálenosti než 50 km.

Co se celkových výdajů za pohřeb týče, finanční zatížení pro pozůstalé bylo po roce 1925 minimální. Spolek na podporu pohřbu žehem všem svým členům zaplatil základní služby, které zahrnovaly dřevěnou rakev, policejní povolení, omytí zemřelého, poplatek za vystavení zemřelého v rakvi, převoz tělesných ostatků, nosiče, zpopelnění, urnu a řádný poplatek, který musel být uhrazen i v případě pohřbu do země. Co se dalších služeb týče, spolkový výbor zajistil jejich obstarání, ale platby již hradili pozůstalí sami. Jednalo se například o obnos za přítomnost protestantského duchovního, popř. řečníka, smuteční osvětlení, případné uschování urny, poplatek za pochování a za místo uložení. Pokud se pozůstalí rozhodli pro nákladnější a honosnější výzdobu či projeví jiná přání, cena se tím úměrně navyšovala. Se všemi požadavky se jednotliví zájemci obraceli na městského pořadatele pohřbů Hermanna Mitlachera, který sídlil přímo na radnici.⁷⁶⁰

Krematorium v saském Plavně se postupně stávalo jedním z nejvytíženějších v Německu.⁷⁶¹ Důvod lze spatřovat hlavně v tom, že se jednalo o jediné spalovací zařízení pro poměrně širokou spádovou oblast. Spolková základna se postupně rozšiřovala, úměrně tomu se zvyšovaly také počty členů místních organizací v okolí. Třebaže se plevenská příznivci pohřbu žehem soustředili převážně na prostředí Vogtlandu, jejich zájmový přesah za zemské hranice, do českého příhraničí, nebyl ničím výjimečným. Obyvatelé tzv. Německých Čech (*Deutschböhmern*) se totiž tradičně nechávali zpopelnit v německých oblastech. Převozy tělesných ostatků do zahraničí se ustálily v době, kdy pohřeb žehem ještě nebyl v Rakousku-Uhersku oficiálně povolen. Stoupenci zpopelňování tak nacházeli alternativní možnost, jak po smrti nechat spálit své ostatky. Není tedy ničím překvapujícím, že kroky prvních příznivců žehu vedly právě do Plavna.

V. 2. 2. Chebští příznivci žehu zpopelnění v Plavně (1921–1935)

Chebští stoupenci pohřbu žehem uvítali zahájení provozu krematoria v nedalekém Plavně s povděkem.⁷⁶² Někteří z nich se již v prvním desetiletí 20. století stávali členy

---

⁷⁶⁰ 26. Jahresbericht, s. 15.

⁷⁶¹ Srov. Krematorium 24, 1933, s. 95–97.

⁷⁶² EZ, ze dne 5. února 1918, s. 5.

místního spolku na podporu kremace.⁷⁶³ Za situace, kdy výstavba chebského krematoria byla v nedohlednu, hledali chebští obyvatelé alternativní řešení. Po roce 1918 sice již fungovalo spalovací zařízení v Liberci, ale značná vzdálenost i hlavně finančně náročná přeprava ostatků zemřelého případně zájemce odrazovaly.⁷⁶⁴ Naproti tomu spolek *Verein für Feuerbestattung Plauen* nabízel svým členům nejen výpravu pohřbu, ale i zajištění převozu.

Mezi členy plavenského kremačního spolku se tak objevila jména chebských obyvatel – soukromníka Albina Dötsche, stavitele Josefa Haberzettla, městského pokladníka Johanna Hüllera, notáře Alberta Krobshofera a jeho syna Richarda, zubního technika Fritze Lukesche a profesora Antona Scholze. Bohužel, kdy přesně zmínění muži do spolku vstoupili, není možné z důvodu absence odpovídajících pramenů určit, je však jisté, že se tak stalo ještě před rokem 1911.⁷⁶⁵ V té době zaručovala organizace poskytnutí příspěvku na pohřeb žehem ve výši 50 RM. Jelikož se v uvedených případech jednalo o osoby, které měly v Chebu dobré společenské postavení a požívaly všeobecné vážnosti, není pravděpodobné, že by právě peníze v případě jejich členství hrály nějakou závažnější roli.

Na základě záznamů v kremačních matrikách se prvním chebským průkopníkem žehu stal Albert Krobshofer, který se narodil dne 27. února 1843 ve Lvově, na území rakouské Haliče.⁷⁶⁶ Roku 1871 povýšil z c. k. soudního adjunkta v Chrudimi na notáře, přičemž notářskou činnost vykonával v Doupově a ve Žluticích. Jeho veřejné působení se promítlo i v dalších funkcích – šestnáctileté členství v obecním zastupitelstvu, předseda okresního výboru, ředitel spořitelny a školní inspektor. Mezi jeho významné počiny na poli sociální péče patří bezesporu založení spolku pro zřízení školky pro děti. Ze Žlutic se přestěhoval do Tachova a posléze do Chebu, kde byl roku 1901 ustanoven prezidentem notářské komory. Později se také stal předsedou *Spolku německých notářů v Čechách* a členem výboru mezinárodního notářského kongresu. Jeho velkou vášní bylo umění a sám se aktivně věnoval malířství pod odborným vedením Karla Würbse. Několikrát dokonce vystavoval v pražském Rudolfinu. Přestože nebyl akademickým malířem, působil jako uznávaný umělec ve *Svazu německých umělců v Čechách*.

---

⁷⁶³ Srov. *10 Jahre Verein für Feuerbestattung zu Plauen i. V.*, Plauen 1911, s. 13.

⁷⁶⁴ Přeprava železniční dopravou byla účtována podle kilometrové taxy. Viz výše.

⁷⁶⁵ *10 Jahre*, s. 13.

⁷⁶⁶ SOKA Cheb, AMCH – Evidence obyvatelstva.

Současně byl spoluzakladatelem chebské Schlaraffie.⁷⁶⁷ Funkci prezidenta notářské komory zastával úctyhodných 21 let, tedy sedm volebních období.

Jeho přáním bylo poslední rozloučení bez zpěvu a hudby. Snad právě proto se rozhodl pro zpopelnění v úplné tichosti v saském Plavně, přestože oficiálně se hlásil k římskokatolické víře.⁷⁶⁸ Jelikož se jeho zdravotní stav v důsledku blíže nespecifikovaného typu rakoviny zhoršoval, ještě za svého života si obstaral veškeré nutné dokumenty. Kremace byla v té době možná jen za předpokladu, že zesnulý zanechal prohlášení o svém záměru. Notář Albert Krobshofer zemřel v úterý 15. února 1921⁷⁶⁹ a povolení k převozu bylo vydáno prakticky bezprostředně po jeho skonu. Stalo se tak na základě předem připravených písemností, které pozůstali předložili příslušným úřadům. Ještě téhož večera byly jeho tělesné ostatky převezeny do Plavna, kde hned následující den byl v půl dvanácté dopoledne zpopelněn. Jednalo se o 429. kremaci od uvedení místního krematoria do provozu.⁷⁷⁰ Na výslovné přání zesnulého a pozůstalých byla zpráva o úmrtí uveřejněna až o dva dny později.⁷⁷¹

Pouhé dva měsíce poté ho následoval i jeho jediný syn Richard. Zmíněný poštovní úředník zemřel v pondělí dne 4. dubna 1921⁷⁷² ve věku nedožitých 49 let na následky operace⁷⁷³ prováděné v místním sanatoriu dr. Bittnera.⁷⁷⁴ Na přání zesnulého proběhlo zpopelnění, stejně jako v případě jeho otce, v úplné tichosti.⁷⁷⁵ Pohřeb žehem se konal v pravé poledne dne 7. dubna 1921.⁷⁷⁶

Ještě před Richardem Krobshoferem z chebského nádraží do Plavna převáželi profesora na učitelském ústavu Antona Scholze, který skončil ve věku 58 let. Stalo se tak dne 7. března 1921 v důsledku srdeční slabosti.⁷⁷⁷ Byl známým hudebníkem a skladatelem. Jeho díla uváděl chórový sbor v Karlových Varech. Smuteční rozloučení se konalo 9. března od 16 hodin v domě zemřelého na Gregorienplatz č. p. 4 (dnešní Hviezdoslavovo náměstí). Následně byl zesnulý vypraven na svou poslední

---

⁷⁶⁷ Zábavný zájmový spolek mužů. Název Schlaraffie znamená „bezstarostný požitkář.“ Mezi hlavní ideály patří přátelství, humor a umění. Více Kateřina HLAVNIČKOVÁ, *Když se psalo Anno Uhui. Spolek Schlaraffia v českých zemích v letech 1859–1939*, České Budějovice 2012 (diplomová práce). K místní pobočce SOkA Cheb, *Státní policejní úřad Cheb*, kar 14, inv. č. 205.

⁷⁶⁸ EZ, ze dne 18. února 1921, s. 3.

⁷⁶⁹ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – evangelická 7, fol. 79.

⁷⁷⁰ Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1918–1930.

⁷⁷¹ EZ, ze dne 17. února 1921, s. 3.

⁷⁷² SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 28.

⁷⁷³ Oficiální příčinou úmrtí byla stanovena pleuritida, tj. zánět pohrudnice.

⁷⁷⁴ EZ, ze dne 6. dubna 1921, s. 2.

⁷⁷⁵ EZ, ze dne 9. dubna 1921, s. 7.

⁷⁷⁶ Jeho kremace je evidována pod č. 451. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1918–1930.

⁷⁷⁷ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 24.

cestu.⁷⁷⁸ Zádušní mši pozůstali ohlásili na sobotu 12. března v devět hodin dopoledne v místním arciděkanském kostele sv. Mikuláše.⁷⁷⁹ Rozloučení se zemřelým bylo poněkud výjimečné již tím, že se odehrávalo v katolickém svatostánku. Mezi smutečními hosty byli čelní představitelé učitelského ústavu, pedagogové z chebských škol, celá řada kolegů z bližších i vzdálenějších míst. Chórovým zpěvem smuteční průvod zahajovali žáci z učitelského ústavu společně s profesory. Po smrti oblíbeného pedagoga a hudebníka truchlilo bez nadsázky celé město. Právem náležel mezi významné osobnosti chebského společenského života, čemuž odpovídala i nebývale vysoká účast při smutečním rozloučení. Pozůstali byli potěšeni nejen vlídnými slovy, ale také množstvím květin a darů v podobě upomínkových předmětů,⁷⁸⁰ jež byly určeny pro zesnulého.⁷⁸¹

U žádných dalších zemřelých, kteří se nechali zpopelnit v Plavně, nebylo zaznamenáno, zda se jejich poslední rozloučení konalo v místním římskokatolickém kostele. Uspořádání římskokatolického církevního rozloučení v kombinaci s následnou kremací Antona Schloze svědčí o tom, že pohřeb žehem nemusel vždy znamenat rozchod s církví. Naopak zcela odlišný případ představují tři muži, kteří byli v civilních matrikách zemřelých vedených při okresním úřadu uvedeni jako ateisté či bezvěrci.

První z nich, Albin Dötsch zemřel 17. března 1922, kdy spáchal sebevraždu oběšením.⁷⁸² O jeho působení se nedochovaly žádné zprávy, stejně tak ani o důvodech, které vedly téměř padesátiletého muže k tomu, že si dobrovolně vzal život. Pozůstali prostřednictvím novin děkovali zaměstnavatelům a obecním zastupitelům, představeným politických stran, členům chebského městského zastupitelstva a všem přátelům zesnulého. Zvláštní poděkování projevené ze strany pozůstalých patřilo pěveckému spolku Harmonia a zvláště panu Oswaldu Hillebrandovi za smuteční proslov.⁷⁸³ K Dötschově zpopelnění došlo 22. března 1922 v půl dvanácté dopoledne. Zajímavostí je, že urnu si pozůstali vyzvedli až 31. října téhož roku, tedy teprve po sedmi měsících, kdy došlo také k převozu jeho popela zpět do Chebu.⁷⁸⁴

---

⁷⁷⁸ EZ, ze dne 8. března 1921, s. 3.

⁷⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 8.

⁷⁸⁰ Zpravidla se jednalo o fotografické podobenky, medailony, pamětní stuhy, rozličná ocenění atd.

⁷⁸¹ EZ, ze dne 15. března 1921, s. 8.

⁷⁸² SOA v Plzni, Cheb – okresní úřad 3, fol. 3.

⁷⁸³ EZ, ze dne 22. března 1922, s. 8.

⁷⁸⁴ Albin Dötsch byl evidován pod č. 684. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1918–1930.

Dalším zpopelněným ateistou byl chebský rodák Johann Hüller. Oznámení o jeho úmrtí uveřejnilo jménem jeho manželky Anny představenstvo Okresní nemocenské pokladny, jejímž členem zemřelý byl. Zesnul dne 3. ledna 1923 v důsledku otoku plic.⁷⁸⁵ Poslední rozloučení se konalo ve čtvrtek 4. ledna 1923 v půl třetí odpoledně v kapli všeobecné nemocnice v Chebu. Po ukončení obřadu doprovodili pozůstali zemřelého na nádraží, odkud byl převezen do Plavna ke zpopelnění.⁷⁸⁶ Kremace se konala 6. ledna 1923 v jedenáct hodin dopoledne. I tento zesnulý zůstal na území Saska delší dobu. Jeho ostatky si pozůstali vyzvedli až v polovině dubna.⁷⁸⁷

Nejméně zpráv se dochovalo o zemřelém Fritzi Lukeschovi. Dne 23. února 1923 manželka Irma uveřejnila zprávu o jeho úmrtí. Zubní technik skonal ve věku pouhých 41 let náhle následkem prodělaného srdečního infarktu.⁷⁸⁸ Ostatky byly na výslovné přání zemřelého převezeny do Plavna ke zpopelnění, kde byly následně umístěny v urnovém háji.⁷⁸⁹ Jedná se o jediný příklad toho, že došlo k uložení urny přímo v místě kremace.⁷⁹⁰ Možná lze v tomto kroku spatřovat naplnění touhy zesnulého po věčném spánku mezi osobami stejného smýšlení.⁷⁹¹

Další významná osobnost chebského veřejného života, která se nechala zpopelnit v plavenském krematoriu, byl známý stavitel a fotograf Josef Habertztl. Narodil se dne 17. července 1849 jako třetí syn⁷⁹² chebského stavitele Adama Habertzttla⁷⁹³ a jeho manželky Anny.⁷⁹⁴ Se svým bratrem Karlem se zasloužil o výstavbu řady místních budov. Společenskou vážnost a zvýšenou poptávku po jeho návrzích mu přinesl vstup do akademického architektonického svazu Vitruvia ve Stuttgartu. Jelikož se nikdy neoženil, svůj veškerý volný čas věnoval zálibám.

---

⁷⁸⁵ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – okresní úřad 3, fol. 2.

⁷⁸⁶ EZ, ze dne 3. ledna 1923, s. 8.

⁷⁸⁷ Johann Hüller byl evidován pod č. 927. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1918–1930.

⁷⁸⁸ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – okresní úřad 3, fol. 2.

⁷⁸⁹ EZ, ze dne 24. února 1923, s. 8.

⁷⁹⁰ Fritz Lukesch byl v Plavně zpopelněn jako 975. osoba. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1918–1930.

⁷⁹¹ Dalším příkladem osoby, která se nechala zpopelnit a urnu uložit v Plavně, byla Marie Tiedeová z Kraslic. K její kremaci došlo 14. února 1922. Blíže TAMTÉŽ.

⁷⁹² Jeho sourozenci byli bratři Albert Johann (*8. dubna 1846), Karl (*20. ledna 1848) a Heinrich (*20. dubna 1857) a sestry Rosina (*1844), Magdalena (*1851), Anna (*23. října 1852) a Berta (*23. října 1854). SOkA Cheb, AMCH – Evidence obyvatelstva.

⁷⁹³ Stavitel Adam Habertztl byl pověřen i výstavbou většiny domů dodnes stojících na hlavní třídě vedoucí k náměstí. Byl velmi ovlivněn neoklasicismem, což ostatně dokládá i pojetí rodinné hrobky. Pokračovatelem rodu se stal syn Carl. Blíže Z. ČERNÝ – K. HALLA – H. KNETLOVÁ, *Que procedit*, s. 38.

⁷⁹⁴ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – sv. Mikuláš 18, fol. 153.

Jeho velkou vášní bylo fotografování.⁷⁹⁵ Z tohoto zájmu vzešel i spolek Lichtbild, který pod jeho odborným vedením vyvíjel činnost od roku 1900.⁷⁹⁶

Zemřel 14. července 1921 ve věku nedožitých 72 let. Jako příčinu úmrtí určil lékař hemiplegii, což znamená celkové ochrnutí a obrnu.⁷⁹⁷ O uspořádání pohřbu se postarala jeho nejbližší rodina.⁷⁹⁸ Poslední rozloučení v domě na Reichsstrasse č. p. 10 (dnešní 17. listopadu), kde Josef Haberzettl zemřel, se uskutečnilo v sobotu 16. července v 15 hodin. Odtud převezli tělo na místní nádraží, přičemž výprava zesnulého byla velkolepá. Nejenže se sešli příslušníci širokého příbuzenstva, ale také mnoho významných osobností města. Zvláštní poděkování věnovali pozůstalí mužskému pěveckému uskupení *Egerer Männergesangverein*, místnímu sboru dobrovolných hasičů i spolku Lichtbild.⁷⁹⁹ K následnému zpopelnění mělo dojít na základě oznámení v deníku *Egerer Zeitung*⁸⁰⁰ v pondělí 18. července v půl dvanácté dopoledne. Nicméně záznam v křemáčnické matrice dokládá, že obřad se uskutečnil až v půl čtvrté odpoledne.⁸⁰¹

Po kremaci byl jeho popel převezen zpět do rodného města, kde byla urna uložena do rodinné hrobky, která se jako jedna z mála dochovala až do dnešní doby. Honosnější a lépe kompozičně řešené místo posledního odpočinku nelze na chebském hřbitově spatřit. Hojnost využitého materiálu a zdobení venkovní části připomínající klasicistní stavby, současně jsou i nejlepším dokladem toho, že Haberzettlové patřili k nejmovitějším a nejuznávanějším chebským rodinám své doby. Haberzettlovská hrobka umožňuje alespoň částečnou rekonstrukci životního příběhu zemřelého, jehož poslední cesta nevedla přímo na chebský hřbitov, ale přes krematorium v saském Plavně. Josef Haberzettl byl jediným členem rodiny, který se nechal zpopelnit. Přesto jeho ostatky spočinuly vedle nejbližších příbuzných, aby byla zachována kontinuita rodu i po smrti.

---

⁷⁹⁵ Z této činnosti vznikla objemná sbírka snímků, která je dodnes jediným uceleným souborem obrazové dokumentace města Chebu z let 1882–1919. Dochovalo se 1397 fotografií na papírové podložce, 690 fotografických desek a 514 svitkových filmů. Blíže SOKA Cheb, Haberzettl Josef.

⁷⁹⁶ SOKA Cheb, *Státní policejní úřad Cheb*, kar 13, inv. č. 186.

⁷⁹⁷ SOA v Plzni, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 42.

⁷⁹⁸ Za pozůstalé je podepsána rodina Haberzettl, Schaffer, Heitzer, Krämling, Trötscher a Bernandin.

⁷⁹⁹ EZ, ze dne 22. července 1921, s. 8.

⁸⁰⁰ EZ, ze dne 15. července 1921, s. 8.

⁸⁰¹ Josef Haberzettl byl v Plavně zpopelněn jako 505. osoba. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister 1918–1930*.

Tabulka č. 24

Osoby z českého příhraničí zpopelněné v Plavně v letech 1918–1935

ROK ÚMRTÍ	MÍSTO ÚMRTÍ	JMÉNO	VĚK	VYZNÁNÍ	PROFESE
1918	Aš	Krautheim, Johannes	70	evangelické	soukromník
1919	Aš	Scherbaum, Josef	76	evangelické	soukromník
1921	Cheb	Krobshofer, Albert	77	římskokatolické	notář
1921	Aš	Bareuther, Emil	69	evangelické	obchodník
1921	Cheb	Scholze, Anton	57	římskokatolické	profesor
1921	Cheb	Krobshofer, Richard	43	římskokatolické	úředník
1921	Cheb	Haberzettel, Josef	72	římskokatolické	stavební mistr
1922	Kraslice	Tiede, Marie	74	bez vyznání	vdova
1922	Cheb	Dötsch, Albin	49	bez vyznání	soukromník
1922	Aš	Zeidler, Adolf	66	evangelické	továrník
1922	Aš	Scherbaum, Elisabeth	72	evangelické	vdova
1923	Cheb	Hüller, Johann	57	bez vyznání	pokladník
1923	Cheb	Lukesch, Fritz	41	bez vyznání	zubní technik
1923	Aš	Geier, Elisabeth	54	evangelické	vdova
1923	Aš	Ruderisch, Wilhelmine	58	evangelické	manželka
1923	Doubrava	Pensl, Katharina	62	evangelické	manželka
1924	Aš	Ploss, Ernestine	64	evangelické	vdova
1924	Aš	Frank, Karl	71	evangelické	soukromník
1924	Aš	Fischer, Karl	33	evangelické	továrník
1926	Aš	Fischer, Elise	62	evangelické	manželka
1930	Aš	Geipel, Karl	33	evangelické	soukromník
1930	Sokolov	Zöphal, Anna	54	římskokatolické	manželka
1931	Kraslice	Haselbauer, Josef	67	bez vyznání	pekařský mistr
1931	Luby	Halzmüller, Albin	61	římskokatolické	soukromník
1933	Hranice	Hendel, Anna	72	evangelická	manželka
1935	Luby	Rudowsky, Theresia	50	římskokatolické	manželka

Přestože Josef Haberzettel představoval jednu z nejvýznamnějších chebských osobností, která se nechala zpopelnit v plavenském krematoriu, nutno podotknout, že k tomuto kroku se kromě výše zmíněných mužů rozhodli i další jedinci z příhraničních částí regionu. Celkem se za sledované období let 1921–1935⁸⁰² nechalo v Plavně zpopelnit 26 osob z oblasti českého příhraničí, z toho šestnáct mužů

⁸⁰² Po roce 1935 nebyl zjištěn již žádný doklad o zpopelnění jedinců ze západních Čech. Srov. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister* 1931–1938.

a deset žen. Nejvíce bylo toto místo vyhledáváno do roku 1925, kdy bylo do provozu uvedeno krematorium v bavorském Selbu,⁸⁰³ který je od českých hranic vzdálen necelých deset kilometrů. Průměrný věk mužů činil 58,9 a žen 62,2 let. Z toho vyplývá, že tuto variantu vyhledávaly osoby starší, které byly vychovávány v tradiční katolické společnosti.

Tabulka č. 25

Profese mužských osob zpopelněných v Plavně v letech 1921–1931

PROFESE	POČET	%
Soukromník	5	31,25
Úředník	2	12,50
Továrník	2	12,50
Notář	1	6,25
Obchodník	1	6,25
Profesor	1	6,25
Pokladník	1	6,25
Stavební mistr	1	6,25
Zubní technik	1	6,25
Pekařský mistr	1	6,25
CELKEM	16	100,00

Jak ukazuje *Tabulka č. 25*, nejvíce zpopelněných pocházelo z řad inteligence. Mezi zemřelými se vyskytoval notář, profesor, obchodník, továrník, stavitel apod. Všechny zmiňované profese zaručovaly finanční nezávislost, proto ani vynaložení prostředků na pohřeb žehem nemohl představovat větší finanční zátěž pro pozůstalé. Přes veškerou podporu členů plavenského spolku bylo nutné do roku 1925, kdy Verein der Feuerbestattung Plauen převzal většinu nákladů, počítat s výdaji kolem 120 RM. Prováděný výzkum potvrdil, že prvními osobami, které nechaly svá těla zpopelnit, byli příslušníci vyšší střední vrstvy. Tím byla potvrzena i hypotéza, že v počáteční fázi pohled na otázky pohřebnictví formovalo sociálně-kulturní prostředí. Současné lze předpokládat, že se díky své finanční nezávislosti chtěli vymanit z okruhu „obyčejných“ zemřelých. Pro některé jedince mohla kremace znamenat prezentaci jejich zámožnosti. Zcela přirozené pro ně bylo setkávat se se stejně smýšlejícími

⁸⁰³ Stavbu krematoria v Selbu v bavorské části Německa znatelně podporovali členové spolku v Aši, který vznikl z místní iniciativy roku 1922.

osobami, obstarávat si k tématu odbornou literaturu a posouvat vývoj kremačního hnutí kupředu.

U žen byla situace poněkud odlišná. Ze záznamů kremačních matrik je patrná pouze jejich společenská úloha manželek a vdov. Ze zjištěných deseti žen jich bylo šest provdaných a čtyři ovdovělé. Ani v jednom případě se však nedochoval záznam o povolání manžela. Na základě analýzy kremačních matrik se nepodařilo prokázat, že by se ženy nechaly ovlivnit názory svých mužů. Pouze v jednom případě, u manželů Josefa a Elisabethy Scherbaumových, mohl být ženský názor v otázkách kremace z větší míry formován manželem. Josef Scherbaum se nechal zpopelnit 2. ledna 1920 a manželka Elisabeth jej následovala do Plavna o dva roky později.⁸⁰⁴ Jejich ostatky byly uloženy společně na ašském hřbitově.⁸⁰⁵ Jelikož studium kremačních matrik neodhalilo příbuzenské vztahy mezi jednotlivými muži a ženami, lze usuzovat, že se ženy ke kremaci rozhodovaly samostatně.

Z celkem 26 osob, které byly zpopelněny v Plavně do roku 1936, bylo 53,9 % evangelíků, 27,0 % římských katolíků a 19,1 % bez vyznání. Pocházeli nejen z Chebu, ale také z Kraslic, Lubů, Hranic a v neposlední řadě též z Aše, kde postupem času vznikla silná členská základna vlastního spolku na podporu šíření kremace. Právě ašský výběžek reprezentuje oblast s většinovým protestantským obyvatelstvem. V souladu s původními předpoklady bylo zjištěno, že osoby z Aše byly evangelického vyznání, zaujímajícího smířlivý postoj ke kremacím. Většina ostatních zesnulých byla oficiálně římskokatolického vyznání, nebránili se však volbě fakultativního pohřbu žehem. Poměrně vysoký věk (60,2 let) všech zjištěných osob napovídá tomu, že navzdory konzervativní výchově v katolickém prostředí se skutečně chtěly aktivně podílet na pokroku a modernizačních trendech počátku nového století.

---

⁸⁰⁴ K její kremaci došlo 14. prosince 1922. Friedhofverwaltung Plauen, *Einäscherungsregister 1918–1930* a 1931–1938.

⁸⁰⁵ TAMTÉŽ.

V. 3. Krematorium v Selbu. Přesun zájmu chebského obyvatelstva ze saského Plavna do Bavorska

Selb, město vzdálené necelých 30 kilometrů od Chebu se po Mnichově (1912) a Norimberku (1913) se stalo třetím místem v Bavorsku, kde bylo uvedeno do provozu krematorium.⁸⁰⁶ V březnu roku 1856 postihl město velký požár, který paradoxně napomohl jeho rozmachu. Oheň poničil celé historické jádro včetně řemeslnických živností, které místní obyvatelé po generace vykonávali. Více než 624 místních rodin se tak ze dne na den ocitlo bez střechy nad hlavou a nezbývalo jim, než hledat obživu jinde. Jistotu výdělků skýtala porcelánka továrníka Lorenze Hutschenreuthera. Postupem doby docházelo k zakládání dalších podniků stejného zaměření. Jednalo se například o provozy Gräf & Krippner, Heinrich & Co., Jäger & Werner, Krauthem & Adelberg, Müller, J. Reiber, Rosenthal, Jakob Zeidler & Co. atd.⁸⁰⁷ Vzdávající průmyslový vývoj Selbu podpořilo i otevření železniční trati Hof – Cheb roku 1864, které, stejně jako v případě Plavna, mělo vliv na pozdější převoz tělesných ostatků ke zpopelnění do místního krematoria.

Tabulka č. 26

Vývoj počtu obyvatel v Selbu v letech 1840–1925⁸⁰⁸

ROK	POČET
1840	6141
1871	7405
1900	10755
1925	17554

Spolek na podporu pohřbu žehem s působností pro město Selb a okolí vznikl teprve roku 1920, což bylo ve srovnání s ostatními oblastmi Německa poměrně pozdě. Ustavující shromáždění se zde konalo dne 2. dubna 1920 a účastnilo se jej 85 členů.⁸⁰⁹ Na valné hromadě dne 4. března 1924 byl s naprostou většinou hlasů přijat návrh

⁸⁰⁶ Srov. Selber Tagblatt (dále jen ST) 425, ze dne 18. října 1924.

⁸⁰⁷ Více Ellen MEY, *Im Zeichnen des Löwen. Porzellan aus Künstlerhand. Die Kunstabteilung Lorenz Hutschenreuther Selb 1918–1945*, Hohenberg an der Eger 2009.

⁸⁰⁸ Převzato z Grosse Kreisstadt Selb. Eine Auswahl wichtiger statistischer Daten, Selb 2016, s. 6.

⁸⁰⁹ Během pěti let jejich počet překonal 7 000 příznivců pohřbu žehem – členská základna se zvětšila 80krát. Ve městě v té době žilo 17 554 obyvatel. Téměř 40 % veškerých místních bylo členem spolku na podporu kremačních myšlenek.

na výstavbu krematoria. Rozhodující slovo přitom měli zástupci města,⁸¹⁰ kteří se vyjádřili kladně.⁸¹¹ Ve dvacátých letech 20. století již bylo spalování lidských ostatků na území Německa běžnou praxí, ale místní iniciátoři pohřbu žehem museli i nadále nechávat svá těla převážet do 50 kilometrů vzdáleného Plavna, kde se nacházelo nejbližší krematorium. Na základě vypracované analýzy se díky silné podpoře veřejnosti očekávala maximální vytíženost vlastního spalovacího zařízení. Již v době počátečních jednání o stavbě čítal spolek, jehož působnost sahala až k Rehau, Schönwaldu, Marktredwitz a Arzbergu, téměř 7 200 příznivců.⁸¹²

Mapa č. 17

Spádová oblast krematoria v Selbu (1925)

Velkým odpůrcem stavby byla římskokatolická církev, jejíž zástupci v březnu 1924 odeslali stížnost podepsanou 70 osobami vládě Horních Frank se sídlem v Bayreuthu. Jejich stanovisko bylo sice striktně odmítavé, nicméně bez konkrétní argumentace. Podle církevní správy vycházelo především z blíže nespecifikovaných „psychických důvodů“. Do budoucna by se na základě vyjádření mohlo zřízení krematoria na hřbitově „ukázat jako velká chyba“. O měsíc později bylo na stránkách deníku Selber Tagblatt uveřejněno, že katoličtí duchovní odmítají stavbu na základě

⁸¹⁰ Na základě ministerského předpisu o kremaci ze dne 11. března 1920 nebylo povoleno, aby spalovací zařízení provozovaly spolky či soukromé osoby. Jejich zřízení muselo vycházet z iniciativy obce. *Staatsministerium des Innern. Bekanntmachung über die Feuerbestattung Nr. 5366.*

⁸¹¹ Stavba krematoria byla odsouhlasena na zasedání městské rady dne 21. března 1924 výnosem č. 176. Stadarchiv Selb, Stadtratssitzungen 1924.

⁸¹² TAMTÉŽ, Bauamt – Projekt des Krematoriums.

nedostatečného místa.⁸¹³ Jejich stanovisko bylo v rozporu s názorem zástupců města i krajské vlády, které projekt jednomyslně podpořily.

Významnou roli v realizaci projektu nakonec sehrála místní správa evangelické církve. Oproti římskokatolické správě návrh na výstavbu nejenže otevřeně podpořila, ale v důsledku také prakticky umožnila. Na základě smlouvy z května 1924 směnila svůj pozemek na místním hřbitově s obcí, a díky tomu mohlo dojít k výstavbě krematoria na veřejném prostranství. Po vyřešení praktické stránky pověřila městská rada dohledem nad stavbou místní kremační spolek. Ještě téhož roku, dne 22. července, byly zahájeny výkopové práce a 13. září došlo k slavnostnímu položení základního kamene.⁸¹⁴ Rychlost výstavby, která probíhala pod vedením stavebního mistra Viktora Häubleina, byla neuvěřitelná.⁸¹⁵ Během sedmi měsíců bylo spalovací zařízení schopné plného provozu.⁸¹⁶

Architekt Georg Grethlein krematorium navrhl jako centrální budovu. Obzvláště výrazně působila velká měděná kopule, která završovala slavnostní síň polygonálního tvaru. Ke třem světovým stranám vystupovalo uzavřené sloupoví, zatímco u vchodové části samostatně stály čtyři mohutné sloupy dórského řádu. V trojúhelníkovém štítu se nacházela okna obloukovitého tvaru.⁸¹⁷ Široké venkovní schodiště vedlo ke vchodovým dveřím. Celkové antické vyznění ukazovalo na jedinečné elementy reformované architektury dvacátých let 20. století. To se nejvíce projevilo v dělení oken a také u vchodové části, kterou stavitelé koncipovali do podoby hvězdicového půdorysu. Robustní sokl propůjčoval stavbě monumentální podobu. Komín spalovací pece, kterou dodala firma Topf & Söhne z Erfurtu, byl umístěn na zadní straně sedlové střechy. Nejvýraznějším prvkem však byla mohutná kopule zakončená lucernou.⁸¹⁸

Uvnitř se otevíral prostor pro uložení katafalku a žehnací místa, nad kterými se klenul široký oblouk. Tmavá podlaha s velkoformátovými obklady vytvořila protiklad ke světlému vybavení vnitřních místností. Stavitelé tím dosáhli

---

⁸¹³ ST 89, ze dne 17. dubna 1924.

⁸¹⁴ Adolf KRAUSS, Die Einweihung des Krematoriums in Selb am 7. Februar 1925, Selb 1925, s. 6.

⁸¹⁵ ST 218, ze dne 17. září 1924.

⁸¹⁶ Stavba v té době neměla ještě dokončenou fasádu. V českém prostředí by se nejspíše ohradily patřičné úřady. Například zemský zdravotní referent Julius Fischer pozdržel zahájení provozu českobudějovického krematoria o několik měsíců z důvodu, že v okně márnice scházela síť proti mouchám. Krematorium 16, č. 5, 1925, s. 73.

⁸¹⁷ Německy Thermenfenster podle antických therm, kde sloužila k osvětlení zařízení, odtud je převzal například Palladio do renesanční architektury. Nazývají se také Diokleciánova okna.

⁸¹⁸ K průběhu stavby Die Feuer- Bestattung. Monatschrift für die Freunde der Feuerbestattung 9, 1924, s. 2.

slavnostního a pietního vyznění stavby. K obřadní síni byla u vchodu přidružena pitevna s márnicí a v zadní části též čekárna pro příbuzné a řečníka. V přízemí budovy se nacházel byt správce. Ze sponzorských darů byla pořízena malovaná okna, harmonium a dekorativní svícny.⁸¹⁹ Také renomovaná firma Rosenthal přispěla svými porcelánovými výrobky k výzdobě obřadní síně. Celkové náklady na stavbu krematoria dosáhly nakonec výše 105 500 RM.⁸²⁰

V sobotu 7. února 1925 vysvětil budovu evangelický farář Thomas Bohrer⁸²¹ za přítomnosti velkého počtu významných hostí. Městská rada v Selbu pozvala zástupce státních, městských i církevních úřadů, nicméně římskokatolická správa se odmítla slavnostního aktu účastnit. Jak líčí přímý účastník události, místní novinář Adolf Krauss, „[...] *ve čtyři hodiny odpoledne se poprvé otevřela brána a návštěvníci vstoupili do vyzdobené části budovy. Jejich očekávání a představy o důstojném a pietním místě se zcela naplnily. Zazněly jemné zvuky harmonia, které citlivě doplňovaly sváteční atmosféru.*“⁸²² Jako součást programu slavnostního zahájení provozu proběhla i zkušební kremace továrníka Ferdinanda Stösse z Aše.⁸²³

Chebští obyvatelé však v prvních letech provozu nejevili o krematorium v Selbu velký zájem. V té době běžně využívali možnosti zpopelnění v saském Plavně, jež započalo svou činnost již roku 1918.⁸²⁴ Postupně zvyšující se obliba bavorské lokality se projevila až roku 1927. Za jejím nárůstem stála i veřejná prezentace provozu krematoria, která proběhala 4. července 1926 u příležitosti oslav výročí 500 let od založení města Selbu. V místě se konalo shromáždění, kterého se účastnili stoupenci pohřbu žehem z celého okolí. Cílem akce byla otevřená podpora kremace. Tisíce přihlížejících si vyslechly úvodní řečnické projevy a poté přihlížející vstupovali do provozu nového spalovacího zařízení, které si mohli prohlédnout.⁸²⁵ Počátkem roku 1927 městská rada v Selbu uzavřela s chebskými pohřebními ústavy Friede a Concordia smlouvu o převážení těl ke kremaci.⁸²⁶ Díky tomu si zajistila

---

⁸¹⁹ ST 425, ze dne 18. října 1924.

⁸²⁰ U. HÜBNER, Kunst, s. 325.

⁸²¹ Chebské noviny reflektovaly slavnostní událost lapidárně: „Das Krematorium in Selb wurde Samstag in feierlicher Weise eingeweiht.“ EZ, ze dne 8. února 1925, s. 9.

⁸²² A. KRAUSS, Die Einweihung, s. 3.

⁸²³ Ferdinand Stöss zemřel dva dny předtím v důsledku plicního kataru a tuberkulózy ve věku 50 let. SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Aš – Mikulov 41, fol. 123.

⁸²⁴ Překážku mohlo představovat i nařízení Ministerstva vnitra o potvrzení potřebné dokumentace pouze bavorským notářem, což samozřejmě komplikovalo převoz zesnulých. Staatsministerium des Innern. *Oberpolizeiliche Vorschriften über die Feuerbestattung Nr. 5366.*

⁸²⁵ 26. Jahresbericht, s. 10.

⁸²⁶ Stadtarchiv Selb, Bau des Krematoriums.

pravidelnou spoluprací, jelikož se spalovacím zařízením v Plavně, které bylo od Chebu vzdálenější, žádné smluvní vztahy neexistovaly.

Tabulka č. 27

Počty chebských obyvatel převezených ke kremaci do Selbu v letech 1925–1937

ROK	MUŽI	ŽENY	CELKEM
1925		2	2
1926	4	1	5
1927	7	3	10
1928	5	5	10
1929	11	6	17
1930	20	6	26
1931	18	4	22
1932	13	8	21
1933	22	18	40
1934	12	6	18
1935	5	2	7
1936	6	2	8
1937	5	7	12
CELKEM	128	70	198

Na konci roku 1926 se pro zpopelnění v Selbu rozhodl Gustav Rziha,⁸²⁷ který skonal dne 17. prosince. Příčinou úmrtí byla srdeční slabost podnícená zápallem plic.⁸²⁸ Na výslovné přání zemřelého byly jeho tělesné ostatky v tichosti zpopelněny. Jen několik dní před oslavou nebožtíkových nedožitých 60. narozenin došlo k uložení urny do rodinného hrobu v Plzni. Smuteční oznámení uveřejnila manželka Camilla s dcerou Gretl jménem celého příbuzenstva na stránkách místního periodika *Egerer Zeitung*.⁸²⁹ Zde také pozůstali připomněli přání zemřelého týkající se kremace.⁸³⁰

⁸²⁷ Téhož roku byly v Selbu zpopelněny i ostatky Margarethy Ungermannové z Chebu, která je jako první případ bezvěrce zaznamenána v civilní matrice z let 1924–1937. Blíže SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – okresní úřad 4, fol. 5.

⁸²⁸ TAMTÉŽ, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 247.

⁸²⁹ Jelikož se jednalo o období těsně před vánočními svátky, ocitlo se – a to je určitá, byť nechtěná pointa – v nedělním vydání mezi reklamami na výhodný nákup dárků. Srov. EZ, ze dne 19. prosince 1926, s. 8–16.

⁸³⁰ TAMTÉŽ, s. 14.

Lékař Gustav Rziha představoval sice jednoho z prvních, kteří se nechali zpopelnit v Selbu, ale i v následujících letech směřovala poslední cesta dalších zemřelých do Bavorska. Konkrétně se jednalo o Franze Reinla, cukrářského mistra, dlouholetého předsedu Společenstva cukrářů chebského politického okresu a provozovatele úspěšné rodinné firmy, který zemřel dne 21. listopadu 1929. Zprávu o jeho skonu uveřejnila o dva dny později manželka s dětmi. Lítost nad odchodem významného mistra vyjádřil i předseda společenstva pro politický okres Cheb – Josef Döfler.⁸³¹ V neděli 24. listopadu 1929 v jedenáct hodin na základě přání zemřelého došlo ke zpopelnění v Selbu.⁸³² Řeč na rozloučenou při této příležitosti pronesl jeho přítel, řeznický mistr Oswald Winterling.⁸³³

Jako další příklad lze uvést ředitele továrny na výrobu jízdnic kol Es-Ka Ambrose Swetlika, který zemřel 25. ledna 1932 po dlouhé těžké nemoci ve věku 61 let. Za svého života založil společně s Heinrichem Kastrupem továrnu,⁸³⁴ která se postupně stala největší svého druhu v celém Československu.⁸³⁵ Jelikož se jednalo o muže, jenž výrazně ovlivnil charakter města a mnoho lidí díky firmě Es-Ka získalo práci, jeho skon nemohl zůstat bez povšimnutí, naopak se jednalo o událost nadregionálního významu. Dne 28. ledna 1932 otiskly místní noviny tři velkoformátová smuteční oznámení. Jako první uveřejnila zprávu rodina v zastoupení manželky Marie a syna Wilhlema a dále pak jménem zesnulého manžela i Annemarie Kastrupová. Stranou nezůstalo ani ředitelství továrny.⁸³⁶ Tělesné ostatky Ambrose Swetlika byly ke kremaci do Selbu převezeny dne 27. ledna 1932.⁸³⁷

Následujícího roku⁸³⁸ skonal ve věku 62 let vedoucí primář a přednosta chirurgického oddělení všeobecné veřejné nemocnice v Chebu Christoph Heitzer. Smrt jej zastihla v ordinační místnosti po vykonané operaci, kterou vedl z pozice soudního lékaře. Na základě přání zesnulého se smuteční slavnost odehrála ve vsí tichosti. Dne 18. června 1933 bylo jeho tělo v Selbu zpopelněno za přítomnosti úzkého kruhu rodinných příslušníků, chebských spolkových členů,

---

⁸³¹ EZ, ze dne 23. listopadu 1929, s. 5 a 6.

⁸³² Kalender für das Egerland (dále jen KfE) 21, 1931, s. 121.

⁸³³ Rodina vyjádřila svůj dík za pronesenou řeč veřejně prostřednictvím novin. Současně poděkovala také za ohlasy představených rozličných korporací a spolků a za rozličné dary a květiny. EZ, ze dne 27. listopadu 1929, s. 8.

⁸³⁴ Více k historii provozu P. BERAN – J. VÍT, Historie, s. 20–21.

⁸³⁵ L. SCHREINER, Heimatkreis, s. 565 a EZ, ze dne 28. ledna 1932, s. 3.

⁸³⁶ TAMTÉŽ, s. 6 a 7.

⁸³⁷ KfE 23, 1933, s. 48.

⁸³⁸ Zemřel 15. června 1933. SOKA Cheb, AMCH – Evidence obyvatelstva.

zástupců správy nemocnice a bývalých kolegů z řad lékařů, okresního spolku lékařů, tělocvičného spolku a dalších nejbližších přátel.⁸³⁹ Oficiální oznámení o jeho smrti zveřejnili pozůstalí a správa nemocnice až 19. června, tedy den po smutečním ceremoniálu.⁸⁴⁰ Proč se k tomuto kroku přiklonily, není zřejmé. Christoph Heitzer patřil bezesporu k předním lékařům chebské nemocnice své doby a zachránil život tisícům místních občanů. Jelikož si přál obřad bez okázalostí, lze předpokládat, že důvodem rozhodnutí byla i obava z přeplněného prostoru krematoria a davů smutečních hostí.

Stejný přístup zvolili i pozůstalí po vrchním lesním radovi Richardu Griebovi, který zemřel v Chebu dne 22. února 1937 brzy po dosažení 68 let. Přáním zesnulého bylo odejít z tohoto světa ve vší tichosti.⁸⁴¹ Kremaci si zvolil jako ideální způsob naložení s mrtvým tělem, který naplňoval představy o zbytečných ceremoniích.⁸⁴² Jako opačný příklad může posloužit poslední rozloučení s kovářským mistrem Josefem Gücklhornem. Zemřel následkem dlouhé nemoci v Chebu dne 13. března 1937 ve věku 59 let.⁸⁴³ Na základě výslovného přání byly jeho ostatky převezeny ke zpopelnění do bavorského Selbu.⁸⁴⁴ Na poslední cestě jej doprovodily společně s pozůstalými početné zástupy přátel a známých.⁸⁴⁵

Výše uvedené příklady, které bylo možné analyzovat na základě dochovaných pramenů, představily konkrétní typy osob, které si zvolily žárový pohřeb jako způsob naložení se svými tělesnými ostatky. Souhrnně lze říci, že se jednalo, o movité jedince ze střední třídy. Nutno ale podotknout, že vstup do dvacátých a třicátých let 20. století zaznamenal oproti předešlým létům jisté změny. Na základě studia civilních matrik z let 1924–1937⁸⁴⁶ se podařilo zjistit dalších 18 jedinců bez vyznání, kteří se nechali zpopelnit v bavorském Selbu. Jedná se však pouze o neúplný vzorek, neboť církevní matriky ze zkoumaných let nejsou doposud přístupné a kremační výkazy nezaznamenávaly povolání zemřelého.

---

⁸³⁹ KfE 23, 1933, s. 108.

⁸⁴⁰ EZ, ze dne 19. června 1932, s. 12.

⁸⁴¹ KfE 23, s. 92.

⁸⁴² EZ, ze dne 26. února 1937, s. 8.

⁸⁴³ Oznámení o jeho skonu uveřejnila manželka Marie jménem rodiny pět dní poté. EZ, ze dne 18. března 1937, s. 8.

⁸⁴⁴ KfE 28, 1938, s. 101.

⁸⁴⁵ Zesnulý po sobě zanechal manželku Marii roz. Rustler a čtyři děti: Annu Gertrud Brundhildu (*1908), Heinricha Wilhelma (*1910), Gustava Adolfa (*1911) a Annu Viktorii (*1913). SOkA Cheb, AMCH, Evidence.

⁸⁴⁶ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb – okresní úřad 4.

Chebští bezvěrci převezení ke kremaci v Selbu v letech 1926–1933

ROK ÚMRTÍ	JMÉNO	VĚK	PROFESE
1926	Ungermann, Margaretha	29	manželka zámečníka
1927	Schneeberger, Wenzl	47	zaměstnanec pojišťovacího ústavu
1927	Krainhöfner, Johann	37	zámečník
1928	Heckl, Rudolf	61	ředitel pojišťovacího ústavu
1928	Fischer, Margaretha	21	dělnice
1929	Wagner, Johann	31	dražní zaměstnanec
1929	Heinrich, Otto	10	syn úředníka
1929	Helgert, Anton	5	syn skladníka
1929	Haller, Josef	54	nadsklepní
1930	Klatka, Josef	21	strojný zámečník
1930	Hüller, Anna Theresia	71	vdova
1930	Pelant, Rudolf	59	poštovní tajemník
1931	Eichler, Adam	34	zaměstnanec pojišťovacího ústavu
1931	Lindenbaum, Johann	78	dělník
1931	Werner, Niklas	24	řidič
1931	Görl, Johann	37	pomocný dělník
1933	Eckert, Franz	54	hřebenář
1933	Fischer, Florian	55	tovární dělník

Vyjma ředitele Okresního nemocenského pojišťovacího ústavu, jeho dvou úředníků a poštovního tajemníka se jednalo o osoby pracující v oblasti řemesla či tovární dělníky. V době zahájení provozu krematoria v Selbu se již plně rozvinula podpora pojišťovacích spolků. Jako reakci na šíření myšlenek o zpopelnování lidských ostatků zařadily do své nabídky i finanční pomoc při žárovém pohřbu. Zvyšující se trend ovlivnila i světová hospodářská krize, kdy spolkové pokladny nabízely finanční výpomoc pro nemajetné, čímž došlo k nárůstu oblíbenosti kremace i u nižších sociálních vrstev.⁸⁴⁷ Analyzovaný vzorek bezvěrců napomohl prokázat, že se vstupem do třicátých let 20. století přestalo být zpopelnění výsadou finančně zajištěné skupiny obyvatelstva, ale že došlo k jeho rozšíření napříč spektrem celé společnosti.

Nejen žárový pohřeb v případě dvou dětí, přičemž jedno skonalo v důsledku onemocnění záškrtem a druhé následkem nehody, ale také poměrně nízký průměrný věk

⁸⁴⁷ N. FISCHER, Vom Gottesacker, s. 117.

výše uvedených 18 zemřelých, který činil 40,4 let (40,5 u mužů a 40,3 u žen), představují doklady výše uvedeného tvrzení. V předešlém období, kdy místní obyvatelé vyhledávali výhradně spalovací zařízení v Plavně, byl věkový průměr zpopelněných 60,6 let (58,9 u mužů a 62,2 u žen). Zatímco první pokusy v oblasti kremace a šíření jejich myšlenek podporovaly osoby starší a movitě zajištěné, druhá fáze patřila o generaci mladším, pracujícím jedincům. Pohřeb žehem se postupně stával běžnou součástí smutečních rituálů.

Tabulka č. 29

Převozy zemřelých z Chebu v letech 1930–1937

ROK	CELKEM	PŘEVOZY DO SELBU	
		počet	%
1930	137	26	19,0
1931	120	22	18,3
1932	138	21	15,2
1933	163	40	24,5
1934	169	18	10,7
1935	202	7	3,5
1936	216	8	3,7
1937	187	12	6,4
CELKEM	1332	154	11,6

Na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století se krematorium v Selbu stalo preferovaným místem v zahraničí, kde chebští obyvatelé nechávali své zesulé zpopelňovat. Do zahájení místního provozu bylo nejvíce vyhledávaným místem Plavno a od roku 1934 zase Karlovy Vary-Rybáře. Jistou roli v tom mohla sehrát i cena převozu zemřelého. Zatímco za transport do Německa se platilo 300 Kč, Karlovy Vary-Rybáře stály třikrát méně,⁸⁴⁸ přestože od Chebu jsou vzdálenější než Selb.⁸⁴⁹ Nejspíše se jednalo o výhodnější přepravní taxu, kterou stvrzovala dohoda krematoria v Karlových Varech-Rybářích s chebskými pohřebními službami.⁸⁵⁰ Výše uvedená *Tabulka č. 29* dokládá, že nejvíce zesulých (téměř celá čtvrtina) se nechalo do Selbu

⁸⁴⁸ Například převoz do Skalné stál 50 Kč, do Žandova 100 Kč, stejně tak do Aše. Za cestu do Hohenbergu na německé straně hranice se platilo 200 Kč. SOKA Cheb, *Okresní úřad Cheb*, ukn 100–107.

⁸⁴⁹ Trasa Cheb-Karlovy Vary je vzdálená 43 km, a z Chebu do Selbu 27 km.

⁸⁵⁰ SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

převézt v roce 1933, tedy rok před otevřením karlovarského krematoria. Následně začala u obyvatel v československém pohraničí obliba pátého bavorského žároviště upadat.

V. 4. Krematorium v Karlových Varech-Rybářích

Roku 1919 došlo na území Československa k uzákonění pohřbu žehem. Nejzápadnější cíp tehdejší republiky zůstával v otázce moderního způsobu pohřbívání pozadu. Po neúspěšných pokusech zřídit spalovací zařízení v Chebu se snahy přesunuly do 40 kilometrů vzdálených Karlových Varů. Větší město slibovalo silnější podporu veřejnosti a díky tomu i snazší přístup k veřejným a spolkovým financím. Přestože se návrh místního krematoria podařilo prosadit, představa o bezproblémovém jednání a průběhu výstavby by byla mylná. Lázeňské město si muselo na zahájení provozu počkat až na sklonek roku 1933, tedy celých 16 let po dokončení libereckého krematoria. Chebští stoupenci pohřbu žehem uvítali záměr výstavby v nedalekých Karlových Varech. Podpořili ji finančně⁸⁵¹ a navíc se mnozí stali aktivními členy místního spolku Flamme.

Tabulka č. 30

Vývoj počtu obyvatel v Karlových Varech a Rybářích v letech 1900–1930⁸⁵²

ROK	POČET	
	Karlovy Vary	Rybáře
1900	42653	8234
1910	52808	10579
1921	53112	9947
1930	63506	11769

V. 4. 1. Pobočky vídeňského spolku Flamme

Již v období existence Rakouska-Uherska se myšlenky a snahy vídeňského spolku Flamme setkávaly s pozitivním ohlasem. Nejvíce příznivců této organizace bylo doloženo v příhraničních, tedy převážně německých, oblastech budoucího Československa. Agitace na městská zastupitelstva byla silná, nutno ale podotknout, že jen málokterý projekt se podařilo nakonec dokončit. Podle zprávy z roku 1911 měl vídeňský spolek Flamme pobočky v Brně (79 členů), v Jablonci nad Nisou (325 členů), v Liberci (269 členů), v Mostě (220 členů), v Podmoklech (35 členů), v Praze (53 členů), v Rumburku (144 členů) a v Teplicích-Šanově (288 členů).

⁸⁵¹ SOKA Cheb, AMCH, kar 1280, fas 74.

⁸⁵² Údaje získány ze statistik města Karlovy Vary. SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

Celkově se tedy jednalo o 1413 příznivců převážně německé národnosti,⁸⁵³ kteří sympatizovali s kremační myšlenkou. Projevené úsilí a motivaci v mnohých případech zmařila válečná léta 1914–1918; spolek Flamme obnovoval svoji činnost na našem území pomalu a s velkými obtížemi. V některých případech, jako například v Brně, Podmoklech, Praze a Rumburku, přestal spolek existovat. Některé další pobočky mohly vytrvat ve své činnosti jen díky finanční podpoře ze zahraničí. Přesto však kremační spolky představovaly jediné místo, kde se mohli scházet stejně smýšlející osoby německého původu, pro které zvláště v počátcích kremace znamenala módní záležitost.⁸⁵⁴

Tabulka č. 31

Pobočky vídeňského spolku Flamme na českém území v roce 1924

MÍSTO	ROK ZALOŽENÍ	PŘÍSPĚVEK (v Kč)	POČET ČLENŮ
Liberec	1901	8	334
Jablonec nad Nisou	1902	10	441
Most	1909	12	540
Teplice-Šanov	1907	3	301
Trutnov	1923	18	49

Pobočky vídeňského spolku Flamme vyvíjely činnost na stejném principu jako *Společnost pro spalování mrtvol*. Roční příspěvky sloužily jen k pokrytí organizačních a propagačních výloh. Členové neměli nárok na obstarání pohřbu, proto za tímto účelem zakládaly úmrtní pokladny. Například v Liberci si každý člen musel připlatit 5,50 Kč až 18 Kč ročně, přičemž výše příspěvku byla odstupňovaná věkem člena. Po uskutečněné kremaci si pozůstalí mohli nárokovat na příspěvek na pohřeb ve výši 300 Kč. Uvedený obnos byl ale ve srovnání se skutečnými pohřebními výlohami velice nízký. Za vybrané příspěvky zajistil spolek úplný pohřeb, ovšem pouze pro místní obyvatele.⁸⁵⁵ Tento princip narážel logicky na ostrou kritiku. Systém byl ve své podstatě nespolehlivý a pro členy to znamenalo další a další výdaje,

⁸⁵³ Pro srovnání čítala členská základna „Společnosti pro spalování mrtvol“ 808 osob a spolek Krematorium 930 členů.

⁸⁵⁴ Die Flamme, 1918, s. 9.

⁸⁵⁵ Například spolek Krematorium zajišťoval pohřeb pro své členy bez ohledu na místo úmrtí pouze s omezením na státní hranice.

neboť v případě úmrtí jednoho z nich museli ostatní složit určitý příspěvek.⁸⁵⁶ Uvedená praxe je doložitelná i v Jablonci nad Nisou a Trutnově.

V. 4. 2. Karlovarský spolek Flamme

Spolek užíval oficiální název *Einäscherungsverein „Flamme“ für den politischen Gau Karlsbad*. Sídlo měl v Karlových Varech a používal němčinu jako jednací jazyk. Opíral se převážně o české i německé sociální demokraty.⁸⁵⁷ Vycházel z členské základny několika místních organizací a sdružoval stejně smýšlející osoby, jejichž argumentace vycházela z kolektivního odporu vůči zásahům katolické církve do veřejného života. Z členských příspěvků⁸⁵⁸ zajišťoval svým příznivcům bezplatné posmrtné zpopelnění, popřípadě finanční podporu pozůstalým. Majetek spolku se skládal z pravidelných i mimořádných poplatků a z dobrovolných darů.

Dne 7. prosince 1924 se ve „Švédském domě“ v Karlových Varech sešly osoby různého věku, pohlaví a profesí, které spojoval jeden záměr – zřídit orgán, který by sdružoval osoby podporující fakultativní pohřeb žehem. Kremační ideu se rozhodla podpořit většina z přítomných. Pro založení spalovacího spolku Flamme, který by působil v politické župě Karlovy Vary, se tehdy vyjádřilo 120 ze 143 zúčastněných.⁸⁵⁹ Nejdůležitějším faktorem byl sociální charakter tohoto uskupení. Jednotlivci z lidu měli získat možnost stát se spolkovými členy bez jakéhokoli omezení. Ještě před založením spolku došlo ke schválení stanov. Ty sice budoucí předsednictvo předložilo úřadům již předtím dvakrát, ale pokaždé se setkalo se zamítavým stanoviskem. Teprve v listopadu 1924 byly stanovy schváleny. Mezitím zastánci pohřbu žehem pořádali veřejné přednášky, na kterých objasňovali široké veřejnosti své cíle.⁸⁶⁰

Největší potíže a překážky pro nově vzniklý spolek představovalo vybírání členských poplatků. Nezřídkou se stávalo, že jednotlivci se přihlásili ke členství, ale odmítali platit pravidelné členské příspěvky. Spolkové vedení se v počátcích

⁸⁵⁶ Krematorium 15, č. 2, 1924, s. 17.

⁸⁵⁷ Více *Satzungen des Einäscherungsvereines „Flamme“ für den politischen Gau Karlsbad*, Karlsbad 1924 a Srov. Flamme 5, 1933, s. 33–35.

⁸⁵⁸ Každý člen zaplatil poplatek při svém zápisu do spolku, dále periodicky každý rok a sbírkový v případě úmrtí některého ze členů.

⁸⁵⁹ Mezi nejhorlivějšími zastánci kremace v té době patřil například Franz Zepnik, elektrikář z Karlových Varů; Julius Scharing, sekretář z Rybářů; Josef Lindner, sekretář z Karlových Varů; Wenzel Jentsch, zedník z Doubí; profesor Josef Geyer z Karlových Varů a ze stejného místa notář Josef Hüttisch, senátor Ernst Teschner a majitelé kavárny manželé Richard a Marie Preisslerovi. Flamme 12, 1934, s. 58.

⁸⁶⁰ O první přednášku se postaral prof. dr. Leo Böhm z Mostu. Konala se v Rybářích.

nacházelo ve svízelné situaci, jelikož platební morálka členů byla nízká a získání potřebných finančních prostředků fakticky nemožné. Obavy z budoucího vývoje se ukázaly být oprávněné. Problémem bylo i vlastní zajištění pohřbu. V době, kdy spolek Flamme ještě nedisponoval vlastním vozidlem, představoval převoz do nejbližších krematorií značný výdaj. Cesta do Mostu, Plzně nebo Selbu znamenala ujet přibližně 100 km, přičemž cestovní náklady se pohybovaly v rozmezí od 3 000 až do 4 000 Kč. Nezřídka se stávalo, že spolek platil převozy z rezerv poskytnutých jednotlivými členy. Soukromé finanční prostředky byly využívány k zajištění důstojných kremací a dodržení členských závazků.⁸⁶¹ Tím se spolek dostával do začarovaného kruhu, protože nebyl schopen z vybraných členských příspěvků splácet dluhy. Situaci zachraňovala pouze velkorysost poskytovatelů půjček, kteří se snažili místní kremační hnutí podporovat natolik, že nepožadovali vrácení dlužných částek.⁸⁶²

V roce 1927 si spolek pořídil první převozní automobil za obnos ve výši 128 000 Kč. Tehdejší Okresní správní komise Karlovy Vary se svým předsedou Eugenem de Witte finančně podpořila nákup částkou 30 000 Kč za podmínek, že bude sloužit výhradně k transportu zemřelých.⁸⁶³ Sanitární úřad schválil obstarání moderního pohřebního vozu i jeho používání k převozu tělesných ostatků z celých západních Čech, především z lázeňských měst do zahraničí. Pohřební vůz byl využíván stále častěji, a tak spolek již o dva roky později spolek obstaral nezbytnou částku ve výši 140 000 Kč k nákupu druhého vozidla. Oba automobily urazily během své provozní doby kolem půl milionu kilometrů.⁸⁶⁴ V případě pohřebních vozů se jednalo o první přímou spolupráci kremačního spolku se státními úřady.

Pro zvýšení veřejné publicity v červnu 1927 začal spolek vydávat měsíčník *Crematio*, který se počátkem roku 1929 přejmenoval na *Flamme*.⁸⁶⁵ Z hlediska úspory sice došlo k omezení jeho rozsahu, ale i tak nadále plnil svou propagační funkci.⁸⁶⁶ Vnitřní struktura tohoto periodika byla pevně daná. Na první stránce se řešila aktuální témata spojená s propagací kremace. Konkrétně se jednalo například o rozbor postojů

---

⁸⁶¹ Flamme 12, 1934, s. 59.

⁸⁶² SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁸⁶³ Příspěvky na pořízení získal spolek také od obcí a okresních správ (částky od deseti do 500 Kč), od organizací sociálně demokratických a komunistických, i od odborových organizací dělnických. SOKA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

⁸⁶⁴ Flamme 12, 1934, s. 60.

⁸⁶⁵ Původně karlovarský spolek vydával časopisy dva – český a německý. Česky ale vyšla pouze tři čísla. Vydavatelé byli Georg Schneider z Karlových Varů a Adam Knaisl z Bukovan u Sokolova.

⁸⁶⁶ Flamme 12, 1934, s. 61.

římskokatolické církve k problematice zpopelňování, otázku zdánlivé smrti či přesunu uren. Dále následovaly statistické výkazy a aktuality z místního spolkového dění. Poslední strany každého výtisku zaplňovaly reklamy, které vydávání periodika do značné míry finančně umožňovaly.⁸⁶⁷ Členové si uvedený měsíčník kupovali za 50 haléřů, ostatní zájemci za něj platili 1 Kč.⁸⁶⁸

Počet stoupců spolku v prvních letech od zahájení činnosti prudce stoupal, roku 1928 dosáhl nejvyššího stavu 8 240 jedinců. Každý člen platil zápisné 5 Kč, příspěvek 6 Kč ročně a mimo to ještě 1,50 Kč za každý případ úmrtí ve spolku. I zde se, stejně jako v případě ostatních poboček vídeňské Flamme, praktikovalo značně nevýhodné pojištění. Rozvrhová soustava, kterou sdružení preferovalo, byla založená na domluvě členů o společném hrazení zvláštních výdajů, které mohly vzniknout. V praxi to znamenalo, všichni členové platili pohřební výlohy za zemřelé během roku. Příspěvky ale kolísaly podle počtu úmrtí v jednotlivých letech. Skonalo-li například během roku 30 osob, z nichž každá měla nárok na 120 Kč pohřebného, bylo potřeba obstarat 3 600 Kč. Naprosto nevhodným se tento systém ukázal v oblastech, kde nedocházelo k obnově členské základny. Pokud starší příznivci vymírali, vážla obnova spolku a nedostávalo se peněz na výdaje.⁸⁶⁹

Neprůhledné hospodaření, vyplácení odměn za nově získané členy, nákladné zajišťování pohřbů a v neposlední řadě neustálé vybírání mimořádných poplatků vedly k tomu, že ve spolku čas od času propukaly rozbroje. Výsledkem bylo, že jeden propuštěný zaměstnanec si počátkem roku 1930 založil konkurenční spolkové uskupení. Nové sdružení se nazývalo Internationale Arbeiter- Feuerbestattungsverein „Flamme“ (Internacionální dělnický spolek pro pohřbívání žehem „Flamme“). Zastrahováním a hlavně s odkazy na špatnou finanční situaci se snažil na svoji stranu získat členy původního spolku.⁸⁷⁰ Za vznikem nového kremačního sdružení stál

---

⁸⁶⁷ Například roku 1931 zajistily reklamy výdělek novin v celkové výši téměř 11 000 Kč. Krematorium 22, č. 2, 1931, s. 27.

⁸⁶⁸ Celkem ve třicátých letech 20. století vycházely na území tehdejšího ČSR čtyři německé věstníky k propagaci pohřbu žehem. Kromě jmenovaného v Karlových Varech se jednalo o trutnovský měsíčník Die Flamme Svazu německých kremačních spolků, dále pak *Die Einäscherung* libereckého spolku a Die Fackel v Ústí nad Labem. Blíže Krematorium 27, č. 6, 1936, s. 103.

⁸⁶⁹ Krematorium 16, č. 8, 1925, s. 97.

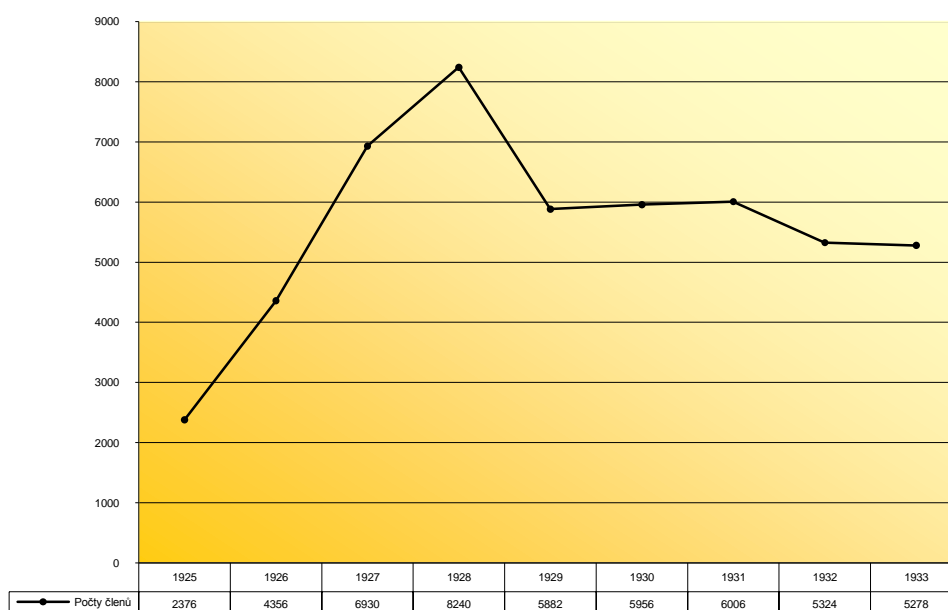
⁸⁷⁰ O nekalých praktikách tohoto nového spolku informoval dne 15. října 1930 i pražský deník Sozialdemokrat. Alarmující bylo tvrzení, že předepsaný měsíční příspěvek stačí pokrýt pohřební výlohy, pokud celková úmrtnost nepřesáhne 1 – 1,5 % z počtu členů. V případě schodku si sdružení zajistilo možnost vypsání libovolného jednorázového poplatku. Krematorium 21, č. 10, 1930, s. 119.

Wenzel Bachmann, jeden ze zakladatelů spolku, který byl primárně motivován svým vlastním politickým zviditelněním v levicové, tj. komunistické frakci.⁸⁷¹

Jak ukazuje níže uvedený *Graf č. 1*, drtivý úbytek členů původní Flamme nastal již v roce 1929, tedy ještě před vznikem konkurenčního uskupení; byl ovlivněn zejména velkou hospodářskou krizí. V době, kdy lidé přicházeli o zaměstnání a s ním spojené pravidelné příjmy, poplatky do spolkových pokladen představovaly finanční zátěž, kterou si mohli dovolit jen ti movitější. Je pochopitelné, že příspěvky do kritizované spolkové pokladny veřejnost začala odmítat. Odliv členské základny způsobený vznikem nové organizace se projevil až v roce 1931. Nebyl však nikterak zásadní a pohyboval se v řádech stovek jedinců (konkrétně 682 osob, což představovalo 11,3 % ze stávající členské základny). Původní uskupení díky neúnavné agitaci přesvědčilo bývalé stoupence, že ze strany nového spolku byla vznesena lživá obvinění.⁸⁷²

Graf č. 1

Vývoj počtu členů spolku Flamme v letech 1925–1933

Zástupci původního spolku velmi těžce nesli, že nově ustanovený orgán používal shodný název Flamme, což pochopitelně poškozovalo jejich letité snahy a úsilí o vybudování dobrého jména. Jako jediné schůdné východisko se jevilo přejmenování. Od roku 1930 začali používat označení *Spalovací spolek „Flamme“ pro ČSR*,

⁸⁷¹ Krematorium 20, č. 4, 1929, s. 60.

⁸⁷² SOKA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

sídlo Karlovy Vary (*Einäscherungsverein „Flamme“ für die ČSR, Sitz Karlsbad*).⁸⁷³ V důsledku rozbrojů a oddělení obou frakcí se dne 14. března 1931 v hotelu „Derby“ odehrálo zasedání hlavního shromáždění, kde se zástupci původního uskupení domluvili na společném postupu. Spolku se podařilo překonat vnitřní krizi, takže a ve své činnosti mohl pokračovat dál. V letech 1925–1934 nákladem 2 000 000 Kč spolek zajistil celkem 576 pohřbů, přičemž každá z členských kremací stála 3 000 Kč. Uvedená částka byla enormně vysoká, takže vyvolávala kritiku ze strany ostatních spolků stejného zaměření. Krematoria v Plzni a v Mostě se nacházela ve vzdálenosti do sta kilometrů, proto nebylo možné finanční náklady navyšovat.⁸⁷⁴

Levicově orientovaný spolek Internationale Arbeiter- Feuerbestattungsverein „Flamme“ však neměl dlouhého trvání. Z poslední valné hromady dne 12. března 1933 byli jeho zakladatelé vypuzeni a dosavadnímu vedení vyslovena nedůvěra. Této poslední valné hromady se zúčastnilo 265 delegátů ze čtrnácti okresů. O velkou účast se zasloužili komunisté, kteří oznámili přeložení karlovarského spolku do Karlína, kde se spojil se stávajícím uskupením Solidarita.⁸⁷⁵

Tabulka č. 32

Pohřby karlovarského spolku Flamme v letech 1925–1934

ROK	MUŽI	ŽENY	DĚTI		CELKEM
			Chlapci	Dívky	
1925	6	9			15
1926	17	11	1		29
1927	25	11	2	3	41
1928	37	26	3	4	70
1929	44	20	2	3	69
1930	56	14		2	72
1931	44	16	2		62
1932	37	27		2	66
1933	45	32	1	2	80
1934	49	20	1	2	72
CELKEM	360	186	12	18	576

⁸⁷³ Varování pro své čtenáře uveřejnil i měsíčník Flamme, který varoval před zaměňováním. Spolek Internationale Arbeiter- Feuerbestattungsverein „Flamme“ ale neměl s původním uskupením nic společného. Z jeho činnosti vznikly obavy ze ztotožnění. Flamme 5, 1934, s. 33–34.

⁸⁷⁴ Pro srovnání: pohřební ústav v Mostě si za převoz do tamního krematoria účtoval z Karlových Varů, které byly vzdáleny 86 km, 688 Kč. Dále pak například z Chebu vzdáleného 134 km 1 072 Kč. Jeho taxa tedy odpovídala 8 Kč/km.

⁸⁷⁵ Krematorium 24, č. 4–5, 1933, s. 65.

Tabulka č. 33

Místa členských kremací karlovarského spolku Flamme 1925–1934

MÍSTO	POČET
Most	439
Rybáře	66
Praha	15
Selb (Bavorsko)	15
Plzeň	12
Liberec	8
Olomouc	7
Moravská Ostrava	5
Brno	2
Pardubice	2
Cvikov (Sasko)	1
Altenburg (Durynsko)	1
Gera (Durynsko)	1
Vídeň (Rakousko)	1
Langenthal (Švýcarsko)	1
CELKEM	576

V. 4. 3. Koncese pro vlastní pohřební ústav

Kremační spolek *Einäscherungsverein „Flamme“ für den politischen Gau Karlsbad* se neomezoval pouze na tradiční činnost, spojenou s osvětou a rozšiřováním členské základny, ale v letech 1928 až 1934 se pokusil získat i živnostenskou koncesi k provozování pohřební služby. V té době působily v Karlových Varech dva specializované ústavy. První z nich na Becherově náměstí provozoval nejdříve Karel Richter a po jeho smrti firmu převzal Karel Knoll. Druhou pohřební živnost na Kostelním náměstí zajišťovala Anna Seifertová, která ji podělila po svém zemřelém manželovi Ferdinandovi. Oba sice vlastnily koncese pro pohřební provozy a povolení k přepravě zesnulých, ale nedisponovaly vlastními automobily. V nedalekých Rybářích působil Štěpán Kára a Růžena Hoyerová-Lorenzová, jež vlastnila soukromý automobil k převozu tělesných ostatků. Celkem působilo v okrese sedm pohřebních ústavů,⁸⁷⁶ které měly oprávnění k transportu zemřelých, nicméně dopravním

⁸⁷⁶ Vyjma uvedených působila v obvodu vdova po Adolfovi Klarnerovi a Karel Schreiter (oba ve Staré Roli) a vdova po Františku Truntschkasovi (ve Vysoké u Dalovic).

prostředkem disponovala jen jedna služba a ostatní si nechávaly převážet zemřelé vozidlem spolku Flamme.⁸⁷⁷

Tabulka č. 34

Tarif za pohřeb žehem pohřebního ústavu karlovarského spolku Flamme roku 1935⁸⁷⁸

DRUH SLUŽBY	I. TŘÍDA (v Kč)	II. TŘÍDA (v Kč)	III. TŘÍDA (v Kč)
Žádost a razítko	5	5	5
Okresní lékař	50	50	50
Ohledání mrtvoly	20	20	20
Zdravotní dokumentace	30	30	30
Přeprava z domova/ nemocnice	50	50	50
Policejní asistence	20	20	20
Rakev	500	350	200
Polstrování	50	30	10
Cínová rakev	204	204	204
Zaletování cínové rakve	80	80	80
Přeprava rakve	20	15	10
Oděv	104	78	42
Omytí, oblečení a položení do rakve	60	45	30
Dezinfekční prostředky při infekcích	20	20	20
Nosiči a pořadatelé	200	160	80
Vystavení s květinovou výzdobou a světlem	200	160	90
Společník	50	50	50
Smuteční chór	300	200	100
Honorář pro ústav	120	90	50

Z důvodu bohaté praxe s transportem zesnulých se představitelé spolku ucházeli o získání koncese k provozu vlastní pohřební služby. Zemský úřad v Praze však první žádosti podané 16. listopadu 1928 nevyhověl. Odmítavé stanovisko odůvodnil s odkazem na spolkové stanovy. Na jejich základě nebylo zřejmé, zda je spolek k převozu zemřelých osob povolán.⁸⁷⁹ Koncesi pro obstarávání pohřbů získal

⁸⁷⁷ Jmenované vozy se několikrát staly jablkem sváru. Například 23. května 1934 podal na spolek podnik Československé státní dráhy – Přeprava železničními automobily trestní oznámení. Dopravci se nelíbilo, že Flamme používá o nedělich pohřební auto k výletním jízdám. Za nedovolenou přepravu osob byl spolek potrestán pokutou ve výši 100 Kč.

⁸⁷⁸ Sazebník služeb byl po schválení živnostenského úřadu stálý a neměnný. TAMTÉŽ.

⁸⁷⁹ Ve stejném smyslu se vyjádřila i chebská obchodní a živnostenská komora dne 21. června 1929. SOkA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

karlovarský kremační spolek Flamme výnosem Okresního úřadu v Karlových Varech dne 8. července 1935.⁸⁸⁰ Oprávnění zahrnovalo právo dodávat předměty potřebné k vystavování mrtvol, pohřebním slavnostem, převozu, pohřbu, dále samotné vystavování tělesných ostatků a obstarávání uvedených služeb. Podmínkou udělení koncese pak bylo, že provádění veškerých úkonů bude zaměřeno výhradně na zemřelé členy jmenovaného kremačního spolku.⁸⁸¹

Tabulka č. 35

Náklady na přepravu členů karlovarského spolku Flamme roku 1935

MÍSTO PŘEVOZU	I. TŘÍDA (v Kč)	II. TŘÍDA (v Kč)	III. TŘÍDA (v Kč)
Praha	1260	1260	1260
Plzeň	980	980	980
Most	860	860	860
Karlovy-Vary (márnice)	150	100	50

V. 4. 4. Založení urnového háje

Úkoly spolkového vedení byly rozmanité. Avšak největší cíle spočívaly ve zřízení velkokapacitního kolumbária, výstavbě vlastního krematoria a v neposlední řadě také v zajištění důstojného místa k pohřbívání zpopelněných ostatků.⁸⁸² Pro ukládání uren v Karlových Varech byla vyhrazena soukromá místnost při hřbitovní márnici. Její kapacitu pro 200 uren se však podařilo záhy vyčerpat. Přeplněné prostory ani zdaleka nesplňovaly požadavky pietního místa určeného k rozjímání a vzpomínkám na zemřelého. Díky nebývalému zájmu o pohřeb žehem již nevyhovovala požadavkům stále se zvyšující poptávky. Dne 30. července 1930 se na městskou radu v Karlových Varech obrátil místní kremační spolek Flamme s návrhem na zřízení

⁸⁸⁰ Jednalo se o ustanovení č. 22.6000 na základě rozhodnutí zemského úřadu č. 15695/26. Koncese byla spolku Flamme udělena na základě § 21 g) živnostenského řádu. Za její udělení bylo Zemskému úřadu v Praze zapláceno 800 Kč.

⁸⁸¹ SOkA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

⁸⁸² Bezpochyby k největším počínům spolku Flamme patřilo založení urnových hájů v Chodově, Hroznětíně, Kynšperku nad Ohří, Jenišově, Horním Slavkově, Karlových Varech, Citicích a Nejdku, jejichž náklady na zhotovení se vyšplhaly ke 105 000 Kč. Do roku 1938 došlo k dokončení projektů také v Kraslicích, Lokti a Staré Rolí. SOkA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

důstojnějšího místa. Umístění zcela logicky vyplývalo z potřeby místního obyvatelstva. Jako nejvhodnější lokalitu zástupci města vybrali prostor městského hřbitova.⁸⁸³

Úředníci ze stavebního úřadu⁸⁸⁴ neponechali nic náhodě a snažili se získávat co nejvíce dostupných informací, které by obohatily jejich poznatky v oblasti moderních pohřebních postupů. Dne 20. května 1930, tedy více než měsíc před podáním oficiální žádosti, se vypravili na prohlídku urnového háje v městské části Tolkewitz na okraji Drážďan.⁸⁸⁵ Zde se pokoušeli získat inspiraci a zjistit problémy spojené s provozem uvedeného areálu. Tato cesta je přesvědčila o potřebě vlastního místa, které by vyřešilo letitý problém s nedostatkem prostoru pro ukládání urn.⁸⁸⁶

Na základě rozhodnutí městské rady ze dne 24. dubna 1931 byl na realizaci projektu uvolněn obnos ve výši 30 000 Kč. Před úpravami terénu a zahradnickými pracemi musel být vyhotoven přesný plán, kterého se ujala zahradní architektka Liese Wiedemannová z Malměřic na Lounsku.⁸⁸⁷ Na počátku června téhož roku se konala prohlídka starého hřbitova, kterou inicioval místní stavební úřad. Bezprostředně po zjištění stavu celého prostoru zástupci města usoudili, že se nadále obejdou bez dalších návrhů Liesy Wiedemannové. V krátké zprávě jí stavební rada stroze sdělil, že „*městská rada se rozhodnutím ze dne 23. června 1931 rozhodla realizovat urnový háj podle jiných plánů*“. Třebaže se snažila ještě argumentovat tím, že jako jediná s úřadem komunikovala a dokládala vše potřebné, bylo rozhodnuto. „*Vaše činnost v této záležitosti je uzavřena,*“ zněla další strohá reakce z řad patřičných orgánů. Jaké pohnutky vedly městskou radu k tomuto rozhodnutí, není zcela zřejmé. Nejspíše se jednalo o otázku finanční odměny, kterou si za své práce účtovala a která se stavebnímu úřadu zdála být nepřiměřeně vysoká. Nakonec realizovali projekt na základě vlastních plánů.⁸⁸⁸

---

⁸⁸³ Blíže Flamme 6, 1931, s. 64; Flamme 7, 1931, s. 74–75 a Flamme 8, 1931, s. 88–89.

⁸⁸⁴ V čele úřadu stál vrchní stavební rada Franz Thiem.

⁸⁸⁵ K urnovému háji v Drážďanech blíže Věstník 5, 1915, s. 8–10.

⁸⁸⁶ Přípravám v cestě stály jen staré popadané náhrobní kameny. Na základě oznámení starosty ze dne 22. srpna 1930 si je měli majitelé do začátku října téhož roku odvézt. Po uplynutí této lhůty došlo k jejich odstranění a na základě předpisů hřbitovního řádu k jejich rozprodání. SOkA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

⁸⁸⁷ Za vyhotovení návrhu, zobrazení profilů, upřesňující vyúčtování a průběžnou zprávu jí městská rada vyplatila částku 1 500 Kč. Jednalo se o studii spojující nový hřbitov hlavní cestou. Pěšiny (dvě souběžné a dvě příčné) vytvořily devět polí, které následně sloužily k ukládání urn.

⁸⁸⁸ Poznatky z velké části přejímali z již dokončených urnových hájů. Například dne 1. listopadu 1930 byl otevřen popelnicový háj v Kynšperku nad Ohří upravený podle zahradních architektů Franka a Florianciga z Ostrova. V Horním Slavkově se členové spolku Flamme chopili práce, sami obstarali terénní úpravy a osázení zelení. Krematorium 21, č. 12, 1930, s. 155.

Před zahájením provozu si zástupci města stanovili i požadavky na pravidla pohřbívání. Na nově zřízeném pohřebišti ukládali pozůstalí popel v urnách rozličného formátu. Nejčastěji se jednalo o schránky z kovu, přírodního i umělého kamene a keramiky. Na základě střízlivého úsudku stanovili i přesné rozměry jednotlivých míst. Pro řadový hrob vytyčili prostor o velikosti 0,5 m x 0,8 m, jenž mohl být pronajat na deset let; jeho plocha nesměla přesáhnout 10 m².⁸⁸⁹

Za účelem zhotovení náhrobků správa hřbitova jako nejvhodnější materiál doporučila pískovec, tuf, žulu či vápenec. Zcela nepřipustný byl kov, dřevo a sklo. Jednotliví zadavatelé se měli vyvarovat také čistě bílého či černého vyhotovení náhrobku.⁸⁹⁰ Výzdoba v podobě fotografických podobizen, obdobně jako v případě kosterních hrobů, zde nepřicházela do úvahy. Zapovězeny zůstaly také volně stojící porcelánové figurky a podobenky zesnulých. Nápisy musely být dobře čitelné, doporučeny byly dekorativní prvky. Jednalo se v podstatě o jediný povolený způsob zdobnosti. Všeobecně lze říct, že v případě prostoru pro ukládání urn byla požadována střídmost, úhlednost a estetika bez zbytečných kýčovitých doplňků znevažujících místa posledního odpočinku.⁸⁹¹

K otevření urnového háje v Karlových Varech došlo pod záštitou místního kremačního spolku Flamme v neděli 18. října 1931 ve dvě hodiny odpoledne.⁸⁹² Uvedené akci předcházelo shromáždění místních příznivců pohřbu žehem v hotelu „Švédský dům“ na Vřídelní kolonádě, kde byl dojednán průběh chystané slavnosti.⁸⁹³ Přípravy měl na starosti správce hřbitova Franz Weiss, který zorganizoval malou oslavu.⁸⁹⁴ Předseda spolku Flamme – Georg Schneider během zmíněného shromáždění prezentoval své představy o dalším vývoji kremační otázky v Karlových Varech. Jeho vyvrcholením se mělo stát zprovoznění vlastního spalovacího zařízení.⁸⁹⁵

---

⁸⁸⁹ Za jeden čtvereční metr u hlavní cesty si hřbitovní správa účtovala 800 Kč, za řadové místo 20 Kč za každý rok. Uložení urny stálo 25 Kč. Cena osázení se odvíjela podle plochy od 120 do 200 Kč.

⁸⁹⁰ Spolek Flamme navrhl také jednotnou velikost všech náhrobků, aby místo působilo stejnorodě. Výška neměla přesáhnout 70 cm, šířka 35 cm a tloušťka 15 cm.

⁸⁹¹ SOkA Karlovy Vary, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

⁸⁹² Srov. Karlsbader Tagblatt 218, ze dne 22. září 1931.

⁸⁹³ Karlsbader Badeblatt 238, ze dne 15. října 1931, s. 5 a Volkswille. Sozialdemokratisches Tagblatt 239, ze dne 15. října 1931, s. 3–4.

⁸⁹⁴ Karlsbader Badeblatt 242, ze dne 20. října 1931, s. 2.

⁸⁹⁵ Volkswille 244, ze dne 21. října 1931, s. 3–4.

V. 4. 5. Stavba krematoria v Karlových Varech-Rybářích

Již v polovině roku 1925 místní tisk informoval o záměru městské rady v Karlových Varech postavit s podporou zdejších příznivců žehu vlastní spalovací zařízení. V českém příhraničí se krematoria nacházela pouze v Mostě,⁸⁹⁶ v Sasku pak v Plavně, Cvikově a Saské Kamenici a v Bavorsku v Selbu a v Hofu.⁸⁹⁷ Myšlenka na výstavbu krematoria se u zástupců města Karlovy Vary zrodila již v roce 1922, ale opoziční zastupitelé z řad křesťanských sociálů ji jednomyslně zamítli. O tři roky později získal návrh již jasnější podobu a otevřela se nová diskuze na dané téma. Dne 22. října 1925 se obec Rybáře v čele se starostou Antonem Sacherem rozhodla k odvážnému kroku a projekt krematoria podpořila.⁸⁹⁸ Hlavním iniciátorem byl tehdejší předseda sdružení Eugen de Witte, který se snažil o všeobecné zpopularizování kremační myšlenky napříč oblastí západních Čech. Jeho návrh přijali veřejní činitelé s nadšením a vyslali městského inženýra, aby prohlédl ostatní dokončená krematoria na území Československa.⁸⁹⁹ Obec současně zvažovala pozemky k výstavbě poskytnout zdarma.

Velkou překážku tohoto záměru, stejně jako v mnohých jiných českých městech, představovalo financování. Pro jednotlivé strany obecního zastupitelstva nebylo reálné získat potřebný obnos k zaštitění projektu, a tak začaly hledat spojence k podpoře kremačního záměru. Obrátily se proto také na městskou radu v Karlových Varech, kde novátorské myšlenky postupně našly své příznivce. Ti spolupráci přislíbili, avšak pouze pod podmínkou, že stavba nebude stát na území města. Volba tedy padla na nedaleké Rybáře, které účastníci jednání vybrali hned z několika důvodů. Rozhodující byla jejich výhodná poloha. Jednalo se totiž o klíčový železniční uzel s napojením na všechny důležité trati: Chomutov – Cheb – Aš, Mariánské Lázně – Tachov – Stříbro, Žlutice – Podbořany – Žatec. Doprava však připadala do úvahy i z míst mimo uvedené železniční spojnice: Vejprty, Jáchymov, Nejedek a Kraslice. Karlovarské kremační zařízení bylo zamýšleno jako centrum pohřbu žehem pro celé západní Čechy.

---

⁸⁹⁶ Autorem mosteckého krematoria byl městský stavební ředitel Anton Svitil. Projekt a idea krematoria prošly několika etapami. Konečný klasicistní návrh pocházel z roku 1923. Výrazným detailem stavby jsou nárožní kanelované pylony – komíny, převyšující střechu s reliéfní výzdobou smutečního průvodu nahých postav spojených v jeden řetěz. Tento prvek měl symbolizovat rovnost a jednotu ve smrti. M. SVOBODOVÁ, *Historie*, s. 274–275.

⁸⁹⁷ *Krematorium* 16, č. 10, 1925, s. 116.

⁸⁹⁸ *Krematorium* 17, č. 3–4, 1926, s. 43.

⁸⁹⁹ *Krematorium* 15, č. 5, 1924, s. 46.

Povolení ke zřízení a provozu krematoria v Rybářích s kolumbáriem a urnovým hájem vydal Zemský úřad v Praze po poradě se zemskou zdravotní radou roku 1931.⁹⁰⁰ Vyhověl tak žádosti, kterou zástupci obce podali v březnu téhož roku,⁹⁰¹ na povolení zřízení a provozu krematoria s kolumbáriem a urnovým hájem. Pro realizaci kremačního projektu platily, stejně jako v případě udělení koncese pro specializovaný pohřební ústav, přísné podmínky a pravidla, na jejichž dodržování úřady dohlížely. Všechny předpisy a nařízení měly především odpovídat sanitárním požadavkům a zajistit bezproblémový chod krematoria.⁹⁰²

Jednání se záhy po svém zahájení setkala s prvními úspěchy. Klíčovou úlohu přitom převzala správní komise v Rybářích, jež zaštitila nejen realizaci spalovacího zařízení, ale také vybudování urnového háje. Za tímto účelem obec poskytla pozemek, na kterém se mohlo začít stavět. Karlovy Vary darovaly obnos ve výši 950 000 Kč. Otázku financování se sice podařilo vyřešit, ale vyvstávaly další překážky. V této době se začaly ozývat hlasy opozice z řad křesťanských sociálů, které postupně nabývaly na síle. Jejich snahy si vytyčily jediný cíl – odvolat souhlas veřejných činitelů a zabránit výstavbě krematoria.⁹⁰³ Hlavní argumentace jmenované protistrany vycházela z náboženské věrouky, ale opozičním městským zastupitelům mnohem více vadilo nedostatečné finanční zajištění projektu.

Teprve roku 1928 se podařilo uvedené překážky překonat díky plnému pojištění stavby, které umlčelo i všechny zaryté odpůrce.⁹⁰⁴ Po krátkém jednání s představiteli pražského spolku Krematorium místní zástupci našli nejen morální, ale také peněžní podporu. Ústřední výbor se rozhodl poskytnout Rybářům půjčku ve výši 1 600 000 Kč.⁹⁰⁵ Díky tomu již nestálo výstavbě krematoria nic v cestě. Zastánci pohřbu žehem byli jednoznačně přesvědčeni o nutnosti zajištění fakultativního způsobu

⁹⁰⁰ Před udělením povolení se v místě konalo dne 8. srpna 1931 komisionelní šetření. K realizaci byly uvolněny městské parcely č. 312, 471/2 a 363/4. Blíže SOkA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁹⁰¹ Žádost zástupci města podali pod č. 4392/31 na základě §§ 3 a 14 zákona o pohřbívání ohněm ze dne 7. prosince 1921.

⁹⁰² Pro infekční mrtvoly se vyhrzovaly zvláštní prostory, vchod do umrlčích komor krematoria se odděloval od výdejný uren, v místě muselo fungovat dostatečně prostorné parkoviště. Zajímavé bylo, že se mezi předpisy nacházelo nařízení o pozorovacím otvoru, které mělo umožnit kompetentním osobám sledovat průběh kremace. TAMTÉŽ.

⁹⁰³ Rekurse gegen die Beschlüsse der Stadtvertretung Karlsbad, Rekurse gegen die Beschlüsse der Bezirksvertretung a Rekurse gegen die Beschlüsse der Bezirksvertretung Fischern. Srov. Deutsche Presse 274, ze dne 28. listopadu 1929, s. 3–4; Flamme 6, 1932, s. 43. Otázky rekurzů z hlediska rentability Flamme 11, 1933, s. 73–74.

⁹⁰⁴ Negativní postoje vůči stavbě se objevily ještě na počátku třicátých let 20. století. K rozhodnutí přispěla nakonec hromadná manifestace nezaměstnaných před radnicí dne 17. září 1932. SOkA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁹⁰⁵ Půjčku spolek Krematorium poskytl s šestiprocentním úrokem. První splátku ve výši 500 000 Kč umořila obec Rybáře již roku 1932. Krematorium 23, č. 10, 1932, s. 166.

nakládání s lidskými ostatky z hlediska soudobých požadavků. Společný postup představitelů komunální politiky, uzavřené dohody jednotlivých korporací a podpora pražského spolku Krematorium a Flamme z Karlových Varů⁹⁰⁶ umožnily projekt nakonec uskutečnit.⁹⁰⁷

Již v období příprav zástupci spolku Flamme adresovali karlovarskému architektovi Rudolfu Welsovi návrh,⁹⁰⁸ aby se ujal dispozičních prací a odhadu stavebních nákladů. Jelikož ho předložená nabídka zaujala, zanedlouho předložil velice originální plán. Jeho pojetí krematoria vycházelo z konceptu německých dějin a stavba měla znázorňovat mohyly, resp. dolmen.⁹⁰⁹ Projekt se i přes velké nadšení místních spolkových činitelů nepodařilo prosadit. Oficiálním vysvětlením byly chybějící finanční prostředky. Nicméně ještě v průběhu jednání s Rudolfem Welsem se město Rybáře obrátilo na architekta Ericha Langhammera,⁹¹⁰ který působil na Německé technické vysoké škole v Praze, aby zahájil práce na svém projektu.⁹¹¹

Realizací stavby byl pověřen městský stavební úřad v Rybářích, který řídil Rudolf Pollak.⁹¹² Kompozici projektanti rozdělili na dvě části – ceremoniální halu

---

⁹⁰⁶ Například již koncem roku 1930 předseda spolku Georg Schneider uveřejnil svou výzvu ke členům. Za účelem stavby místního krematoria se obracel na veřejnost s možností obstarání podílových listů v hodnotě 10, 20 a 50 Kč. Stejně tak si zájemci mohli koupit jednotlivé stavební kameny, jejichž cena se pohybovala již od jedné koruny. Flamme 12, 1930, s. 134.

⁹⁰⁷ Pražský spolek Krematorium si vymínil zřídít v místě i svůj odbor, který by kontroloval realizaci stavby i její následný chod. Blíže Krematorium 24, č. 1–2, 1933, s. 15; Krematorium 24, č. 6–7, 1933, s. 82; Krematorium 25, č. 8–9, 1934, s. 115; Krematorium 26, č. 2, 1935, s. 36; Krematorium 27, č. 3, 1936, s. 54 a Krematorium 27, č. 12, 1936, s. 192.

⁹⁰⁸ Rudolf Wels se narodil 28. dubna 1882 v Oseku a zemřel roku 1944 v koncentračním táboře v Osvětimi. Studoval v Praze a poté ve Vídni u Friedricha Ohmanna. Zde navštěvoval i kurzy Adolfa Loose, jenž jej značně ovlivnil. Od dvacátých let 20. století působil v Karlových Varech, kde přestavěl a postavil nové objekty sklářské firmy Moser. Se jménem této firmy jej pojí i návrh řady nápojových souprav a váz s výtvarnými dekory. Mezi nejzdařilejší karlovarské stavby patří bezesporu budova nemocenské pojišťovny na náměstí Milady Horákové, lázeňský dům Bellevue a Lázně VI. Roku 1923 vypracoval také projekt pro Hornický dům v Sokolově. Více Zdeněk LUKEŠ, *Splátka dluhu. Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938*, Praha 2002, s. 198–200 a Pavel VLČEK, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004, s. 709. K Welsovu dílu na Karlovarsku Jan RUND – Michal RUND, *Po stopách Rudolfa Welse. Život a dílo žáka a spolupracovníka Adolfa Loose*, Sokolov 2006.

⁹⁰⁹ Prehistorická megalitická stavba z velkých nepravidelných kamenných bloků, zpravidla gigantických rozměrů.

⁹¹⁰ Oba projekty jsou uloženy ve spisovně Odboru stavebního úřadu Magistrátu města Karlovy Vary, pod čp. 15/151.

⁹¹¹ Erich Langhammer působil od roku 1929 jako asistent, později v letech 1939–1944 jako soukromý docent. Vyučoval technické kreslení, názvosloví, malbu a dějiny stavitelství. Po roce 1945 se na našem území již nevyskytuje. M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 113.

⁹¹² Příslušný projekt byl schválen na zasedání městského zastupitelstva v Rybářích dne 12. srpna 1932. Proti jeho realizaci vyvstalo bezpočet námitek a rekurzů, které se snažily sabotovat letité úsilí propagátorů pohřbu žehem. Hrubá stavba musela být kvůli stížnosti na Zemský úřad v Praze také na dlouhé měsíce pozastavena. Flamme 12, 1934, s. 65.

a provozní místnosti.⁹¹³ Do konce roku 1932 provedla stavební firma veškeré výkopy, vyzdění základů, sklepů, železobetonových stropů včetně odizolování spodního zdiva na ochranu před zemní vlhkostí. Křídlo budovy, kde se nacházela márnice, vyzdili až pod krov a současně připravili základy pro zdviž na rakve, spodní část komínů a spodek rámových konstrukcí obřadní síně. Podnikatelské firmě se v první fázi vyplatilo 360 000 Kč, dále pak 100 000 Kč dodavateli spalovacího přístroje a 20 000 Kč staviteli komínu, dohromady tedy téměř půl milionu.⁹¹⁴

Hrubá stavba byla sice dokončena na jaře následujícího roku, avšak kvůli dokončení interiéru ke kolaudaci došlo až 7. prosince 1933.⁹¹⁵ Západně a severně od budovy se rozprostíral urnový háj o celkové rozloze 10 000 m². Zdi budovy stavitelé opatřili na vnějších stranách symetricky uspořádanými schránkami pro uložení uren. Tímto způsobem vzniklo dostatečně velké kolumbárium. Mramorové desky s jednotně vyhotovenými nápisy sloužily k uzavření výklenků. Samotná hala o délce 24,5 a šířce 13 metrů byla postavena na konstrukci z železobetonových rámu a ze stejného materiálu byla vytvořena rovná střecha. Ve výšce 8,65 metrů byla umístěna dvoumetrová okna a kruhový barevně zasklený otvor v severním štítu, aby došlo k maximálnímu prosvětlení celého prostoru. Díky nezvyklému druhu omítky a výmalbě vyvolával interiér slavnostní dojem.⁹¹⁶

Smuteční hala byla schopna pojmut okolo 800 osob a díky velkému černému katafalku působila na návštěvníky nanejvýš důstojně. Nad vchodem na severní straně se nacházela galerie, kde stálo velké harmonium k hudebnímu doprovodu smutečních obřadů, jež obstaral spolek Flamme. V jižní části budovy se nacházela žehnací místnost pro hosty. Zde ležel černý sarkofág se spouštěcím systémem a stranou malý řečnický pultík. Konstrukce boční strany byla vyřešena pomocí železobetonových držáků tak, aby venkovní strana sloužila jako kolumbárium a zastřešený přechod do urnového háje.

Spalovací zařízení dodala firma Ludwig Volkmann, jejíž jméno mělo na území Německa dobrý zvuk. Největší renomé si získala dodávkou pece pro hamburské krematorium.⁹¹⁷ Pro objednavatele bylo největší předností zmiňovaného systému to, že během samotného spalování nebylo potřeba dalšího přívodu plynu. Před zavedením

---

⁹¹³ Trakt budovy s provozními místnostmi byl zakončen chladícím zařízením na umístění mrtvol a pitevnou se sociálním zařízením pro lékaře.

⁹¹⁴ Krematorium 24, č. 1–2, 1933, s. 15.

⁹¹⁵ Stavba trvala od 19. září 1932 do 13. prosince 1933. Karlsbader Badeblatt 289, ze dne 17. prosince 1933, s. 3.

⁹¹⁶ U. HÜBNER, Kunst, s. 393.

⁹¹⁷ Stejný systém byl použit i v plzeňském krematoriu.

rakve do útrob pece se nastavila konstantní teplota, kterou pak udržoval stlačený vzduch. Instalace topení představovala také technickou novinku. K vytápění se používal svítíplyn, mezi jehož hlavní přednosti patřila nižší cena, a stabilní udržování teplot v jednotlivých místnostech.⁹¹⁸

Stavba krematoria byla dokončena v zimních měsících roku 1933 a jeho otevření se stalo kulturní a politickou událostí. Polohu zvolili velice výhodně v bezprostřední blízkosti nádraží, aby návštěvníci a smuteční hosté mohli pohodlně dojít i pěšky. Správní výbor, který vznikl za účelem realizace projektu,⁹¹⁹ vycházel z pevně stanoveného rozpočtu. Nutno podotknout, že v dobách těžké hospodářské krize zajistila stavba obživu pro celou řadu dělníků a živnostníků. Na stavbě se podílelo 48 firem, přičemž se u 80 % jednalo o živnosti místní. Na staveništi byly vyplaceny mzdy za 10 500 dělnických osmihodinových směn. Sociální péče v rámci akce pro nezaměstnané poskytla na každého pracovníka (bez blíže uvedeného počtu) příspěvek 10 Kč.⁹²⁰ Z uvedených důvodů lze projekt hodnotit nejen z hlediska velkého kulturního, ale neméně též i hospodářského a sociálního významu, který připustili i zarytí odpůrci.⁹²¹ Správou provozu úřady prozatímně pověřily spolek Flamme.

V neděli dne 17. prosince 1933⁹²² se uskutečnilo slavnostní otevření⁹²³ za přítomnosti úředních zmocněnců, zástupců kremačních spolků z celé Československé republiky a dalších prominentních osobností.⁹²⁴ Mezi pozvanými hosty nechyběli ani čelní představitelé kremačních spolků jako například Gustav Geipl z Aše, Leo Böhm z Mostu, František Mencl ze spolku Krematorium, Josef Kraus jako zástupce Svazu proletářských volnomyšlenkářů (Bund proletarischer Freidenker) a židovskou náboženskou obec zastupoval Jakob Führenberg.⁹²⁵ Slavnost se proměnila v impozantní shromáždění a stovky přihlížejících ani nenalezly místo, aby se aktu mohly zúčastnit.⁹²⁶

V úvodní části slavnosti zazněla píseň *Der Anfang, das Ende*, dále pak karlovarský pěvecký sbor uvedl dvě skladby – *Hymne an die Zukunft!*

---

⁹¹⁸ Gedenkschrift.

⁹¹⁹ Předsedou výboru byl zvolen bývalý starosta města Anton Sacher, dále zde byl činný Josef Becker, Gustav Burkert, Franz Holick, Wenzel Horn, Anton Körner, Josef Kratochwil, Josef Legat, Nikolaus Naaff, Franz Schellhorn a Adolf Weigert. *Flamme* 1, 1934, s. 1.

⁹²⁰ SOkA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁹²¹ *Volkswille* 294, ze dne 16. prosince 1933, s. 4.

⁹²² *EZ*, ze dne 19. prosince 1933, s. 5.

⁹²³ Pozvánka k slavnostnímu aktu *Flamme* 12, 1933, s. 77.

⁹²⁴ *Flamme* 12, 1934, s. 66.

⁹²⁵ *Flamme* 1, 1934, s. 1.

⁹²⁶ Slavnostní akt byl popsán také v kronice města Rybáře. Více SOkA Karlovy Vary, *Archiv města Rybáře*, *Gedenkbuch der Stadt Fischern*, 3. Band.

a Die Hand des Schicksals od Josefa Förstera. Následně se slova ujal Leo Böhm z Mostu, který připomněl mnoho zasloužilých členů, kteří se otevření místního krematoria nedožili a jejichž tělesné ostatky musely být převezeny do jiných spalovacích zařízení.⁹²⁷ Vládní komisař Nikolaus Naaff jménem obce Rybáře uvítal hosty, načež zasloužilý starosta Anton Sacher vylíčil mnohé nesnáze, které doprovázely dokončení stavby.⁹²⁸ Vzpomínaný představitel také poděkoval spolku Krematorium, který velkorysou půjčkou ve výši 1 600 000 Kč stavbu umožnil. Následoval německý a český proslov Františka Mencla z Prahy o prosazování žehu.⁹²⁹ Ještě promluvil zástupce mosteckého Svazu německých kremačních spolků a architekt Erich Langhammer, který podal objasnění o zásadách a směrnicích, jimiž se při realizaci projektu řídil. Český pěvecký spolek ukončil slavnost státní hymnou. Po ukončení ceremonií se hosté zapsali do pamětní knihy a odnesli si s sebou knihu⁹³⁰ s vyobrazeními jako upomínku na významný den v historii Karlových Varů.⁹³¹

Celá událost slavnostního aktu byla v mnoha ohledech unikátní. Karlovarské krematorium se přihlásilo k nové vlně architektonického ztvárnění budov tohoto typu. Čistě funkcionalistické pojetí se již dříve podařilo prosadit v Praze-Strašnicích (1929–1932) a v Olomouci (1928–1932), ale spalovací zařízení v Rybářích představovalo první obdobnou ryze funkční stavbu v česko-německém příhraničí. Exteriér i interiér zcela odpovídal požadavkům provozu a bez zvláštních ozdob a okras působil svou vážností a důstojností. Právě funkčnost nejvíce charakterizovala potřebu nové doby a předznamenala další vývoj kremační otázky v bývalém Československu. Využitím nezvyklých architektonických prvků, jakými bylo výrazné kruhové okno či odkryté dominantní pilíře, se stavba nehledě na moderní pojetí zřetelně hlásila k tradicionalismu, jenž se v daném období prosazoval v sakrální tvorbě německých a rakouských architektů (například v Štýrském Hradci).⁹³²

Specifika oblasti s většinovým německým obyvatelstvem odhalil i samotný průběh slavnosti. Výjimečná spolupráce místního sdružení na podporu pohřbu žehem a spolku Krematorium koncipovala i proslovy, které v rámci otvírací akce zazněly. Nejen významné regionální veličiny, ale také osobnosti z pražského ústředí přispěly

---

⁹²⁷ Flamme 12, 1934, s. 66.

⁹²⁸ Karlsbader Badeblatt 290, ze dne 19. prosince 1933, s. 3.

⁹²⁹ Krematorium 24, č. 12, 1933, s. 146.

⁹³⁰ K otevření byl vydán pamětní spis o šestnácti stranách formátu 16x23 cm na křídovém papíře. Vyjma textu obsahoval četné obrázky: dva pohledy vnější a dva vnitřní z obřadní síně, dva obrázky spalovacího přístroje a dvanáct portrétů členů kuratoria. Gedenkschrift.

⁹³¹ Volkswille 296, ze dne 19. prosince 1933, s. 4.

⁹³² Srov. M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 116.

svou účastí. Členové městského zastupitelstva si uvědomovali, že bez finanční pomoci spolku Krematoria by k realizaci stavby nikdy nedošlo, a proto nikoho nepřekvapilo, že z řečnického pultu zazněla přednáška v češtině. Na základě studia archivních pramenů⁹³³ se podařilo zjistit, že následný potlesk byl spíše zdvořilostní, jelikož přednesenému proslovu téměř nikdo ze zúčastněných nerozuměl. Uvedený jev vypovídal o charakteru celé spolupráce. Místní sice využili nabídnuté peněžní pomoci, ale i nadále si zachovávali jistou izolovanost a samostatnost, čemuž odpovídaly také torzovité zprávy o provozu krematoria v Karlových Varech-Rybářích, jež se v následujících letech objevovaly na stránkách časopisu Krematorium.

V roce 1934 připojil Erich Langhammer ke krematoriu ještě protilehlé křídlo s pohřební katolickou kaplí a kolmo položeným křídlem budovy technického zázemí. Dispoziční řešení kaple vycházelo z podélného tvaru s půlkruhově zakončenou apsidou, která představovala jediný výraznější prvek. Interiér osvětlovalo pět vertikálních pásů oken po levé straně. Zcela jednoduše řešenou kapli i technické budovy oživily nautické prvky kulatých oken, stožárů, žebříků a zábradlí.⁹³⁴ Obě protilehlá křídla přilehlých správních a technických budov utvořila uprostřed hřbitova samostatný okrsek. Realizací tohoto hřbitovního komplexu se městu podařilo uzavřít kompromis mezi tradičním pohřbíváním do země a žehem.⁹³⁵ V Karlových Varech-Rybářích v rámci krematoria vznikl rozsáhlejší hřbitovní komplex, jehož součástí se stala dokonce i katolická kaple.

V. 4. 6. Každodenní chod karlovarského spalovacího zařízení

Při provozu krematoria se musely dodržovat přísné podmínky provozu. Ke spálení mohly být převzaty tělesné ostatky pouze tehdy, pokud došlo k předložení písemného povolení příslušného okresního úřadu z místa úmrtí a souhlasu úředního lékaře s provedením kremace. Správa spalovacího zařízení musela uvědomit matriční úřad místa úmrtí o tom, kdy došlo ke zpopelnění mrtvoly, kdo u výkonu vedl zodpovědný dozor, případně kdo odsloužil církevní obřady. Dozor nad provozem krematoria současně vykonával Okresní úřad v Karlových Varech prostřednictvím

⁹³³ SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁹³⁴ Tj. prvky, které asociovaly námořní styl. Jednalo se o prvky typické pro lodě.

⁹³⁵ Přestože Erich Langhammer použil převážně abstraktních prostředků internacionálního stylu, zůstal věrný jistému druhu tradicionalismu, který se v té době objevoval v sakrální tvorbě moderních německých a rakouských architektů. Jako inspirační zdroj mu mohlo posloužit krematorium ve Štýrském Hradci z let 1931 až 1932 od rakouského architekta Ericha Boltsterna (1896–1991), asistenta Clemense Holzmeistra na Akademii výtvarných umění ve Vídni. M. SVOBODOVÁ, Krematorium, s. 114.

pověřeného lékaře.⁹³⁶ Na základě studia kremačních matrik a dalšího archivního materiálu⁹³⁷ bylo zjištěno, že jednotlivé záznamy byly vedeny svědomitě a jsou ucelené. Příslušný okresní úřad byl správou krematoria informován pravidelně dvakrát týdně. Revize zápisů pak probíhala jednou ročně za účasti městských úředníků.

Tabulka č. 36

Místo původu zpopelněných v karlovarském krematoriu v letech 1933–1935

MÍSTO	POČET ⁹³⁸	%	VZDÁLENOST (v km)
Karlovy Vary	164	53,42	0
Cheb	38	12,37	42
Sokolov	33	10,75	18
Loket	17	5,53	13
Jáchymov	14	4,56	17
Nejdek	12	3,91	17
Kraslice	9	2,93	32
Kadaň	6	1,95	44
Plzeň	3	0,97	78
Mariánské Lázně	2	0,65	45
Přísečnice	2	0,65	48
Chomutov	1	0,33	55
Litoměřice	1	0,33	117
Planá	1	0,33	56
Teplá	1	0,33	39
Teplice	1	0,33	96
Ústí nad Labem	1	0,33	115
Vejprty	1	0,33	42
CELKEM	307	100,00	

K prvním dvěma kremacím došlo hned následující den po slavnostním zahájení provozu. Dne 18. prosince 1933 zde byly spáleny tělesné ostatky Anny Müllerové, roz. Kutové z Drahovic a Josefa Brandla z Dvorů u Karlových Varů. Od zprovoznění v prosinci 1933 až do roku 1935 bylo v Karlových Varech-Rybářích zpopelněno

⁹³⁶ SOKA Karlovy Vary, AMKV, sign. D-XIII-166.

⁹³⁷ TAMTÉŽ, OÚ Karlovy Vary, kar 101.

⁹³⁸ V tomto případě byl celkový počet 307, protože deset zpopelněných osob pocházelo ze zahraničí – čtyři z Německa, dvě z Ameriky a po jedné z Finska, Dánska, Rakouska a Anglie. Jednalo se převážně o lázeňské hosty, kteří skonali během svého pobytu v Karlových Varech.

317 osob, z toho 207 mužů, 100 žen a deset dětí. Nejvíce se jich hlásilo k římskokatolickému vyznání a bezvěrectví, což plně odpovídalo obrazu doby.⁹³⁹ Stejnou vypovídací hodnotu mají i údaje o smutečních obřadech. Přestože zemřelí propagovali pohřeb žehem, který se neslučoval s církevním pojetím, požadovali na něm přítomnost evangelického duchovního (138 případů), popř. řečníka (116). Pouze 63 zesnulých projevilo zájem, resp. bylo nuceno zvolit kremaci bez ceremonií.

Naplnění cíle iniciátorů stavby lze doložit i ze zápisů zachycující spolkovou příslušnost zemřelých. Spalovací zařízení v Karlových Varech-Rybářích mělo v první řadě sloužit příslušníkům zdejšího křesťanského spolku a také místním obyvatelům. Ti využili jeho služeb ve 254 případech, což představovalo v té době 80 % z celkového počtu zpopelnění.⁹⁴⁰ Místně byl dán i původ zesnulých. Nejvíce osob (164) pocházelo přímo z Karlových Varů, zatímco na druhém místě byl Cheb (38).

Jak již bylo výše uvedeno, otevření karlovarského spalovacího zařízení vzbudilo v obyvatelích Chebu značný zájem. Ve sledovaném období let 1933–1937 bylo zjištěno 69 osob, jež si zvolily kremaci zde. I v tomto případě představovali většinu muži, kterých bylo celkově 45 (65,2 %). Žen se nechalo v Karlových Varech-Rybářích zpopelnit 24 (34,8 %). Zajímavé ale je zjištění, že průměrný věk v obou případech překročil věkovou hranici 55 let (muži 57,1 let a ženy 56,8 let). Jednalo se tedy o jedince, kteří se narodili v osmdesátých letech 19. století. To znamená, že pocházeli z generace, která ve svém mladém věku zažila první boje o prosazování křesťanské myšlenky na našem území. Ve srovnání s krematorií v Plavně a Selbu byl zde vyzorován značný posun. Zatímco do Německa mířily „kroky“ jednotlivců, kteří představovali skutečné průkopníky v nových technologiích pohřbívání, v Karlových Varech-Rybářích se jednalo o osoby značně mladší.

Více než polovina zpopelněných byla převezena do místa bydliště; konkrétně se jednalo o 49 osob. Pozůstalí deseti mužů a šesti žen zvolili jako místo uložení přímo Rybáře. Dále se zde našli jednotlivci, kteří byli po kremaci převezeni – například do Litoměřic (117 km), Liberce (201 km), Frýdlantu (209 km) a České Třebové (286 km). Lze předpokládat, že v těchto vzdálenějších městech se nacházela jejich rodová pohřebiště, kde spočinuli po boku svých příbuzných. Příkladem tohoto postupu byl i první muž z Chebu, který se rozhodl pro zpopelnění

---

⁹³⁹ Náboženské vyznání zpopelněných osob v letech 1933–1935: římskokatolické 181, evangelické 30, židovské 17, česká církev 9 a bez vyznání 80. TAMTÉŽ, *OU Karlovy Vary*, kar 101.

⁹⁴⁰ Karlovy Vary-Rybáře zvolili také příslušníci liberecké, ašské, jáchymovské a mostecké Flamme. Jednalo se ale pouze o jedince. TAMTÉŽ.

v Karlových Varech. Byl jím centrální inspektor a člen dopravního předsednictva Buštěhradské dráhy Hans Kasseckert. Zemřel 30. ledna 1934 ve věku nedožitých 80 let. Pocházel z Litoměřic, kde se 19. května 1854 narodil, a v Chebu našel svůj druhý domov. Kremace proběhla ve vší tichosti 2. února 1934 a jeho popel byl následně převezen do rodinné hrobky v Litoměřicích.⁹⁴¹

Mezi další významné osobnosti, jejichž tělesné ostatky byly zpopelněny v Karlových Varech-Rybářích, patřil i generální ředitel kaolínových závodů Julius Bischitzky. Narodil se 25. března 1868 v Praze⁹⁴² a po ukončených studiích vedly jeho kroky do Brém, kde získal první zkušenosti v průmyslovém odvětví. Do západních Čech se dostal během první světové války, kdy sloužil jako velitel ve vězeňském táboře v Jindřichovicích. Po vytvoření samostatného Československa přesídlil i se svou rodinou do Chebu a postupně se vypracoval na vůdčí osobu v oblasti kaolínové těžby. Ve funkci generálního ředitele firem Wildstein-Neudorfer Tonwerke, Pegmatit- Berbau- Aktiengesellschaft a Michelober Tonwerke zůstal až do své smrti.⁹⁴³ Zprávu o jeho úmrtí uveřejnily děti Werner, Herbert a Mariane 17. února 1937,⁹⁴⁴ tedy dva dny před zamýšlenou kremací. Zpopelnění se konalo v půl čtvrté odpoledne a účastnila se ho vyjma rodiny celá řada osobností tehdejšího hospodářského i kulturního života.

V souvislosti s karlovarským krematoriem není možné nezmínit událost, která obyvatelům města Chebu připravila v průběhu května 1938 nebyvalou podívanou. Na počátku měsíce zemřel jeden z čelních podporovatelů místní SdP (Sudetendeutsche Partei), která se v té době nacházela na vzestupu. Josef Mayer byl pokračovatelem významného chebského rodu, jehož kořeny sahaly až do 16. století. Narodil se 9. dubna 1877 v Chebu⁹⁴⁵ jako nejstarší syn Johanna Mayera, hospodáře, pivovarníka, velitele ostrostřeleckého sboru a člena řady místních spolků. Po několika letech na gymnáziu se Josef Mayer vyučil v otcově pivovaru. V oboru setrval a vystudoval pivovarskou školu (Brauakademie) v Mnichově. Poté se stal sládkem ve Starém Sedlišti v okrese Tachov. Po smrti otce převzal roku 1905 rodinný podnik a stal se tak ředitelem 1. akciového pivovaru v Chebu.⁹⁴⁶

---

⁹⁴¹ EZ, ze dne 3. února 1934, s. 4 a 8.

⁹⁴² SOkA Cheb, AMCH, Evidence obyvatelstva.

⁹⁴³ KfE 28, 1938, s. 85.

⁹⁴⁴ EZ, ze dne 16. února 1937, s. 8.

⁹⁴⁵ SOA v Plzni, *Sbírka matrik*, Cheb-Sv. Bartoloměj 20, fol. 78.

⁹⁴⁶ KfE 29, 1939, s. 23–25.

V roce 1908 byl zvolen poslancem do Českého zemského sněmu, 1910 také do rakouské Říšské rady jako kandidát Deutsche Agrarpartei. V průběhu první světové války byl nasazen v hodnosti rezervní důstojník a rytmistr na východní frontě. V letech 1918–1919 pracoval pro Zemskou vládu provincie *Deutschböhmen* ve Vídni a organizoval z rozpadlé armády vlastní vojsko zvané Volkswehr (lidobrana). Po ztroskotání politiky o odtržení a autonomii území obývaného německým obyvatelstvem a jeho potvrzení jako součásti nově vzniklého Československa se vrátil do Chebu a angažoval se v německé agrární straně Bund der Landwirte. Od roku 1920 byl za tuto stranu poslancem v československém parlamentu.

Úzce spolupracoval s krajními nacionalistickými stranami DNP (Deutsche Nationalpartei) a DNSAP (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei). Roku 1928 stál u zrodu formace Sudetoněmeckého svazu venkova (Sudetendeutscher Landbund), který se později včlenil do nově utvořené Sudetoněmecké strany. Byl prezidentem řady svazů – *Deutscher Meliorationsverband für Böhmen*, *Bund der Deutschen landwirtschaftlichen Genossenschaftsverbände*, spoluzakladatelem skladu zboží *Egerländer Lagerhaus*, předsedou dozorčí rady *Landwirtschaftlicher Zentralverband*. Současně pracoval jako správní rada německé agrární banky (Deutsche Agrarbank).⁹⁴⁷ Za jeho spolkovou činnost se mu dostávala mnohá uznání chebských a tachovských organizací, od kterých získal čestná členství. Během života mu byla udělena rakouská, německá a bulharská vyznamenání.

„Chebský vévoda“⁹⁴⁸ zemřel v Chebu 2. května 1938 ve věku 61 let po delším vážném onemocnění ledvin,⁹⁴⁹ které ho v posledních měsících před smrtí vyřadilo z veřejného života. O jeho skonu informoval s odstupem dvou dní místní deník *Egerer Zeitung*, na jehož stránkách byla uveřejněna celá řada smutečních oznámení. Jako první veřejně prezentovali ztrátu příslušníci širšího příbuzenstva. Josef Mayer zůstal po celý život svobodný, proto se o vypravení pohřbu staral bratr Hans a sestry Helene, Berta a Rosalie s manželi.⁹⁵⁰ Další zprávy o jeho úmrtí uveřejnily spolky a korporace, u jejichž zrodu zemřelý stál. Konkrétně se jednalo o *Egerländer Lagerhaus*, místní pojišťovací ústav,⁹⁵¹ spořitelní a záložní spolek⁹⁵²

---

⁹⁴⁷ SOKA Cheb, Mayer Josef, Cheb.

⁹⁴⁸ „Herzog des Egerlandes“ je označení, které si vysloužil za své aktivity od českého politika Bohumíra Bradáče. *Deutsche Zeitung Bohemia* 104, 1938, s. 3.

⁹⁴⁹ EZ, ze dne 4. května 1938, s. 3.

⁹⁵⁰ TAMTÉŽ, s. 5.

⁹⁵¹ TAMTÉŽ, s. 6.

⁹⁵² TAMTÉŽ, s. 7.

a samozřejmě 1. akciový pivovar.⁹⁵³ O významném postavení této velké osobnosti chebského veřejného života vypovídá i nezvyklé množství oznámení. Redakce místních novin v tomto případě uvolnila v osmistránkovém periodiku plné tři strany. Také formát byl neobvyklý, ve dvou případech využili objednavatelé možnost otištění zprávy na celou stranu novin. Nestandardní byla i doba, po kterou se smuteční ohlášení uveřejňovala. Dne 5. května, tedy týden po úmrtí, oznámila skon zemědělská kancelář⁹⁵⁴ a chebský zemský sněm (*Egerländer Landtag*) o čtyři dny později.⁹⁵⁵

Ve čtvrtek 5. května 1938 se v půl druhé odpoledne uskutečnila v obřadní síni chebského hřbitova smuteční slavnost.⁹⁵⁶ Tělo Josefa Mayera bylo následně převezeno pohřebním ústavem *Pietät* do Karlových Varů-Rybářů, kde došlo na přání zemřelého ke zpopelnění.⁹⁵⁷ Celý prostor krematoria zaplnili zástupci jednotlivých spolků a korporací se svými standartami. Čestné stráže se ujali členové SdP, jejichž vlajka jako jediná také překrývala rakev. Za čestnou píseň byla zvolena skladba *Über den Sternen*. Zástupci SdP Georg Wollner a Anton Pfrogner položili ke spodní části rakve věnec symbolizující pozdrav Konrada Henleina. V duchu dobové atmosféry spojené se silícími sudetoněmeckými tendencemi se nesly i pronesené proslovy. Nutno podotknout, že v tomto případě se smuteční rozloučení se zemřelým stalo v podstatě politickou manifestací.

Tabulka č. 37

Chebští obyvatelé zpopelnění v Karlových Varech-Rybářích v letech 1934–1937

ROK ÚMRTÍ	JMÉNO	VĚK	PROFESE
1934	Kasseckert, Johann	79	dražní inspektor
1934	Janka, Leopoldine	64	manželka úředníka
1934	Wolf, Christoph	43	malířský mistr
1934	Baumann, Rudolf	46	speditér
1934	Preslmayer, Franz	31	pomocný dělník
1934	Krischke, Alois	36	dražní úředník
1934	Schreiter, Franz	70	bankéř

⁹⁵³ EZ, ze dne 4. května 1938, s. 8.

⁹⁵⁴ EZ, ze dne 5. května 1938, s. 8.

⁹⁵⁵ EZ, ze dne 8. května 1938, s. 12.

⁹⁵⁶ O celkové váženosti Josefa Mayera u veřejných činitelů vypovídá i otištěný popis průběhu posledního rozloučení se zemřelým, který byl uveřejněn na stránkách hlavních chebských novin. Tento postup nebyl v žádném případě obvyklý. Většinou se zpráva o pohřbu vměstnala do několika řádků místních zpráv. V tomto případě došlo ale k otištění téměř čtvrtstránkového textu i s fotografií. Nejspíše politické špičky kraje využily smuteční obřad k vlastní propagandě. Blíže EZ, ze dne 7. května 1938, s. 12.

⁹⁵⁷ Hřbitovní správa Karlovy Vary-Rybáře, *Einäscherungsregister 1933–1938*.

Tabulka č. 37 (pokračování)

Chebští obyvatelé zpopelnění v Karlových Varech-Rybářích v letech 1934–1937

ROK ÚMRTÍ	JMÉNO	VĚK	PROFESE
1934	Trötscher, Albert	55	stavební mistr
1934	Türner, Apolonia	80	soukromá osoba
1934	Dibliček, Miloš	43	vojenský kapitán
1934	Cach, František	48	redaktor
1934	Trötscher, Albert	55	stavební mistr
1934	Türner, Apolonia	80	soukromá osoba
1934	Dibliček, Miloš	43	vojenský kapitán
1934	Licht, Ernst	26	soukromá osoba
1934	Gottlieb, Otto	53	vojenský kapitán
1934	Stříbrná, Emilie	49	manželka inženýra
1934	Ritter, Heinz Walter	5	dítě
1934	Böhm, Käthe	37	soukromá osoba
1934	Rollmann, Katharina	82	vdova po řediteli divadla
1934	Stephan, Johann	72	dražní úředník
1934	Engl, Friedrich	56	advokát
1934	Witte, Friedrich	67	úředník
1935	Fischer, Betty	65	soukromá osoba
1935	Maierkolm, Marie	57	soukromá osoba
1935	Caesar, Margarethe	55	manželka obchodníka
1935	Bartha, Heinrich	76	soukromá osoba
1935	Schwaab, Otto	40	obchodník
1935	Schneeberger, Katharina	50	soukromá osoba
1935	Zuckermann, Moritz	78	advokát
1935	Köstler, Kaspar	77	soukromá osoba
1935	Wittmann, Johann	20	pomocný kadeřník
1935	Wemrich, Frida	57	vdova
1935	HAMPL, Berta	58	soukromá osoba
1935	Buberl, Heinrich	50	soukromá osoba
1935	Hammerschmid, Johann	68	dražní inspektor
1935	Brunner, Karl Friedrich	54	hostinský
1936	Rössler, Franz	63	zedník
1936	Alberth, Marie	56	soukromá osoba
1936	Weber, Lorenz	59	stavební dělník
1936	Suchanek, Emilie	52	soukromá osoba
1936	Werner, Beatrix	75	vdova po řídícím učiteli
1936	Brunner, Marie	45	vdova po hostinském

Tabulka č. 37 (pokračování)

Chebští obyvatelé zpopelnění v Karlových Varech-Rybářích v letech 1934–1937

ROK ÚMRTÍ	JMÉNO	VĚK	PROFESE
1936	Strickrodt, Helene	83	soukromá osoba
1936	Lippert, Johann	48	podomní obchodník
1936	Stark, Wenzl	55	soukromá osoba
1936	Grossmann, Ludwig	61	lékárník
1936	Grosskopf, Karl Ludwig	62	respicient
1936	Schöttner, Erna	24	švadlena
1936	Wölfel, Eduard	58	inspektor
1936	Kroy, Marie	76	soukromá osoba
1936	Götz, Christiana	76	soukromá osoba
1936	Annender, Josef	77	kuchař
1936	Rahn, Hans	73	soukromá osoba
1936	Konhäuser, Josef	52	dražní dělník
1936	Zechner, Konrad	61	vojenský kapitán
1936	Wittmann, Marie	65	soukromá osoba
1937	Ramisch, Franz	80	školní inspektor
1937	Thoma, Johann	65	městský pracovník
1937	Reichert, Anna	40	pomocná kuchařka
1937	Würzburg, Erwin	57	obchodník
1937	Bischitzky, Julius	68	generální ředitel
1937	Grieb, Richard	68	ředitel školy
1937	Seiler, Helga	3	dítě
1937	Windrisch, Josef	75	dělník
1937	Kastl, Johann	64	vojenský kapitán
1937	Wunderlich, August	64	kameník
1937	Riedl, Franz	25	pomocný dělník
1937	Jahn, Walburga	79	vdova po řediteli školy
1937	Ratzer, Georg	68	pomocný dělník
1937	Reichel, Franz	74	ředitel pošty
1937	Beraneck, Josefina	37	manželka obchodníka

Obdobně jako v případě saského Plavna a Selbu se pro žárový pohřeb v Karlových Varech většinou rozhodly osoby z vyšší a střední třídy. Jednalo se o drážní a poštovní úředníky, advokáty, obchodníky, lékárníky, inspektory či bankéře (celkem 36 osob; 52,2 %).⁹⁵⁸ Blíže neurčitelné zaměstnání u osob, které jsou označeny jako „soukromé“ však výsledek poněkud zkresluje. Celkem se jedná o 18 jedinců, kteří představují 26,0 % všech chebských obyvatel zpopelněných v Karlových Varech-Rybářích. Na základě zjištěných údajů přinesl vstup do třicátých let 20. století určité změny. V socio-profesní skladbě obyvatel volících fakultativní pohřeb žehem se začali objevovat také malíři, zedníci a řemeslničtí pomocníci. Kremační matriky jich zaznamenávají 15, což odpovídá 21,8 %. Na základě těchto zjištění lze soudit, že v době světové hospodářské krize hledali i příslušníci nižší sociální skupiny záruky. Ty nabízel kremační spolek, který plátcům pravidelných příspěvků vypravil po skonu řádný pohřeb. Všech uvedených 15 osob, které byly zařazeny do nižší socio-profesní skupiny, bylo členy karlovarského spolku Flamme. Ještě za života se rozhodli pro postup, který neměl zatížit pozůstalé rodiny a jejich domácí rozpočty.

V případě společenské identity žen nedošlo během třicátých let 20. století k žádné změně. V kremačních matrikách jsou označovány jako „manželky“, „vdovy“ a „soukromé osoby“. Obdobně jako v Plavně je evidován jen jeden manželský pár. Konkrétně se jednalo o hostinského Karla Friedricha Brunnera a jeho ženu Marii. Oba byli zpopelněni v karlovarském krematoriu. Zajímavé je ale zjištění, že členkami spolku bylo pouze pět z celkového počtu 24 žen zpopelněných pocházejících z Chebu, což odpovídalo 20,8 %.

V kremačních matrikách z Karlových Varů-Rybářů se podařilo také zjistit dva případy dětských kremací. Pětiletý Heinz Walter Ritter i tříletá Helga Seilerová byli uvedeni jako evangelíci. Tyto uvedené příklady opakovaně dokládají skutečnost, že protestantská církev byla fakultativnímu pohřbu žehem mnohem více otevřena, než tomu bylo u příslušníků jiných vyznání. Analýza ostatních dvou německých provozů, Plavna a Selbu, odhalila také pouze dvě dětské kremace ve sledovaném období, jednalo se zjevně o velmi výjimečné případy. Hypotézu potvrdila i celková statistika karlovarského spalovacího zařízení, podle které bylo v letech 1933–1935 zpopelněno pouze deset dětí z celkového počtu 317 kremací, tedy pouhá 3,2 %, přičemž dva chebské případy odpovídaly 2,9 %.

---

⁹⁵⁸ Srov. Hřbitovní správa Karlovy Vary-Rybáře, *Einäscherungsregister 1933–1938*.

Tabulka č. 38

Počty chebských obyvatel pohřbených do země a zpopelněných v letech 1921–1937

ROK	POČET ZEMŘELÝCH			ZPOPELNĚNÍ					
	Celkem	Muži	Ženy	Celkem		Muži		Ženy	
				počet	%	počet	%	počet	%
1921	626	331	295	4	0,6	4	1,2	0	0,0
1922	580	305	275	1	0,2	1	0,3	0	0,0
1923	528	273	255	2	0,4	2	0,7	0	0,0
1924	495	261	234	0	0,0	0	0,0	0	0,0
1925	482	258	224	2	0,4	0	0,0	2	0,9
1926	477	244	233	5	1,1	4	1,6	1	0,4
1927	489	250	239	10	2,1	7	2,8	3	1,2
1928	454	245	209	10	2,2	5	2,1	5	2,4
1929	430	229	201	17	4,0	11	4,5	6	3,0
1930	322	163	159	26	8,1	20	12,3	6	3,8
1931	351	185	166	22	6,3	18	9,7	4	2,4
1932	394	205	189	21	5,3	13	6,3	8	4,2
1933	374	197	177	40	10,7	22	11,2	18	10,2
1934	398	203	195	38	9,5	27	13,3	11	5,6
1935	377	198	179	21	5,6	13	6,6	8	4,5
1936	372	194	178	28	7,5	17	8,8	11	6,2
1937	394	225	169	27	6,8	16	7,1	11	6,5
CELKEM	8845	4659	4186	274	3,1	180	3,9	94	2,3

Závěrem zbývá ještě podotknout, že byť se podařilo na základě studia kremačních matrik a sekundárních pramenů doložit zvyšující se tendenci v moderním způsobu nakládání s lidskými ostatky, i nadále znatelně převažoval klasický kosterní pohřeb do země nad zpopelňováním. Zjištěné údaje ve výše uvedené Tabulce č. 38 rovněž potvrdily vyslovenou hypotézu, nicméně ve sledovaném období let 1921–1937 zvolila pouze 3,1 % chebské populace fakultativní pohřeb žehem. Důvody lze hledat nejen v obavě z nových a neznámých postupů v otázkách naložení s mrtvým tělem, nýbrž také ve finančních možnostech obyvatelstva. Jak bylo již zmíněno, od dvacátých let 20. století sice pojišťovací spolky do nabídky zahrnovaly i zajištění kremací, nicméně pro nečleny představovala volba zpopelnění jistě vyšší náklady než tradiční forma uložení do země. Náklady se navýšily hlavně o cenu účtovanou za převoz

zemřelého. Jelikož se spalovací zařízení nenacházelo přímo v Chebu, pohřební služby si účtovaly sazby podle vzdálenosti. Na základě zjištěných údajů je možné tedy konstatovat, že hrstka místních mužů (kremaci zvolilo 3,9 % mužů a jen 2,3 % žen) se aktivně podílela na modernizačních postupech v oblasti pohřbívání, ovšem většina populace zůstávala i nadále věrná tradiční podobě kosterního uložení do země. Ke skutečnému rozmachu zpopelňování lidských ostatků došlo nejen v chebském regionu, ale v celé republice až ve druhé polovině 20. století, kdy se stalo preferovanou formou pohřbu ateistické moderní společnosti.

VI. Závěr

*Žijeme v dobrém lidském státě, který krematoria staví a zařizuje...nač? Jen tak pro nic za nic, aby se lidé do nich chodili dívat jako do muzeí? Vždyť čím dřív se člověk navrátí v prach, tím dřív se osvobodí.*⁹⁵⁹

Ladislav Fuks, 1967

V úvodu citovaný Ladislav Fuks zasadil děj své novely *Spalovač mrtvol* do třicátých let 20. století, kdy již skutečně probíhala výstavba krematorií po celém Československu za podpory státu a tematicky založených spolků. Než se však tehdejší společnost otevřela natolik, aby mohla přijmout fakultativní pohřeb žehem za svůj, trval tento proces několik desetiletí. Jeho vývoj nelze v žádném případě nazvat jako přímočarý či bezproblémový. Otázky pohřebnictví, a to nejen v případě spalování lidských ostatků, rozdmýchávaly živé diskuze a polemiky u široké veřejnosti. Proto předkládaná práce zaměřila pozornost na studium proměn pohřební kultury na přelomu 19. a 20. století v souvislosti s procesem sekularizace společnosti na příkladu západočeského města Chebu.

Pro českou historickou vědu představuje umírání a smrt v moderních dějinách stále opomíjené téma. Otázce se nedostává odpovídající pozornosti, jež je v zahraniční historiografii o poznání zřetelnější. Všeobecně bývá přijímána myšlenka o přesouvání umírajících z povědomí i pohledu veřejnosti, kterou vyslovil Philippe Ariès ve svých *Dějinách smrti*. Skutečně lze hovořit o zásadní změně na přelomu 19. a 20. století ve vnímání nemocných, nemohoucích, umírajících a smrti všeobecně. Nicméně text předkládané disertační práce vycházel z přesvědčení, že prvopočátky uvedeného jevu je nezbytné hledat v mnohem hlubší minulosti – ve snahách osvícenských panovníků získat všeobecný dohled nad životy i smrtí svých poddaných.

Zásahy do pohřebnictví ze strany státu vycházely v první řadě z argumentace hygienických a sanitárních nařízení s cílem ochránit veřejné zdraví společnosti prostřednictvím direktivních pravidel platných pro celou monarchii. Konkrétně se jednalo o povinné lékařské ohledání zemřelých, stanovení lhůty 48 hodin před uložením do země a přesuny hřbitovů za hranice města či přesněji řečeno za obydlené prostory. Jak se podařilo doložit, všechny uvedené předpisy

---

⁹⁵⁹ L. FUKS, *Spalovač*, s. 12.

nedozírným způsobem narušily tradiční pojetí pohřebního rituálu, který si tehdejší obyvatelstvo předávalo a chránilo z generace na generaci.

O nepopulárnosti uvedených nařízení svědčí i zjištění, že k jejich definitivnímu prosazení a uvedení do praxe došlo až ve druhé polovině 19. století. Jak bylo předpokládáno, tehdejší společnost se odmítala vzdát svých starobylých tradic a na hlasy lékařů a zdravotníků prakticky nereagovala. Archivní prameny odhalily, že městské rady se stavěly k jednotlivým inovacím všeobecně nedůvěřivě a jejich názor „napomohla“ změnit až direktivní nařízení ze strany úřadů vyšší instance, tedy okresních úřadů. Na základě studia zápisů z jednání chebské městské rady a zastupitelstva se podařilo prokázat, že stanoviska nezastávali političtí zástupci jen z čistého přesvědčení o potřebě zachování tradiční podoby pohřbu. Jejich postoje často ovlivňoval stav veřejné pokladny a finanční prostředky všeobecně. Zřízení vybavené pitevnou, stavba moderní márnice či zřízení nového pohřebiště znamenaly značné výdaje, na které městská kasa nebyla připravena.

Z hlediska výzkumu „odsouvání smrti“ se podařilo doložit, že společnost přelomu 19. a 20. století se musela potýkat s mnohými inovacemi v oblasti pohřbívání, které vedly k vytěsnění umírání a smrti z přímého kontaktu se světem živých. Prvním ze zřetelných zásahů, který znamenal praktické vytěsnění zemřelých, bylo přesunutí hřbitova za hranice města. Z archivních pramenů vyplynulo, že ke konečnému prosazení návrhu nenapomohly tolik poznatky spojené s rozvojem medicíny a hygienické požadavky moderní doby, nýbrž poptávka po lukrativních pozemcích v okolí starého hřbitova a vidina peněžního zisku v případě jejich prodeje. Prostor nacházející se v dřívějších dobách těsně za hradbami města a sloužící původně mrtvým, se v poslední třetině 19. století stal vyhledávaným místem k bydlení.

Podle předpokladu bylo rovněž zjištěno, že ani zřizování márnice nepřijímalo městské obyvatelstvo s nadšením. Povinný převoz zesnulého do 24 hodin po skonu narušil zásadně zvyky spojené s rozloučením se zemřelým. Rituální požadavky nebylo možné dále naplňovat, došlo k proměně a výraznému zkrácení pomezí fáze rituálu. Úkony původně spojené s domácím prostředím, jako vystavení zesnulého, stráž u jeho rakve a výprava pohřebního průvodu z domu smutku, nenalezly v moderní společnosti své místo. Současně se také podařilo prokázat, že nařízení o povinném převozu tělesných ostatků do městské márnice podnítilo v poslední třetině 19. století rozvoj specializovaných pohřebních ústavů. Soukromé firmy, pro které se smrt

stala formou obživy, převzaly na základě zaplacených a předem stanovených služeb původní roli pozůstalých.

Všechny výše uvedené zásahy ze strany úřadů a státu s sebou prokazatelně přinesly proměnu pohřební kultury přelomu 19. a 20. století. Nicméně aspekt, který znamenal změnu vnímání podstaty tělesných ostatků, představoval fakultativní pohřeb žehem. Postupná sekularizace společnosti způsobená předně ztrátou důvěry v církve jako instituci a politické události, které daly volný průběh liberalizaci a emancipaci občanů, napomohly v hledání alternativ také v pohřebním rituálu. Jak se podařilo doložit, spalování lidských ostatků bylo ve sledovaném období chápáno jako jeden z prostředků manifestace svobodné volby. Z uvedeného pohledu je nutné vnímat i nejednotné Německo příklánějící se ke svobodnému vyznání víry, které se postupně stalo „kremační velmocí“.

Jak bylo předpokládáno, vývoj v českém prostředí, tradičně ovlivněným provázaností habsburské monarchie s římskokatolickou církví, byl oproti Německu v otázkách zpopelňování mrtvol odlišný. Prosazení kremace na našem území prokazatelně probíhalo ve smyslu ostrého vymezení se proti oficiální politice Rakouska-Uherska. Prvotní snahy vycházely z řad jednotlivců, pro které se boj o úřední povolení pohřbu žehem stal jakýmsi způsobem manifestace svobodného rozhodování. V úvodu práce byla vyslovena hypotéza o tzv. kulturních mostech. Na počátku výzkumu stál předpoklad, že příhraniční oblasti s většinovým německým obyvatelstvem představovaly jakési spojnice se zahraničím. Díky archivním pramenům se podařilo prokázat, že šíření kremačních myšlenek do zbylých částí českého území skutečně přicházelo přes tato území.

V našich zemích se podle zjištění stávali členy vídeňského a berlínského kremačního spolku Flamme tedy převážně čeští Němci a jejich snahy se upínaly k prosazení výstavby spalovacích zařízení v příslušných lokalitách. Západočeský Cheb představoval jedno z měst, které záhy po roce 1900 navázaly kontakty s vídeňským a berlínským ústředím jmenovaného spolku. Spolu s dalšími místy, mezi které je možné zařadit například Liberec, Karlovy Vary, Ústí nad Labem či Most, lze Cheb prokazatelně označit za průkopníka v oblasti fakultativního pohřbu žehem. Na základě analýzy dochované korespondence bylo zjištěno, že mezi zástupci jednotlivých měst docházelo ke vzájemné diskuzi, výměně poznatků v oblasti prosazování kremací a podpoře při realizaci stavebních návrhů.

Přestože se nepodařilo doložit aktivní působení veřejných činitelů Chebu v kremačním uskupení Flamme, ovlivnění moderním smýšlením o zpopelňování lidských ostatků je zřejmé. Mezi horlivé místní propagátory pohřbu žehem logicky patřili v první řadě lékaři, kteří seznamovali ostatní politické zástupce města s nejnovějšími trendy ze zahraničí. Archivní výzkum mimo jiné odhalil i komunikační síť s německými lékaři, kteří korespondenčně zprostředkovávali závěry z odborných kremačních konferencí a poskytovali tematickou literaturu. Současně docházely pravidelné zprávy o plánovaném projektu v Liberci. Rychlé jednání ze strany Chebských lze interpretovat jako vidinu případného zvýšení věhlasu bývalého říšského města a částečně i jakousi revoltu. Realizací stavby krematoria, jehož užívání nebylo v té době ještě úředně povoleno, by se přímo vymezilo proti oficiálním postojům rakousko-uherské vlády tradičně se opírající o římskokatolickou církev.

Z perspektivy zde uvedených důvodů lze také hodnotit počínání městské rady od počátku 20. století do roku 1914. V této době představovalo prosazení kontroverzního zařízení prostředek „kulturního boje“. Nutno ale podotknout, že snahy vycházely víceméně z řad místní politické reprezentace a k průniku novátorských myšlenek napříč spektrem společnosti nedošlo. Vysvětlení je třeba hledat hlavně v zakořeněném tradicionalismu místních, kteří nadále požadovali dodržování starobylých obyčejů předávaných z generace na generaci, a to nejen v oblasti pohřbívání. Události první světové války samozřejmě odsunuly jednání o zřízení krematoria do pozadí zájmu, neboť i čelní představitelé města byli nuceni řešit zcela jiné problémy.

Vznik samostatného Československa znamenal pro místní obyvatelstvo velké zklamání, které vedlo k ještě silnějšímu přilnutí k Německu. Otázka úředního povolení pohřbu žehem nebyla v nové republice stále dořešena. Díky tomu se i Chebští opět navrátili ke svému původnímu záměru, který během let neztratil nic ze své atraktivnosti. Tímto způsobem je také možno hodnotit vypsání architektonické soutěže na sklonku roku 1918, kterou jistě podpořily i zprávy o úspěšném zprovoznění libereckého spalovacího zařízení. Značný zájem ze strany stavitelů, ale také specializovaných firem na výrobu spalovacích pecí či zhotovitelů uren lze interpretovat zcela pragmaticky jako hledání doposud prázdných míst na trhu. Získání zakázky by pro případné dodavatele znamenalo nejen kýžený finanční přínos, ale také zvýšení prestiže a uplatnění se v oblasti, jejíž vzestup měl teprve přijít.

Stejně jako u mnohých velkých projektů rozhodovaly i v prosazení konečné realizace chebského krematoria finanční prostředky. Třebaže se nakonec roku 1920 podařilo vybrat vítězný návrh, jeho realizaci zhatila nakonec skutečnost, že městská pokladna nedisponovala potřebným obnosem. Z analýzy zápisů městské rady a dalších archivních pramenů vychází jasně najevo, že sílící hlasy římskokatolické strany, která z důvodů své věrouky pohřeb žehem zásadně odmítala, jen k vyřešení vzniklé situace vlastně napomohly. Během jednání, která se protáhla na celých dvacet let, vyprchalo i nadšení místních zastánců kremací, jež si jasně museli uvědomovat, že odvážný projekt ztratil již na své aktuálnosti. Ukázalo se, že cena za prosazení výstavby by byla až příliš vysoká a u všech zúčastněných nakonec vyhrál racionální přístup nad prvotním nadšením.

Místní ale neztratili o otázku fakultativního pohřbu žehem zájem. Ustoupili sice od vlastního krematoria, ale bylo to dáno mimo jiné i tím, že vznikala relativně dostupné spalovací zařízení v okolí. Ještě během jednání bylo v nedalekém Sasku postaveno krematorium v Plavně (1918) a na bavorské straně hranice pak v Selbu (1925). Hlavní pozornost Chebských se nakonec obrátila nejvíce ke stavbě karlovarského spalovacího zařízení, které bylo vybudováno v Rybářích roku 1933, a stalo se tak nejbližším zařízením tohoto typu na našem území. Současně je nutné zmínit, že na příkladu převozu tělesných ostatků ke kremaci do zahraničí lze doložit prostupnost politické hranice.

Obecně je možné vývoj tamních kremačních snah shrnout takto: Ve všech třech analyzovaných místech došlo nejprve k založení spolků na podporu pohřbu žehem z iniciativy tamních obyvatel, což je významný rozdíl oproti západočeskému Chebu, kde se žádné oficiální uskupení nikdy nekonstitovalo. Dále se pak ani v jedné z uvedených německých zemí nemuseli propagátoři potýkat s politickou lhostejností, neboť v obou německých lokalitách bylo zpopelňování lidských ostatků již úředně povoleno. V Plavně se sice začaly více ozývat hlasy požadující vlastní spalovací zařízení už na počátku 20. století, ale během jednání byly kremace roku 1906 uzákoněny. V Bavorsku byla situace trochu komplikovanější, nicméně úvahy o zdejším projektu vznikaly teprve od roku 1920, tedy osm let od vydání svolení úřadů. Přesto se ale propagátoři podpoření vedením města museli potýkat s protesty římskokatolického tábora a stav se podařilo vyřešit jen díky zásahu protestantské církevní správy. Uvedený jev lze chápat jako doklad otevřeného vymezení se proti oficiálním postojům katolické strany.

Další zajímavý aspekt byl zjištěn v případě analyzované saské stavby. Zatímco Chebští narazili ve svých snahách na nedostatek finančního kapitálu, v Plavně se zástupci města a kremačního spolku nemohli dohodnout, kdo převezme peněžní závazek projektu. Nejednalo se však o situaci, kdy se nechtěli na realizaci finančně podílet, nýbrž naopak. Obě strany se zasazovaly za převzetí veškerých nákladů ze svého rozpočtu. Uvedený stav nelze interpretovat jinak, než že si zúčastnění uvědomovali, o jak prestižní záležitost se jedná a jaké zásluhy jim budou v případě dokončení připisovány. Spolek nebyl schopen reálně čelit možnostem městské pokladny, nicméně jeho postoj je třeba hodnotit jako jednoznačný projev silné pozice místního kremačního hnutí, které bylo ochotno záměr financovat i za předpokladu bankovního úvěru.

Navzdory nesnázím se podařilo všechny projekty uskutečnit a díky časovému odstupu jejich vzniku je možné vysledovat proměnu architektonického ztvárnění. Při návrhu krematoria v Plavně se velice dbalo na jeho celkovou kompozici a zachování přírodního charakteru celého areálu včetně urnového háje. Hřbitov byl koncipován jako lesopark se zahradnickou dispozicí a místo posledního odpočinku tím získalo harmonickou kulisu. Parkovou kompozici s vyhlídkou do okolí Vogtlandu lze chápat jako doklad vytvoření příjemného místa pro návštěvy pozůstalých, kteří zde našli jakousi oázu klidu pro rozjímání a vzpomínání na své zesnulé. Samotné žároviště se stalo dominantou celého prostoru a skutečnou architektonickou ozdobou města. Z hlediska použitých stavebních prvků je možné krematorium v Plavně přirovnat ke spalovacímu zařízení v Liberci, které vznikalo zhruba ve stejné době. Uvedený jev opět dokládá německý vliv na první stavby tohoto typu na našem území.

Spalovací zařízení v Selbu bylo oproti tomu navrženo s odkazem na antiku. Budově dominovala velká měděná kopule a trojúhelníkový štít, ke třem světovým stranám vystupovalo uzavřené sloupoví a u vchodu stály čtyři samostatné sloupy dórského řádu. Obdobný trend lze vysledovat i v Pardubicích, kde stejně jako v bavorském zařízení bylo připodobnění k antickému chrámu zjevné. Posunem do dvacátých let 20. století došlo totiž k proměně vnímání architektury, neboť tradiční odkaz na germánské dějiny přestal být již módní záležitostí a ve výstavbě krematorií se začaly výrazně odrážet nové, možná i poněkud provokativní prvky hlásající vzor starověku. Obecně je možné konstatovat, že uvedené projekty předznamenávaly nové architektonické trendy, což často bývá opomíjený prvek jejich významu. Zpopelňovací zařízení přinášela neotřelé nápady s nejspíš i prvoplánově

nastaveným požadavkem provokovat či šokovat, což jednoznačně odpovídalo jejich primárnímu určení, které se nadále potýkalo s nepochopením římskokatolické církve a částečně i laické veřejnosti. Krematoria je nutné tudíž chápat jako stavby nového typu nejen funkčně, ale i architektonicky, kde se stavitelé nebáli použít netradiční elementy.

Nicméně i popsaný trend se s postupem doby měnil. Se vstupem do třicátých let 20. století byl vysledován posun nejen v německém prostředí, ale také v československém příhraničí. Krematorium v Karlových Varech-Rybářích bylo již koncepčně pojato jako zcela funkční stavba. Uvedenou proměnu je nutné chápat v širším kontextu. Největší rozmach zaznamenala spalovací zařízení již o desetiletí dříve a ve třicátých letech přestala být novinkami a stala se běžnou součástí moderního pohřbívání nové doby. Jejich realizaci nebránily už úřady ani protesty římskokatolické strany a začaly sloužit stále vyššímu procentu obyvatelstva v daných lokalitách. Nesnažily se nadále provokovat či šokovat, nýbrž primárně musely splňovat požadavky každodenního provozu.

Nutno podotknout, že karlovarské krematorium představovalo první ryze funkční budovu v česko-německém příhraničí, přestože se k nové vlně architektonického ztvárnění budov tohoto typu přihlásila již spalovací zařízení v Praze-Strašnicích (1932) a Olomouci (1932). Ohodnocena by měla být i symbolická rovina budovy, jelikož se v projektu Ericha Langhammera odráží i snaha o využití nezvyklých komponentů. Puristicky vyhotovenou kapli i technické budovy oživily nautická kulatá okna, stožáry, žebříky a zábradlí, které měly nejspíše za úkol stavbu připodobnit k velké lodi. Obecně lze konstatovat, že využitím na území tehdejšího Československa neobvyklých architektonických prvků se autor projektu zřetelně přihlásil k modernismu, jenž se v té době projevoval v Německu a v Rakousku. Uvedený aspekt je možné opět chápat jako přímý vliv německého jazykového prostředí na české příhraničí v otázkách moderního způsobu pohřbívání.

Další specifikum se podařilo odhalit i v případě financování tamního projektu. Zatímco se náklady zkoumaných spalovacích zařízení na německé straně hradily výhradně z městských pokladen, karlovarské bylo dokončeno jen díky podpoře českého spolku Krematorium, který navázal kontakty s místní pobočkou Flamme. Tento jev je možné interpretovat z pohledu proměny národnostního vnímání. Na příkladu Karlových Varů-Rybářů je zjevné, že přestalo být důležité, bude-li se jednat o české či německé spalovací zařízení, ale zda se vůbec podaří jeho realizaci dokončit. Zajímavý posun byl vysledován i v případě celkové kompozice, jelikož se zde podařilo

krematorium zapojit do rozsáhlejšího hřbitovního komplexu, jehož součástí byla i katolická kaple. Došlo k nalezení kompromisu mezi tradičním uložením tělesných ostatků a pohřbem žehem.

Každé ze sledovaných spalovacích zařízení vykazovalo určitá specifika daná dobou jejich vzniku. Všechna tři krematoria byla k analýze vybrána na základě předpokladu, že je obyvatelé města Chebu využívali ke zpopelnění vlastních ostatků díky jejich geografické poloze. Uvedenou hypotézu se podařilo doložit na základě studia kremačních matrik a sekundárních pramenů v podobě knih evidujících převozy zemřelých soukromými pohřebními službami. Saskou lokalitu využívali Chebští nejvíce do poloviny dvacátých let 20. století, než zahájilo provoz spalovací zařízení v Selbu. Toto bavorské krematorium se nacházelo v bezprostřední blízkosti státních hranic, a nejspíše proto se zájem chebského obyvatelstva přesunul do tohoto místa.

K jeho oblibě jistě nemálo napomohla i skutečnost, že tamní městská rada uzavřela smlouvu o převážení těl chebskými pohřebními ústavami Friede a Concordia. Tímto pragmatickým krokem si zajistila pravidelnou příhraniční spolupráci, a v konečném důsledku ulehčila volbu pozůstalým. Se saským Plavnem žádná dohoda nikdy nevznikla, a tím se dostalo na okraj zájmu. Následný přesun pozornosti Chebských na Karlovy Vary-Rybáře byl logický. Z geografického hlediska představovalo nejbližší krematorium na československém území a stejně jako v Chebu se jednalo o lokalitu s většinovým německým obyvatelstvem. Stojí za povšimnutí, že nebyly zjištěny žádné převozy mrtvých těl ke zpopelnění do ryze českých spalovacích zařízení. Jazyková, respektive národnostní hranice zřejmě představovala pro Chebany větší překážku než překročení oficiálních státních hranic.

V kremačních matrikách v Plavně je zaznamenáno sedm osob z Chebu. Ve všech případech se jednalo o muže, kteří začali sympatizovat s myšlenkami fakultativního pohřbu žehem již v prvním desetiletí 20. století. Všichni se postupně stali členy plavenského spolku na podporu zpopelnění lidských ostatků. Podnět k jejich vstupu do sdružení lze spatřovat v touze vyměňovat si poznatky o moderních trendech (patrně nejen) v oblasti pohřbívání, které nemohli naplňovat ve svém rodném městě. Setkávání se s osobami stejného smýšlení bylo typické pro příslušníky z řad vzdělané inteligence. Všech sedm zjištěných mužů pocházelo z vyšší střední vrstvy, díky tomu je možné potvrdit domněnku, že sociálně-kulturní prostředí formovalo mimo jiné i pohled na kremaci. Právě vzdělaná inteligence představovala na počátku 20. století hlavní hybnou sílu pokroku.

Čtyři ze zjištěných osob zpopelněných v Plavně se oficiálně hlásili k římskokatolickému vyznání a tři byli ateisty. Termín „oficiálně“ není použit náhodně, neboť ve sledovaném období se většina obyvatelstva hlásila k víře, nicméně lze o nich hovořit jako o tzv. „matrikových katolících“. Pověštinou se jednalo o jedince, kteří nebyli „praktikujícími“ věřícími, nýbrž byli pouze formálně vedeni v příslušných farnostech. Zajímavý je i poznatek, že jako bezvěrci byli označeni jedinci narození v poslední čtvrtině 19. století. Tento projev odkazuje na to, že se s myšlenkami křesťanského hnutí seznámili v poměrně nízkém věku. Mladá generace představovala vždy aktivní činitele, kteří udávali trend. I v uvedeném případě je možné zjištěný fakt hodnotit jako doklad postupujícího modernizačního vývoje společnosti. Oproti tomu čítal průměrný věk „římských katolíků“ 62 let. Jednalo se tedy o muže, jejichž výchovu a formování životních postojů ovlivnilo dění ve druhé polovině 19. století. S ohlasem křesťanské otázky se tedy seznámili nejdříve v 50 letech, to znamená již ve zralém věku. Lze předpokládat, že se jako zástupci vyšší střední vrstvy městského obyvatelstva zajímali o nejnovější trendy, a to nejen v oblasti zpopelnění lidských ostatků.

Nutno také podotknout, že v počáteční fázi, tedy od zprovoznění spalovacího zařízení v Plavně do dvacátých let 20. století, znamenal převoz zesnulých těl značné finanční zatížení rodinného rozpočtu. Z uvedeného důvodu je také zřejmé, že o kremaci v této době mohli uvažovat pouze zámožnější obyvatelé města Chebu. Spolek na podporu pohřbu žehem sice převzal většinu nákladů, ale již samotné členské poplatky si nemohlo dovolit veškeré obyvatelstvo napříč společenským spektrem a zpopelnění těl v Plavně se převážně týkalo movitější vrstvy chebské populace.

S otevřením provozu v bavorském Selbu došlo i k rozšíření poptávky po novém způsobu nakládání s lidskými ostatky. V letech 1925–1937 počet Chebanů zpopelněných v Selbu stoupl již na 198 osob, z toho 18 z nich bylo podle civilních matrik bez náboženské příslušnosti. Díky podchycenému reprezentativnímu vzorku je zřejmé, že vstup do druhé poloviny dvacátých let 20. století s sebou přinesl zásadní změnu ve vývoji křesťanské otázky. Kromě ředitele pojišťovacího ústavu a tří úředníků byly zjištěny osoby pracující v oblasti řemesla či tovární dělníci.

Proměnu lze vysvětlit v první řadě aktualizací služeb pojišťovacích spolků, které zahrnuly kremaci do své nabídky. Jednalo se o přímou reakci na světovou hospodářskou krizi, obdobnou situaci je možné vysledovat v českém i německém prostředí. Jako další doklad uvedeného trendu lze chápat i poměrně nízký průměrný věk zemřelých bezvěrců (40,4 let), který odpovídal produktivní vrstvě populace.

Současně se podařilo podchytit i záznamy o ženách, jež se nechaly zpopelnit, a ve dvou případech byly zaznamenány kremace dětí. Fakultativní pohřeb žehem přestal tedy být výsadou úzké skupiny finančně i ideově nezávislých mužů, ale stal se rozšířenějším v celé společnosti.

Dalšího rozmachu dosáhly kremace u chebského obyvatelstva ve třicátých letech 20. století. Zde je nutné zmínit v první řadě souvislost s otevřením karlovarského spalovacího zařízení, jehož stavbu Cheb podpořil také finančně. Celkově zde bylo zpopelněno 69 Chebských, přičemž se jednalo o 45 mužů a 24 žen, jejichž věk překročil u obou pohlaví hranici 55 let (muži 57,1 let a ženy 56,8). Je důležité si uvědomit, že uvedené osoby v podstatě byly vrstevníky těch, kteří volili pohřeb žehem v Selbu. Obecně lze tedy konstatovat, že zatímco do Plavna byli převáženi ke zpopelnění jedni z prvních propagátorů kremací na chebském území, v následujících letech se již jednalo o generaci mladší příslušníky různých sociálních skupin, kteří se stali nositeli pokroku.

Díky prosopografickému výzkumu se pozornost předkládané práce cíleně obrátila na konkrétní jedince a jejich životní osudy. Mnohé z otázek, nezbytných pro pochopení životních postojů osob podporujících pohřeb žehem, však nemohly být vzhledem k charakteru pramenné základny zodpovězeny. Neznámé tak zůstávají zejména jejich pocity a názory. Dochované prameny převážně evidenčního charakteru zachycují pouze dílčí informace, nikoliv však pohled do myšlenkového světa těchto konkrétních lidí. Uvedený aspekt je chápán jako největší interpretační problém předkládané práce, který se bohužel nepodařilo z důvodu výpovědní hodnoty dostupných pramenů městské provenience podchytit.

Limity pramenné základny byl nejvíce ovlivněn výklad o proměně pohřební kultury vycházející ze sanitárních a hygienických nařízení, hlavně pak pojednání o soukromých pohřebních ústavech. Jejich činnost mohla být sledována pouze prostřednictvím nabízených služeb a zápisů z jednání městské rady a zastupitelstva. Zajímavý aspekt by představovalo také hospodaření firem, pokud by mohlo být doloženo na základě účetního materiálu, který by mohl prokázat, jaký způsob či formu výpravy pohřbu chebská veřejnost preferovala. Stejně tak nebylo možné zjistit konkrétní podobu vybavení uvedených provozů, neboť archivní fondy nedisponují žádnými záznamy o inventářích.

Obdobný problém představují i nabídky fotografických firem. Z osobních fondů je zřejmé, že k pořizování snímků z pohřbů rodinných příslušníků docházelo poměrně často. Nicméně v žádném ze známých pramenů se nepodařilo zjistit, zda služby nabízeli

všichni měššší fotografové nebo se jednalo o specializované podniky. Ke studiu uvedených problémů by bylo zapotřebí opět účetních knih, kde lze předpokládat výskyt informací například o cenové relaci za fotografie z pohřbů, četnost objednávek, popřípadě vysledovat stoupající či naopak klesající se poptávku po nabízených službách.

Další výzkum by měl v první řadě směřovat k otázkám přesunu umírajících do specializovaných zařízení, a s tím spojeným aspektem tabuizace smrti. Se zkvalitňováním nemocniční péče sice docházelo k prodlužování délky života populace, nicméně lze také hovořit o postupném přesunu k asistovanému umírání za přítomnosti školeného zdravotnického personálu, který v uvedeném ohledu převzal roli rodiny a doprovázel umírajícího na jeho „poslední cestě“. Zajímavým tématem studia by z tohoto hlediska mohlo být také sledování zvyšujícího se počtu zemřelých v nemocnicích či chorobincích na základě statistických údajů, které jsou pro městské prostředí dochovány ve značné míře.

V souvislosti s přesnější diagnostikou by bylo také jistě žádoucí výzkum doplnit o historicko-demografickou analýzu mortality vyplývající z matričních zápisů. Se vstupem do 20. století by v první řadě mohlo dojít k prokázání proměny v oblasti terminologie a tedy i vnímání jednotlivých nemocí, které vedly ke smrti. Analýzu proměny pohřebního rituálu na přelomu 19. a 20. století by rovněž obohatily i prameny osobní povahy, které by napomohly do textu vnést myšlenky, postoje a životní příběhy konkrétních jedinců. Opomenut by neměl zůstat také etnologický výzkum.

Umírání a smrt jsou však natolik obsáhlá témata, že nemohou být vyčerpána v rámci jedné práce. Výše vyřčené otázky nastínily další směry, kterými by se mohly následné výzkumy ubírat. Zbývá jen doufat, že v budoucnu zaznamená studium pohřebního rituálu na přelomu 19. a 20. století v české historiografii větší odezvu, než tomu bylo doposud. Přestože uvedená tematika bývá odsouvána na okraj zájmu badatelů, pozornost si jistě právem zasluhuje. Proto je nutné výzkum nadále rozšiřovat a současně již zjištěné poznatky neustále prohlubovat.

VII. Textová příloha

Příloha č. 1

Pohřbívání mrtvých z hlediska rakouského zákonodárství

1. Zákonná prohlídka mrtvých

- dvorní dekret z 30. března 1770 (Codex austriacus) nařizoval prohlídku ve všech hlavních městech s připomínkou, že prohlídka mrtvých v ženských klášterech má být provedena domácím lékařem;
- patent z 21. února 1784 nařizoval prohlídku mrtvých, vedení rejstříků k ohledání a farních matrik;
- výnosem státního ministerstva z 6. března 1861 byla vydána prozatímní instrukce pro ohledače mrtvol;
- Říšským zdravotním zákonem č. 68 § 2 odst. 9 z 30. dubna 1870 si stát vyhradil dozor nad prohlídkami mrtvých; na základě § 2 příslušel státní správě dozor nad ohledáním zemřelých osob i k plnění zákonů o pohřbívání mrtvých, o hřbitovech, o vykopávání a převážení mrtvých těl a dále dohled nad mrchovišti a rasovny; § 4 přenášel působnost v otázce ohledání mrtvých na příslušné obce; tento zákon přikazoval zdravotní policii následující úkony: dohlídku nad dodržováním policejních předpisů týkajících se pohřbívání, ohledání mrtvých a spolupůsobení při všech konaných šetřeních zvláště při veřejném očkování, při vykopávání mrtvol a pitvách a při opatřeních z hlediska zamezení vzniku zvířecího moru;
- na základě říšského zákona byl dne 22. února 1888 vydán Zemský zdravotní zákon č. 9 platný pro království České o organizaci zdravotní služby v obcích.

2. Pitvání mrtvol

- pitvání mrtvých náleželo zdravotní policii na základě § 2 říšského zákona z 30. dubna 1870;
- soudní prohlídku mrtvých regulovalo ministerské nařízení z 28. ledna 1855 říšského zákona č. 26 a §§ 127 a 131 trestního řádu z 23. května 1873 říšského zákona č. 119;
- nařízení Ministerstva vnitra a spravedlnosti, platné pro všechny korunní země z 8. dubna 1837 ř. z. č. 73, upravovalo pitvání mrtvol k soudním a zdravotně-policejním účelům;

- výnos Ministerstva vnitra ze 14. února 1887 č. 13 630 z roku 1886 projednával postup a opatření při mimořádných pitvách mrtvol a při určitých operacích na mrtvolách (například nabodnutí srdce, tepny, nebo balzamování).

3. Nařízení o převozu a exhumaci mrtvoly

- nařízení Ministerstva vnitra z 3. května 1874 o převozu a exhumaci mrtvoly ř. z. 56;
- v jízdním železničním řádu pro království a země zastoupené na Říšském sněmu (ministerské nařízení z 10. prosince 1892 ř. z. č. 207) se uváděly podmínky přepravy mrtvoly (Předpis o pasu mrtvolním);
- výnos Ministerstva vnitra z 6. července 1893 č. 14 623 jednal o převozu mrtvoly z ciziny podle předepsaného formuláře;
- výnos z 3. září 1893 č. 2 627 o přesunu mrtvých těl do univerzitních pitevnických ústavů;
- v mezinárodní smlouvě o dopravě zboží ze 14. října 1890 ř. z. 1896 č. 210 se upřesňovaly podmínky mezinárodní přepravy mrtvol.

4. Nařízení o výstavě a fotografování mrtvoly

- podle nařízení z 13. října 1798 z 11. března 1806 se nesměly vystavovat mrtvoly osob nakažené neštovicemi nebo dalšími infekčními nemocemi;
- nařízení Ministerstva vnitra z 14. března 1891 ř. z. 34 se týkalo opatření proti rozšiřování infekčních nemocí fotografováním mrtvol;
- výnosem Ministerstva vnitra z 8. října 1853 č. 12 773 a 8. října 1856 č. 9 128 praes. bylo nařízeno, že se ve smyslu dvorního dekretu z 23. srpna 1784 povolené vystavování a ukládání mrtvých ve chrámech při nakažlivých nemocech zakazuje.

5. Nařízení o pohřbení mrtvoly

- říšský zákon z 30. dubna 1870 § 2, podle kterého náležel dozor státu na prohlídce mrtvých a provádění zákonů o pohřebnictví, pohřebištích, exhumaci, převozu mrtvol; § 3 do samostatné působnosti obce spadalo zřizování, udržování a dozor nad umrlčími komorami a pohřebišti a § 4 do přenesené působnosti obce náleželo provádění zdravotně-policejních nařízení a předpisů o pohřbívání a prohlídkách mrtvol;
- dvorní dekret ze 7. března 1771 ustanovil, že nesmí být povoleno pohřbení zemřelého před uplynutím 48 hodin; dvorní dekret z 10. dubna 1787 nastavil stejná pravidla i pro židy.

- oběžník z 9. června 1751 zakazoval pohřbívat mrtvé v chrámech, jež neměly krypty, a na hřbitovech kolem chrámů; současně nařizoval vyhledávání míst ležících mimo město k účelům zakládání nových hřbitovů;
- dvorní dekrety z 24. srpna 1772 a 12. října 1774 omezily pohřbívání v kostech a dvorním rozhodnutím z 1. prosince 1783 se tohoto pohřbívání zcela zakázalo.

6. Nařízení o zřizování umrlčích komor

- dekretem dvorní kanceláře z roku 1771 se nařizovalo, že při každém chrámu měly být zřizovány umrlčí komory sloužící k ukládání mrtvol, pro které nenašli pozůstalí místo v příbytcích; v tomto smyslu byl pak vydán dvorní dekret z 25. února 1797 č. 32 všem zemským správám s doplněním, že umrlčí komory mají být stavěny z kamene a opatřeny kamínky pro případy podezření zdánlivé smrti;
- dvorním dekretem české kanceláře z 18. května 1832 č. 19 497 se nařizovalo, že na každém řádném hřbitově musí být umístěna umrlčí komora.

7. Nařízení o hrobkách

- na základě dvorních dekretů z 23. srpna a 13. září 1784 měly být hrobky, které se nacházely v obcích, zrušeny a nové zřizovány v přiměřené vzdálenosti od lidských obydlí;
- dvorní dekret z 6. září 1787 požadoval, aby balzamované mrtvoly byly pohřbívány pod zemí a do hrobek mimo obydlená místa;
- dvorním dekretem ze 12. srpna 1788 se zrušily hrobky ve městech a na statcích, výjimku představovaly pouze kláštery;
- výnos nejvyššího správního soudu z 10. října 1890 č. 3 139 dovoľoval neomezené zdobení hrobů a hrobek.

8. Nařízení o hřbitovech

- Josefínský pohřební řád (dvorní dekret z 23. srpna a 13. září 1784), jehož první paragraf předepisoval, že hřbitovy a hrobky, které se nalézaly v obvodu obcí a měst, měly být zrušeny a nové zřizovány v řádné vzdálenosti od lidských příbytků;
- na základě dvorního dekretu z 24. ledna 1784 nesměly být mrtvoly vykopány před uplynutím stanovené lhůty deseti let.

- dekret dvorní kanceláře z 24. května 1825 č. 12 404 nařizoval, že nově zřizované hřbitovy se musely nacházet ve vzdálenosti alespoň pěti sáhů⁹⁶⁰ od obytné části města či obce na pustinách a pastvinách;
- podle výměru Nejvyššího správního soudu ze 12. dubna 1886 č. 955 a rozhodnutí Ministerstva vnitra z 25. února 1888 č. 3 089 nemohlo dojít k rozšíření hřbitova bez posudku příslušné zdravotnické osoby.
- dvorní dekret z 11. září 1785 nařizoval obezdění a oplocení hřbitovů;
- výnosem Nejvyššího správního soudu z 3. října 1888 č. 3 055 měly úřady stanovit vzdálenost nových hřbitovů od obytných budov podle místních poměrů a rozhodující v tomto smyslu byl výnos správního soudu z 20. dubna 1893 č. 1 414;
- regulaci zřizování hřbitovů přinesl Říšský zdravotní zákon z 30. dubna 1870 v §§ 2 a 3.

9. Nařízení o hrobech

- dvorním dekretem z 5. prosince 1785 se nařizovalo, že se hroby mají kopat vedle sebe v postupném pořadí a nikoliv tak, aby zemřelý spočinul vedle svých příbuzných; díky tomuto starému postupu docházelo k vykopání jen částečně zetlených mrtvol a do ovzduší pronikly škodlivé výpary;
- na základě dekretů dvorní kanceláře z 23. srpna a 13. září 1784 a 6. září 1787 měly být hroby šest stěevíců⁹⁶¹ hluboké a čtyři stěevíce široké, přičemž vzdálenost mezi nimi činila čtyři stěevíce.

10. Zpopelňování lidských ostatků

- v rakouském státě nebyl vydán žádný zákon, jenž by nařizoval povinné pohřbívání do země a také zákon a který by pohřbívání ohněm oficiálně zakazoval;
- se svolením státních úřadů se propagátoři žehu nechávali zpopelnit v krematoriích v sousedních zemích;
- mimo to existoval i dopravní předpis (§ 45 nových pravidel provozu pro Rakouské státní dráhy), podle kterého mrtvola nemela mít na rakouských drahách průvodce, když příjemce prokázal písemné nebo telegrafické vyjádření, že zemřelý bude v určitý čas z nádraží odvezen, přičemž při dopravě do pohřebních ústavů a krematorií nebyl tento dokument zapotřebí.

⁹⁶⁰ Sáh je antropometrická délková míra odvozená od rozpětí rozpažených rukou dospělého člověka. Přibližně se jednalo o 1,79 m.

⁹⁶¹ Česká délková míra. Jeden stěevíc odpovídal 29,57 cm.

Zákon ze dne _____ o zavedení fakultativního spalování mrtvých v královstvích a zemích na říšské radě zastoupených.

S přivolením obou sněmoven nařizují takto:

§ 1. Zpopelnění mrtvol v tuzemsku jest za šetření následujících předpisů dovoleno jen v úředně schválených zpopelňovacích ústavech (v krematoriích).

§ 2. Povolení zříditi a provozovati zpopelňovací ústav udělí okresní politický úřad (ve městech s vlastním statutem magistrát). Povolení nesmí býti odepřeno, poskytuje-li podnik záruku, že trvale a důstojně bude provozován.

Provozování takovýchto zpopelňovacích ústavů vyhrazuje se zásadně obcím.

Při provádění stavby jest šetřiti zákonných stavebně i zdravotně-policejních předpisů.

§ 3. Spálení má býti provedeno, pokud tento zákon nestanoví výjimek, jen tehdy, když zesnulý tomu výslovně chtěl.

Tento projev vůle může se státi projevem poslední vůle ve smyslu všeobecného občanského zákoníka; postačí však také, že ten, kdo 16. rok svého života dokončil a jest přičetný, před světskými plnoletými svědky projevil, že si přeje spálení své mrtvolky.

Od týchž podmínek závisí též platnost odvolání nařízení o spálení.

U osob, jež nedokončily ještě svůj 16tý rok anebo nejsou přičetnými, nahradí potřebný projev vůle zesnulého projev jeho rodičů resp. jeho poručníka nebo opatrovníka.

Kromě toho, nezůstavil-li zesnulý žádného posledního pořízení, z něhož by byla zřejma vůle zesnulého, aby byl spálen, ale může býti jiným způsobem prokázáno, na přání pozůstalých může býti zpopelnění za souhlasu pozůstalostního soudu provedeno.

§ 4. Zpopelnění smí býti předsevzato jenom na předložení následujících listin:

a) Průkaz o projevu vůle býti spálen, požadovaného § 3. Stalo-li se toto prohlášení ústně, stačí jako průkaz písemné potvrzení projevu vůle svědky téhož; v případě uvedeném v posledním odstavci § 3. jest prokázati svolení pozůstalostního soudu listinou.

b) Prohlášení ošetřujícího lékaře o příčině smrti.

c) Potvrzení tohoto prohlášení úředně ustanoveným ohledačem mrtvých místa úmrtí se zjištěním, že není žádného podezření z trestního činu.

Nebyl-li zesnulý za poslední nemoci v lékařském ošetřování, nahradí listiny b) a c) prohlášení úředního lékaře, že o příčině smrti není žádné pochybnosti.

Tytéž listiny stačí, když mrtvola z jiné korunní země rakouského mocnářství za účelem zpopelnění se převáží.

U mrtvol přivážených z ciziny mohou být dokumenty b) a c) nahrazeny průvodním listem (mrtvoly), vydaným cizozemským příslušným úřadem, jestliže je v něm potvrzeno, že byl cizozemskému úřadu oznámen úmysl, mrtvolu převézt za účelem pohřbení ohněm.

§ 5. Je-li podezření, že nastala smrt trestným jednáním (činem), je nutno provést úředně ustanoveným lékařem pitvu mrtvoly a předložit pitevní protokol.

Za provedení pitvy náleží úřednímu lékaři poplatek stanovený pro soudní pitvy.

Tento poplatek hradí se z pozůstalosti zemřelého.

§ 6. Vypuknou-li epidemie, může být ministrem vnitra ve srozumění s ministrem spravedlnosti nařízeno zpopelnění osob zemřelých smrtí stejného původu, aniž by byly splněny předpoklady § 3.

§ 7. Obce jsou oprávněny zpopelnit mrtvoly, jichž pohřbení jim na obecní útraty přísluší, třeba by tu nebyly předpoklady § 3, přece však nesmí zpopelnění odporovati výslovné vůli zemřelého.

§ 8. Zpopelnění mrtvoly děje se za dozoru příslušného odborníka obcí ustanoveného.

O zpopelnění mrtvoly vede se přesný seznam s běžnými čísly.

§ 9. Popel mrtvoly uschová se v pevně zavíratelné kovové krabici nebo v jiné podobné nádobě. Tyto nádoby opatří se jménem zpopelněného a číslem seznamu a vydají se na potvrzenku pozůstalým zároveň s listem potvrzujícím zpopelnění a opatřeným týmž číslem.

§ 10. Popel uschovaný ve smyslu § 9. mohou převzít v uschování buď pozůstalí, nebo může být uložen na hřbitovech, v urnových hájích, síních, nebo na jiných k tomu určených místech, pod zemí nebo nad zemí.

§ 11. Přestoupení tohoto zákona považují se za přestupky policejní dle obecního řádu.

§ 12. Tento zákon platí ode dne prohlášení.

§ 13. Provedením tohoto zákona pověřují se ministři vnitra a spravedlnosti.

Příloha č. 3

Vývoj mezd a cen základních potravin v letech 1900, 1919 a 1928

ROK	1900	1919	1928
Mzdy:			
Státní úředníci	1400 – 2400 zl.	1800 – 3000 Kč	4000 Kč
Učitelé	300 – 1050 zl.	800 – 1100 Kč	2000 Kč
Dělník	150 – 390 zl.	240 – 400 Kč	600 Kč
Ceny potravin:			
Máslo (kg)	1 zl.	30 Kč	25 Kč 75 h
Mléko (l)	15 kr.	1 Kč 60 h	1 Kč 95 h
Chléb (kg)	15 kr.	1 Kč	3 Kč 40 h
Cukr (kg)	20 kr.	3 Kč	6 Kč 20 h
Pivo (l)	15 kr.	2 Kč	2 Kč 90 h

VIII. Obrazová příloha

Obrázek č. 1

Podoba tradičního pohřbu na Chebsku konce 19. století
(SOKA Cheb, John Alois, sign. 7/27)

Obrázek č. 2

Ukázka smuteční výzdoby hrobu (1897)
(SOKA Cheb, *Rodinný archiv Stanků*, inv. č. 74)

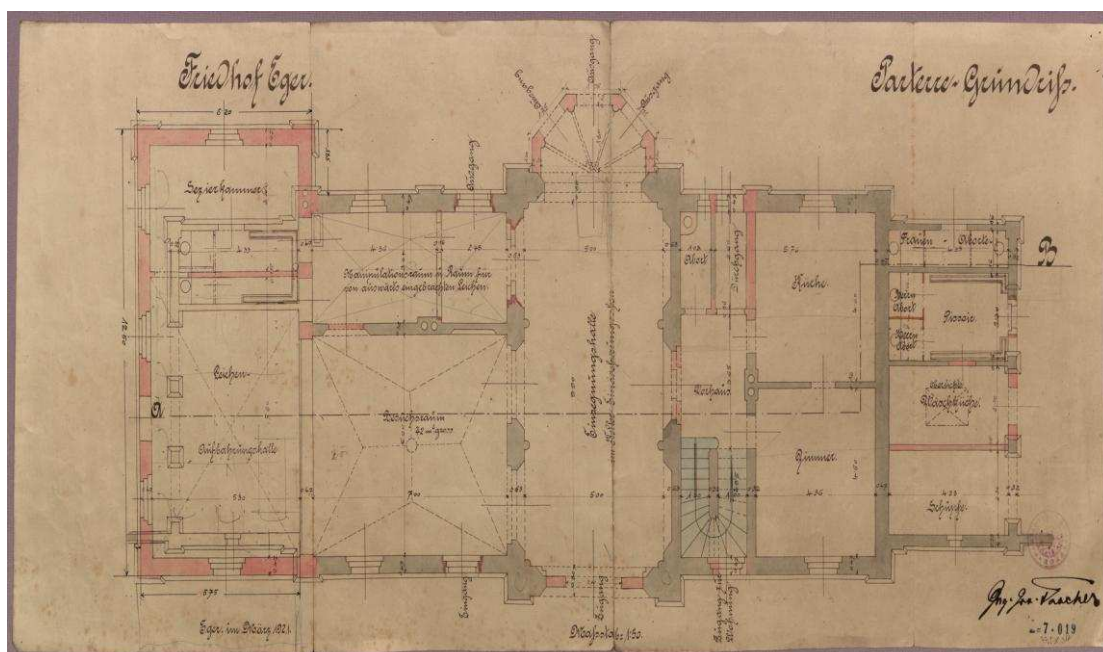
Obrázek č. 3

Dokumentace ke zřízení hrobky rodiny Stanků (1893)
(SOkA Cheb, Rodinný archiv Stanků, inv. č. 38)

Obrázek č. 4

Půdorys návrhu podoby nové márnice podle Josefa Paschera (1921)
(SOkA Cheb, Sběrka stavebních plánů, sign. 7/19)

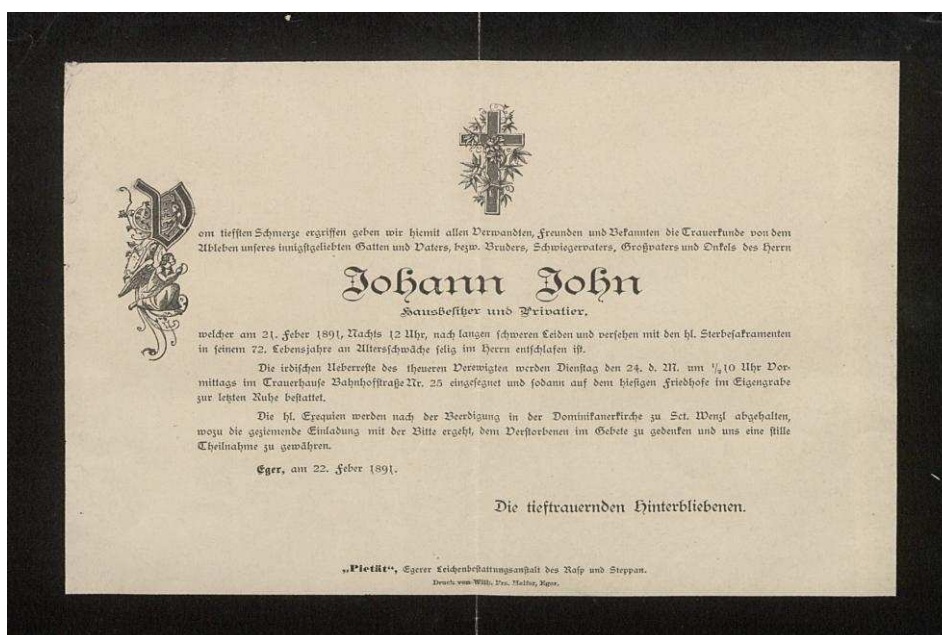

Obrázek č. 5

Zdobné parte z produkce pohřebního ústavu Pietät (1891)

(SOKA Cheb, John Alois, inv. č. 547)

Obrázek č. 6

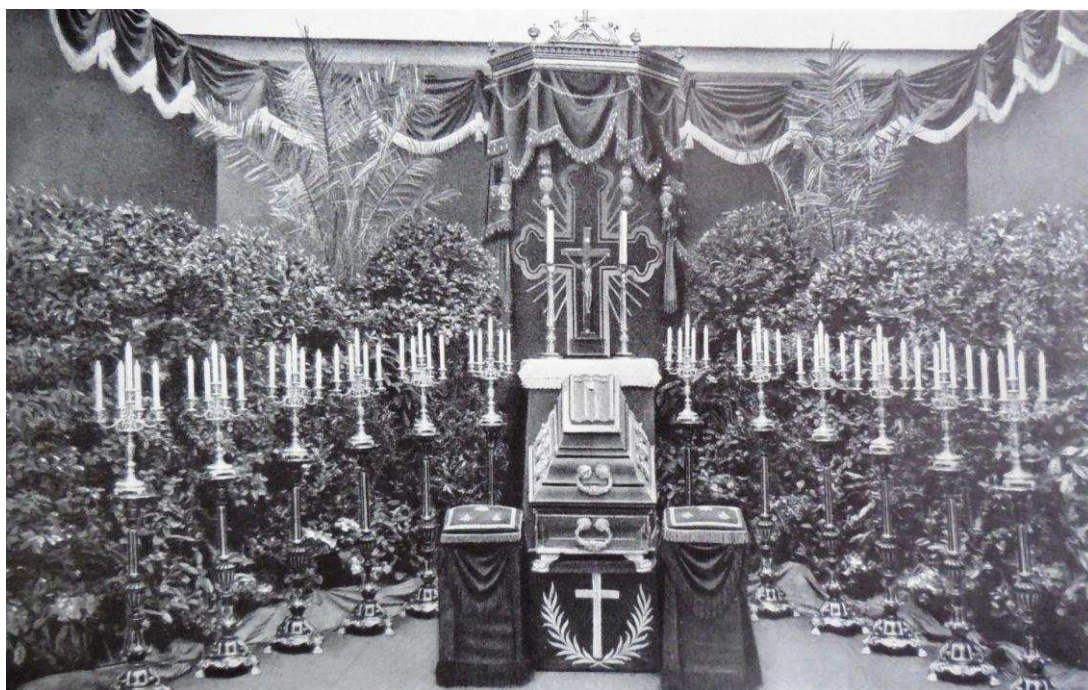
Nabízená rakev v první třídě drážďanského pohřebního ústavu (1911)

(SOKA Karlovy Vary, Archiv města Karlovy Vary, sign. D-XIII-166)

Obrázek č. 7

Honosné vystavení rakve v první třídě drážďanského pohřebního ústavu (1911)
(SOkA Karlovy Vary, Archiv města Karlovy Vary, sign. D-XIII-166)

Obrázek č. 8

Portál vstupu a výlohy provozu pohřebního ústavu Concordia na chebském náměstí (kolem 1940)

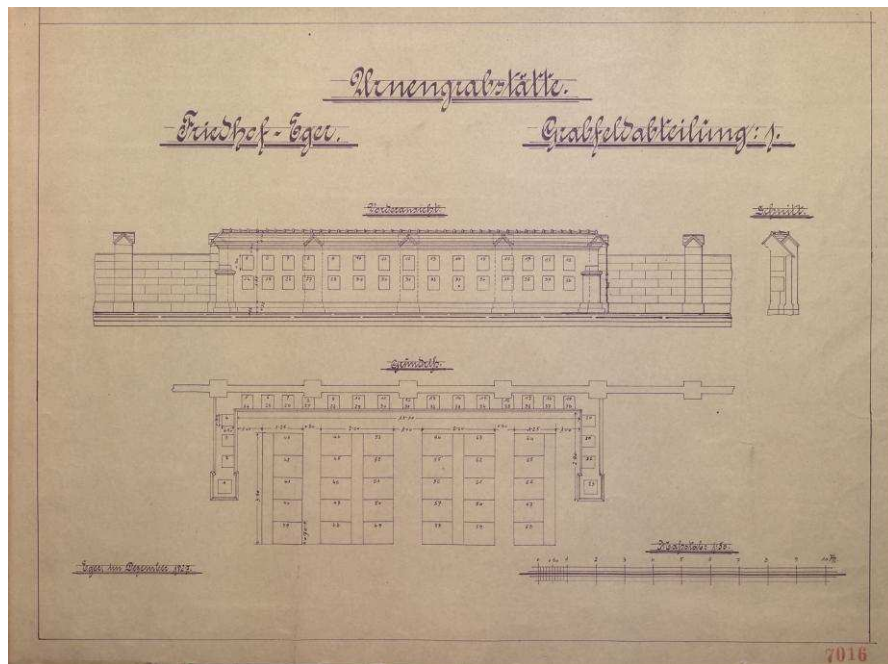
(SOkA Cheb, Sběrka dokumentárních fotografií, sign. 774/1)

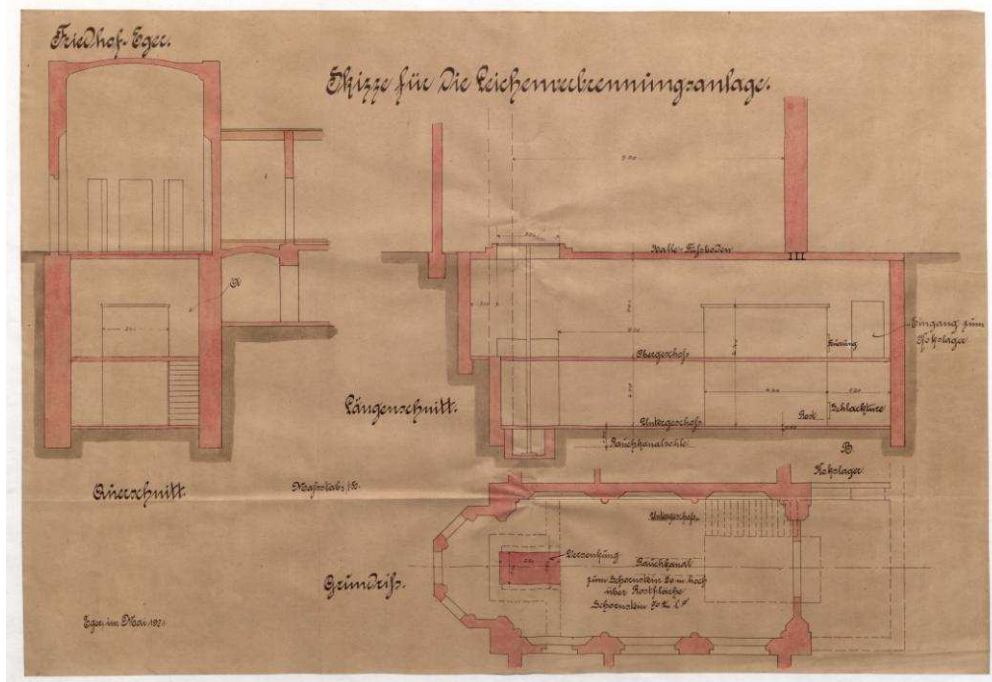
Obrázek č. 9

Realizovaný návrh urnových schránek na chebském hřbitově (1927)
(SOKA Cheb, *Sbírka stavebních plánů*, sign. 7/16)

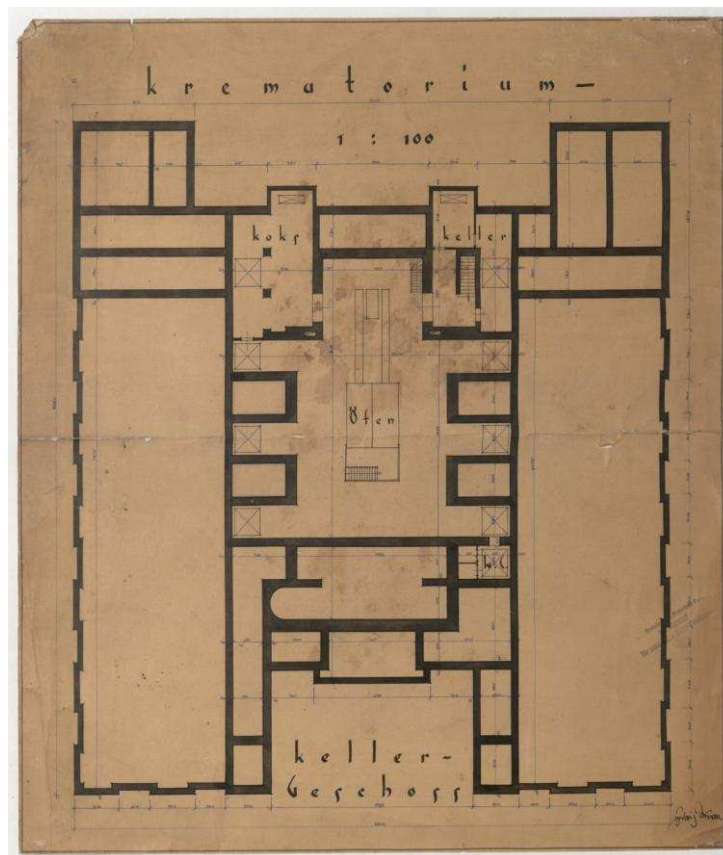
Obrázek č. 10

Návrh na spalovací zařízení od Josefa Paschera (1921)
(SOKA Cheb, *Archiv města Cheb*, nezpracovaná část)

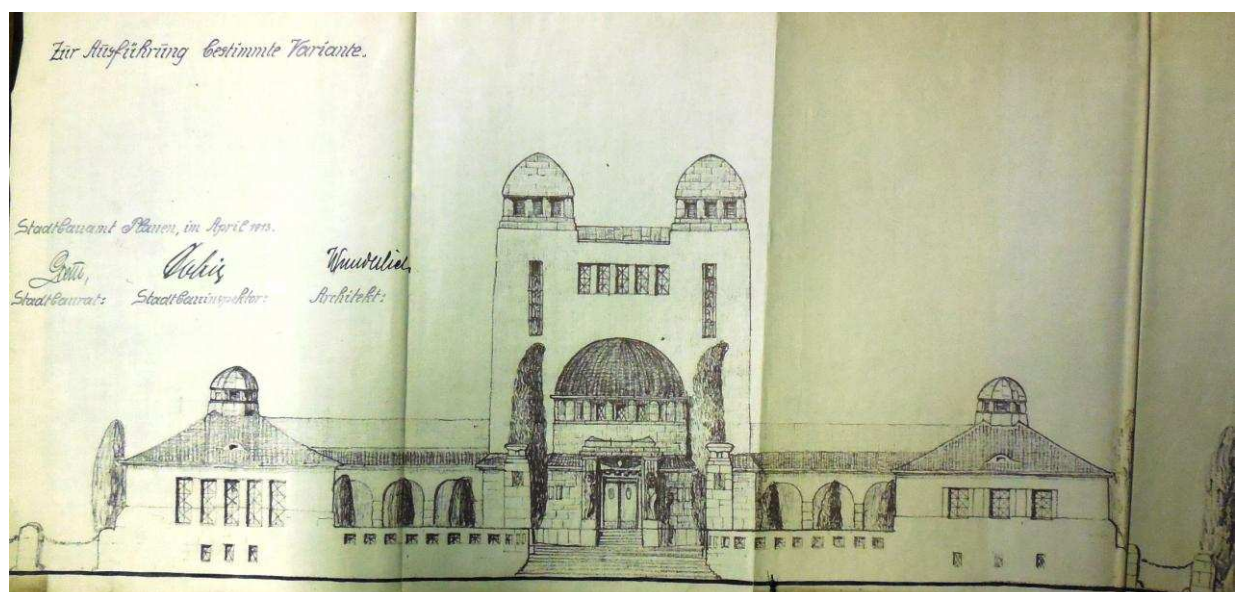
Obrázek č. 11

Návrh na stavbu chebského krematoria od neznámého autora (1921)
(SOkA Cheb, Archiv města Cheb, nezpracovaná část)

Obrázek č. 12

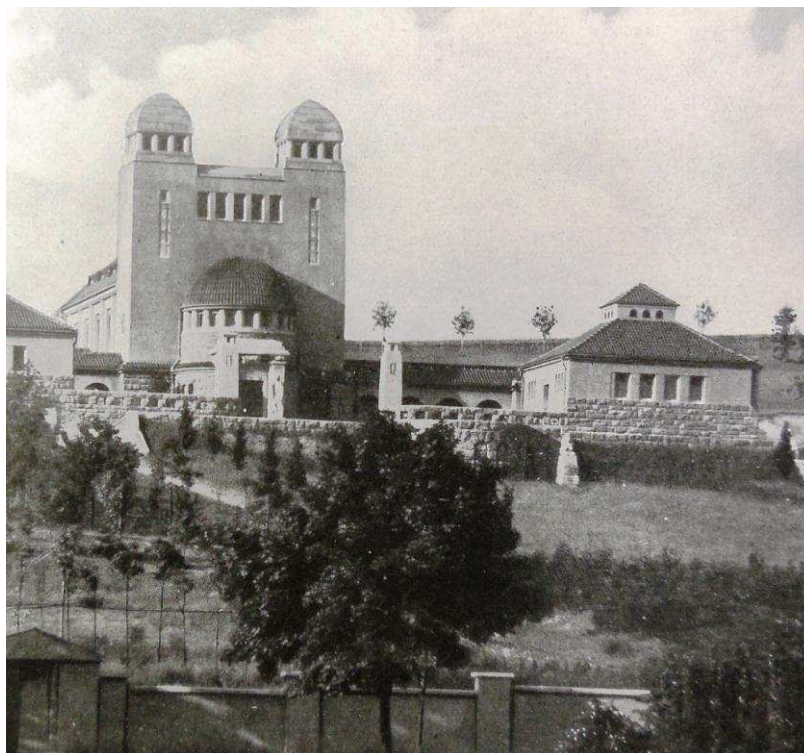
Realizovaný návrh krematoria v Plavně od architekta Hanse Wunderlicha (1913)
(Stadtarchiv Plauen, Akten des Stadtbauamtes zu Plauen)

Obrázek č. 13

Podoba krematoria v Plavně po dokončení stavby roku 1918
(Stadtarchiv Plauen, Sammlung der Fotografien)

Obrázek č. 14

Současný stav krematoria v Plavně (2016)
(Foto Jana Kolouchová)

Obrázek č. 17

Budova krematoria v Selbu po dokončení roku 1925
(Stadtarchiv Selb, Bauamt – Projekt des Krematoriums)

Obrázek č. 18

Propagační leták karlovarského spolku Flamme (třicátá léta 20. století)
(Flamme 12 z prosince 1934)

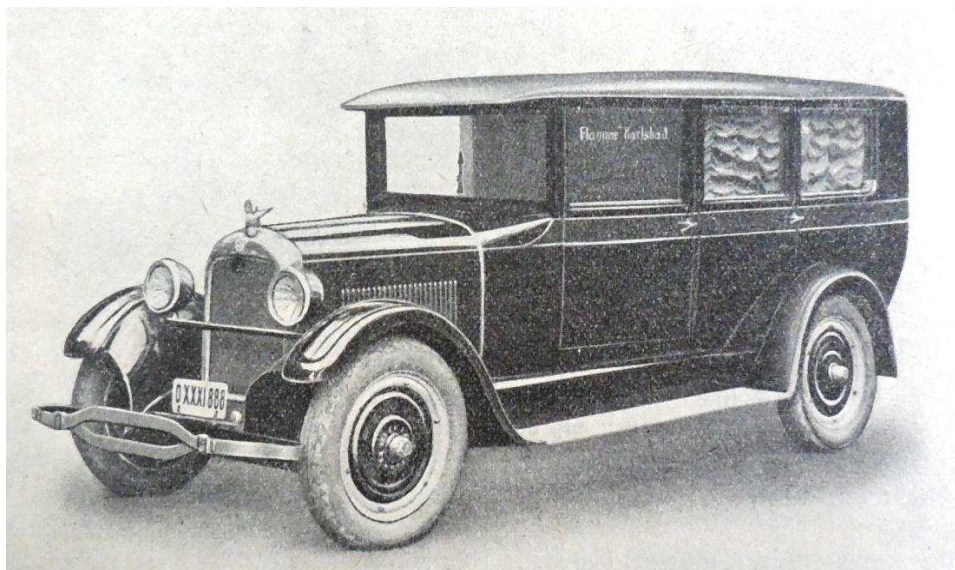

Obrázek č. 19

Pohřební automobil karlovarského spolku Flamme (1932)

(Flamme 12 z prosince 1934)

Obrázek č. 20

Návrh karlovarského architekta Rudolfa Welse (1929)

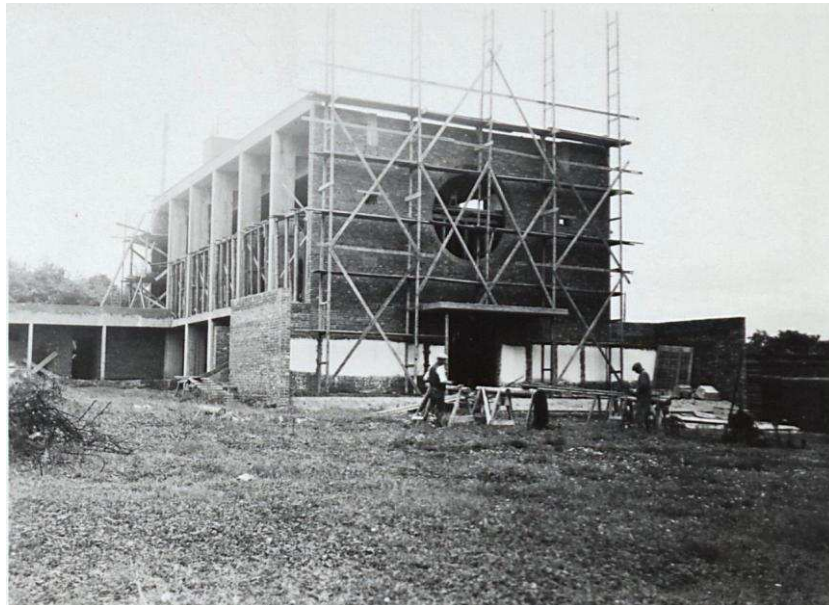
(SOKA Karlovy Vary, *Archiv města Karlovy Vary*, sign. D-XIII-166)

Obrázek č. 21

Průběh stavby karlovarského krematoria v Rybářích. Průčelí s nautickým kulatým oknem (1933)

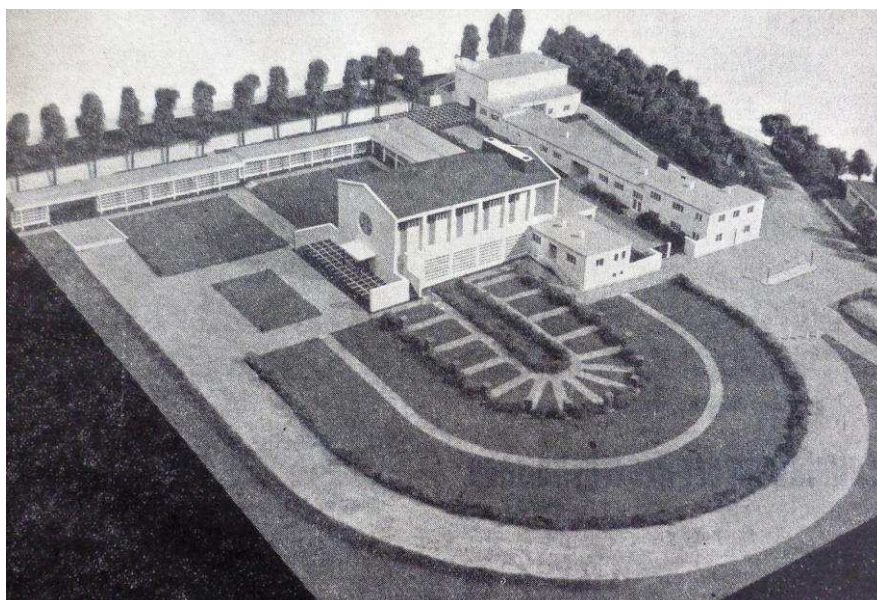
(SOkA Karlovy Vary, *Archiv města Rybáře*, Gedenkbuch der Stadt Fischern, 3. Band)

Obrázek č. 22

Realizovaný projekt karlovarského krematoria podle plánů architekta Ericha Langhammera

(SOkA Karlovy Vary, *Archiv města Karlovy Vary*, sign. D-XIII-166)

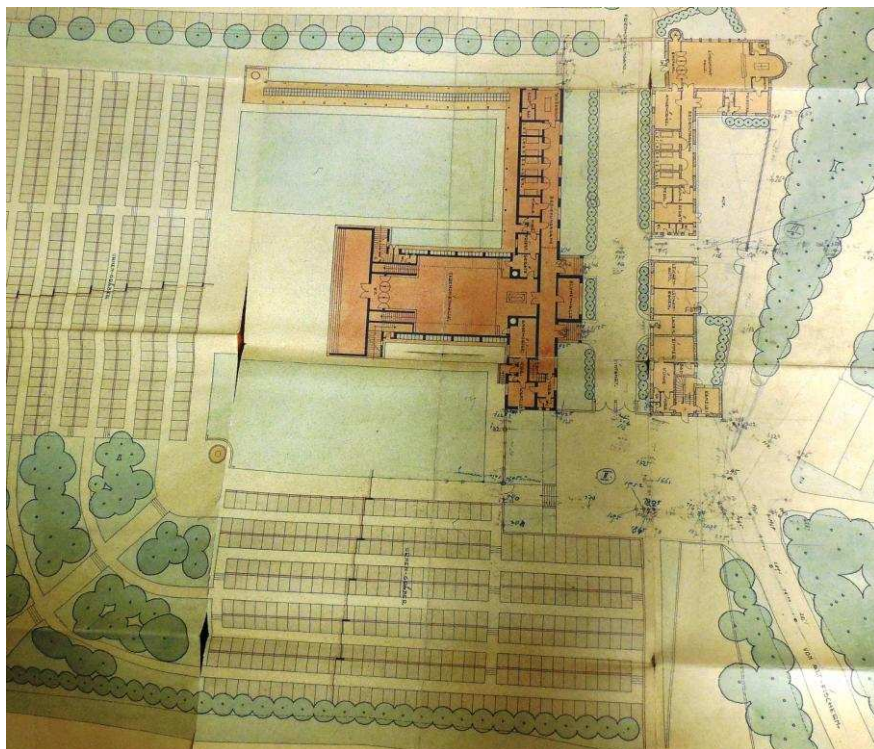

Obrázek č. 23

Situační plán hřbitovního komplexu v Karlových Varech-Rybářích (1934)

(Magistrát Karlovy Vary, *Archiv územního plánování a architektury*, sign. 15/151)

IX. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

IX. 1. Prameny

Státní oblastní archiv v Plzni

- Sbírka matrik západních Čech, Aš – Mikulov 41, fol. 123.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – evangelická 7, fol. 79.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – okresní úřad 3, fol. 2.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – okresní úřad 3, fol. 3.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – okresní úřad 4, fol. 5.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Bartoloměj 20, fol. 78.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 18, fol. 153.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 102, fol. 437.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 155, fol. 129.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 161.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 28.
Sbírka matrik západních Čech, Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 42.
Sbírka matrik západních Čech Cheb – sv. Mikuláš 163, fol. 247.

Státní okresní archiv Cheb

Knihy:

- Archiv města Cheb, ukn 519–567.
Archiv města Cheb, ukn 6728–6735.
Archiv města Cheb, ukn 1025 – Kopie kroniky města Chebu od Karla Husa z roku 1797 I, sv. 1.
Archiv města Cheb, inv. č. 1043, poř. č. 595 – Kronika města Chebu a Chebska do r. 1733 (autor Vincenz Prökl), 1835.
Archiv města Cheb, ukn 6731 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1908–1920.
Archiv města Cheb, ukn 6732 – Kommission für gesundheitspflege und Friedhofsangelegenheiten, 1921–1924.
Archiv města Cheb, ukn 6733 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1925–1928.
Archiv města Cheb, ukn 6734 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1929–1933.

Archiv města Cheb, ukn 6735 – Protokolle : Gesundheitskommission und Friedhofsangelegenheiten, 1933–1938.

Archiv města Cheb, Friedhofsbücher, poř. č. 325–341 (nezpracovaná část).

Aktový materiál:

Archiv města Františkovy Lázně, kar 112, inv. č. 344.

Archiv města Cheb, Evidence obyvatelstva.

Archiv města Cheb, kar 1280–1284, fas 74.

Brehm Vinzenz, Dr. phil., kar 1, inv. č. 7.

Farní úřad Kopanina, ukn 6, inv. č. 6.

Haberzettl Josef.

John Alois, sign. 7/27 a inv. č. 547.

Mayer Josef, Cheb.

Místní policejní úřad Cheb, kar 26–28.

Okresní úřad Cheb, ukn 100–107.

Okresní úřad Cheb, kar 203–239.

Okresní úřad Cheb, kar 301–323.

Okresní úřad Cheb, kar 527.

Rodinný archiv Ertlů, Cheb, kar 1, inv. č. 2.

Rodinný archiv Stanků, inv. č. 38 a 74.

Sbírka dokumentární fotografií, sign. 774/1.

Sbírka stavebních plánů, sign. 7/16, 7/19.

Sdružení dobrovolných střelců Cheb, kar 3, inv. č. 24.

Siegl Karl, JUDr., kar 16, inv. č. 100.

Státní policejní úřad, kar 10, inv. č. 118.

Státní policejní úřad, kar 13, inv. č. 186.

Státní policejní úřad, kar 14, inv. č. 205.

Státní okresní archiv Karlovy Vary

Archiv města Karlovy Vary, sign. D-XIII-166.

Archiv města Rybáře, Gedenkbuch der Stadt Fischern, 3. Band.

Okresní úřad Karlovy Vary, kar 101.

Stadtarchiv Plauen

Akten des Stadtbauamtes zu Plauen. Die Feuerbestattungshalle nebst Wirtschaftsgebäude, Baupolizeiliche Prüfungen, Tagebuch für Neubau Hauptfriedhof.

Sammlung der Fotografien.

Verwaltungsbericht der Kreisstadt Plauen, 1905, 1907, 1911, 1914–1923.

Stadtarchiv Selb

Bauamt – Projekt des Krematoriums.

Einäscherungsregister 1925–1938.

Kremations- Verzeichnisse, 1925–1938.

Stadarchiv Selb, Stadtratssitzungen.

Hřbitovní správy

Friedhofsverwaltung Plauen, Einäscherungsregister 1918–1938.

Friedhofverwaltung Plauen, Hauptfriedhof Plauen.

Friedhofverwaltung Plauen, Urnenpark und Baumbestattungen.

Hřbitovní správa Karlovy Vary-Rybáře, Einäscherungsregister 1933–1938.

Magistrát města Karlovy Vary

Archiv územního plánování a architektury, sign. 15/151.

IX. 2. Periodika

Deutsche Presse 274, ze dne 28. listopadu 1929, s. 3–4.

Deutsche Zeitung Bohemia 104, 1938, s. 3.

Egerer Jahrbuch 28, 1898.

Egerer Zeitung, ze dne 17. dubna 1875, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 19. června 1875, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 10. července 1875, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 8. dubna 1876.

Egerer Zeitung, ze dne 4. listopadu 1876, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 3. ledna 1877, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 9. června 1877, s. 2–3.

Egerer Zeitung, ze dne 18. července 1877, s. 2–3.

Egerer Zeitung, ze dne 28. července 1877, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 1. června 1878, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 3. srpna 1878, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 23. dubna 1879, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 30. dubna 1879, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 11. ledna 1911, s. 1–2.

Egerer Zeitung, ze dne 5. února 1918, s. 5.

Egerer Zeitung, ze dne 17. února 1921, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 18. února 1921, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 8. března 1921, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 10. března 1921, s. 3.

Egerer Zeitung, ze dne 15. března 1921, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 22. března 1922, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 6. dubna 1921, s. 2.

Egerer Zeitung, ze dne 9. dubna 1921, s. 7.

Egerer Zeitung, ze dne 15. července 1921, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 22. července 1921, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 25. února 1922, s. 4.

Egerer Zeitung, ze dne 3. ledna 1923, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 24. února 1923, s. 8.

Egerer Zeitung, ze dne 8. února 1925, s. 9.

Egerer Zeitung, ze dne 19. prosince 1926, s. 8–16.

Egerer Zeitung, ze dne 23. listopadu 1929, s. 5 a 6.
Egerer Zeitung, ze dne 27. listopadu 1929, s. 8.
Egerer Zeitung, ze dne 28. ledna 1932, s. 3.
Egerer Zeitung, ze dne 4. března 1932, s. 4
Egerer Zeitung, ze dne 19. června 1932, s. 12.
Egerer Zeitung, ze dne 19. prosince 1933, s. 5.
Egerer Zeitung, ze dne 3. února 1934, s. 4 a 8.
Egerer Zeitung, ze dne 16. února 1937, s. 8.
Egerer Zeitung, ze dne 26. února 1937, s. 8.
Egerer Zeitung, ze dne 18. března 1937, s. 8.
Egerer Zeitung, ze dne 4. května 1938, s. 3–8.
Egerer Zeitung, ze dne 5. května 1938, s. 8.
Egerer Zeitung, ze dne 7. května 1938, s. 12.
Egerer Zeitung, ze dne 8. května 1938, s. 12.
Egerland 71, ze dne 25. 6. 1921, s. 4.
Egerland 25, ze dne 4. března 1930, s. 5.
Die Feuer- Bestattung. Monatschrift für die Freunde der Feuerbestattung 9, 1924, s. 2.
Flamme 12, 1930, s. 134.
Flamme 4, 1931, s. 40.
Flamme 6, 1931, s. 64
Flamme 7, 1931, s. 74–75
Flamme 8, 1931, s. 88–89.
Flamme 11, 1931, s. 119.
Flamme 6, 1932, s. 43
Flamme 5, 1933, s. 33–35.
Flamme 11, 1933, s. 73–74.
Flamme 12, 1933, s. 77.
Flamme 1, 1934, s. 1.
Flamme 5, 1934, s. 33–34.
Flamme 12, 1934, s. 58, 65, 66.
Gemeinde- Amtsblatt der Stadt Eger, 7/1890.
Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger, 12/1921.
Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger, 11/1926.
Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 22, ze dne 23. ledna 1930.

Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 8, ze dne 28. července 1934.
Gemeinde- Amtsblatt für die Stadt Eger 11, ze dne 29. října 1937.
Kalender für das Egerland 17, 1927.
Kalender für das Egerland 18, 1928, s. 133–135.
Kalender für das Egerland 21, 1931, s. 119.
Kalender für das Egerland 23, 1933, s. 107.
Kalender für das Egerland 28, 1938, s. 85 a 91.
Kalender für das Egerland 29, 1939, s. 23–25.
Karlsbader Badeblatt 238, ze dne 15. října 1931, s. 5
Karlsbader Badeblatt 242, ze dne 20. října 1931. s. 2.
Karlsbader Badeblatt 289, ze dne 17. prosince 1933, s. 3.
Karlsbader Badeblatt 290, ze dne 19. prosince 1933, s. 3.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 13, 1922.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 14, 1923.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 15, 1924.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 16, 1925.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 17, 1926.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 18, 1927.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 19, 1928.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 20,
č. 4, 1929.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 21,
č. 10, 1930.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 22,
č. 2, 1931.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 23, 1932.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 24, 1933.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 25, 1934.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 26,
č. 7 – 8, 1935.
Krematorium. Věstník „Krematoria“, spolku pro spalování mrtvých v Praze 27,
č. 6, 1936.
Phoenix 2, 1915.
Phoenix 1, 1912.

Phoenix 10, 1912.
Phoenix 11, 1913.
Phoenix 17, 1914.
Právo národa III, č. 2, ze dne 11. ledna 1920.
Selber Tagblatt 89, ze dne 17. dubna 1924.
Selber Tagblatt 218, ze dne 17. září 1924.
Selber Tagblatt 425, ze dne 18. října 1924.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1911.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1911.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 4, 1911.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1912.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1913.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1914.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 3, 1914.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 4, 1914.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1915.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1915.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 3, 1915.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 4, 1915.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 5, 1915.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1916.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 4, 1917.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 7, 1917.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1918.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1918.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 3, 1918.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 8, 1918.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 1, 1919.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1919.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 9, 1919.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 2, 1920.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 12, 1921.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 4, 1922.
Věstník Společnosti pro spalování mrtvol 19, 1929.

Volkswille. Sozialdemokratisches Tagblatt 239, ze dne 15. října 1931, s. 3–4.
Volkswille 244, ze dne 21. října 1931, s. 3–4.
Volkswille 294, ze dne 16. prosince 1933, s. 4.
Volkswille 296, ze dne 19. prosince 1933, s. 4.
Vögtländischer Anzeiger und Tageblatt 27, 1918.

IX. 3. Literatura

- 10 Jahre Verein für Feuerbestattung zu Plauen i. V.*, Plauen 1911.
25 Jahre Verein für Feuerbestattung zu Plauen i. V., Plauen 1926.
26. Jahresbericht des Vereins für Feuerbestattung eingetr. Verein zu Plauen i. V.,
Plauen 1927.
100 Jahre Krematorium und Urnenhain Dresden-Tolkewitz. *Unter den Flügeln
des Phönix*, Beucha 2011.
Adressbuch der Stadt Eger, Eger 1925.
Adressenbuch der Städte Eger – Franzensbad sowie Umgebung, Eger 1927.
Anfrage eines Todtengräbers, Polytechnische Journal 32, 1829, s. 225–226.
ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti* I-II, Praha 2000.
ASSMANN, Jan, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult
ve starověkém Egyptě*, Praha 2003.
BACCI, Massimo Livi, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.
BAHENSKÁ, Marie, *Vojta Náprstek (1826–1894)*, Historický obzor 17, 2006, s. 228–234.
BALÍK, Stanislav – FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – VLHA Marek,
*Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu
v letech 1848–1938*, Praha 2015.
BASTL, Beatrix, „*Adeliger Lebenslauf*.“ *Die Riten um Leben und Sterben in der frühen
Neuzeit*, in: *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700*,
Wien 1990 (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge
251), s. 377–389.
BASTL, Beatrix, *Der gezähmte Tod*. Bemerkungen zu den Riten um Sterben und Tod
im österreichischen Adel der frühen Neuzeit, Unsere Heimat 62, 1991, s. 259–269.
BASTL, Beatrix, *Der Herr gibt, der Herr nimmt*. Bemerkungen zur Geschichte
von *Kindheit und Tod im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: *Triumph
des Todes?*, Eisenstadt 1992.

- BASTL, Beatrix, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000.
- BECK, Ulrich, *Der eigene Gott, Friedensfähigkeit und Gewaltpotential der Religion*, Frankfurt am Main – Leipzig 2008.
- BEDNÁŘ, František, *Památník Českobratrské církve evangelické. Českobratrská církev evangelická a její senioráty a sbory na stezkách minulosti a na prahu přítomnosti*, Praha 1924.
- BENEŠ, Petr, *Městský hřbitov v Ústí nad Orlicí*, Hradec Králové 2016 (diplomová práce).
- BENEŠOVÁ, Marie, *Pavel Janák*, Praha 1959.
- BERAN, Petr – VÍT Jaroslav, *Historie a současnost podnikání na Chebsku a Ašsku*, Žehušice 2006.
- BERNER, Max, *Das Bestattungswesen in Preussen. Eine Darstellung unter Würdigung von Theorie und Praxis*, Berlin 1932.
- BEUTINGER, Emil, *Handbuch der Feuerbestattung*, Leipzig 1913.
- BINSKI, Paul, *Medieval Death. Ritual and Representation*, London 1996.
- Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 10, 1863.
- BLACKBOURN, David, *Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*, Oxford 1993.
- BLÁHOVÁ, Marie, *Die königlichen Begräbniszeremonien im spätmittelalterlichen Böhmen*, in: Lothar Kolmer (ed.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, München-Wien-Zürich 1997, s. 89–111.
- BLESSING, Werner K., *Staat und Kirche in der Gessellschaft institutionelle Autorität und mentaler Wandel in Bayern während des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 1982.
- BOEHLKE, Hans-Kurt, *Die Feuerbestattung in kulturhistorischer Perspektive, Friedhof und Denkmal 5/6*, 1988, s. 82–105.
- BOEHLKE, Hans-Kurt, *Friedhofsbauten*, München 1974.
- BOHÁČ, Jaromír, *Cheb*, Cheb 2007.
- BOHÁČ, Jaromír, *Cheb v zrcadle času*, Cheb 2003.
- BOHÁČ, Jaromír, *Cheb. Zmizelé Čechy*, Praha – Litomyšl 2008.
- BOLDT, Frank, *Cheb, město evropských dějin. Esej o česko-německé koexistenci*, Praha 2010.
- BOZDĚCH, Lukáš, *Kojenecká úmrtnost ve Stankově v 19. století*, HD 41, 2017, s. 73–86.

- BRABAČOVÁ, Marcela, *Cheb versus Eger: Postoje současných Chebanů k německému Chebu*, Plzeň 2015 (diplomová práce).
- BRAND, Bernard Maxmilián, *O spalování mrtvol na základě mnohých pramenů*, Praha 1894.
- BRAUDEL, Fernand, *Dlouhé trvání*, in Václav Hubinger (ed.), *Antologie textů francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie*, Praha 1995, s. 145–188.
- BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska III*, Praha 2007.
- BURKE, Peter, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004.
- BUTTA, Tomáš, *Pohřební obřady podle Agendy Církve československé husitské*, in: Walerian Bugel a kol., *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*, Olomouc 2015, s. 158–168.
- BŮŽEK, Václav Ferdinand I. ve *svědectvích o jeho nemocech, smrti a posledních rozloučeních*, ČČH 3, 2014, s. 402–431.
- BŮŽEK, Václav, *Každodenní kultura jihočeských měšťanských domácností v předbělohorské době*, OH 1, 1991, s. 43–73.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002.
- BŮŽEK, Václav – BŮŽKOVÁ, Hana – STEJSKALOVÁ, Jana, *Měšťanské domácnosti v předbělohorských jižních Čechách (Prameny, metody, stratifikace)*, Jihočeský sborník historický 59, 1990, s. 65–80.
- BŮŽEK, Václav – JAKUBEC, Ondřej – KRÁL, Pavel, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009.
- BŮŽEK, Václav – MAREK, Pavel, *Smrt Rudolfa II.*, Praha 2015.
- Codex austriacus VI*, Wien 1917.
- COHN, Samuel Kline, *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London 1988.
- CRAFTS, William August, *Forest Hills Cemetery: its establishment, progress, scanery, monuments, etc*, Boston 1860.

- CURL, James Stevens, *A celebration of death: an introductions to some of buildings, monuments, and settings of funerary architecture in the Western European tradition*, London 1993.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*, HD 26, 2002, s. 29–35.
- ČERMÁKOVÁ, Ludmila – KALVAROVÁ, Marta, *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeledné v 19. století*, HD 3, 1969, s. 88.
- ČERNÝ, Zbyněk, *Cheb v době secese (1898–1914)*, Cheb 2006.
- ČERNÝ, Zbyněk – HALLA, Karel – KNETLOVÁ, Hana, *Que procedit. Historie pěší zóny v Chebu*, Cheb 2010.
- ČÍZEK, Ludvík, *O spalování mrtvol ze stanoviska technického*, Praha 1905.
- ČÍZEK, Ludvík, *Oheň ve službách hygieny: se zvláštním zřetelem k technickým zařízením nové doby ku spalování mrtvol, zdechlin, smetí a odpadků z měst*, Praha 1897.
- ČORNEJ, Petr, *Ta, která je – ten, který není*, in: Helena Lorencová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 9–12.
- DAVIES, Douglas J., *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*, London – New York 2002.
- DAVIES, Douglas – MATES Lewis H., *Encyclopedia of Cremation*, Alderhot 2005.
- Dějiny Německa*, Praha 1995.
- DENK, Claudia – ZIESEMER, John (edd.), *Der Bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung zum frühen 20. Jahrhundert*, Regensburg 2007.
- DERWEIN, Herbert, *Geschichte des christlichen Friedhofs in Deutschland*, Frankfurt am Main 1931.
- DOBSON, Mary J., *Contours of Death and Disease in Erly Modern England*, Cambridge 1997.
- DOKOUPIL, Lumír – FIALOVÁ, Ludimila – MAUR, Euard – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193–203.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemíchna sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158.
- DOLEŽAL, Theodor, *Tod und Leichenfeier des letzten Rosenbergers. Nach einem alten Manuskripte frei übersetzt*, Anzeiger aus dem südlichen Böhmen 43, 1855.

- DOMEČKA, Luděk, *Smrt a pohřeb posledního pána z Hradce*, Ohlas od Nežárky 7, 1894.
- DUŠEK, Ladislav, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*, Ústecký sborník historický, 1985, s. 143–239.
- DUŠEK, Ladislav, *Obyvatelstvo Ústí nad Labem do konce 18. století*, Ústí nad Labem 1974.
- DUŠKOVÁ, Sabina, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162.
- EDGAR, Emil, *Kolumbaria a popelnické háje*, Praha 1923.
- EIRE, Carlos M., *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteen-century Spain*, Cambridge 1995.
- ETLIN, Richard A., *The Architecture of Death: The Transformation of the Cemetery in 18th Century Paris*, London 1987.
- FABER, Richard – HAGER, Frithjof, *Rückkehr der Religion oder säkulare Kultur?*, Würzburg 2008.
- FAJT, Jiří – SRŠEŇ, Lubomír, *Lapidárium Národního muzea Praha*, Praha 1993.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.), *Secularization and the Working class. The Czech Lands and Central Europe in the Nineteenth Century*, Eugene 2011.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – BOLOVAN, Ioan – SOGNER, Sølvo (edd.), *A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity*, Bern 2016.
- FAYANS, Stefan, *Bestattungsanlagen*, Stuttgart 1907.
- FELLMANN, Walter, *Sachsen – Kultur und Landschaft zwischen Dresden, Leipzig und Chemnitz*, Köln 1993.
- Die Feuerbestattung im Rahmen des neuen „Deutschland“*, Die Urne 6, 1933, s. 1–6.
- Feuerbestattungsausstellungen*, Deutsche Flamme 39, 1928, s. 599–601.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, Praha 1996.
- Filozofický slovník*, Olomouc 1998.

- FISCHER, Norbert, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 1996.
- FISCHER, Norbert, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Trauerkultur zwischen Tradition und bürgerlicher Rationalität. Eine sozialgeschichtliche Studie zum Umgang mit den Toten in Deutschland 1780–1930*, Hamburg 1994 (disertační práce).
- FIALOVÁ, Lenka, *Architektonické typy v díle Rudolfa Bitzana*, Olomouc 2016 (bakalářská práce).
- FRANZEN, August, *Malé dějiny církve*, Kostelní Vydří 2006.
- Friedhofs- *Ordnung für die Gottesacker- Gemeinde der Parochie Plauen*, Plauen 1890.
- Friedhofs- *Ordnung mit dazu gehörigen Gebühren- Tarif bei Leichen- Bestattungen*, Karlsbad 1883.
- Friedrich der Grosse, verehrt, verklärt, verdammt*, Stuttgart 2012.
- FRITSCH, Jaroslav, *Branka zapomenutých osudů aneb olšanské střípky*, Praha 2003.
- FRITSCH, Konstantin, *Handbuch der Eisenbahngesetzgebung im Deutschen Reiche und in Preussen*, Berlin 1930.
- FRÝDKOVÁ, Marie, *Vojta Náprstek a Americký klub dam*, *Historický obzor* 5, 1994, s. 234–237.
- FUKS, Ladislav, *Spalovač mrtvol*, Praha 2017⁷.
- FUNDA, Otakar A., *Mezi vírou a racionalitou*, Brno 2002.
- Gedenkschrift anlässlich der Eröffnung der Feuerhalle in Karlsbad-Fischern am 17. Dezember 1933*, Karlsbad 1933.
- van GENNEP, Arnold, *Manuel de folklore français contemporain. Supplément à la Bibliographie méthodique*, Grigny 1992.
- VAN GENNEP, Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- GEORGIEV, Jiří, „*Mezi svéprávností a poručnictvím. K postavení církvi v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století*,“ in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 169–185.
- GERLACH, Martin – DERNJAC, Josef, *Alte Grabmalkunst*, Wien-Leipzig 1910.
- GOLIAN, Ján, *Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*, HD 41, 2017, s. 39–72.
- GRADL, Heinrich (ed.), *Monumenta Egerana VI. Das Egerland. Heimatskunde des Ober- Eger- Gebietes*, Cheb 1886.

- GRAINGER, Hilary J. – JUPP Peter C., Golders Green Crematorium 1902–2002. A London Centenary in Context, London 2002.
- GRAINGER, Hilary J. – JUPP Peter – CRAWFORD Alan, Death Redesigned. British Crematoria History, Architecture and Landscape, London 2006.
- Grosse Kreisstadt Selb. Eine Auswahl wichtiger statistischer Daten, Selb 2016.
- Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur I, Kassel 2002.
- Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur II, Kassel 2005.
- Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur III, Kassel 2010.
- Grosses Lexikon zur Bestattungs- und Friedhofskultur V, Kassel 2015.
- GRUBHOFFER, Václav, *Pod závojem smrti. Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914*, České Budějovice 2013.
- GRULICH, Josef, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. a 18. století*, České Budějovice 2008 (= MH 10).
- VON GRÜTZNER, Paul, Moleschott, Jacob, *Allgemeine Deutsche Biographie* 52, Leipzig 1906, s. 435–438.
- GSCHIER, Ludwig, *Sanitäts- Bericht der Stadt Eger*, Eger 1884.
- GUTWIRTH, Václav, *Vojta Náprstek*, Praha 1947.
- HANUŠ, Jiří (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno 1999.
- HANUŠ, Jiří (ed.), *První sněm celosvětové církve. První vatikánský koncil 1869–1870*, Brno 2001.
- HANUŠ, Jiří, *Sekularizace 1848–1914: badatelské problémy a současná situace*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007.
- HANUŠ, Jiří, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005.
- HANZAL, Josef, *Smrt v barokním myšlení a literární tvorbě*, in: Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Sborník symposia, které pořádala Národní galerie v Praze k připomenutí osobnosti a díla Oldřicha J. Blažička ve dnech 11. a 12. prosince 1986, Praha 1991, s. 202–206.
- HAPPE, Barbara, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991 (disertační práce).
- HAVELKA, Miloš a kol., *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*, Červený Kostelec 2012.

- HAVRÁNEK, Jan, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880–1930*, Ústecký sborník historický, 1979, s. 227–253.
- HAUBELT, Josef, *Volná myšlenka hovoří*, Praha 1994.
- HAWLIK-VAN DE WATER, Magdalena, *Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*, Wien-Freiburg-Basel 1989.
- HECLOVÁ, Eliška, *Testament Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic*, *Porta bohemica* 2, 2003, s. 95–103.
- HEJNA, Antonín, *Archeologie v historickém areálu města Chebu*, *Památková péče* 26, 1966.
- HELMSTADTER, Richard (ed.), *Freedom and Religion in the Nineteenth Century*, Stanford 1997.
- HENGERER, Mark, *The Funerals of the Habsburg Emperors in the Eighteenth Century*, in: Michael Schaich (ed.), *Monarchy and Religion. The Transformation of Royal Culture in Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2007, s. 367–394.
- HIRZEL, Stephan (ed.), *Grab und Friedhof der Gegenwart*, München 1927.
- Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005 I*, Praha 2006.
- HLAVAČKA, Milan a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době I*, Praha 2014.
- HLAVNIČKOVÁ, Kateřina, *Když se psalo Anno Uhui. Spolek Schlaraffia v českých zemích v letech 1859–1939*, České Budějovice 2012 (diplomová práce).
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*, Praha 2007.
- HLÍDKOVÁ, Vendula, *Architekt Pavel Janák a idea kremační*, *Epigraphica & Sepulcralia* 3, 2011, s. 91–102.
- HLINOMAZ, Milan, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= OH 3), s. 395–399.
- HLINOMAZ, Milan, *K pohřbům barokních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= OH 5), s. 532–533.
- HOBBSAWM, Eric J., *Introduction. Inventig Traditions*, in: Eric J.Hobsbawm – Terence Ranger (edd.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1992, s. 1–14.

- HOJDA, Zdeněk, *Reprezentační výdaje na smrt. Barokní „pompa funebris“ v Praze*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Pražské slavnosti a velké výstavy*, Praha 1995, s. 117–126.
- HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Folia Historica Bohemica, Supplementum I, Praha 2007.
- HORÁK, Jiří, *Dechristianizace českých zemí. Sekularizace jako záměr*, Olomouc 2015.
- HORSKÁ, Pavla, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, s. 519.
- HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002.
- HÖLSCHER, Lucian, *Semantic structures of religious change in modern Germany*, in: Hugh McLeod – Werner Ustorf (edd.), *The Decline of Christendom in Western Europe 1750–2000*, Cambridge 2003, s. 184–197.
- HRUBÁ, Michaela, *Možnosti studia inventářů pozůstalostí a testamentů královských měst severozápadních Čech v raném novověku*, in: Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Praha 2000 (= Documenta pragensia 18), s. 27–47.
- HRUBÁ, Michaela, *„Nedávej statku žádnému, dokud je duše v těle.“ Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002 (= Acta Universitatis Purkynianae 83, Philosophia et historica 5, Studia Historica – Monographia V).
- HRUŠKA, Emmerich Alois, *Romantické Olšany. Reportáže o hřbitově, hrobech a mrtvých*, Praha 1940.
- HUCZALA, Martin, *Smrt a nakládání s tělem zemřelého, jeho sociální aspekty a právní rámeček*, Olomouc 2010 (bakalářská práce).
- HUCZALA, Martin, *Veřejnoprávní regulace smrti jako problém a jeho historické proměny*, Olomouc 2012 (diplomová práce).
- Hudba o pohřbu pana Voka z Rožmberka*, Cyrill 48, 1889.
- HÜBNER, Ulrich, *Kunst und Architektur der deutschen Feuerbestattungsanlagen im historischen Kontext. Unter besonderer Berücksichtigung der Krematorien in Sachsen*, Dresden 2013.
- HÜBNER-GRÖTZSCH, Ulrike, *Zwischen Anspruch und Wirklichkeit – Die Friedhofsreform auf dem Urnenhain Tolkewitz*, in: *100 Jahre Krematorium und Urnenhain Dresden-Tolkewitz. Unter den Flügeln des Phönix*, Beucha 2011, s. 43–55.

- HÜPPI, Adolf, *Kunst und Kult der Grabstätten*, Olten – Freiburg 1968.
- CHAUNU, Pierre, *La Mort à Paris. XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 1978.
- CHLÍBEC, Jan – ROHÁČEK, Jiří, *Figure & lettering. Sepulchral sculpture of the Jagiellonian Period in Bohemia*, Praha 2014.
- CHLÍBEC, Jan – ROHÁČEK, Jiří, *Sepulkrální skulptura jagellonského období v Čechách. Figura a písmo*, Praha 2011.
- CHMELÍKOVÁ, Jitka, *Osudy chebských Židů. Chebští Židé od 2. poloviny 19. století do současnosti*, Cheb 2000.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- IRWIN, David, *Sentiment and Antiquity: European Tombs, 1750 – 1830*, in: Joachim Whaley (ed.) *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 135–153.
- JAKUBEC, Ondřej, *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Olomouc, Galerie, 17. května – 26. srpna 2007 (katalog výstavy), Olomouc 2007.
- JAKOUBEK, Martin, *Vývoj a proměny pohřební kultury, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic přelomu 19. a 20. století*, Hradec Králové 2015 (bakalářská práce).
- JEŽEK, Jan, *Hřbitov Vyšehradský*, Praha 1881.
- JOHN, Alois, *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*, Praha 1905.
- JÖNDL, Johann Philips, *Die Landwirtschaftlich Baukunst. Dritter Theil*, Praha 1829.
- JUPP, Peter C. a kol., *Cremation in Modern Scotland*, Edinburgh 2017.
- JUPP, Peter C., *From Dust to Ashes. Cremation and the British Way of Death*, Basingstoke – New York 2006.
- KACETLOVÁ, Jaroslava, *Četnictvo na cestě od monarchie k republice. Budování četnického sboru v Československu v letech 1918–1925*, Brno 2013 (disertační práce).
- KAFKA, Jindřich, *Krematorium v Semilech od počátku do roku 1948*, Liberec 2012 (bakalářská práce).
- KAISEROVÁ, Kristina, *Konfesní myšlení českých Němců v 19. století a počátek 20. století*, Úvaly u Prahy 2003.
- KALIBOVÁ, Květa, *Úvod do historické demografie*, Praha 2005.

- KALIBOVÁ, Květa – PAVLÍK, Zdeněk – VODÁKOVÁ, Alena, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993.
- KALISTA, Zdeněk, *Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*, Praha 1990.
- KALIVODA, Jan, *Co je to Volná myšlenka*, Praha 1907.
- KALOUSKOVÁ, Věra, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.
- KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře první republiky (1918–1938) I*, Praha 2000, s. 37–44.
- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.
- KESSLER, Vojtěch – KLEMENT, Martin, *Vytoužená, nepochopená, zapomenutá Jahnova mohyla u Chebu*, Praha 2014.
- KEYL, Werner, *Betrachtungen zum 100-jährigen Bestehen des Krematoriums in Gotha, Ernestinum. Zeitschrift der Vereinigung der ehemaligen Schüler des Gymnasium Ernestinum zu Gotha 64*, 1978, s. 218–221.
- KIESLING, Norbert, *Pavel Janák*, Praha 2012.
- KOLÁŘ, Ondřej, *Státní pořádkové složky na Chebsku v době první Československé republiky*, Olomouc 2012 (disertační práce).
- KOLDINSKÁ, Marie, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha-Litomyšl 2001, s. 175–192.
- KOLOUCHOVÁ, Jana, „*Již nedlouho otevřen bude. Jednání o zrušení starého a otevření nového chebského hřbitova*“, Sborník muzea Karlovarského kraje 21, 2013, s. 53–68.
- KOLOUCHOVÁ, Jana, „*Každý jest na světě hostem, den ke dni jen k smrti rostem. Mortalita a pohřební rituál v Chebu a okolních obcích ve druhé polovině 19. století*“, České Budějovice 2012 (rigorózní práce).
- KOLOUCHOVÁ, Jana, *Obraz mortality chebské farnosti sv. Anny 1787–1901*, HD 39, 2015, s. 75–104.
- KOLOUCHOVÁ, Jana, „*Smrti, smrti, tys stále tak po životech hladová. Mortalita a pohřební rituál na Chebsku ve druhé polovině 19. století*“, České Budějovice 2011 (diplomová práce).
- KONEČNÝ, Filip Jan, *Mezinárodní Volná myšlenka a její boj proti katolické církvi v Čechách. Se zvláštním zřetelem k mistru Janu Husovi a jeho pětistileté památce v r. 1915*, Praha 1913.

- Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Soudobé dějiny 2–3.
- KOPICA, Jiří, *Část obrazu historie 19. století zhlédnutá prostřednictvím testamentů šlechtičen*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica 31, 2003, s. 179–186.
- KORNRUMPF, Ernst, *Los von Rom. Reise- Eindrücke von der evangelischen Bewegung in Böhmen*, Berlin 1902.
- KOTRLÝ, Tomáš, *K proměnám postavení hrobníka*, ČL 95, 2008, s. 273–292.
- KOVÁŘ, Daniel, *Budějovické hřbitovy. Malý kulturně-historický průvodce*, České Budějovice 2001.
- KOVAŘÍK, Petr, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001.
- KOZÁK, Jaromír, *Spiritismus. Zapomenutá významná kapitola českých dějin*, Praha 2003.
- KRÁL, Pavel, *Člověk českého raného novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 9–53.
- KRÁL, Pavel, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a v první polovině 17. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (= OH 10), s. 439–456.
- KRÁL, Pavel, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 173–187.
- KRÁL, Pavel, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550–1650*, České Budějovice 2002 (= MH II).
- KRÁL, Pavel, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= OH 6), s. 401–512.
- KRÁL, Pavel, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= OH 8), s. 315–332.
- KRÁL, Pavel, *Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku*, SPFFBU, C 49, 2002, s. 76–83.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= MH IV).

- KRAUSS, Adolf, Die Einweihung des Krematoriums in Selb am 7. Februar 1925, Selb 1925.
- Kremace ve světle pravdy. Propagační spis městského krematoria v Pardubicích*, Pardubice 1936.
- VON KROCKOW, Christian, Friedrich der Grosse. Ein Lebensbild, Köln 2005.
- Kronika křesťanství*, Praha 1998.
- KŘEN, Jan, *Konfliktní společenství*, Toronto 1989.
- KUBÁK, Jaroslav, *Závěti budějovických měšťanů v druhé polovině XVI. století*, Jihočeský sborník historický 24, 1965, s. 96–103.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, s. 387–393.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Úmrtnost na Vimperském panství v letech 1842–1849*, HD 8, 1983, s. 80–85.
- KUDLÁČ, Antonín K. K., *Příběh(y) Volné myšlenky*, Praha 2005.
- KUDLÁČ, Antonín K. K., *Volná myšlenka mezi socialismem a laickou církví*, *ĎaS* 1, 2001, s. 29–32.
- KUDLÁČOVÁ, Markéta, *Sepulkrální sochařství devadesátých let 19. století – rané práce Bohumila Kafky, Josefa Mařatky a Stanislava Suchardy*, *Epigraphica & sepulcralia VII*, 2016, s. 191–209.
- KUNDROVSKÝ, Alois, *Spiritismus*, Praha 1908.
- KUNISCH, Johannes, *Friedrich der Grosse. Der König und seine Zeit*, München 2005.
- KUNSTOVNÝ, Otakar, *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele*, Praha 1920.
- KUSÝ, Emanuel, *Zákony a nařízení o zdravotní organizaci na Moravě*, Brno 1884.
- KUNZE, Brigitte, *Aus der Plauener Friedhofsgeschichte, Mitteilungen des Vereins für vogtländische Geschichte, Volks- und Landeskunde* 12, 2006.
- KÜCHENMEISTER, Friedrich, *Die erste Leichenverbrennung (die der Leiche von Lady Dilke) im Siemensschen Regenerativofen*, Dresden 1874.
- LANDOVÁ, Tabita, *Pohřební obřady českobratrských evangeliků. Teologické aspekty, liturgický průběh, aktuální výzvy*, in: Walerian Bugel a kol., *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*, Olomouc 2015, s. 137–157.
- LANGE, Martina, *A bibliography on cremation*, Strasbourg 1987.
- LÁNÍK, Jaroslav, *Development of mortality in czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries*, HD 13, 1989, s. 175–192.

- LÁNY, Jeronym, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1998.
- LAŠTOVKOVÁ, Barbora, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 59–74.
- LE GOFF, Jacques, *Za jiný středověk*, Praha 2005.
- LÉBLOVÁ, Marta, *Církev – sekularizace – nacionalismus. První vatikánský koncil, vznik starokatolické církve a vztah katolické církve k sekularizaci a s ní souvisejícímu nacionalismu v letech 1870 – 1885 v českých zemích habsburské monarchie*, Brno 2009.
- LENDEROVÁ, Milena a kol., *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století II. Život všední a sváteční*, Pardubice 2005.
- LENDEROVÁ, Milena „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové, in: Helena Lorencová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 238–244.
- LENDEROVÁ, Milena, S pietou popel shrnouce... aneb kremace v Čechách, *ĎaS* 1, 2001, s. 23–27.
- LENDEROVÁ, Milena, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.
- LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2013
- LIPOVSKI, Radek, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48.
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.
- LUH, Jürgen, *Der Grosse. Friedrich II. von Preussen*, München 2011.
- LUHMANN, Niklas, *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2000.
- LUKEŠ, Zdeněk, *Splátka dluhu. Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938*, Praha 2002.
- MACHÁČEK, Filip, *Kremační a protikremační agitace na Moravě. Historie nelehkého zrodu tří moravských krematorií*, Olomouc 2011 (diplomová práce).
- MACHÁČEK, Filip, *Krematorium v Olomouci v letech 1919 – 1932*, Olomouc 2009 (bakalářská práce).
- MAIELLO, Giuseppe, *Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni*, ČL 1, 2005, s. 35–47.
- MAIER, Hans, *Revoluce a církev. K počátkům křesťanské demokracie*, Brno 1999.

- MAIER, Karel, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850–1938*, Praha 2005.
- MALÍŘ, Jiří a kol., *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*, Brno 2012.
- MALÍŘ, Jiří, *Sekularizace a politika v „dlouhém“ 19. století*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007, s. 11–24.
- MALÝ, Jindřich, *Vojta Náprstek : a memoir*, Praha 1906.
- MALÝ, Tomáš, „*Mentalita*“, *zbožnost a smrt chrudimského měšťana v raném novověku (chrudimské kšafy ze 16.–18. století)*, Chrudimský vlastivědný sborník 7, 2003, s. 19–70.
- MALÝ, Tomáš, *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno 2009.
- Manzsche Taschenausgabe der oesterreichischen Gesetze 30, Wien 1898.
- MAREK, Jaroslav, Fernand Braudel v *dějepisectví naší doby*, *ĎaS* 11, 1969, č. 3, s. 10–21.
- MAREK, Jaroslav – ŠMAHEL, František, *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, *ČČH* 97, 1999, s. 1–18.
- MAREK, Pavel, *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Brno 2004.
- MAREK, Pavel, *K náboženskému profilu Alfonse Šťastného*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009, s. 135–160.
- MARKOVÁ, Simona, *Architektura Chebu v letech 1900–1945*, Olomouc 2010 (diplomová práce).
- Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí* 6, Praha 1932.
- MAŠTALÍŘ, Jan Křtitel, *O spalování mrtvol na základě různých pramenů*, Praha 1905.
- MATĚJČEK, Jiří, *Ke zvláštnostem demografického vývoje v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914*, *HD* 4, 1970, s. 93–101.
- MCLEOD, Hugh (ed.), *European Religion in the Age of the Great Cities*, London – New York 1995.
- MCLEOD, Hugh, *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*, Brno 2008.
- MCLEOD, Hugh – USTORF, Werner (edd.), *The Decline of Christendom in Western Europe 1750–2000*, Cambridge 2003.
- MELCHERT, Herbert, *Die Entwicklung der deutschen Friedhofsordnungen*, Dessau 1929.

- MENCL, František Xaver, *Evropská krematoria*, Praha 1919.
- MENCL, František Xaver, *Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých*, Praha 1922.
- MEY, Ellen, *Im Zeichnen des Löwen. Porzellan aus Künstlerhand. Die Kunstabteilung Lorenz Hutschenreuther Selb 1918–1945*, Hohenberg an der Eger 2009.
- MILDE, Lubomír, *Kremace: Moderní způsob pohřbívání*, Praha 1932.
- MILDE, Lubomír, *Volná myšlenka a náboženství*, Praha 1929.
- MÜHLING, Paul, *Verbandszwischenbericht 1928/29, Gedenkblatt des Verbandes der Feuerbestattung Deutscher Sprache, 1928/29, s. 72.*
- MÜLLER, Karel, *Závěť Karla staršího ze Žerotína*, Sborník Státního okresního archivu Přerov 1996, Přerov 1996.
- Nachrichten von der politischen und ökonomischen Verfassung des Fürstenthums Bayreuth und den in diesem Jahrhunderte verstorbenen Markgraven von Brandenburg-Bayreuth*, Gotha 1780.
- NAVRÁTIL, Michal, *Almanach sněmu království Českého 1895–1901*, Praha 1896.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Olga Nešporová, O smrti a pohřbívání*, ČL 4, 2015, s. 503–505.
- NEDVÍDEK, Josef. *Pohřeb Viléma z Rožmberka velkolepě vypravený se popisuje*, Čech 197, 1891.
- NEKULA, Marek, *Smrt a zmrtyýchvstání národa. Sen o Slavíně v české literatuře a kultuře*, Praha 2017.
- NEKVASIL, Jaroslav, *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, Praha 1946.
- NEKVASIL, Jaroslav, *Stavba druhého pražského krematoria v Košířích a návrh na výstavbu krematorií v hlavním městě Praze*, Praha 1946.
- Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání. Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*, Praha 1926.
- NEŠPOR, Zdeněk R., „K původu a pramenům českého lidového spiritismu.“ *Lidé města. Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace* 12, 2003, s. 59–81.
- NEŠPOR, Zdeněk R., „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život“ – žeh. *Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století*, in: Miloš Havelka a kol., *Víra, kultura a společnost, Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*, Praha 2012, s. 313–326.

- NEŠPOR, Zdeněk R., *Markéta Svobodová, Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století. Ideové, stavební a typologické proměny*, Lidé a města 16, 2014, s. 158–160.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *Náboženství na prahu nové doby*, Ústí nad Labem 2006.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*, Praha 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *Příliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu*, Praha 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *Století evangelických časopisů, 1849–1948. Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *The Building of Crematoria in the Czech Republic: Social and Ideological Issue*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, Special Issue. Dying and Death in 18th–21st Century Europe. International Conference, Third Edition, Alba Iulia, Romania, September 3–5, 2010, s. 279–291.
- NEŠPOR, Zdeněk R. – KAISEROVÁ, Kristina (edd.), *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*, Ústí nad Labem 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R. – NEŠPOROVÁ, Olga, „*V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.*“ *Čtyři pohledy na vývoj křesťanského hnutí v české společnosti*, *Soudobé dějiny* 4, 2011, s. 563–602.
- NEŠPOROVÁ, Olga, *O smrti a pohřbívání*, Praha 2013.
- NEŠPOROVÁ, Olga, *Pomníčky u silnic v longitudinální perspektivě*, ČL 2, 2015, s. 173–197.
- NEŠPOROVÁ, Olga, *Století proměn v pohřbívání. Od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu*, ČL 2, 2013, s. 183–204.
- NEUSCHL, Robert, *O spalování mrtvol*, Olomouc 1907.
- NOVÁK, Václav *Průvodce Masarykovými sady a hřbitovem v Josefově*, Jaroměř 1994.
- NOVÁKOVÁ, Olga, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177–188.
- NOVOTNÝ, Josef, *Spiritismus. Původ spiritismu, zjevy a učení*, Hradec Králové 1921.
- NOZAR, Karel, *Pohřby do země a kremace*, Praha 1931.
- ODSTRČIL, Štěpán Karel, *Německý tábor lidu v Chebu. Události léta 1897 v kontextu německé národní politiky v Rakousku*, Brno 2012 (bakalářská práce).

- ODSTRČIL, Štěpán Karel, *Politická krajina historického Chebska v letech 1897–1907*, Brno 2015 (diplomová práce).
- OHLEK, Norbert, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany 2001.
- Ottův slovník naučný IV, Praha 1891.
- Ottův slovník naučný XII, Praha 1903.
- Ottův slovník naučný 12, Praha 2000.
- PÁLFFY, Géza, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert*, Frühneuzeit-Info 41, 2008, s. 41–66.
- Památník třicetileté činnosti bývalého Amerického klubu dam v Praze (1865–1895) : jež založil Vojta Náprstek. K památce jeho 70. narozenin*, Praha 1896.
- PÁNEK, Jaroslav, *Aristokratické slavnosti české renesance*, Opus musicum 19, 1987, s. 289–297.
- PAULY, Jan, *Hřbitovní a pohřební právo. Příručka zákonitých předpisů o hřbitovech a pohřbívání pro obce, pro farní a patronátní úřady, pro pohřební ústavy a pro potřebu úřední i soukromou*, Praha 1941.
- PAULY, Max, *Die Feuerbestattung*, Leipzig 1904.
- Pavel Janák 1882–1956. Architektur und Kunstgewerbe* (katalog výstavy), Praha 1984.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Rituál umírání a smrti v pohřebních kázáních nad muži a ženami v raném novověku*, in: Radmila Švaříčková Slabáková – Jitka Kohoutová, Radmila Pavlíčková – Jiří Hutečka (edd.), *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*, Praha 2012, s. 110–125.
- PAVLÍK, Zdeněk, *Demografický vývoj Prahy od poloviny 19. století do poloviny 20. století*, D 44, 2002, s. 250.
- PAVLÍK, Zdeněk, *Nejvýznamnější tendence světového populačního vývoje*, D 46, 2004, s. 230–234.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena, *Základy demografie*, Praha 1986.
- PELANT, Karel, *Sokolstvo a Volná myšlenka*, Praha 1909.
- PELC, Hynek, *Pohřbívání*, in: Ottův slovník naučný XX, Praha 1903.
- PEŘINA, Antonín, *Městem mrtvých. Praktický průvodce hřbitovy olšanskými král. hlavn. města Prahy*, Praha 1883.

- PEŠEK, Jiří, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, OH 1, 1991, s. 30–42.
- PEŠEK, Jiří, *Pražské knihy kšaftů a inventářů. Příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, Pražský sborník historický 15, 1982, s. 63–92.
- PETRÁČEK, Tomáš, *Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*, Ostrava 2013.
- PETRÁŇ, Josef a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995.
- PETRÁŇOVÁ, Lydia, *Historická demografie jako interdisciplinární obor a časopis v rámci Etnologického ústavu AV ČR*, ČL 98, 2011, s. 207–209.
- PETRASOVÁ, Taťána, *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 65–78.
- PETROSILLO, Piero, *Křesťanství od A do Z*, Kostelní Vydří 1998.
- PHILIPP, Klaus Jan (edd.), *Revolutionsarchitektur*, Braunschweig 1990.
- PIEPER, Josef, *Über den Begriff der Tradition*, Köln – Opladen 1958.
- PIEPER, Josef, *Überlieferung. Begriff und Anspruch*, München 1970.
- PLAČEK, Jan, *Sto let dějin Českých Budějovic v zrcadle městského hřbitova*, České Budějovice 2003 (diplomová práce).
- Pohřební ústav a krematorium hlav. města Prahy*, Praha 1936.
- PRAHL, Roman, *Studien und Modelle zur Grabplastik um das Jahr 1800 (Studie a modely k sepulkrálnímu sochařství kolem roku 1800)*, Bulletin of the National Gallery in Prague X, 2000, s. 50–61 a 102–107.
- PRAHL, Roman a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004.
- PRAHL, Roman, *Žal, melancholie a sepulkrální sochařství v Čechách kolem roku 1800*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 111–126.
- PREININGER, Vladimír, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví*, Praha 1900.
- PRENDERGAST, David – JOCKEY Jenny – KELLAHER Leonie, *Blowing in the Wind? Identity, Materiality, and the Destination of Human Ashes*, Journal of Royal Anthropological Institute 4, 2006, s. 881–898.
- PROTHERO, Stephen, *Purified by Fire. A History of Cremation in America*, Berkeley – Los Angeles – London 2001.

- PRŮCHA, Václav a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2004.
- RÁDL, Emanuel, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928.
- RAK, Petr, *Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. do počátku 17. století*, Sborník archivních prací 48, 1998, s. 3–106.
- RANDÁK, Jan, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.
- RANDÁK Jan, *Nacionalizace a sekularizace náboženských symbolů*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007, s. 49–66.
- RIEGER, František Ladislav, *Slovník naučný* 8, Praha 1870.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia I*, Praha 2005.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia II*, Praha 2009.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia III*, Praha 2011.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia IV*, Praha 2013.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia V*, Praha 2014.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia VI*, Praha 2015.
- ROHÁČEK, Jiří (ed.), *Epigraphica & sepulcralia VII*, Praha 2016.
- ROSS, Roland J., „The Kulturkampf. Restrictions and Controls on the Practice of religion in Bismarck's Germany,“ in: Richard Helmstadter (ed.), *Freedom and Religion in the Nineteenth Century*, Stanford 1997, s. 175–184.
- RUND, Jan – RUND, Michal, *Po stopách Rudolfa Welse. Život a dílo žáka a spolupracovníka Adolfa Loose*, Sokolov 2006.
- RÜCKER, Friedrich, *Feuerhalle-Urnenhain in Reichenberg (Böhmen). Gedenkschrift zum zehnjährigen Betriebe*, Reichenberg 1928.
- RYANTOVÁ, Marie, *Normativní vymezení procesu vyřizování pozůstalosti světských duchovních a písemností s ním spojených v 17. a první třetině 18. století*, in: Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, Praha 1998, s. 421–430.
- ŘEHÁČEK, Karel, *Němci na Karlovarsku v letech 1945–1948*, Plzeň 2001.
- ŘEHÁČEK, Karel, *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*, Plzeň 2008.
- ŘEPA, Tomáš, *Kaple Božího hrobu v Čechách a na Moravě v období baroka*, Olomouc 2010 (diplomová práce).

- SALAJKA, Milan, *Slovník náboženských a teologických výrazů a pojmů (pro školu, pracovnu a dům)*, Praha 2000.
- Satzungen des Einäscherungsvereines „Flamme“ für den politischen Gau Karlsbad*, Karlsbad 1924.
- Satzungen des Vereins für Feuerbestattung (eingetr. Verein) zu Plauen i. V.*, Plauen 1912.
- Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, C49, 2002.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930 II. Povolání obyvatelstva*, Praha 1934.
- SECKÁ, Milena, *Vojta Náprstek. Vlastenec, sběratel, mecenáš*, Praha 2011.
- SEKERA, Václav (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I – II*, Praha 1978.
- Schloss Rheinsberg, Berlin-München, 2012.
- SCHREINER, Lorenz, *Heimatkreis Eger. Dokumentationen und Erinnerungen*, Amberg 1997.
- SCHREINER, Lorenz, *Kunst in Eger. Stadt und Land*, Amberg 1992.
- SCHUMACHER, Fritz, *Die Feuerbestattung*, Leipzig 1939.
- SCHWEIZER, Johannes, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten*, Linz 1956.
- SIEDEK, Oskar, *Die Verbandstage der Feuerbestattungsvereine deutscher Sprache in der Zeit von 1886 bis 1900*, Wien 1900.
- SKALICKÝ, Karel a kol, *Dokumenty prvního vatikánského koncilu*, Praha 2006.
- SLÁDEK, Miloš, *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, Posel z Budče 16, 1999, s. 25–34.
- SLÁDEK, Miloš, *Posmrtné cestování Albrechta Václava Smiřického ze Smiřic*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995, (= AUP), *Philosophica et Historica, Studia historica II*), s. 215–218.
- SLÁDEK, Miloš, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, *Literární archiv* 27, 1994 (= *Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století*), s. 191–208.
- SLÁDEK, Miloš (ed.), *Smrt je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*, Praha 2005.

- SLÁDEK, Miloš, *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Praha 2000.
- SÖSEMANN, Bernd (ed.), *Friedrich der Grosse in Europa – gefeiert und umstritten*, Stuttgart 2012.
- Spalování mrtvol. Hrob nebo urna*, Hlučín na Slezsku 1929.
- SRB, Vladimír, *Úvod do demografie*, Praha 1965.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – RŮŽIČKA, Ladislav, *Demografie*, Praha 1971.
- SRB, Vladimír – MOLINOVÁ, Jarmila, *Střední délka života (naděje dožití) obyvatelstva v českých zemích v 8. až 20. století*, D 45, 2003, s. 189–196.
- Statistiken zu den Einäscherung in verschiedenen Länder*, 1933.
- STAUDA, Anton, *Güterklassifikation*, Kirchhain 1923.
- STEIN, Marion, *Friedrich Siemens und Lady Dilke. Ein gefeierter Wärmetechniker, eine gemeinnisvolle Engländerin und die erste moderne Feuerbestattung in Dresden*, Beucha 2011.
- STURM, Heribert, *Eger. Geschichte einer Reichsstadt*, Augsburg 1960.
- STURM, Heribert, *Egers Entwicklung zur freien Reichsstadt*, Augsburg 1960.
- STURM, Heribert, *Der Egerer Volkstag vom 1897*, Sonderdruck aus den Mitteilungen des Vereins für vögl. Geschichte und Altertumskunde zu Plauen i. V., 1940, s. 55–80.
- SUŠIL, František, *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, Praha 1941.
- SÜSS, Franz, *Die Feuerbestattung von ernst und jetzt*, Praha 1895.
- SVOBODA, Milan, *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa*, Časové úvahy 12, 2001, s. 35–53.
- SVOBODOVÁ, Markéta, *Architektonický vývoj sakrálních staveb Církve československé husitské ve 20. – 40. letech 20. století*, in: Aleš Filip – Norbert Schmidt (edd.), *Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře*, Brno 2009, s. 84–97.
- SVOBODOVÁ, Markéta, *Desakralizace hřbitovní architektury ve 20. století. Politické, společenské a estetické důsledky změn ve stavební typologii hřbitovních staveb*, in: Walerian Bugel a kol., *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*, Olomouc 2015, s. 169–184.
- SVOBODOVÁ, Markéta, *Historie a ideový obsah architektonického typu krematoria v meziválečném Československu*, Epigraphica & Sepulcralia II, 2009, s. 267–287.

- SVOBODOVÁ, Markéta, *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století. Ideové, stavební a typologické proměny*, Praha 2013.
- Systematisches Handbuch der oesterreichischen Gesetze, Wien 1877.
- SZABO, Miloš, *Pražské hřbitovy. Olšanské hřbitovy I–II*, Praha 2010.
- ŠALÁTOVÁ, Markéta, *České menšinové školy na Chebsku*, Sborník chebského muzea 2000.
- ŠAMÁNKOVÁ, Eva, Cheb, Praha 1974.
- ŠMAHEL, František, *Blasfemie rituálu? Tři pohřby krále Václava IV.*, in: Ladislav Soukup (ed.), *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65. narozeninám*, Praha 1995, s. 133–143.
- ŠMAHEL, František, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 133–175.
- ŠMAHEL, František, *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.*, ČČH 91, 1993, s. 401–416.
- ŠOLLE, Zdeněk, *Vojta Náprstek a jeho doba*, Praha 1994.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–90.
- THALMANN, Rolf, *Urne oder Sarg? Auseinandersetzungen um die Einführung der Feuerbestattung im 19. Jahrhundert*, Bern 1978.
- TINKOVÁ, Daniela, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: Taťána Petrasová – Pavla Michalíková (edd.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010, s. 73–82.
- TINKOVÁ, Daniela, „Sváteční historik“, „historik existence“: *Philippe Ariès* (1914–1984), in: Philippe Ariès, *Dějiny smrti II*, Praha 2000.
- TONZAR, David, *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církev československá husitská*, Praha 2002.
- TRÁČKOVÁ, Věra, *Akademický slovník cizích slov*, Praha 2001.
- TRAUNER, Karl Reinhard, *Die Los-von-Rom-Bewegung. Gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie*, Szentendre 2006.
- TROJAN, Jaroslav, *Alfons Šťastný z Padařova*, Tábor 1923.
- TRTÍKOVÁ, Jana, *Ing. František Mencl (*1879–†1960): mostař a propagátor žehu*, Olomouc 2016 (diplomová práce).
- TURNER, Victor, *Anthropology of Performance*, New York 1987.
- TURNER, Victor, *Drama, Fields and Methaphores*, London 1974.

- TURNER, Victor, *Průběh rituálu*, Brno 2004.
- TURNER, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969.
- TYRŠOVÁ, Renata, *Vojta Náprstek*, Praha [1920].
- UMLAUF, Václav, *Požehání sekularizace*, in: HANUŠ Jiří (ed.), *Náboženství v době společenských změn*, Brno 1999, s. 11–52.
- URBAN, Otto, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982.
- VÁLKA, Josef, *Barokní slavnosti*, in: Zdeněk Hojda (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 53–63,
- VÁLKA, Josef, „*Nové dějepisectví“ a české dějiny*, *Časopis matice moravské* 157, 1998, s. 465–475.
- VANDENDOPRE, Florence, *Funerals in Belgium. The Hidden Complexity of Contemporary Practices, Mortality* 1, 2000, s. 18–33.
- VANOUSEK, Alois, *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*, Praha 2010.
- VAŇKOVÁ, Markéta, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, *HD* 30, 2006, s. 145–194.
- VAŠICA, Jiří (ed.), *Smrtí tanec. Barokní poesie*, Praha 1941.
- VEČEŘÁKOVÁ, Markéta, *Krematoria v české architektuře 10. – 30. let 20. století. Jejich historie, architektura a ideový obsah*, *Umění XLV*, 1997, s. 72–92.
- VEČEŘÁKOVÁ, Markéta, *Změny liturgického prostoru v pražské meziválečné sakrální architektuře*, *Umění XLVI*, 1998, s. 548–558.
- VELINSKÝ, Ladislav, *O spalování mrtvol*, Plzeň 1907.
- VELKOVÁ, Alice „*Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.*“ *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v 1. polovině 19. století*: in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Moderní dějiny – Supplementum* 1, Praha 2008, s. 504–531.
- VELKOVÁ, Jitka – SLAD, Jiří, *Historické náhrobníky a pohřby v 16. – 18. století v kostele chelčickém*, *Vodňany a Vodňansko* 5, 2002, s. 14–44.
- Vgl. Verein für Feuerbestattung zu Plauen*, 1926.
- VIX, Ernst, *Die Totenbestattung*, Leipzig 1906.
- VLČEK, Pavel, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004.
- VLNAS, Vít, *Druhý život barokního pohřbu*: in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 13–22.
- VOLAVKA, Antonín, *Alfons Šťastný z Padařova*, Praha 1946.

- VOVELLE, Michel, *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze unterschiedliche Interpretationen*, in: Arthur E. Imhof (ed.), *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*, Stuttgart 1978, s. 174–197.
- VOVELLE, Michel, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973.
- WALTER, Tony, *The Revival of Death*, London – New York 1994.
- WINTER, Henning, *Die Architektur der Krematorien im Deutschen Reich 1878–1918*, Dettelbach 2001.
- WINTER, Zikmund, *Jak drahá byla smrt?*, in: Týž, *Z rodiny a domácnosti staročeské. Ze života XVI. století*, Praha 1912, s. 323–346.
- WINTER, Zikmund, *Šat smutku a smrti u starých Čechův*, ČL 3, 1894, s. 6–11.
- WINTER, Zikmund, *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století I-II*, Praha 1895.
- WOLF, Paul, *Der Friedhof als städtebauliches und architektonisches Problem*, in: Stephan Hirzel (ed.), *Grab und Friedhof der Gegenwart*, München 1927.
- VON WURZBACH, Constant, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Wien 1863.
- ZÁHOŘ, Jindřich – ČÍŽEK, Ludvík, *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol. Poučení pro český lid*, Praha 1916.
- ZATLOUKAL, Pavel, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750 – 1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002.
- ZEMAN, Jaroslav, *Rudolf Bitzan, pozapomenutý spoluvůrce tváře Sudet*, *Fontes Nissae* 10, 2009, s. 21–59.
- ZEYER, Julius, *Vojta Náprstek (přednáška k sedmdesátým jeho narozeninám)*, Praha 1896.
- ZÍBRT, Čeněk, *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti prostonárodní*, Praha 1889.
- ZIKMUND-LENDER, Ladislav, *Náhrobek a pomník jako úloha moderního architekta. Sepulkralia v díle Ladislava Machoně z let 1915 – 1949*, Tamtéž, s. 211–230.
- ZITA, Stanislav, *Alfons Šťastný. Sedlák a filozof*, Jistebnice 2003.
- ZUBEK, Milan, *Tradice protináboženského a protiklerikálního boje v našich zemích. Volná myšlenka*, Praha 1961.

IX. 4. Internetové zdroje

<http://www.biblenet.cz/app/b/Gen/chapter/3>

<http://www.law.muni.cz/sborniky/dp08/files/pdf/historie/knoll.pdf>

www.postmortal.de

X. SEZNAM ZKRATEK

AM	archiv města
č.	číslo
ČČH	Český časopis historický
ČL	Český lid
č. p.	číslo popisné
D	Demografie
ĐaS	Dějiny a současnost
EZ	Egerer Zeitung
fas	fascikl
fol.	folio
FÚ	farní úřad
h	haléř
HD	Historická demografie
inv. č.	inventární číslo
JSH	Jihočeský sborník historický
K	koruna
kar	karton
Kč	koruna
KfE	Kalender für das Egerland
kr.	krejcar
MH	Monographia historica
OH	Opera historica
OÚ	okresní úřad
poř. č.	pořadové číslo
RM	říšská marka
sign.	signatura
SPFFBU	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
ukn	úřední kniha
ÚSH	Ústecký sborník historický
zl.	zlatý

XI. SEZNAM MAP V TEXTU

1. Půdorys Chebu na počátku 19. století s označenými městskými branami
2. Situační plán rozšíření městské zástavby roku 1866
3. Situační plán Chebu s nově postavenými veřejnými budovami v letech 1863–1911
4. Lokace starých hřbitovů na nákresu půdorysu města Chebu z počátku 19. století
5. Lokace návrhů na přemístění hřbitova na nákresu půdorysu města Chebu z roku 1923
6. Místa, ze kterých byly přijímány osoby k pohřbení na chebském hřbitově (1879)
7. Nákres orientačního plánu nového chebského hřbitova (1878)
8. Pobočky jednotlivých chebských pohřebních ústavů v letech 1879–1938
9. Výstavba německých krematorií v letech 1878–1899
10. Výstavba německých krematorií v letech 1900–1913
11. Výstavba německých krematorií v letech 1914–1918
12. Výstavba německých krematorií v letech 1920–1929
13. Výstavba německých krematorií v letech 1930–1938
14. Výstavba německých krematorií v letech 1879–1938
15. Lokace analyzovaných krematorií v německém a českém příhraničí
16. Spádová oblast krematoria v Plavně (1918)
17. Spádová oblast krematoria v Selbu (1925)

XII. SEZNAM TABULEK V TEXTU

1.   Roční průměry narozených a zemřelých v Chebu v letech 1880–1929
2.   Přirozený přírůstek chebského obyvatelstva v letech 1930–1936
3.   Průměrný věk zemřelých a jejich počet v Chebu a okolních obcích v letech 1850–1900
4.   Skladba počtu zemřelých osob podle věkových skupin v Chebu a okolních obcích v letech 1850–1900
5.   Procentuální zastoupení říšskoněmecké a české menšiny na skladbě obyvatelstva města Chebu v letech 1880–1930
6.   Počty chebského obyvatelstva podle národností v letech 1880–1930
7.   Procentuální zastoupení jednotlivých konfesí chebského obyvatelstva v letech 1880–1900
8.   Procentuální zastoupení jednotlivých konfesí chebského obyvatelstva v letech 1910–1930
9.   Růst počtu obyvatelstva vybraných měst v rámci českých zemí (v tisících)
10.   Města s nejvyššími počty bytových jednotek připadajících na dům v roce 1900
11.   Vývoj počtu obyvatelstva v jednotlivých částech města Chebu v letech 1880–1930
12.   Průměrné počty zaměstnanců v jednotlivých chebských továrnách ve třicátých letech 20. století
13.   Celkové stavební náklady realizace nového chebského hřbitova v letech 1878–1879
14.   Vývoj ročních poplatků za jednotlivé typy hrobů v Chebu v letech 1879–1928
15.   Vývoj ročních poplatků za jednotlivé typy hrobů v Českých Budějovicích, Karlových Varech a Vídni v letech 1879–1912
16.   Finanční náklady u pohřebních ústavů Enterprise des pompes funèbres (1879) a Pietät (1880)
17.   Nabídka jednotlivých tříd pohřebního ústavu Enterprise des pompes funèbres (1879)

18. Nabídka jednotlivých tříd pohřebního ústavu Pietät (1880)
19. Roční příjmy chebského hrobníka Wenzla Engelharta roku 1928
20. Úřední povolení kremací na německém území (1877–1912)
21. Přehled německých krematorií uvedených do provozu v letech 1878–1938
22. Vývoj počtu obyvatel v Plavně v letech 1900–1930
23. Náklady na zpopelnění v plavenském krematoriu roku 1919
24. Osoby z českého příhraničí zpopelněné v Plavně v letech 1918–1935
25. Profese mužských osob zpopelněných v Plavně v letech 1921–1931
26. Vývoj počtu obyvatel v Selbu v letech 1840–1925
27. Počty chebských obyvatel převezenných ke kremaci do Selbu v letech 1925–1937
28. Chebští bezvěrci převezení ke kremaci v Selbu v letech 1926–1933
29. Převozy zemřelých z Chebu v letech 1930–1937
30. Vývoj počtu obyvatel v Karlových Varech a Rybářích v letech 1900–1930
31. Pobočky vídeňského spolku Flamme na českém území v roce 1924
32. Pohřby karlovarského spolku Flamme v letech 1925–1934
33. Místa členských kremací karlovarského spolku Flamme 1925–1934
34. Tarif za pohřeb žehem pohřebního ústavu karlovarského spolku Flamme roku 1935
35. Náklady na přepravu členů karlovarského spolku Flamme roku 1935
36. Místo původu zpopelněných v karlovarském krematoriu v letech 1933–1935
37. Chebští obyvatelé zpopelnění v Karlových Varech-Rybářích v letech 1934–1937
38. Počty chebských obyvatel pohřbených do země a zpopelněných v letech 1921–1937

XIII. GRAF V TEXTU

1. Vývoj počtu členů karlovarského spolku Flamme v letech 1925–1933

XIV. SEZNAM TEXTOVÝCH PŘÍLOH

1. Pohřbívání mrtvých z hlediska rakouského zákonodárství
2. Doslovné znění návrhu kremačního zákona z roku 1911
3. Vývoj platů a cen základních potravin v letech 1900, 1919 a 1928

XV. SEZNAM OBRAZOVÝCH PŘÍLOH

1. Podoba tradičního pohřbu na Chebsku konce 19. století
2. Ukázka smuteční výzdoby hrobu (1897)
3. Dokumentace ke zřízení hrobky rodiny Stanků (1893)
4. Půdorys návrhu podoby nové márnice podle Josefa Paschera (1921)
5. Zdobné parte z produkce pohřebního ústavu Pietät (1891)
6. Nabízená rakev v první třídě drážďanského pohřebního ústavu (1911)
7. Honosné vystavení rakve v první třídě drážďanského pohřebního ústavu (1911)
8. Portál vstupu a výlohy provozu pohřebního ústavu Concordia na chebském náměstí (kolem 1940)
9. Realizovaný návrh urnových schránek na chebském hřbitově (1927)
10. Návrh na spalovací zařízení od Josefa Paschera (1921)
11. Návrh na stavbu chebského krematoria od neznámého autora (1921)
12. Realizovaný návrh krematoria v Plavně od architekta Hanse Wunderlicha (1913)
13. Podoba krematoria v Plavně po dokončení stavby roku 1918
14. Současná podoba krematoria v Plavně (2016)
15. Pohřební vůz spolku Feuerbestattungsverein Selb roku 1925
16. Návrh stavby krematoria v Selbu architekta Georga Grethleina z roku 1924
17. Budova krematoria v Selbu po dokončení roku 1925
18. Propagační leták karlovarského spolku Flamme (třicátá léta 20. století)
19. Pohřební automobil karlovarského spolku Flamme (1932)
20. Návrh karlovarského architekta Rudolfa Welse (1929)
21. Průběh stavby karlovarského krematoria v Rybářích. Průčelí s nautickým kulatým oknem (1933)

22. Realizovaný projekt karlovarského krematoria podle plánů architekta Ericha Langhammera
23. Situační plán hřbitovního komplexu v Karlových Varech-Rybářích (1934)